

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1986

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1990

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1986

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1990

Τόμος 125 (1986)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἑπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι

N. Δ. Παπαχατζή:	Οί «νέοι θεοί» καὶ «οἱ θεοὶ πρότεροι» τοῦ Αἰσχύλου	1 - 8
Κωστή Δαβάρα:	Πρώιμες μινωικὲς σφραγίδες καὶ σφραγιστικοὶ δακτύλιοι ἀπὸ τὸ σπήλαιο Γεροντομουρὶ Λασιθίου (Πίν. 1 - 6)	9 - 48
Ἑλένης Παπασταύρου:	Σύνολο ὁμαδικῶν τάφων στὴν Αἶγινα (Πίν. 7 - 14)	49 - 59
Κώστα Α. Σισμανίδη:	Ἀνασκαφὴ ταφικοῦ τύμβου στὴν Ἀγία Παρασκευὴ Θεσσαλονίκης. Ἕνας νέος μακεδονικὸς τάφος (Πίν. 15 - 26)	60 - 98
Ἀλέξανδρου Μάντη:	Μαρμάρينو ὀκταγωνικὸ ἀναβρυτήριο ἀπὸ τὴ Ν. κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης (Πίν. 27 - 33)	99 - 107
Σωτ. Ἰ. Δάκαρη:	Τὸ Ὀρραον. Τὸ σπῖτι στὴν ἀρχαία Ἥπειρο (Πίν. 34 - 41)	108 - 146
Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη:	Δύο ἐνεπίγραφες στήλες ἀπὸ τὸν νομὸ Κοζάνης (Πίν. 42 - 43)	147 - 153
Ove Hansen:	Epigraphica varia	154 - 159
Χρήστου Πιτεροῦ:	Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἐπίδαυρο (Πίν. 44 - 46)	160 - 180

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

A. Lebessi - David S. Reese:	Recent and Fossil Shells from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite, Syme Viannou, Crete	183 - 188
-------------------------------------	--	-----------

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΟΙ «ΝΕΟΙ ΘΕΟΙ» ΚΑΙ «ΟΙ ΘΕΟΙ ΠΡΟΤΕΡΟΙ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ

*Ἰώ, θεοὶ νεώτεροι, παλαιὸν νόμον
καθιππιάσαθε καὶ χειρῶν εἴλεσθέ μου.
(Εὐμεν. 778 κπ., 808 κπ.)*

1. Οἱ χθόνιοι θεοὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ οὐράνιοι

Τὸν καιρὸ τοῦ Αἰσχύλου ὅλοι ἤξεραν πὼς ἡ θρησκεία τῶν ὀλύμπιων θεῶν ποὺ βρισκόταν τότε στὴ χρυσή περίοδο τῆς ἀκμῆς της δὲν ὑπῆρχε πάντοτε στὴν Ἑλλάδα. Ἦταν μιὰ «νέα» θρησκεία ποὺ εἶχε παραμερίσει τοὺς ἄτεγκτους ἢ ἀπάνθρωπους παλιότερους θεοὺς καὶ ὕψωσε στὴ θέση τους νέους καὶ καλόβουλους.

Οἱ παλιότεροι ἐκεῖνοι θεοὶ ἦταν ὑπάρξεις τοῦ κάτω κόσμου ποὺ τοὺς εἶχε γεννήσει ἡ ἀγωνία τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν πέραν τοῦ τάφου τύχη τους. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης προχριστιανικῆς χιλιετίας οἱ πανίσχυρες δυνάμεις τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς ποὺ προκαλοῦν τὶς γεωλογικὲς ἀναστατώσεις εἶχαν ταυτιστεῖ μὲ θεότητες ἀκαταμάχητες ποὺ μπορούσαν νὰ ἐλέγχουν τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ὑποχθόνιες αὐτὲς θεότητες ἦταν οἱ αὐστηρότερες ποὺ εἶχαν γνωρίσει ὡς τότε οἱ ἄνθρωποι. Ἀπὸ τοὺς θεοὺς τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἀρχικὰ ἀνῆκε σ' αὐτὲς ὁ Ποσειδῶνας, ὁ ὁποῖος, ὡς βασιλιάς τοῦ κάτω κόσμου, ὑπῆρξε ὁ ὕψιστος θεὸς τοῦ μυκηναϊκοῦ πανθέου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐνεπίγραφες πινακίδες τῆς Πύλου. Στὴν ἐξαιρετικὴ αὐστηρότητά του στηρίχτηκαν οἱ μῦθοι ποὺ τὸν παρουσίασαν ὡς πάρεδρο τῆς Γοργοῦς-Μέδουσας, ἐνός «δεινοῦ πελώρου» τῆς προολυμπιακῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖο μπορούσε νὰ ἀπολιθώνει μὲ τὸ βλέμμα του. Μὲ ἓνα τόσο ἄγριο πάνθεο τὸ κυρίαρχο συναίσθημα τῶν σεβιζόντων ἀνθρώπων ἦταν μόνον ὁ φόβος. Ἡ δὲ ἡ J. E. Harrison εἶχε χαρακτηρίσει τὴν παλιὰ αὐτὴ μορφή τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας Religion of Terror (Proleg. 188, Epilog. 4).

Ἀποφασιστικὴ στροφὴ πρὸς τὶς ὀλύμπιες ἢ οὐράνιες θεότητες ἔγινε στοὺς προχωρημένους «σκοτεινοὺς αἰῶνες» καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολυσήμαντης «ἀναγέννησης» τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν γαιοκτημόνων ποὺ τότε διαμορφωνόταν δὲν συμπαθοῦσε τὶς μελαγχολικὲς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου, γιὰτὶ ἦταν σταθερὰ προσανατολισμένη στὶς χαρὲς τῆς ζωῆς καὶ στὸν ἀγῶνα γιὰ ἐπικράτηση καὶ γιὰ δόξα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἥρωικὸ ἔπος. Οἱ ραψῶδοι τῆς ἐποχῆς στερέωσαν τὴν ἐδωκοσμικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς προωθώντας τὰ ἰδανικά τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι τοὺς εἶχαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τους. Ἡ τάξη ποὺ ἔβαλαν στὴ δογματικὴ σύγχυση τῶν ὑπομυκηναϊκῶν

καὶ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων ἦταν ἐκείνη ποὺ ἐπιθυμοῦσαν οἱ εὐγενεῖς. Πρόβαν καὶ μιὰ θεϊκὴ οἰκογένεια μὲ ὅλα τὰ μέλη τῆς νὰ σκέφτονται καὶ νὰ ἐνεργοῦν, ὅπως τὰ μέλη μιᾶς ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας. Ὡς οἰκογένεια οὐράνιων θεῶν ἔπρεπε νὰ ἔχει ἐπικεφαλῆς τὸ Δία, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια (ἴσως καὶ παλιότερα) ὑποτίθεται πὼς ἦταν θεὸς τῶν καιρικῶν μεταβολῶν (νεφεληγερέτης, ὑέτιος, κεραύνιος, δηλ. θεὸς τοῦ οὐρανοῦ). Ὁ Ζεὺς ἐγίνε ὁ νέος ὑψιστος θεὸς τοῦ οὐράνιου ἢ ὀλυμπιακοῦ πανθέου καὶ ταυτόχρονα ὑποβαθμίστηκε ὁ Ποσειδῶνας, ὁ ὁποῖος σχεδὸν παρμερίστηκε ἀπὸ τὴ λατρεία καὶ περιορίστηκε στὴ μυθολογία.

Γιὰ νὰ γίνεῖ ὁ παραμερισμὸς τοῦ Ποσειδῶνα χρειάστηκε νὰ νοθευτεῖ ἡ μυθικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἤξερε ὡς μεγαλύτερο στὴν ἡλικία καὶ ἐπομένως σεβαστότερο Κρονίδῃ τὸν Ποσειδῶνα, ἐνῶ τὸ Δία τὸν ἤξερε ὡς τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ παιδιὰ τοῦ Κρόνου («ὀπλότατον παίδων Κρόνου»), ὅπως σημειώνει ὁ ποιητὴς τῆς Θεογονίας, στίχ. 478, ὁ ὁποῖος ἔμεινε πιστὸς στὴν παλιὰ παράδοση, ἃν καὶ θαυμαστὴς κι αὐτὸς τοῦ ὀλυμπιακοῦ πανθέου καὶ ιδίως τοῦ Δία). Ἡ Θεογονία σημειώνει ἀκόμη πὼς τὸν σπαργανωμένο λίθο ποὺ εἶχε καταπιεῖ τελευταῖον ὁ Κρόνος νομίζοντας πὼς καταπίνει τὸ Δία, τὸν ἔστησε ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ Δίας «Πυθοῖ ἐν ἡγαθήῃ» (στίχ. 500) γιὰ νὰ βλέπουν οἱ ἄνθρωποι ποῖος ἦταν ὁ λίθος ποὺ ἐγίνε ἀφορμὴ νὰ ἐξεμέσει ὁ Κρόνος τοὺς ἀδελφούς καὶ τὶς ἀδελφές του ποὺ εἶχαν γεννηθεῖ πρὶν ἀπ' αὐτόν. Ἡ παλιὰ παράδοση γιὰ τὸν Ποσειδῶνα ὡς μεγαλύτερον ἀπὸ τὰ παιδιὰ τοῦ Κρόνου διατηροῦνταν στὴν καθυστερημένη Ἀρχαδίᾳ ἀκόμα καὶ τὸν καιρὸ τοῦ Πausanias: σύμφωνα μὲ ἀρχαδικὴ παραλλαγὴ τοῦ ἀρχικοῦ μύθου ἡ Ρέα, ξέροντας τὸ σχέδιο τοῦ Κρόνου, εἶχε σπεύσει ὅταν γεννήθηκε ὁ Ποσειδῶνας νὰ τὸν κρύψει σὲ κοπάδι προβάτων καὶ νὰ δώσει στὸν Κρόνο νὰ καταπιεῖ σπαργανωμένον «πῶλον ἵππου». Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος τὴν ἔπεισε νὰ δώσει «καὶ ὅσπερον» στὸν Κρόνο σπαργανωμένο λίθο ἀντὶ τοῦ Δία (8, 8, 2).

Ἡ Ἰλιάδα, ἀντίθετα, παρουσιάζει τὸ Δία ὡς «γενεῇ πρότερον» καὶ «πολὺ φέρτερον» τοῦ Ποσειδῶνα (Ο 181-182). Ἐτοιμάζοντας ὁ Ζεὺς τὴν «παλίωξιν παρὰ τῶν νεῶν», παρουσιάζεται νὰ ἀπευθύνει στὸν Ποσειδῶνα καὶ στὴν Ἥρα τὴν αὐστηρὴ διαταγὴ νὰ ἐγκαταλείψουν ἀμέσως τὴ μάχη καὶ τοὺς ἀπειλεῖ πὼς ἂν δὲν συμμορφωθοῦν, θὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὴ δύναμή του (Ο 165). Ἡ Ἴρις πρόσθεσε πὼς οἱ ἐρινύες θὰ συμπαρασταθοῦν στὸ Δία, γιὰτὶ αὐτὸς εἶναι ὁ πρεσβύτερος ἀνάμεσα στοὺς Κρονίδες (Ο 204).

2. Συγκερασμὸς χρόνιων καὶ οὐράνιων θεῶν

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου, 250 χρόνια μετὰ τὸν Ὅμηρο, ἡ πίστη στὴν τυραννικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Δία εἶχε παραμεριστεῖ μαζὶ μὲ τὸν ἡγετικὸ ρόλο τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν. Οἱ λαϊκὲς λατρεῖες εὐνοήθηκαν πρῶτα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῶν τυράννων (οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν σ' ἀντίθεση πρὸς τοὺς εὐγενεῖς καὶ ἤθελαν τὴν εὐνοία τῶν λαϊκῶν μαζῶν) καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐγκαθίστανται στὶς πόλεις. Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἦταν λαϊκὴ καὶ ἐπομένως μισητὴ στοὺς εὐγενεῖς. Τὴν εὐνόησαν πρῶτα οἱ τύραννοι (Κλεισθένης στὴ Σικυώνα, Πεισίστρατος στὴν Ἀθή-

να). Ἀλλὰ καὶ τὸ δελφικὸ ἱερὸ δὲν ἄργησε νὰ ἀναγνωρίσει τὸ Διόνυσο σύνναο τοῦ Ἀπόλλωνα. Τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἦταν σεβαστὸ τόσο ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς: ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, γιατί ἀρχικὰ ἦταν μέγα κέντρο χθόνιας λατρείας (τῆς Γαίας καὶ τοῦ Ποσειδῶνα) καὶ ἀκόμα, γιατί εἶχε ἀναγνωρίσει τοὺς θρησκευτικούς καθαρμούς καὶ τὴ μαντικὴ καὶ εἶχε συμβάλει στὴν εἰσαγωγὴ πολλῶν μυστικῶν λατρειῶν στὴν ἐπίσημη θρησκεία. Ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς, γιατί ὁ συμπαθὴς σ' αὐτοὺς θεὸς «τοῦ μέτρου καὶ τῆς σωφροσύνης», ὁ Ἀπόλλωνας, εἶχε γίνεῖ ὁ νέος κύριος τοῦ ἱεροῦ, παραμερίζοντας τοὺς παλιούς χθόνιους ἐξουσιαστές του. Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Ἀπόλλωνα ἔγινε θριαμβευτικὰ μετὰ τὸ μυθολογούμενο φόνο τοῦ Πύθωνα, τοῦ συμβολικοῦ φύλακα τῆς Πυθοῦς, πράγμα ποὺ γιὰ τοὺς εὐγενεῖς ἦταν ἰσοδύναμο μὲ τὸν παραμερισμὸ τοῦ χθόνιου χαρακτήρα τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ κύρος τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ ἔγινε καθολικὸ μετὰ τὸν εὐτυχὴ συγκερασμὸ Ὀλυμπιακῶν καὶ χθόνιων λατρειῶν, στὸν ὁποῖο πρωτοστάτησε. Ἀπὸ σκηνῆς συνέβαλε στὸ συγκερασμὸ καὶ ὁ Αἰσχύλος συμφιλιώνοντας («νέους») θεοὺς μὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς «προτέρους». Στὰ χρόνια τοῦ Αἰσχύλου εἶναι βέβαιο πὼς ἡ ἀρχαία θρησκεία μπόρεσε νὰ ἀγγίξει τὴν τελειότητα. Μετὰ τὰ μηδικὰ ἄρχισε ἡ προϊοῦσα ἀποσύνθεσή της, συντελούμενη ὅμως μὲ τόσο ἀργὸ ρυθμὸ, ὥστε ἡ θρησκεία ἐκείνη μπόρεσε νὰ ἐπιζήσει χίλια ἀκόμη χρόνια, προτοῦ ἀντικατασταθεῖ.

3. Οἱ ἐρινύες

Πρόθεση τοῦ Αἰσχύλου ἦταν ὅχι νὰ ἀποκαλύψει, ἀλλὰ μόνον νὰ δικαιολογήσει τὴν παρουσία στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ μερικῶν χθόνιων λατρειῶν. Καὶ πρῶτα τῶν ἐρινύων ποὺ εἶχαν καὶ τότε καὶ ἀργότερα τὴ φήμη σκοτεινῶν καὶ ἀμείλικτων θεοτήτων. Ὁ Αἰσχύλος τίς χρησιμοποιεῖ στὸ χορὸ τῆς σωζόμενης τρίτης τραγωδίας τῆς Ὁρέστειας. Δὲν τίς παρουσιάζει λιγότερο ἄγριες ἀπὸ ὅσο τίς ἤθελε ἡ λαϊκὴ παράδοση ἢ λιγότερο σκληρές, ἀλλὰ τίς συγκαταριθμεῖ στίς θεότητες ποὺ μὲ τὴ λατρείαμποροῦσαν νὰ γίνουν εὐμενεῖς καὶ νὰ συμπαρασταθοῦν στοὺς ἀνθρώπους (ἡ πλειονότητά τῶν θεοτήτων τοῦ εἴδους εἶχαν τὴ φήμη ἀπάνθρωπων καὶ μόνιμα ἀνεξιλέων θεοτήτων). Οἱ ἐρινύες ἦταν γνήσιες θεότητες τοῦ κάτω κόσμου, ἀπὸ τίς ἀρχαιότερες τοῦ παλαιοῦ πανθέου (στοὺς μύθους παιδιὰ τοῦ πρώτου θεϊκοῦ δυνάστη Οὐρανοῦ ποὺ εἶχαν ξεφυτρώσει ἀπὸ τὴ γῆ, ἐκεῖ ὅπου εἶχαν πέσει σταγόνες ἀπὸ τὰ κομμένα «μήδεα» τοῦ Οὐρανοῦ). Παρέμειναν καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια μορφές δαιμονικῆς, μόνιμες κάτοικοι τοῦ ἐρέβους («κακὸν σκότον νεμόμεναι, Τάρταρόν τε ὑπὸ χθονός», κατὰ τὸν Αἰσχύλο, Εὐμ. 72). Ἀπὸ τίς περιγραφὰς φαίνεται πὼς ὑποκινοῦσαν μεγαλύτερο φόβο καὶ ἦταν εἰδεχθέστερες ἀπὸ τίς παρόμοιες δαιμονικῆς μορφῆς, τῶν ὁποίων οἱ πῆλινες εἰκόνες ἀποκαλύφθηκαν τελευταῖα σὲ ἱερὸ χθόνιων θεοτήτων τῆς νοτιοδυτικῆς πλαγιᾶς τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Οἱ ἐρινύες τῶν παραδόσεων εἶχαν τοὺς βοστρύχους τῆς κόμης ἀνακατωμένους μὲ φίδια καὶ ἦταν, κατὰ τὸν Αἰσχύλο (Εὐμ. 51 κπ.), «μέλαιναι ἐς τὸ πᾶν» καὶ «βδελύκτροποι», ἀναπνέοντας μὲ συχνοὺς ρόγχους καὶ χύνοντας ἀπεχθὴ δάκρυα. Οἱ ἄνθρωποι μισοῦσαν

τις υπάρξεις αυτές. Τίς μισοῦσαν καὶ οἱ Ὀλύμπιοι θεοί, γιατί καὶ οἱ ἐρινύες ἀντιμάχονταν μὲ πείσμα ὁλόκληρο τὸ καθεστῶς τῶν «νέων θεῶν». «Ὅταν εἰσέβαλαν στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, τίς σταμάτησε ὀργισμένος ὁ ἴδιος ὁ θεὸς μὲ τὰ λόγια: «μισήματα ἀνδρῶν καὶ θεῶν Ὀλυμπίων, αἷς οὐ μίγνυται θεῶν τις οὐδ' ἄνθρωποι οὐδὲ θήρ ποτε» (68 κπ.). Σκληρὰ ἀπάντησαν καὶ ἐκεῖνες στὸν Ἀπόλλωνα, ἀποφασισμένες νὰ μὴν ἀπεμπολήσουν τὰ παλιὰ δίκαιά τους καὶ νὰ μὴν παραιτηθοῦν τῆς τιμωρίας τοῦ μητραλοῖα Ὁρέστη, τὸν ὁποῖο «ἐξέκλεψε» ἀπ' αὐτὲς ὁ Ἀπόλλωνας (149-153).

Μόνο στὸ τέλος τῆς τραγωδίας ὁ ὀξύς τόνος ἀμβλύνθηκε, μὲ πρωτοβουλία ὅμως τῶν «νέων θεῶν», οἱ ὁποῖοι, κάνοντας τὴν ἀρχή, μπόρεσαν νὰ κάνουν καὶ τίς ἐρινύες διαλλακτικές, ἀποδεικνύοντας πὼς ἦταν ἐπιδεκτικὲς ἐξευμενισμοῦ: πρῶτος ὁ Ἀπόλλωνας, αἶροντας τὸ ἀμοιβαῖο μίσος, ἀναγνώρισε τὰ κεκτημένα δικαιώματα τῶν ἐρινύων, καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ἔπειτα ὁμολόγησε πὼς «μέγα δύναται πότνια Ἐρινύς, παρὰ τ' ἀθανάτοις, τοῖς θ' ὑπὸ γαῖαν θεοῖς» (950 κπ.). Ἡ ἄποψη τοῦ Αἰσχύλου προβάλλει μὲ σαφήνεια: οἱ ἄνθρωποι, ἀπονέμοντας στὶς ἐρινύες τίς ὀφειλόμενες τιμές, μποροῦν οἱ ἴδιοι νὰ τίς μεταβάλλουν σὲ υπάρξεις καλοπροαίρετες (990 κπ.). Οἱ ἐρινύες πείθουν τότε τοὺς ἀνθρώπους πὼς εἶναι κι αὐτὲς πρόθυμες γιὰ συμπαράσταση καὶ διαψεύδουν τὸν ὁμηρικὸ χαρακτηρισμὸ τους ὡς «στυγερῶν θεῶν» ('Ιλ. I 454) ἢ θεῶν μὲ «ἀμείλιχον ἥτορ» ('Ιλ. I 571). Τὸν καιρὸ τοῦ Αἰσχύλου (καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες) οἱ ἐρινύες εἶχαν ἤδη βρεῖ μιὰ θέση στὴ λατρεία, πλάι στὶς θεότητες τοῦ Ὀλύμπου. Ἀπὸ τότε τὸ ὄνομά τους σπάνια ἦταν πιά «ἐρινύες» (ὀργισμένες) καὶ ἔγινε «σεμναὶ θεαί» (θεὲς σεβάσμιες) ἢ «εὐμενίδες» (καλόβουλες) ἢ «ἐπιτελίδες» (θεὲς ποὺ «ἐπιτελοῦν» τὸ αἰτούμενο, βλ. ΑΔ 33, 1978, σ. 2-3).

4. Ἡ Γοργὼ-Μέδουσα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ

Ἀπὸ τίς θεότητες τοῦ παλιοῦ πανθέου ποὺ δὲν ἐξευμενίζονταν φαίνεται πὼς ἰδιαίτερα εἶχε ἀπασχολήσει τὸν Αἰσχύλο ἡ Γοργὼ-Μέδουσα. Ἡ περιπετειώδης ἐπιχείρηση τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ τῆς ἀπὸ τὸν Περσέα πρέπει νὰ βρισκόταν στὸ κέντρο μιᾶς τριλογίας ποὺ χάθηκε. Ἀποσπάσματα ὑπάρχουν μόνο ἀπὸ τὸ σατυρικὸ δράμα ποὺ σχετιζόταν κι αὐτὸ μὲ τὸν Περσέα καὶ εἶχε τὸν τίτλο «Δικτυουλκοί», γιατί ἀναφερόταν στοὺς ψαράδες τῆς Σερίφου ποὺ εἶχαν ἀνελκύσει μέσα στὰ δίχτυα τους τὴ «λάρνακα» μὲ τὴ Δανάη καὶ τὸν μικρὸ Περσέα ('Απολλόδ. 2, 4, 1 κπ.). Ὁ Αἰσχύλος τοποθετοῦσε τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῆς Μέδουσας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν σωζόμενο Προμηθεΐα 796-797, στὰ «Γοργόνεια πεδία» τῆς ἐσχάτης Δύσης, ὅπου «ποτὲ δὲν ἔριξε τὸ φῶς τῆς καμιά ἀκτῖνα τοῦ ἡλίου ἢ τῆς σελήνης». Ὁ ποιητὴς εἶναι βέβαιο πὼς δὲν ἀκολούθησε τὴν ἀθηναϊκὴ παράδοση πὼς ἡ ἴδια ἡ Ἀθηνᾶ εἶχε σκοτώσει τὴ Γοργόνα, τὸ «δεινὸν τέρας» ποὺ εἶχε γεννήσει ἡ Γῆ γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς γίγαντες, κατὰ τὴ γιγαντομαχία (Εὐριπ., Ἴων 989-991). Γιὰ τὸ ἐπίτευγμα ὅμως τοῦ Περσέα κατὰ τῆς Γοργοῦς καὶ γιὰ τὸ ρόλο τῆς Ἀθηνᾶς μόνο εἰκασίες μποροῦν νὰ γίνουν. Ὁ Αἰσχύλος εἶναι ἀδύνατο νὰ κατέληγε αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ ἐξευμενισμὸ μιᾶς ἀκόμα θεότητας τοῦ παλιοῦ πανθέου, τῆς πιὸ σκληρῆς

καὶ ἀπάνθρωπη. Αὐτὸ θὰ ἐρχόταν σ' ἀντίθεση μὲ τὴ μνεία τῶν Φορκίδων στοὺς στίχους 792-800 τοῦ Προμηθέα δεσμώτη, ὅπου οἱ γοργόνες παρουσιάζονται ὡς «βροτο-στυγεῖς, αἷς θνητὸς οὐδεὶς εἰσιδὼν ἔξει πνοάς». Ὁ Αἰσχύλος συμμεριζόταν τὴ λαϊκὴ ἰδέα γιὰ τὴ Γοργώ-Μέδουσα ὡς θεὰ σκληρὴ καὶ μόνιμα ἀνεξιλέωτη. Ἐτσι ἡ τριλογία τοῦ Περσέα δὲν μποροῦσε νὰ καταλήγει παρὰ μόνον σὲ ἔξαρση τῆς προσωπικότητος τῆς Ἀθηνᾶς καὶ νὰ παρουσιάζει ὡς παρήγορὸ γεγονὸς τὴν κατοχὴ τοῦ γοργονείου ἀπὸ μιᾶς συνετῆ ὀλυμπιακῆ θεᾶ, ἡ ὁποία θὰ ἔστρεφε τὴν ἐκπληκτικὴ δύναμή του ἐναντίον τοῦ κακοῦ καὶ δὲν θὰ ἐξόντωνε ἀδιάκριτα δικαίους καὶ ἀδίκους, ὅπως ἡ Γοργώ. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ μιὰ φράση τοῦ Ἀπολλόδωρου 2, 4, 3, ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ποὺ θεωροῦσαν προσχεδιασμένη τὴ μεταβίβαση στὴν Ἀθηνᾶ τοῦ πρὸ ἀκαταμάχητου ὅπλου ποὺ εἶχε ἡ προολυμπιακὴ Μέδουσα: «λέγεται δὲ ὑπ' ἐνίων ὅτι δι' Ἀθηνᾶν ἡ Μέδουσα ἐκαρτομήθη».

Τὸ ὄνομα Μέδουσα σημαίνει «βασίλισσα». Ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἦταν μιὰ τοπικὴ ἀρχόντισσα τοῦ κάτω κόσμου ἢ μιὰ πάρεδρος τοῦ ὑποχθόνιου βασιλείου. Ὅταν νεώτεροι μῦθοι τὴ συγκαταρίθμησαν στὶς Φορκίδες, ἡ ἐπιβλητικὴ παλιά «πότνια» ἐξακολούθησε νὰ ἀποκαλεῖται Μέδουσα, προστέθηκε ὅμως ὡς τρίτη στὶς ἀρχικὰ δύο γοργόνες. Οἱ ἀδελφές τῶν γοργόνων «γραῖες» παρέμειναν δύο, ὅπως ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχή (Θεογ. 273). Τὸ ὄνομα Μέδουσα καὶ τὸ ἐπιβλητικὸ παρελθὸν τῆς «τρίτης» αὐτῆς γοργόνας τὴν ἐπέβαλαν καὶ ἀνάμεσα στὶς Φορκίδες, ὥστε τελικὰ νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν Γοργώ καὶ ἡ καταλληλότερη πάρεδρος γιὰ τὸν ὑποχθόνιο βασιλεὺς Ποσειδῶνα. Τόσο ὅμως ὡς Γοργώ ὅσο καὶ ὡς Μέδουσα ἦταν ὑπαρξὴ ἀτεγκτὴ καὶ ἀπάνθρωπη, ὅπως οἱ περισσότερες τερατώδεις θεὲς τοῦ παλιοῦ πανθέου. Οἱ πρὸ ἡπιοι ἀπ' αὐτὰς ποὺ ἦταν κατάλληλες νὰ μεταπηδήσουν στὸ νεώτερο πάνθεο, βρέθηκαν σ' ἀντίθεση μὲ τὶς σκληρότερες τοῦ παλιοῦ πανθέου καὶ ἰδίως μὲ τὴ Μέδουσα. Πρῶτος θέλησε νὰ τὴν ἐξοντώσει ὁ ἐμφανιζόμενος στοὺς μῦθους ὡς βασιλιάς τῆς Σερίφου Πολυδέκτης, ὁ ὁποῖος ζήτησε ἀπὸ τὸν Περσέα νὰ τοῦ φέροι τὴν ὀλεθροφόρα «κεφαλὴ» τῆς. Τὸ ὄνομά του σημαίνει τὸν «πολλοὺς δεχόμενον» στὸ βασίλειό του. Ἦταν δηλ. μιὰ τοπικὴ μορφή τοῦ Ἄδῃ ποὺ ἤθελε νὰ αὐξήσῃ τὸ γόητρό του μὲ τὴν ἐξόντωση μιᾶς μισητῆς «ἀντιτέχνου» του.

Ἀληθινὴ ὅμως νικήτρια στὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς Μέδουσας ὑπῆρξε ἡ Ἀθηνᾶ ποὺ ἐγίνε καὶ κληρονόμος τοῦ φοβεροῦ γοργονείου. Ἡ Ὀδύσσεια χρησιμοποιοῖ γιὰ τὸ γοργόνειο τὴν ἔκφραση «γοργεῖ κεφαλὴ», τὴν ὁποία θεωρεῖ ὅπλο τῆς βασίλισσας τοῦ Ἄδῃ Περσεφόνης (λ 633-635). Παρόμοια μὲ τὴν Περσεφόνη τοπικὴ θεὰ τοῦ κάτω κόσμου ἦταν ἀρχικὰ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ὀριστικὴ κάτοχος τῆς «γοργεῖς κεφαλῆς» ἐγίνε, ἀλλὰ τὴν ἔκανε καὶ ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ πῶς ἀ π ο ρ ὀ φ η σ ε τὴν ὀνομαστότερη ὑπαρξὴ τοῦ παλιοῦ πανθέου, κι ἀκόμα πῶς τ α υ τ ῖ σ τ η κ ε μ' αὐτή. Ὁ ταυτισμὸς δὲν ἐξέπληττε κανένα στὴν ἀρχαιότητα: ἓνας ἀρχαιοδίφης τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα Παλαίφατος, λέει σὲ σωζόμενο ἀπόσπασμα ἔργου του (ἀριθ. 31) πῶς οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ Κέρνη (δυτικότερα τῆς Λιβύης, δηλ. στὴν τότε «ἐσχατὴ Δύση») ὀνόμαζαν τὴν Ἀθηνᾶ Γοργώ. Παντοῦ στὴν Ἑλλάδα ἄλλωστε ἦταν γνωστὸ τὸ ἐπίθετο τῆς Ἀθηνᾶς «γοργῶπις» ποὺ

σημαίνει θεά «μέ τὸ ὄμμα τῆς Γοργοῦς». Στὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλῆ χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἡ ἔκφραση «γοργῶπις ἀδάμαστος θεά» (στίχ. 450).

Στὸ οὐράνιο πάνθεο ἡ Ἀθηνᾶ μεταπήδησε ἀρκετὰ πρῶιμα. Ταυτόχρονα μὲ τὴ μεταπήδηση ἐμφανίστηκε καὶ ἡ αἰγίδα στὸ στῆθος καὶ στοὺς ὤμους της. Ἡ αἰγίδα (δηλ. τὸ βαρὺ νέφος ποὺ προμηνύει βροχὴ) ἦταν ἀρκετὴ νὰ χαρακτηρίσει ὡς οὐράνιο τὸν κατεξοχὴν «αἰγίοχο» θεὸ Δία. Ἐπειδὴ ἡ αἰγίδα συνόδευε καὶ τὴν Ἀθηνᾶ στὶς παλιότερες εἰκαστικὲς ἐμφανίσεις της, οἱ μελετητὲς τῶν μύθων εἶχαν ἀναγνωρίσει τὸν περασμένον αἰῶνα ὅμοιο περιεχόμενο καὶ στὴν Ἀθηνᾶ. Γιὰ πολλοὺς τότε ἡ Ἀθηνᾶ ἦταν ἡ θεὰ τοῦ νεφοσκεποῦς οὐρανοῦ, τῆς καταιγίδας καὶ τῆς ἀστραπῆς.

Πολεμικὴ θεὰ ἔγινε ἡ Ἀθηνᾶ ἀποκλειστικὰ ὡς κάτοχος τοῦ γοργονεῖου: ἓνας πλόκαμος τοῦ ἀκαταμάχητου αὐτοῦ ὅπλου ποὺ τὸν εἶχε προσφέρει ἡ Ἀθηνᾶ στὴ Στερόπη, τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ Κηφέα τῆς Τεγέας, ἔσωζε γιὰ πάντα ἀπὸ κάθε κίνδυνο (ιδίως πολεμικὸ) τὴν πόλη: φυλασσόταν σὲ ἱερὸ τῆς πολιτίδας Ἀθηνᾶς ποὺ εἶχε τὰ γνωρίσματα «ἀδύτου» τῆς θεότητος τοῦ κάτω κόσμου: ἦταν μόνιμα κλειστὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ μόνο ἓνας ἱερέας ἐπιτρεπόταν νὰ μπαίνει μιὰ φορὰ τὸ χρόνο (Παυσ. 8, 47, 5, Ἀπολλόδ. 2, 7, 3). Εἰδώλια ἀρχαῖκων χρόνων ποὺ συνήθιζαν νὰ τὰ βάζουν καὶ σὲ τάφους παρίσταναν τὴν Ἀθηνᾶ καθιστὴ σὲ θρόνο, σὰ μεγάλη ὑποχθόνια δέσποινα, μὲ τὸ γοργόνειο στὸ στῆθος καὶ χωρὶς κανένα ἀπὸ τὰ συμβατικὰ ὅπλα. Μόνον ὅταν ἡ μυστικὴ δύναμη τοῦ γοργονεῖου ἐπισκιάστηκε, οἱ πλάστες καὶ οἱ ζωγράφοι ἄρχισαν νὰ παριστάνουν τὴν Ἀθηνᾶ μὲ δόρυ, ἀσπίδα καὶ κράνος.

Ἡ ἄποψη τοῦ M. P. Nilsson πὼς ἡ Ἀθηνᾶ κατὰγεται ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἀνακτορικὴ «θεὰ τῶν ὄψεων», ἡ ὁποία ἦταν εἰρηνικὴ, ἔγινε ὅμως πολεμικὴ στοὺς πολεμοχαρεῖς Ἀχαιοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, σήμερὰ ἔχει παραμεριστεῖ. Εἶχε διατυπωθεῖ πολὺ πρόωρα (στὰ 1921), ὅταν ἡ παρουσία τῶν φιδιῶν καὶ ἐνὸς πουλιοῦ (ὄχι γλαύκας) στὴν εἰκόνα τῆς ἀνακτορικῆς θεᾶς τῶν ὑστερομινωικῶν χρόνων μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκὴς γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸν ταυτισμὸ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ. Ἀπὸ τότε ὁ Nilsson συνήθιζε νὰ ἐπαναλαμβάνει σὲ νεώτερες μελέτες του (καὶ στὴν τελευταία ἐκδοσὴ τῆς *Minoan-Myc. Religion* τοῦ 1950, σ. 487-501) τὴν παλιὰ ἄποψη, ἀγνοώντας πάντοτε τὸν πιθανὸ ρόλο τῶν προολυμπιακῶν θεοτήτων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἄν μιὰ ἢ περισσότερες μινωικὲς θεὲς κληροδότησαν γνωρίσματά τους στὴν Ἀθηνᾶ, ἀπ' αὐτὲς φαίνεται πὼς πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ἀνακτορικὴ «θεὰ τῶν φιδιῶν», ἡ εἰκόνα τῆς ὁποίας δὲν συναντᾶται στὰ μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ἐνῶ εἶναι πολὺ συνηθισμένες οἱ εἰκόνες ἄλλων μινωικῶν θεῶν.

5. Προμηθεὺς καὶ τιτάνες

Στοὺς παλιούς ἢ «προτέρους» θεοὺς συγκαταριθμεῖ ὁ Αἰσχύλος καὶ τοὺς τιτάνες καὶ κάνει μιὰ προσπάθεια νὰ τοὺς ἀπαλλάξει (ὅσο ἦταν δυνατό σὲ τραγωδοποιῶ) ἀπὸ τὴν προαιώνια κατηγορία πὼς ὑπῆρξαν θεοὶ κακόβουλοι. Ὁ ἀρχαιότερος γιὰ τοὺς τιτάνες μῦθος ποὺ σώζεται στὴν ἡσιόδεια Θεογονία παρουσίαζε τὸν πατέρα τους Οὐρα-

νό (τὸν ὁποῖο εἶχαν ἀκρωτηριάσει καὶ ἐκθρονίσει οἱ τιτάνες, νὰ τοὺς καταριέται, γιατί «τιταίνοντες ἀτασθαλίη», ἔρρεζαν «μέγα ἔργον», γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ πληρώσουν στὸ μέλλον (209-210). Ὁ Κρόνος, ὁ πρωτεργάτης τῆς ἐκθρόνισης, ἐκλείσει τοὺς ἔντεκα ἀδελφούς του τιτάνες στὸν Τάρταρο, ὅπου μὲ μικρὰ διαλείμματα ἔμειναν στὸ μέλλον καὶ ὅπου τοὺς ξέρεи φυλακισμένους ὁ Ὅμηρος (Ἰλ. Ε 279). Ὁ Αἰσχύλος ζήτησε νὰ ἄρει τὴν ἀντιπάθεια τῶν μύθων πρὸς αὐτοὺς προβάλλοντας τὴν εὐεργετικὴ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους δραστηριότητα τοῦ τιτάνα Προμηθέα. Ὁ Προμηθεὺς δὲν ἀνῆκε στὴν ὁμάδα τῶν ἀρχαιοότερων δώδεκα τιτάνων καὶ τιτανίδων, τῶν ἀναφερόμενων στὴ Θεογονία ὡς γιῶν καὶ θυγατέρων τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γαίας (133-136). Ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τιτάνες τῶν νεώτερων γενεῶν, στοὺς ὁποίους ἀνῆκε, μετὰξὺ τῶν πολλῶν ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τοπικούς μύθους, καὶ ὁ Ἄνυτος, ποὺ τὸν τιμοῦσαν οἱ Ἀρχάδες (ὡς καλόβουλο σὰν τὸν Προμηθέα), γιατί αὐτὸς εἶχε ἀναλάβει τὴν ἀνατροφή τῆς μεγάλης τοπικῆς θεᾶς Δέσποινας τῆς Λυκόσουρας. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὅμως ὁ Προμηθεὺς ξεχώριζε ὡς γιὸς τοῦ Ἰαπετοῦ, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἀρχικούς δώδεκα τιτάνες, καὶ ἐπομένως ξάδελφος τοῦ Δία, γιατί καὶ ὁ Κρονίδης Ζεὺς εἶχε πατέρα ἓνα ἀπὸ τοὺς ἀρχικούς δώδεκα.

Στὴ σωζόμενη τραγωδία τοῦ Προμηθέα ἡ ὁμάδα τῶν Ὀλύμπιων θεῶν ἀποκαλεῖται «νέοι θεοί» (στίχ. 439) καὶ ὁ ἐχθρὸς τοῦ Προμηθέα Ζεὺς «νέος τύραννος ἐν θεοῖς» (309 κπ., 942). Ὁ ἴδιος ὁ Προμηθεὺς, μέσα στὰ βασανιστήριά του, ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτοῦ ἀπλῶς «θεό» (στίχ. 92). Μὲ τὴν προσφορά στοὺς ἀνθρώπους τοῦ «παντέχνου πυρός» (στίχ. 7) ὁ Προμηθεὺς εἶχε ἐκδηλώσει τὸν «φιλόανθρωπο τρόπο» του καὶ εἶχε ἐπισύρει, πέραν τῆς εὐγνωμοσύνης ὅλων τῶν θνητῶν, καὶ μιὰ ὑποτυπώδη λατρεία του: οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἰδρύσει βωμὸ τοῦ στὴν Ἀκαδήμεια (Παυσ. 1, 30, 2), ὅπου γινόταν γι' αὐτὸν παλιότερα ἔμπυρη προσφορά στὴ γιορτὴ Προμήθεια. Ἀπ' αὐτὸν τὸ βωμὸ ἀναβαν τίς λαμπάδες τοὺς οἱ ἔφηβοι καὶ μὲ ἀγῶνα λαμπαδηδρομίας διὰ μέσου τοῦ Κεραμεικοῦ κατέληγαν σ' ἓνα ἱερὸ τῆς πόλης, ὅπου ὁ νικητὴς ἀναβε τὸν ἐκεῖ βωμὸ. Ἡ ἴδια ὅμως λαμπαδηδρομία, ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφετηρία καὶ διαφορετικὸ κάθε φορὰ τέρμα, εἶχε εἰσαχθεῖ καὶ σὲ μιὰ γιορτὴ τοῦ Ἡφαίστου, καθὼς καὶ στὰ μέγαρα Παναθήναια (Σχόλ. στοὺς Βατρ. τοῦ Ἀριστοφ. 131). Ἔτσι ὁ βωμὸς τῆς Ἀκαδήμειας κατάντησε νὰ ὑπηρετεῖ ἀπλῶς ἓνα σπὸρ, χωρὶς λατρευτικὴ σημασία. Παρὰ ταῦτα ὁ Αἰσχύλος καὶ μὲ τὴν τριλογία τοῦ Προμηθέα ζήτησε νὰ προαγάγει τὴν ἰδέα τῆς συμφιλίωσης παλιῶν καὶ νέων θεῶν: στὸ μὴ σωζόμενο δράμα Προμηθεὺς λυόμενος εἶχε χρησιμοποιήσει στὸ χορὸ τοὺς τιτάνες, τοὺς ὁποίους μὲ συμφιλίωτικὴ πρωτοβουλία εἶχε ἐλευθερώσει ὁ Ζεὺς ἀπὸ τὰ ὑποταγμένα δεσμά τους. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες προσπάθειές του σ' ἄλλες τριλογίες εἶναι πῶς ἐδῶ ὁ ποιητὴς συμφιλίωνε πρόσωπα τῆς μυθολογίας καὶ ὄχι τῆς λατρείας.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ διαφορετικούς κοινωνικούς κύκλους ἐνισχύονταν ἡ ἰδέα τῆς κακῆς ἢ διεστραμμένης φύσης τῶν τιτάνων. Ὁ χρησμολόγος καὶ προφήτης Ὀνομάκριτος, ποὺ ἦταν στὴν ἀκμὴ του λίγο πρὶν γεννηθεῖ ὁ Αἰσχύλος ἢ ὅταν ὁ Αἰσχύλος ἦταν ἀκόμα μικρὸ παιδί (στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ τυράννου Ἰππία), εἶχε ὀργανώσει τίς μυστικὰς τελετὰς τῶν ὀρφικῶν (Παυσ. 8, 37, 5). Ἐπεξεργάστηκε καὶ ἓνα παλιότερο ὀρφικὸ ποί-

ημα που παρουσίαζε τὸ θεϊκὸ βρέφος Διόνυσο-Ζαγρέα, γιὰ τοῦ καταχθόνιου Δία καὶ τῆς βασίλισσας τοῦ κάτω κόσμου Περσεφόνης, νὰ κατακρεουργεῖται καὶ νὰ τρώγεται ἀπὸ τοὺς κακομήχανους τιτάνες, τοὺς ὁποίους ἔσπευσε νὰ κατακεραυνώσει ὁ Ζεὺς. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ πλάστηκαν ἀπὸ τὴ στάχτη τῶν κεραυνωμένων τιτάνων ἦταν φυσικὸ νὰ μετέχουν καὶ τῆς κακῆς ἢ «τιτανικῆς» φύσης, ἀλλὰ καὶ τῆς «θείας», ἀφοῦ οἱ τιτάνες εἶχαν φάει τὸ Διόνυσο. Αὐτὴ ἡ διδασκαλία ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ μεταγενέστερου ὀρφικοῦ δόγματος, ὑποτίθεται ὅμως πὼς στὰ οὐσιώδη σημεῖα τῆς τῆν εἶχε ἀκούσει καὶ ὁ Αἰσχύλος, καὶ στὸν προχωρημένο 5ον αἰ. π.Χ. καὶ ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος ὀνομάζει «τιτανικὴν» τὴν κακὴ φύση τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπὸ ἀλαζονεία ἢ νοσηρὴ αὐτοπεποίθηση περριφρονοῦν τὴ γνώμη τῶν βελτιόνων, τῶν ἀρχόντων καὶ τελικὰ περιφρονοῦν τοὺς νόμους καὶ τοὺς θεοὺς (Νόμοι 701). Ὁ Αἰσχύλος ὅμως δὲν συμμεριζόταν διδασκαλίες ποὺ πολεμοῦσαν τὴν ἀγαθὴ ἢ οὐδέτερη φύση τῶν παλιῶν θεῶν καὶ θὰ προτιμοῦσε νὰ ἀντικρίσει καὶ τοὺς τιτάνες ὡς ἐξευμενίσιμους θεοὺς (ἀπλῶς «στρεπτούς», ἂν ἦταν μόνο μυθολογικὲς μορφές).

Ἡ περιγραφή τῶν τιτάνων (ἀπὸ τὴ Θεογονία) ὡς γιγαντόσωμων ὑπάρξεων μὲ ἐκπληκτικὴ δύναμη (ἀφοῦ μποροῦσαν νὰ ξεριζώνουν καὶ νὰ μετακινοῦν βουνὰ) συνέβαλε στὸ νὰ ἀποκαλεῖται ἕως σήμερα σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες «τιτάνιο» κάθε ἐκπληκτικὸ ἔργο. Οἱ μελετητὲς ὅμως τῶν μύθων, ἰδίως τῆς σύγκρουσης τῶν τιτάνων μὲ τοὺς ὀλύμπιους θεοὺς, εἰσήγαγαν ἐκκεντρικὲς ἐρμηνεῖες ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶχαν περάσει ἀπὸ τὴ σκέψη τῶν ἀρχαίων μυθοπλαστῶν ἢ νὰ εἶχαν ἀντίκρισμα στὴ θρησκευτικὴ ἱστορία τοῦ τόπου: Ἡ μακροχρόνια (δεκάχρονη) «τιτανομαχία», κατὰ τὴν ὁποία ἡ γῆ «μέγα ἐσμαράγησε» μὲ τὸν «μακρὸν Ὀλυμπον πεδόθεν τινασσόμενον», ἐνῶ ὁ «ἀπείρων πόντος δεινὸν περίαχε» καὶ ὁ «εὐρύς οὐρανὸς ἐπέστενε» (Θεογ. 678-679) θεωρήθηκε αὐθαίρετα ὡς μακρινὴ ἀνάμνηση κάποιου μακροχρόνιου «θρησκευτικοῦ πολέμου» μεταξὺ τῶν θεῶν ποὺ εἶχαν φέρει οἱ εἰσβολεῖς Ἑλλήνες (ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν τὸ «νέο πάνθεο») καὶ τῶν «παλαιῶν θεῶν» (τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ), τῶν μισητῶν στοὺς Ἑλλήνες.

Ἡ ἱστορία ὅμως τοῦ μεταγενέστερου θρησκευτικοῦ βίου στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ κατὰλοιπα τῶν προϊστορικῶν καὶ τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων διδάσκουν πὼς τὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεο διαμορφώθηκε ἀβίαστα, μὲ παντὸς εἶδους ἐπιδράσεις, ἐγγώριες καὶ ξένες καὶ χωρὶς ἔχνος μισαλλοδοξίας (ἀκατανόητες ἄλλωστε γιὰ τοὺς Ἑλλήνες μὲ τὴ φτωχὴ τότε θρησκευτικὴ ζωὴ).

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

ΠΡΩΙΜΕΣ ΜΙΝΩΙΚΕΣ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΟΙ ΔΑΚΤΥΛΙΟΙ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΓΕΡΟΝΤΟΜΟΥΡΙ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

(Πίν. 1-6)

Εἰς μνήμην Ἐλευθερίου Πλατάκη

Τὸ Μουσεῖο Ἀγίου Νικολάου κατέχει διάφορες πρώιμες μινωικὲς σφραγίδες ἀπὸ τὸ ταφικὸ σπήλαιον Γεροντομουρί, στὸν Ἀγίον Χαράλαμπο Λασιθίου, ποὺ βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια στὶς ἀνασκαφές μας¹. Ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ σφραγίδες καὶ σφραγιστικοὶ δακτύλιοι περιλαμβάνονται ἤδη στὸν ὑπὸ ἐκτύπωση τόμο V Suppl. 1 τοῦ CMS (Kleinere griech. Sammlungen 2), θεωρήσαμε χρήσιμη γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς πρώιμης μινωικῆς σφραγιδογλυφίας τὴν προηγούμενη δημοσίευσή τους ἐδῶ κατὰ τρόπο πρὸ διεξοδικό, ἀφοῦ ἡ παρουσίαση τῶν σφραγίδων στὸ Corpus ἀναγκαστικὰ γίνεται τελείως συνοπτικὰ, ὅπως εἶναι γνωστό.

Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὸν ἐκδότη τοῦ Corpus καθηγητὴ Ingo Pini γιὰ τὶς φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια τῶν σφραγίδων ποὺ ἔγιναν ἀπὸ συνεργάτες του καὶ μᾶς χορηγήθηκαν πρόθυμα, ὅπως καὶ γιὰ τὴν καρποφόρα συζήτηση ὁρισμένων σημείων τῆς δημοσίευσας, σχετικῶν κυρίως μὲ τὸ θέμα τῆς ἀκριβέστερης χρονολογήσεως τῶν σφραγίδων καὶ τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκαν.

Τὸ ἀνώνυμο αὐτὸ ταφικὸ σπήλαιον ἀνακαλύφθηκε τυχαῖα τὸ 1976 ἀπὸ μία μπουλντόζα ποὺ «βυθίστηκε» στὸ ἔδαφος κατὰ τὴ διάρκεια διανοίξεως δρόμου δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Γεροντομουρί, τοῦ σημερινοῦ Ἀγίου Χαράλαμπους στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τοῦ ὁροπεδίου Λασιθίου. Τὸ σπήλαιον βρίσκεται στοὺς πρόποδες ἑνὸς χαμηλοῦ ὑψώματος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σπήλαιον τοῦ Ψυχροῦ, τὸ σχεδὸν κατὰ κοινὴ ἀποδοχὴ περίφημο Δικταῖον ἄντρον. Τὸ σπήλαιον —ἢ μᾶλλον σπηλαιοβάραθρο, μὲ κατεστραμμένη σήμερα τὴν κατωφερικὴ του εἴσοδο— εἶχε χρησιμεύσει κυρίως ὡς γιγαντιαῖο φυσικὸ ὀστεοφυλάκιο γιὰ τὴν ἀπόθεση τῶν ὀστέων —ἢ καὶ τὴν ἀπόρριψή τους ἀπὸ ψηλά, ἀπὸ μία σχισμὴ, ὅπως σὲ ἓνα «Καιάδα» σὲ μικρογραφία²— πολλῶν ἑκατοντάδων νεκρῶν, ποὺ ἀνῆκαν σὲ πολλὰς γενεάς, περίπου ἀπὸ τὴν Ὑστέρα Νεολιθικὴ περίοδο ἕως καὶ τὴ Μεσομινωικὴ II ἐποχὴ ἢ καὶ λίγο ἀργότερα. Οἱ πραγματικὲς ταφές φαίνεται ὅτι ἦταν ἐλάχιστες καὶ τοποθετημένες σὲ πλευρικοὺς θαλάμους, ἐνῶ οἱ κυρίως θάλαμοι εἶχαν γεμίσει

1. Γιὰ τὰ ἀνασκαφικὰ χρονικά βλ. ΔΑΒΡΑΣ, ΑΔ 31, Β2, 1976 (1984), 379 κέ.· 37, Β, 1982 (ὑπὸ ἐκτύπωση)· 38, Β, 1983 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

2. Πρβ. μία κάπως ἀνάλογη περίπτωση στὸν «Καιάδα» τῆς Σπάρτης: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΑΑ 15, 1982, 188, εἰκ. 3-4.

μέ συσσωρευμένα όστὰ καὶ κρανία, μερικὲς δεκάδες ἀπὸ τὰ όποία ἦταν κατὰ τρόπο ἀνέλπιστο ἀκέραια. Τὸ ἀδιατάρακτο καὶ κλειστὸ αὐτὸ όστεοφυλάκιο, τὸ όποιο ἀσφαλῶς παρουσιάζει συνθῆκες ἀνάλογες —ἀλλὰ πολὺ καλύτερες γιὰ τὴ διατήρηση τῶν όστῶν καὶ κυρίως τῶν κρανίων— μέ ἐκεῖνες τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς καὶ τῶν προσκτισμάτων τους σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὸ σχετικὰ γειτονικὸ σπήλαιο τῆς Τραπέζας Λασιθίου³, στὴν ἄλλη ἄκρῃ τοῦ όροπεδίου κοντὰ στὸ χωριὸ Τζερμιᾶδω, θεωρήθηκε όρθὰ ότι ἀποτελεῖ «τὸ εὔρημα τοῦ αἰῶνα» γιὰ τοὺς ἀνθρωπολόγους⁴.

Οἱ τελικὲς αὐτὲς ἀποθέσεις τῶν όστῶν, προερχόμενες βέβαια ἀπὸ ἔκταφες ἀπὸ τοὺς κανονικοὺς ἀρχικοὺς τάφους, συνοδεύονταν εὐτυχῶς καὶ ἀπὸ διάφορα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ κτερίσματα — ἴσως τὰ λιγότερο πολύτιμα. Βρέθηκαν πολλὰ σημαντικὰ ἀγγεῖα, πρῶιμες «καρποδόχες», πρόχοι καὶ προχοῖδια, πιθίσκοι, πυξίδες, «πλάθανα», καμαραῖκα καὶ τραχωτὰ όστρακα, λίθινα ἀγγεῖα, ἐλάχιστες λεπίδες όψιανοῦ, χάλκινα ἐγχειρίδια, χρυσὰ ἐλάσματα καὶ κοσμήματα, ἕνας λίθινος διπλὸς πέλεκυς μικροσκοπικοῦ μεγέθους, ἕνας λίθινος γιγαντιαῖος σκαραβαῖος χωρὶς γλυφές, ποδόσχημα περίαπτα, χάντρες ἀπὸ σᾶρδιο, τμῆμα ἑνὸς χρυσοῦ δακτυλίου μέ μικροσκοπικὰ ἀνάγλυφα θαλάσσια θέματα, τέλος δὲ ἕνα ἑλεφαντοστέινο εἰδῶλιο περίπου τοῦ τύπου Τραπέζας.

Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετὲς σφραγίδες, πέντε ἑλεφαντοστέινες καὶ ἑπτὰ λίθινες. Στὶς τελευταῖες ἀνήκουν τρία τρίπλευρα πρίσματα, κυρίως ἕνα ἀπὸ τὰ όποία παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἑνδιαφέρον λόγῳ τῆς πρωτοτυπίας του. Όπως εἶναι γνωστὸ, τὸ τρίπλευρο πρίσμα, τὸ πιὸ δημοφιλὲς σχῆμα τῆς πρῶιμης κρητικῆς σφραγιδογλυφίας, ἐπιχωριάζει στὴ βόρεια Κρήτῃ⁵ καὶ ἰδίως στὴν περιοχὴ τῶν Μαλίων⁶, όπου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ότι ἀνήκει καὶ τὸ όροπέδιο Λασιθίου. Βρέθηκαν ἀκόμη καὶ δύο σφραγιστικοὶ δακτύλιοι, ἕνας ἀργυρὸς καὶ ἕνας χάλκινος. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς παρούσης μελέτης μας. Πρόκειται γιὰ μία —στὸ σύνολό της— πολὺ ἑνδιαφέρουσα συλλογὴ πρῶιμων μινωικῶν σφραγίδων, οἱ όποιες καλύπτουν ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ τὴν ΠΜ ΙΙ ἕως καὶ τὴ ΜΜ ΙΙ περίοδο ἢ καὶ λίγο ἀργότερα. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ότι ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου εἶχε καταστραφεῖ τελείως ἀπὸ τὶς ἀνατινάξεις ἐνῶ τὰ ἐξαιρετικὰ εὐθρυπτα καὶ ἐτοιμόρροπα τμήματα τῶν βράχων μαζὶ μέ τὰ μπάζα ἀπομακρύνθηκαν γιὰ λόγους ἀσφαλείας τοῦ προσωπικοῦ ἀναγκαστικὰ μέ ἐκσκαφέα. Ἐπομένως ἀντιμετωπίζεται τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπῆρχαν ἐκεῖ νεώτερες ἀποθέσεις.

Τὰ τρία πρίσματα φαίνεται ότι ἀνήκουν στὸ περίφημο Ἐργαστήριο σφραγιδολίθων τῶν Μαλίων, τὸ όποιο κατὰ τὸν Yule⁷ χρονολογεῖται στὴ ΜΜ ΙΒ-ΙΙ περίοδο⁸. Τὸ

3. Σύμφωνα καὶ μέ τὴ σύγκριση ποὺ εἶχε κάμει ὁ V. KENNA, *Cretan Seals* (Oxford 1960) 19 σημ. 2.

4. Τὴ μελέτῃ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου ἀνέλαβε ἡ γνωστὴ ἀνθρωπολόγος κ. Τίνα McGeorge-Mαυρουδῆ.

5. Όπως ἔδειξε ἡ Α. XENAKI-SAKELLARIOU, «Sur le cachet prismatique minoen», εἰς *Minoica*, *Festschrift Sundwall* (1958) 455. Γενικὰ πρβ. KENNA ό.π. 20 κέ., 29 κέ.

6. Πρβ. D. HAVILAND, *The Early Group of Cretan Seals* (διατρ. Bryn Mawr 1964, Ann Arbor Univ. Microfilms 1966) 44.

7. P. YULE, *Early Cretan Seals: A Study of Chronology*, *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 4 (Marburg 1980) 15, 212 κέ.

8. Πρβ. ὅμως J.-C. POURSAT, *L'atelier de sceaux*

έργαστήριο αυτό έχει αποδώσει γύρω στα 100 τρίπλευρα πρίσματα από μαλακό λίθο. Τα πρίσματα από το Γεροντομουρί φαίνεται ότι ανήκουν στην ύστερη φάση της MM II περιόδου. "Ας σημειώσουμε ότι η κατευθειάν απόσταση μεταξύ Μαλίων και ὀροπεδίου είναι ελάχιστη. "Ασφαλῶς τὸ ὀροπέδιο Λασιθίου αποτελοῦσε τὴν εὐφορη ἀγροτική ἐνδο-χώρα τοῦ "Ανακτόρου τῶν Μαλίων, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπίδραση στὶς γύρω περιοχὲς ἦταν εὐρύτατη καὶ ἔφθανε καὶ ἕως τὴν περιοχὴ τοῦ Μόχλου, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Poursat⁹.

Οἱ σφραγίδες καὶ οἱ δακτύλιοι ποὺ βρέθηκαν στὸ σπήλαιο εἶναι οἱ ἑξῆς:

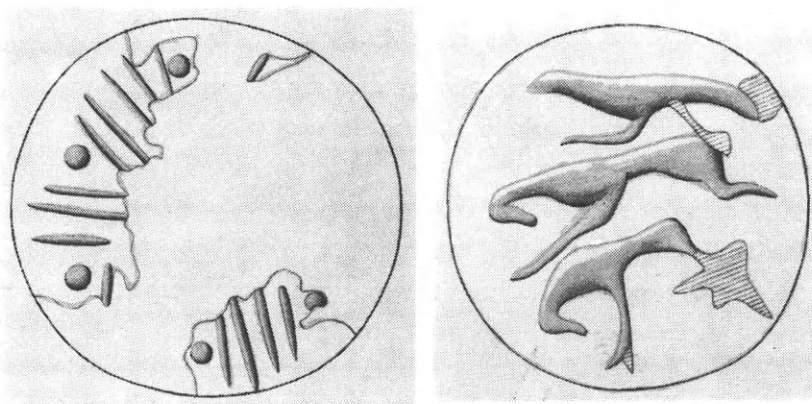
1. "Αριθ. εὐρετ. 11.861 (πίν. 1α).

"Ελεφαντοστέινος —προφανῶς ἐλεφάντινος— κόλουρος κῶνος ὕψ. 0.17 μ. Τὰ ἐπί-πεδα ἄκρα εἶναι σχεδὸν στρογγυλά: διάμ. 0.15-0.13 μ. καὶ 0.12-0.09 μ. Πλευρική Δ-σχημη ὁπὴ ἀναρτήσεως¹⁰, ἐλλειψοειδὴς στὴν κορυφή (διάμ. 0.04-0.015 μ.) καὶ στρογγυλὴ στὶς δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες ἄκρες (διάμ. 0.02-0.015 μ.). Κακὴ διατήρηση. "Επι-φάνεια φθαρμένη. Χωρὶς παραστάσεις στὶς δύο ἐπίπεδες ἄκρες. Κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς γλυπτικῆς ἐργασίας ἔσπασε μία πλευρὰ καὶ ἔτσι φαίνεται ὅτι ἡ σφραγίδα ἐγκαταλεί-φθηκε ἀπὸ τὸν τεχνίτη χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθεῖ.

Προανακτορική περίοδος (ΠΜ II - MM IA).

"Αξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο αὐτό, παρὰ τὴν ἀνικανότητά του νὰ χρησι-μεύσει γιὰ σφραγιστικούς σκοπούς, δὲν ἔχασε τὴν κτερισματική του ἀξία: ἐπομένως, ἐφόσον εἶχε χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἰδιοκτῆτη, πρέπει νὰ εἶχε ἀποκλειστικὰ μαγική —ἢ ἔστω διακοσμητική— ἀξία.

2. "Αριθ. εὐρετ. 11.859 (εἰκ. 1α-β, πίν. 1β-στ).

Εἰκ. 1α-β. Σφραγίδα ἀριθ. 2 (MAN 11.859).

de Malia, εἰς Kretisch-myken. Siegel (Forschungsbe-richt DFG), 1974, 111-114: στὴ MM II περίοδο. "Ομως ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς δέχεται ἀργότερα ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ πρίσματα τοῦ "Εργαστηρίου τῶν Μαλίων «stammen daher vielleicht auch aus MM I, nicht jedoch aus der Vorpalastzeit»: CMS Beih. 1 (1981) 165.

9. J.-C. POURSAT, Town and Palace at Malia in

the Protopal. Period, εἰς R. HÄGG καὶ N. MARINATOS (ἐκδ.), The Function of the Minoan Palaces, Pro-ceedings of the 4th Intern. Symposium of the Swedish Inst. in Athens 1984 (Stockholm 1987) 76.

10. Γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ ὁπῆς ἀναρτήσεως, πολὺ γνωστὸ στὶς πρώιμες σφραγίδες, πρβ. KENNA ὁ.π. 17 εἰκ. 22. Πρβ. καὶ J. BETTS, CMS X (Introduction) 25.

Ἐλεφαντοστέινος —μᾶλλον ἀπὸ ἱπποπόταμο— χαμηλὸς κύλινδρος ὕψ. 0.22 μ. Δ-σχημη ὁπὴ ἀναρτήσεως ὅπως πρὸς πάνω (διάμ. 0.08-0.025 μ./0.05 μ.). Κακὴ διατήρηση. Δύο ἰσομεγέθεις σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες, σχεδὸν στρογγυλές, στὶς ἐπίπεδες ἄκρες.

Προανακτορικὴ περίοδος (ΠΜ ΙΙ - ΜΜ ΙΑ).

α) (Εἰκ. 1α, πίν. 1γ-δ). Διάμ. 0.027-0.022 μ. Λείπουν τὰ 2/3 περίπου τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας. Ὅμαδες τριῶν ἕως πέντε σχεδὸν παραλλήλων γραμμῶν, τοποθετημένων περίπου ἀκτινωτὰ ἀπὸ τὸ κέντρο, ἢ, σὲ μία περίπτωση, κατ' ὀρθὴ γωνία μετὰξὺ τους. Ἀνὰ μία εὐμεγέθους στιγμὴ στὴν περιφέρεια σὲ κάθε ἐνδιάμεσο διάστημα μετὰξὺ τῶν ὁμάδων γραμμῶν.

Παρόμοιο μοτίβο παρατηρεῖται στὴν προανακτορικὴ σφραγίδα τοῦ θολωτοῦ τάφου Α Πλατάνου Μεσαρᾶς CMS ΙΙ 1 ἀριθ. 274· μικρότερη ὁμοιότητα ὑπάρχει μὲ τὸ ΠΜ ΙΙ σφράγισμα ἀπὸ τὴ Μύρτο CMS V 1 ἀριθ. 2¹¹.

β) (Εἰκ. 1β, πίν. 1ε-στ). Διάμ. 0.028 μ. Τρία σχηματοποιημένα τετράποδα ἀσαφοῦς εἵδους¹², τοποθετημένα ἐπ' ἀλλήλα, σὲ κατατομή, ποὺ τρέχουν ἢ ὁρμοῦν πρὸς τὰ ἀριστερά. Σχῆμα κεφαλῆς καὶ σώματος ἰδιαίτερα στενόμακρο καὶ ρευστό. Τὰ δύο κατώτερα ζῶα σκύβουν ἐντόνως τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ κάτω καὶ μέσα· τὰ δύο ἀνώτερα μᾶλλον παρίστανται σὲ ἱπτάμενο καλπασμό. Τὸ ἀνώτατο ζῶο δὲν ἔχει πίσω σκέλη.

Τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ ἡ στάση ὑποδηλώνουν ἴσως αἰλουροειδῆ ποὺ ὁρμοῦν. Πρβ. ὅμως τὸ ΜΜ ΙΙΒ σφράγισμα ἀπὸ τὴ Φαιστό CMS ΙΙ 5 ἀριθ. 284, στὸ ὁποῖο τὸ κατώτερο ζῶο ἔχει μὲν ἀρκετὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ δικά μας ἀλλὰ φαίνεται ὅτι παρίστανται ἴσως τὴ λεία ἐνὸς ἄλλου ζώου, λύκου ἢ σκύλου (;)¹³.

3. Ἀριθ. εὐρετ. 11.858 (εἰκ. 2α-β, πίν. 1ζ-ια).

Ἐλεφαντοστέινος —μᾶλλον ἀπὸ ἱπποπόταμο— σφραγιστικὸς κύλινδρος μὲ κοῖλες πλευρὲς ὕψ. 0.025 μ. Δ-σχημη ὁπὴ ἀναρτήσεως ὅπως στὸν ἀριθ. 1 (διάμ. 0.06-0.025/0.03 μ.). Μέτρια διατήρηση. Ἡ περιφέρεια ἀποκεκρουμένη σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Δύο ἄνισες σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες, ἐν μέρει κάπως φθαρμένες, σχεδὸν στρογγυλές στὶς δύο ἐπίπεδες ἄκρες.

Προανακτορικὴ περίοδος (ΠΜ ΙΙ - ΜΜ ΙΑ).

α) (Εἰκ. 2α, πίν. 1η-θ). Διάμ. 0.02-0.018 μ. Σβάστικα μὲ καμπτόμενα ἄγκιστρα καμπυλόγραμμα στὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, στὶς τρεῖς περιπτώσεις διπλά, τοποθετημένα σὲ ὀξεία γωνία, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄγκιστροειδεῖς προεκτάσεις κατὰ τὴν ἀντίστροφη ἐννοια σὲ ἀκόμη ὀξύτερη γωνία. Δύο ἀπὸ αὐτὲς τὶς προεκτάσεις ἀπολήγουν σὲ περίπου ἐγκάρσια γραμμίδια ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν περιφέρειαν. Οἱ κεραιὲς τοῦ κεντρικοῦ σταυ-

11. P. WARREN, Myrtos (1972) 227 ἀριθ. 134 εἰκ. 97 πίν. 77c. Τέλος ἀκόμη μικρότερη ὁμοιότητα ὑπάρχει σὲ μία σφραγίδα ἀπὸ τὸ ΝΔ. Ἰράν (;) τῆς πρώτης 3ης χιλιετίας π.Χ. (;), μὲ ἐνδεκάκτινο ἄστρο μὲ ἀκανόνιστες ἀκτίνες: A. PITIMAN, Ancient Art in Miniature: Near Eastern Seals from the Collection Cherkasky, Metrop.

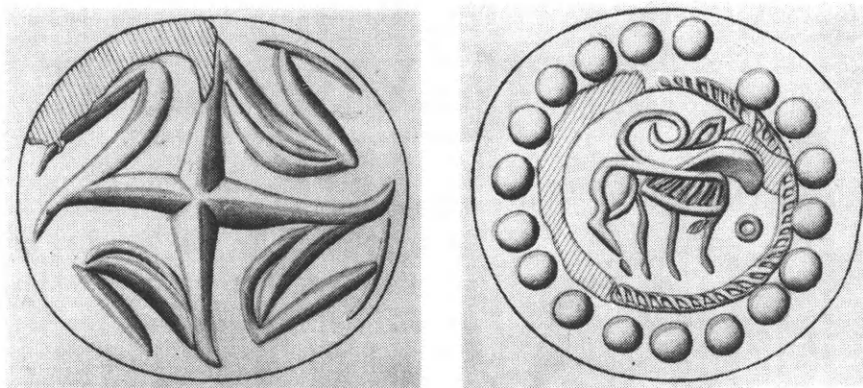
Mus. (New York 1987) 52 ἀριθ. 12.

12. YULE ὅ.π. 131 κέ. μοτίβο ἀριθ. 10B: «Miscellaneous quadrupeds»· οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπλὲς παραστάσεις θεωροῦνται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἔργαστήριον τῶν Μαλίων.

13. Πρβ. YULE ὅ.π. 132 μοτίβο ἀριθ. 10B/26.

ροῦ τῆς σβάστικας λεπταίνουν κατὰ τὰ ἄκρα καὶ συχνὰ καμπυλώνονται. Πρόκειται γιὰ στροβιλιζόμενο μοτίβο.

Πρβ. τὶς παλαιοανακτορικές σφραγίδες CMS II 1 ἀριθ. 52b καὶ 246, ὅπως καὶ τὴ σφραγίδα CMS II 2 ἀριθ. 181b ἀπὸ τὸ Ἐργαστήριον τῶν Μαλίων, κυρίως δὲ τὶς σφραγίδες ἀριθ. 3159 καὶ 3163 τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη¹⁴. Ἡ σβάστικα ἐμφανίζεται εἰκοσι περίπου φορές στὴν πρώιμη σφραγιδογλυφία¹⁵.

Εἰκ. 2α - β. Σφραγίδα ἀριθ. 3 (MAN 11.858).

β) (Εἰκ. 2β, πίν. 1ι-ια). Λέων πού στέκεται ἢ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ. Κεφαλὴ καὶ λαιμὸς ἀσαφής. Λοξὰ διαγραμμισμένος κορμὸς ἐντὸς πλαισίου. Δεξιὸ ὀπίσθιο σκέλος μὲ ἰσχυρὸ μηρὸ ἐντὸς πλαισίου ἀλλὰ ὄχι διαγραμμισμένο. Ἡ οὐρὰ ὑψώνεται σπειροειδῶς πάνω ἀπὸ τὸν κορμὸ ξεκινώντας σχεδὸν ἀπὸ τὸ κέντρο του· μαζὶ μὲ μία φυλλοειδῆ προέκταση πρὸς τὰ δεξιὰ σχηματίζει εἶδος φυτικοῦ μοτίβου. Μικρὸς δακτύλιος στὸ πεδίο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ σῶμα. Τὸ σύνολο περιβάλλεται ἀπὸ σχοινοειδῆ διαγραμμισμένο πλαίσιο, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον. Τριγύρω, στὴν περιφέρεια τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας, στεφάνη ἀπὸ δέκα ὀκτὼ εὐμεγέθη σημεῖα ἢ σφαιρίδια.

Ἀνάλογο σχοινοειδῆ πλαίσιο¹⁶ ὑπάρχει στὴ σφραγίδα CMS II 1 ἀριθ. 64a-b ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Α τῆς Ἀγίας Τριάδας, κάπως δὲ καὶ στὴ σφραγίδα CMS XII ἀριθ. 44. Ἀνάλογο περιφερικὸ κύκλο ἀπὸ σημεῖα ἔχει ἡ σφραγίδα ἀριθ. 3321 τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη¹⁷. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ κύριο μοτίβο, τὸν λέοντα, δὲν ὑπάρχουν ἀκριβῆ παράλληλα ἀνάμεσα στὰ πενήντα περίπου παραδείγματα ὁλόσωμων παραστάσεων λεόντων τῆς πρώιμης σφραγιδογλυφίας¹⁸.

14. A. XENAKI-SAKELLARIOU, *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis, Études crétoises*, X, 1958, 3 ἀριθ. 15 πίν. II, XV· 6 κέ. ἀριθ. 45 πίν. II, XVI.

15. Πρβ. YULE ὁ.π. 156 μοτίβο ἀριθ. 38.

16. Γενικὰ πρβ. YULE ὁ.π. 154 μοτίβο ἀριθ. 34 (Ladder ornament): τὸ ἀναφερόμενο στὰ παραδείγματα CMS VII ἀριθ. 8c εἶναι ὅντως 8b. Γιὰ ἀντίστοιχα μοτίβα στὴν

κεραμικὴ βλ. προσφάτως G. WALBERG, *Tradition and Innovation. Essays in Minoan Art* (Mainz 1986) 46 κέ. εἰκ. 64a-b.

17. XENAKI ὁ.π. 25 ἀριθ. 148 πίν. III, XXI. Πρβ. YULE ὁ.π. 157 μοτίβο ἀριθ. 40/4 (Aligned borings).

18. Πρβ. YULE ὁ.π. 128 κέ. μοτίβο ἀριθ. 7B.

4. Ἀριθ. εύρετ. 11.876 (πίν. 2α-ε).

Ἐλεφαντοστέινος — μᾶλλον ἀπὸ ἱπποπόταμο — «κολουροκωνικός» κύλινδρος με κοῖ-
λες πλευρὲς ὕψ. 0.033 μ. Δ-σχημη ὁπὴ ἀναρτήσεως ὅπως στὸν ἀριθ. 1 (διάμ. 0.012-
0.005/0.005 μ.). Κακὴ διατήρηση. Ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ρωγμές.

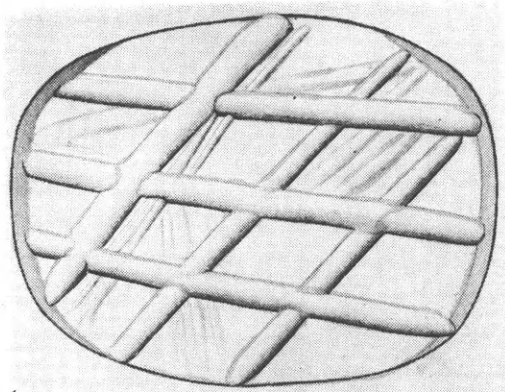
Προανακτορικὴ περίοδος (ΠΜ II - MM IA).

Δύο ἄνισες σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες σχεδὸν στρογγυλὲς στὶς δύο ἐπίπεδες ἄκρες.
Παραστάσεις τελείως ἀσαφεῖς λόγῳ τῆς φθορᾶς.

α) (Πίν. 2β-γ). Διάμ. 0.035-0.032 μ. Ἐπιφάνεια τελείως φθαρμένη.

β) (Πίν. 2δ-ε). Διάμ. 0.029-0.027 μ. Ἐπιφάνεια τελείως φθαρμένη, διακρίνεται
ὅμως κάτω —περίπου στὸ κέντρο— μικροσκοπικὸς κυκλίσκος καὶ πάνω φυλλοειδὲς δια-
γραμμισμένο κόσμημα.

5. Ἀριθ. εύρετ. 11.871 (εἰκ. 3, πίν. 2στ-ι).

Εἰκ. 3. Σφραγίδα ἀριθ. 5 (MAN 11.871).

Σκαραβοειδὴς σφραγίδα ἀπὸ λευκωπὴ πά-
στα (;), μήκ. 0.08 μ., πλάτ. 0.06 μ. καὶ ὕψ.
0.04 μ. Ὅπὴ ἀναρτήσεως κατὰ μῆκος τοῦ
μεγάλου ἄξονος, διαμ. 0.015 μ. Καλὴ διατή-
ρηση. Ἰχνη ἐργαλείων στὴν ἐπιφάνεια.

Μεσομινωικὴ II (;) περίοδος.

Στὴν ἐλλειψοειδῇ σφραγιστικῇ ἐπιφάνεια
εἰκονίζεται ρομβωτὸ κιγκλίδωμα σχηματιζό-
μενο ἀπὸ δύο ομάδες τριῶν παραλλήλων γραμ-
μῶν ἀρκετοῦ βάθους πρὸς δύο κατευθύνσεις.
Στὰ ἐνδιάμεσα διαστήματα ἐνίοτε μερικὰ ἐντε-
λῶς ἐπιπόλαια γραμμίδια πρὸς διαφορὲς κα-

τευθύνσεις, συνήθως σὲ δέσμες (πίν. 2θ-ι).

Περίπου ἀνάλογα εἶναι τὰ MM II σφραγίσματα ἀπὸ τὴ Φαιστὸ CMS II 5 ἀριθ. 1-3.
Τὸ μοτίβο εἶναι κοινότατο στὴν πρώιμη σφραγιδόγλυφία, ἐμφανιζόμενο 130 φορές πε-
ρίπου, κυρίως σὲ ἔλεφαντοστέινα τεμάχια¹⁹. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς αἰγυπτιακοὺς σκαρα-
βαίους γνωρίζομε ὅτι εἶχαν ἔλθει στὴν Κρήτη σὲ μεγάλους ἀριθμοὺς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ
τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ., ὅπου τοὺς μιμήθηκαν στὴ σφραγιδόγλυφία²⁰, μάλιστα δὲ ἤδη
κατὰ τὴν ΠΜ III περίοδο²¹.

6. Ἀριθ. εύρετ. 11.860 (εἰκ. 4, πίν. 3α-δ).

Σφραγίδα (;) σχήματος σφαιρικοῦ πεπιεσμένου κομβίου ἀπὸ φαιοπράσινο ὀφείτη με
ἀνοιχτὲς κηλίδες ὕψ. 0.015 μ. Πάνω καὶ κάτω σχηματίζονται δύο ἐπίπεδες, πλατιὲς

19. Πρβ. YULE ὁ.π. 147 μοτίβο ἀριθ. 25 (Cross-hatching).

20. Πρβ. S. HOOD, *The Minoans* (1971) 108· YULE ὁ.π. 78 κέ. (Scarabs and scaraboids).

21. Πρβ. ἰδίως YULE ὁ.π. Προσφάτως πρβ. B. RUT-

KOWSKI, *The Cult Places of the Aegean* (1986) 246
σημ. 92 (με ἄλλη βιβλιογραφία). Πρβ. καὶ τὴ μελέτη
μας πρὸς τιμὴν Ν. Πλάτωνος *A Minoan Beetle Rhy-*
ton from Prinias Siteias, BSA 83, 1988, 45-54.

και άνισες επιφάνειες (διάμ. 0.032-0.03 μ. και 0.022-0.02 μ.), από τις οποίες ή μεγαλύτερη, ή κάτω, είναι επίπεδη και σφραγιστική, ενώ ή πάνω ελαφρά κυρτή. Στο κέντρο κάθετη πλατιά όπή άναρτήσεως (διάμ. 0.04 μ.).

Πρωτομινωική (ή έστω πρώιμη Μεσομινωική) περίοδος.

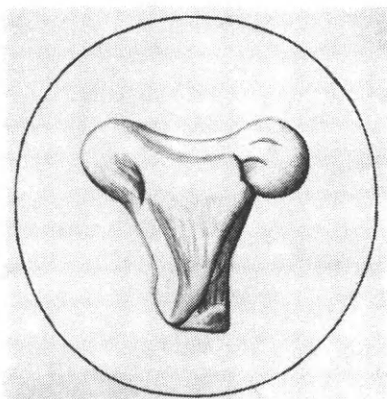
Μεγάλο διάτρητο κέντρο που συμπεριλαμβάνεται στο μοτίβο. Τριγύρω σειρά έπτά τριγώνων σε στεφανοειδή διάταξη, συνήθως καμπυλογραμμων, με την κορυφή προς το κέντρο. Στην περιφέρεια 22 μικρά άκανόνιστα σημεία με μικροσκοπικό κέντρο έκαστο. Το σύνολο της σφραγιστικής επιφανείας βρίσκεται μέσα σε ένα κυκλικό πλαίσιο αποτελούμενο από μία άνιση άκανόνιστη γραμμή (πίν. 3β-γ).

Το μοτίβο αυτό έχει μικρή όμοιότητα με εκείνα της Προανακτορικής σφραγίδας CMS II 1 άριθ.

196b από τη Λεβήνα και του MM IIB σφραγίσματος CMS II 5 άριθ. 57 από τη Φαιστό. Για τον περιφερικό κύκλο από σημεία πρβ. πιο πάνω τη σφραγίδα μας άριθ. 3β.

7. Άριθ. εύρετ. 11.873 (είκ. 5, πίν. 3ε-θ).

Ζωόμορφη σφραγίδα από μαύρο, γυαλιστερό και σκληρό στεατίτη²² καλής ποιότητας (;) ύψ. 0.07 μ. Μάλλον πρόκειται για παράσταση σχηματοποιημένου βατράχου²³. Όριζόντια όπή άναρτήσεως (πίν. 3θ) κατά μήκος του μεγάλου άξονα (διαμ. 0.025 μ.), ή όποία συνδέεται με την άριστερή πλευρά με μία πλάγια μικροσκοπική όπή (πίν. 3στ). Άριστη διατήρηση.

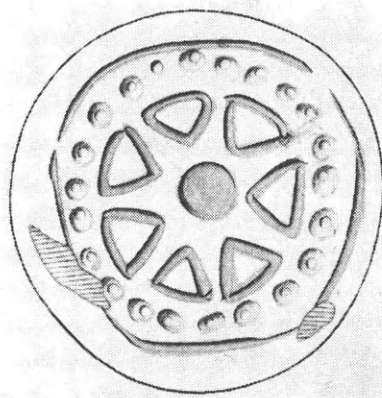

Είκ. 5. Σφραγίδα άριθ. 7 (MAN 11.873).

Μεσομινωική I-II περίοδος.

Ή σχεδόν στρογγυλή σφραγιστική επιφάνεια (διάμ. 0.0096-0.0094 μ.) άπεικονίζει σχηματοποιημένο βουκράνιο κατενώπιον με καμπυλόγραμμα κέρατα που άποδίδονται σαν κυκλίσκοι (πίν. 3ζ-η).

Ή παράσταση βουκρανίων είναι συνηθισμένη σε αυτή την έποχή²⁴. Τα πρωιμότερα βουκράνια έμφανίζονται μάλιστα στο Έργαστήριο των Μαλίων και έχουν κέρατα συνήθως ευθύγραμμα προς τα έξω, σπανίως δέ καμπυ-

Είκ. 4. Σφραγίδα άριθ. 6 (MAN 11.860).

22. Για τον λίθο αυτό και τη δυσκολία να τον ξεχωρίσει κανείς από τον αίματίτη βλ. BETTS ό.π. 18.

23. Στο ίδιο συμπέρασμα φθάσαμε τελείως ανεξάρτη-

τα ό Dr. Ingo Pini και έγώ.

24. YULE ό.π. 123 κέ. μοτίβο άριθ. 3A. Πρβ. CMS II 2 άριθ. 111a· 114· 120b· 138b· 144a· 191a.

λόγραμμα στρεφόμενα πρὸς τὰ κάτω, ποτὲ ὅμως ὑπὸ τύπον πλαγίων κυκλικῶν προεξοχῶν ὅπως ἐδῶ. Ἐπομένως πρόκειται γιὰ πρωτότυπο παράδειγμα βουκρανίου.

Ἀνάμεσα στὶς ζωόμορφες μινωικὲς σφραγίδες^{24α} δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν βάτραχοι. Στὸν νοῦ ἔρχεται ὅμως τὸ γνωστὸ χρυσὸ ΠΜ ΙΙ/ΙΙΙ ἢ μᾶλλον ΜΜ ΙΑ μικροσκοπικὸ κόσμημα ἢ περίαπτο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Β τῆς Κουμάσας Μεσαρᾶς ποὺ παριστάνει ζῶο κάπως νοθογενές, κοσμημένο μὲ μικροσκοπικὴ κοκκίδωση, ἴσως μάλιστα τὸ πρωιμότερο παράδειγμα κοκκιδώσεως, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν διαφωνίες ἐὰν παριστάνει βάτραχο²⁵ ἢ λέοντα²⁶. Ἡ πρώτη ἄποψη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ξανθοιδίδη, ἐὰν κρίνομε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας μικροσκοπικὸς βάτραχος ἀπὸ ἔκτυπο χρυσὸ ἔλασμα ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Α τοῦ Κακοβάτου²⁷ διακοσμεῖται μὲ κοκκίδωση, βεβαίως παρὰ τὴ μεγάλη χρονολογικὴ διαφορὰ καὶ τὴν ἑλλειψὴ ἄλλων γνωστῶν ἐνδιαμέσων παραδειγμάτων. Ἴσως ἡ κοκκίδωση χαρακτηρίζει εὐστοχα τὰ μικρὰ φυσικὰ ἐξογκώματα ποὺ ἐμφανίζονται στὴ ράχη ὀρισμένων βατράχων ἢ φρύνων²⁸. Ἀντιθέτως, τυπολογικὰ ἄσχετο φαίνεται ἓνα περίαπτο βατράχου ἀπὸ κύανο ἀπὸ τὸν βασιλικὸ τάφο τῶν Ἰσοπάτων τῆς Κνωσοῦ²⁹. Μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ σφραγιδολίθου ἀπὸ τὸ Γεροντομουρί ἐνισχύεται ἴσως πάλι ἡ ἄποψη προκειμένου γιὰ τὸ εὑρημα ἀπὸ τὴν Κουμάσα ὅτι πρόκειται περὶ βατράχου ἀφοῦ ὑπάρχει ἀρκετὴ μορφολογικὴ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴ βασικὴ μορφή τῶν δύο ἀντικειμένων³⁰.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄποψη συμβολικῆς σημασίας πείθεται κανεὶς ὅτι ὁ βάτραχος πρέπει νὰ εἶχε κάποιο θρησκευτικὸ συμβολισμό, προφανῶς σχετικὸ μὲ τὴν ἀνανεωτικὴ του ιδιότητα, τὴν ικανότητα νὰ μεταμορφώνεται, ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῆς πεταλούδας καὶ τῆς μέλισσας³¹, ὅπως δέχεται ὁ Laffineur³², μία ιδιότητα δηλωτικὴ τῆς ἀναβιώσεως στὸ ὑπερπέραν. Πρὸ πολλοῦ ἔχει γίνεи δεκτὸ ὅτι ὁ βάτραχος ἦταν σύμβολο γονιμότητας, ἀναγεννήσεως καὶ ἀναστάσεως³³. Μὲ μαγικὲς ιδέες ἀναπαραγωγῆς συνάπτει τὸν βά-

24α. Ἄς σημειώσουμε ὅτι τὸ σχῆμα αὐτῶν τῶν σφραγίδων δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἀπλῶς φυσιοκρατικὸ, χωρὶς μαγικὴ σημασία: πρβ. PITTMAN ὅ.π. 18: «In the Halaf Period (about 5600-5000 B.C.) some seals, perhaps with special amuletic powers, were shaped as pendants or animals...».

25. Ὅπως γράφει πρῶτος ὁ ἀνασκαφεὺς ST. XANTHOUIDES, *The Vaulted Tombs of Mesara* (1924) 29 ἀριθ. 386 πίν. IV. Πρβ. N. PLATON, *A Guide to the Arch. Museum of Heraklion* (1964) 53· R. HIGGINS, *Minoan and Mycen. Art* (1967) 47 εἰκ. 43· ΑΛΕΞΙΟΥ, Ὁδηγὸς Ἀρχ. Μουσείου Ἡρακλείου (1968) 42· K. BRANIGAN, *The Tombs of Mesara* (1970) 73 εἰκ. 15 κάτω (ὅχι ἀπὸ τὸν τάφο Πλατάνου!)· ZERVOS, *L'art de la Crète* πίν. 201· MARINATOS-HIRMER, *Kreta, Thera und das myken. Hellas* (1973) 112 εἰκ. 13 δεξιὰ.

26. S. HOOD, *The Arts in Prehistoric Greece* (1978) 190 εἰκ. 186B.

27. K. MÜLLER, *AM* 34, 1909, 271 ἀριθ. 1 πίν. XII, 8 καὶ XIII, 27.

28. Ὅπως διέγινωκε πρῶτος εὐστοχα ὁ XANTHOUIDES ὅ.π. 29: «The warts are shown by granulation», Στὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τὸν ἀκολούθησε ὁ HIGGINS ὅ.π. 47.

29. EVANS, *The Prehist. Tombs of Knossos*, *Archaeologia* 1906, 153 ἀριθ. 28 εἰκ. 132.

30. Ἄλλη ὁμοιότητα εἶναι ἡ πλάγια μικροσκοπικὴ ὀπή ἀναρτήσεως: ὅπως παρατηρεῖ ὁ XANTHOUIDES ὅ.π. «the pendant is pierced through the length of the toad with a hole of very fine bore that would take only the finest thread».

31. Γιὰ τὴ μέλισσα πρβ. ΔΑΒΑΡΑΣ, ΑΕ 1984, 76-83.

32. R. LAFFINEUR, *Iconographie minoenne et iconographie mycénienne*, εἰς DARCQUE-POURSAT (ἐκδ.), *L'iconographie minoenne*, *Actes de la table ronde d'Athènes* 1983, *BCH Suppl.* XI, 1985, 257· Weitere Beiträge zur Symbolik im myken. Bestattungsritual, εἰς *Kolloquium zur ägäischen Vorgeschichte*, Mannheim 1986 (*Schriften des DAV* IX), 1987, 125.

33. Πρβ. W. DEONNA, *BCH* 74, 1950, 1 σημ. 8, 4.

τραχο και ὁ Ἀλεξίου³⁴, ὁ ὁποῖος συσχετίζει διάφορες παραστάσεις στὴν Bandkeramik, καὶ σὲ ἀνατολικά ἀγγεῖα καὶ σφραγίδες, μὲ ὁρισμένα μινωικά ἀνάλογα ἀνθρωπίνων μορφῶν σὲ στάση βατράχου. Ὁ Laffineur³⁵ δέχεται ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀποτροπαϊκῆς λειτουργίας τοῦ ζώου αὐτοῦ.

Γιὰ τὴν Ὑστέρα Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἃς σημειώσαμε ἀκόμη τὴν πρόσφατη ἀνέυρεση ἑνὸς βατραχόσχημου σταθμίου ἀπὸ χαλκὸ ἀπὸ τὴν Ἑγκωμὴ τῆς Κύπρου³⁶, τὸ ὁποῖο μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὸν σφραγιδόλιθό μας, ὅπως καὶ ἑνὸς ἄλλου, ἐπίσης ἀρκετὰ ὅμοιου, ἀπὸ ναυάγιο τῆς Ὑστέρας Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ Ulu Burun, κοντὰ στὶς Μικρασιατικὲς ἀκτές³⁷: τὰ πρότυπα αὐτῶν τῶν σταθμίων βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο³⁸, τὴ Larsa³⁹ καὶ τὸ Alalakh⁴⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ βάτραχοι τοῦ φοίνικα τοῦ Κυψέλου, τοῦ γνωστοῦ ἀφιερώματος τοῦ 7ου αἰ. στοὺς Δελφούς⁴¹, ἱεροῦ δένδρου τῆς ζωῆς σχετιζόμενου μὲ τὸ νερό. Ὡς πρὸς τὴν Αἴγυπτο γνωρίζομε ὅτι ἡ βατραχοκέφαλη Heket ἦταν ἡ θεὰ τῆς εὐγονίας, τῆς μακροζωίας καὶ τῆς ἀναστάσεως. Τὸ ἱερό της ζῶο, ὁ βάτραχος, «was a chthonic animal alluding to the forces which brought life into being»⁴². Σὲ μεταγενέστερες περιόδους ἡ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ ζώου ἔγινε τὸ σύμβολο τῆς ἀναγεννήσεως καὶ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους Χριστιανούς ὡς σύμβολο τῆς ἀναστάσεως⁴³.

8. Ἀριθ. εὐρετ. 11.878 (πίν. 3ι-ιβ).

Ἀπιόσχημο σφραγίδιο ἀπὸ λευκὸ-ὑποκῦανο στικτὸ στεατίτη⁴⁴ ἢ μᾶλλον ἀσβεστόλιθο, ὕψ. 0.019 μ., μὲ ἐπίπεδη, σχεδὸν στρογγυλὴ βάση (διάμ. 0.016-0.015 μ.) καὶ κυλινδρική κορυφὴ μὲ ἐπίπεδη ἀπόληξη, ὅπου ἀνοίγεται ζευγὸς ὀπῶν ἀναρτήσεως: αὐτὲς οἱ κάθετες ὀπὲς ἐπικοινωνοῦν μὲ μία ὀριζόντια ἀλλὰ ἐλαφρῶς λοξὰ ἀνοιγμένη ὀπή (διάμ. 0.02/0.015 μ.). Κακὴ διατήρηση. Ἐπιφάνεια παντοῦ διαβρωμένη.

34. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 12, 1958, 222 σημ. 146.

35. LAFFINEUR ὁ.π. (Iconographie) 257. Γιὰ τὴν Αἴγυπτο πρβ. ἤδη XANTHOUIDES ὁ.π.: «Apotropaic amulet».

36. J.-C. COURTOIS, Les objets stratifiés d'Enkomi, Alasia III (1984) 43 κέ. ἀριθ. 400 εἰκ. 15.35.

37. C. PULAK, AJA 92, 1988, 30 κέ. ἀριθ. KW 237 εἰκ. 38· ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο ἀνάλογο σταθμίο ἀλλὰ πολὺ διαβρωμένο.

38. F. PETRIE, Ancient Weights and Measures (1974): ἀνατύπωση τοῦ BSAE 39, 1926, πίν. IX.

39. J.-C. HUOT, L'archéologie de l'Iraq, εἰς Colloque intern. CNRS ἀριθ. 580 (1980) 115.

40. D. ARNAUD, Rev. Ass. 61, 1967, 153· COURTOIS ὁ.π. 44.

41. W. DEONNA, L'ex-voto de Cypsélos à Delphes: le symbolisme du palmier et des grenouilles, RHR 139, 1951-I, 162-207, ἰδίως 194 κέ.. 1951-II, 5-58. πρβ. H. F. MILLER, The Iconography of the Palm in Greek Art: Significance and Symbolism (διατρ.

Berkeley 1979) 16 κέ.

42. M. LURKER, The Gods and Symbols of Ancient Egypt (1980) 52 κέ. Πρβ. XANTHOUIDES ὁ.π. 29: «...an emblem of immortality and resurrection to safeguard the life beyond the tomb». Πρβ. καὶ REG 22, 1919, 145.

43. LURKER ὁ.π.

44. Γιὰ τὴν ὕλη αὐτὴ ὑπάρχουν ἐγγενεῖς δυσχέρειες νὰ διακρίνει κανεὶς ἐὰν πρόκειται ὄντως γιὰ στεατίτη, ὅπως χαρακτηρίζεται παραδοσιακὰ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές (πρβ. προσφάτως HAVILAND ὁ.π. 43), ἢ γιὰ ὀφείτη: πρβ. ἀναλυτικὰ YULE ὁ.π. 198, 212 κέ., ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ συμβατικὰ τὸν ὅρο «ὀφείτης» σὲ εἰσαγωγικά, ὅπου ἀνήκει τὸ 51% ὅλων τῶν πρώιμων κρητικῶν σφραγίδων καὶ σχεδὸν τὸ σύνολο (97%) τῶν σφραγίδων τοῦ Ἐργαστηρίου τῶν Μαλίων. Ἀντίθετα ὁ POURSAT, Gnomon 65, 1984, 54 στὴ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ Yule, φρονεῖ ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν σφραγίδων τοῦ Ἐργαστηρίου εἶναι ἀπὸ στεατίτη. Πρβ. CMS IX σ. XIII σημ. 5.

Μεσομινωική Ι-ΙΙ περίοδος.

Ἡ σφραγιστική ἐπιφάνεια εἶναι φθαρμένη καὶ ἡ παράσταση ἀσαφής. Διακρίνεται μᾶλλον μία σειρά ἀνίσων στιγμῶν ἢ ἐκβαθύνσεων κατὰ τὴν περιφέρεια (πίν. 3ιβ).

9. Ἀριθ. εὐρετ. 11.852.

Ἀμυδαλοειδής «σφραγιδόλιθος» εὐμεγέθης ἀπὸ ἡμιδιαφανὴ ἀχάτη, φλεβωτὸ σὲ ἓνα τμήμα, μήκ. 0.025 μ., πλάτ. 0.019 μ., μὲ ὀριζόντια ὀπὴ ἀναρτήσεως (διάμ. 0.027 μ.). Ἀριστὴ διατήρηση. Χωρὶς ἐγχάραξη.

Μεσομινωική περίοδος.

Ὁ διακρινόμενος γιὰ τὸ ἀσυνήθιστα μεγάλο του μέγεθος καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ του ποιότητα ἐντυπωσιακὸς αὐτὸς λίθος δὲν ἔχει σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια: ἐπομένως εἴτε πρόκειται γιὰ ἡμιτελὴ σφραγιδόλιθο εἴτε μᾶλλον γιὰ ἀντικείμενο μὲ ὀλοκληρωμένη κατεργασία, τοῦ ὁποῖου ἡ καλλιτεχνικὴ ἢ μᾶλλον μαγικὴ ἀξία ἔγκειτο προφανῶς στὸ σχῆμα καὶ τὸ εἶδος τοῦ λίθου. Ἀνάλογης ποιότητος εἶναι καὶ ὁ φακοειδής «σφραγιδόλιθος» CMS I Suppl. ἀριθ. 3, ὁ ὁποῖος ἐπίσης δὲν ἔχει σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια.

10. Ἀριθ. εὐρετ. 11.857 (εἰκ. 6α-γ, πίν. 4α-ζ).

Τρίπλευρο πρίσμα⁴⁵ ἀπὸ κυανωπὸ-λευκωπὸ φαῖο καὶ στικτὸ στεατίτη⁴⁶, μήκ. 0.015 μ., πλάτ. 0.015 μ., διάμ. ὀπῆς 0.0029 μ. Ἐξαιρετικὴ διατήρηση.

Μεσομινωική —μᾶλλον ὕστερη— ΙΙ περίοδος.

Τρεῖς ἐλλειψοειδεῖς, σχεδὸν στρογγυλές σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες, διαμ. 0.013-0.015 μ.:

α) (Εἰκ. 6α, πίν. 4β-γ). Ὑδρόβιο πτηνὸ πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὴν κεφαλὴ στραμμένη πρὸς τὰ πίσω. Παχὺς λαιμός, μακρὸ εὐθύγραμμο ράμφος. Φαίνεται μόνον ἓνα πόδι, κάτω παχύ, μὲ τρία ρομβοειδῆ νύχια. Τὸ πτίλωμα δὲν ἀποδίδεται. Στὰ δεξιὰ τοῦ πτηνοῦ ὑπάρχει σχηματικὸς ὄρθιος κλάδος (;) μὲ ἐντόνως ὀδοντωτὸ ἐξωτερικὸ τμήμα καὶ λιγότερο ἔντονο ὀδοντωτὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τμήματος.

Γιὰ ἀνάλογο κλάδο πρβ. τὴν παλαιοανακτορικὴ σφραγίδα CMS I ἀριθ. 426c. Τὰ πρωιμότερα ἀλλὰ καὶ τὰ περισσότερα ὑδρόβια πτηνὰ ἀνήκουν στὸ Ἐργαστήριον τῶν Μαλίων⁴⁷, ὅπου προφανῶς ἀνήκει καὶ τὸ πρίσμα μας. Τὰ πτηνὰ παρίστανται γενικὰ μὲ τὴν κεφαλὴ στραμμένη πρὸς τὰ πίσω⁴⁸, κάτι ποὺ συμπληρώνει καλύτερα τὸ σφραγιστικὸ πεδίο.

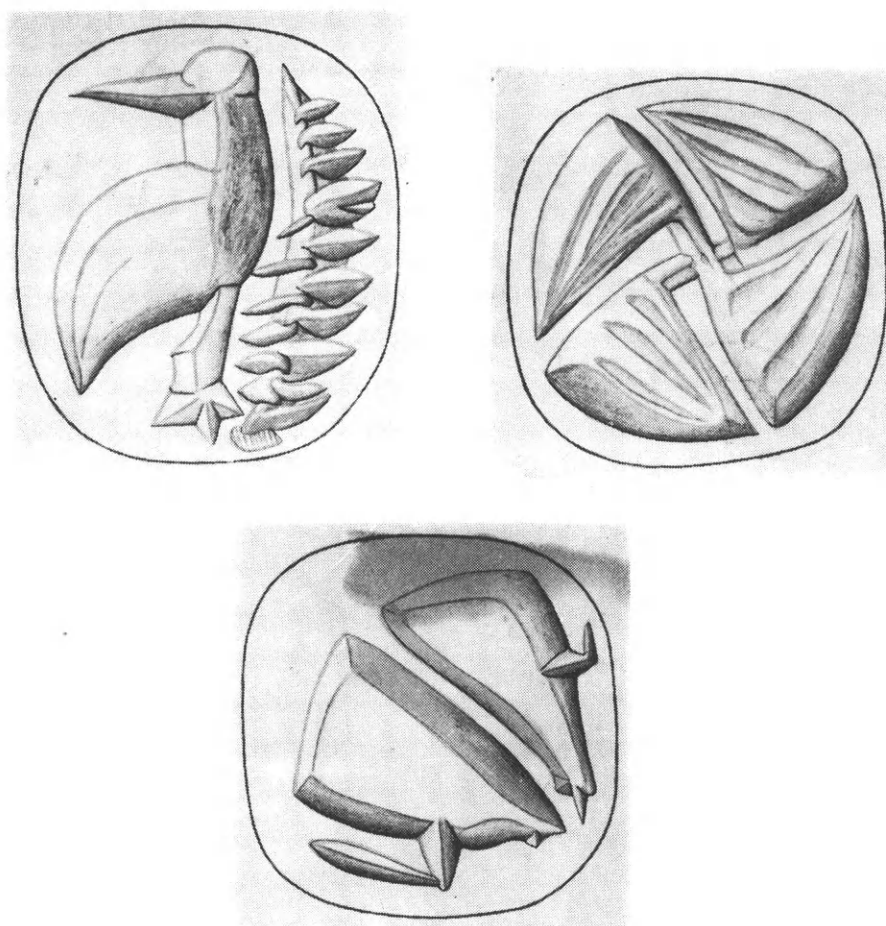
β) (Εἰκ. 6β, πίν. 4δ-ε,). Σβαστικοειδὲς στροβιλιζόμενο μοτίβο μὲ περίγραμμα προσαρμοζόμενο στὴν περιφέρεια τοῦ πεδίου. Σχεδὸν ὀλόκληρη ἡ κάθε κεραία τοῦ σταυροῦ μαζί μὲ τὸ συναπτόμενο ἄγκιστρο σχηματίζουν ἀνὰ ἓνα τρίγωνο μὲ κυρτὲς πλευρὲς ἐκτὸς ἀπὸ μία ποὺ εἶναι κοίλη, καταλαμβάνοντας ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ σφραγιστικὸ πεδίο. Ἀκανόνιστες ἐσωτερικὲς γραμμώσεις σὲ κάθε τρίγωνο.

45. Πρβ. YULE ὁ.π. 66 κέ. σχῆμα ἀριθ. 22a.

46. Πρβ. πὺρ πάνω γιὰ τὴν ὕλη τῆς σφραγίδας ἀριθ. 8.

47. Πρβ. YULE ὁ.π. 132 κέ. μοτίβο ἀριθ. 11A.

48. Αὐτόθι 132 κέ.

Εικ. 6α - γ. Σφραγίδα ἀριθ. 10 (MAN 11.857).

Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀκριβῶς ἀντίστοιχο μοτίβο στὴν πρώιμη σφραγιδογλυφία. Γενικὰ περὶ σβάστικας πρβ. πὺὸ πάνω τὸν ἀριθμὸ 3α.

γ) (Εἰκ. 6γ, πίν. 4στ-ζ). Δύο σχηματοποιημένα ἀκέφαλα πτηνὰ (;) ἀνίσου μεγέθους, τοποθετημένα ἀντίθετα κατ' ἀντίθετη ἔννοια, μὲ σώματα περίπου τριγωνικά, ράχες σχεδὸν ἐφαπτόμενες καὶ σκέλη (;) καμπτόμενα κατ' ὀρθή γωνία, χωρὶς νύχια.

Δὲν ὑπάρχει ἀκριβῶς ἀντίστοιχη παράσταση ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἓνα κάπως ἀνάλογο σχηματοποιημένο πτηνὸ ἀκέφαλο, μὲ σκέλη εὐθύγραμμα καὶ ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὸ σῶμα, σὲ MM IA σφραγίδα στὸ Cambridge ἀπὸ τὸν Ἀνάβλοχο, περιοχὴ γειτονικὴ τῶν Μαλίων πρὸς Ἀ.: CMS VII ἀριθ. 208.

11. Ἀριθ. εὐρετ. 11.855 (εἰκ. 7α-γ, πίν. 4η-ιβ, 5α-β).

Τρίπλευρο πρίσμα ἀπὸ λευκόφαιο-πρασινωπὸ στεατίτη⁴⁹, μήκ. 0.012 μ., πλάτ. 0.01 μ., διαμ. ὀπῆς 0.027 μ. Ἐξαιρετικὴ διατήρηση.

49. Πρβ. πὺὸ πάνω γιὰ τὴν ὕλη τῆς σφραγίδας ἀριθ. 8.

Εικ. 7α - γ. Σφραγίδα αριθ. 11α - γ
(MAN 11.855).

Μεσομινωική — μάλλον ύστερη — II περίοδος.

Τρεῖς ἑλλειψοειδῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειες (διαμ. 0.009 μ.) περιβαλλόμενες κατὰ τὴν περίμετρο ἀπὸ μίᾳ ἐκβαθυσμένη γραμμῇ⁵⁰.

α) (Εἰκ. 7α, πίν. 4θ-ι). Ὑδρόβιο πτηνὸν πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὴν κεφαλὴν στραμμένην πρὸς τὰ πίσω. Μεγάλῃ κεφαλῇ μὲ σχετικὰ βραχὺ ράμφος καὶ παχὺ λαιμό. Φαίνεται μόνον ἓνα παχὺ πόδι μὲ τρία μεγάλα σφηνοειδῆ νύχια. Ἀπόδοση τοῦ πτιλώματος μὲ προεξέχουσα ἄνιση διαγράμμιση στὴ ράχη ἢ τὸ πλατὺ φτερό. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν λαιμό, στὴν περιφέρεια, μίᾳ καμπύλῃ καὶ στενούμενῃ γραμμῇ⁵¹. Τὸ σύνολο τοῦ πτηνοῦ σχηματίζει ἓνα στροβιλιζόμενο ἀντίστροφο S-σχημο μοτίβο.

Σχετικὸ εἶναι τὸ τμήμα τοῦ τρί πλευρου πρίσματος CMS II 2 ἀριθ. 93 ἀπὸ τὸ Ἔργαστήριον τῶν Μαλίων μὲ προφανῶς παρόμοια παράσταση, ὅπως καὶ οἱ σφραγίδες CMS

50. Πρβ. YULE ὁ.π. 67 κέ. σχήματα ἀριθ. 22b-c.

51. Ἀνάλογη γραμμὴ ἔμπρὸς σὲ σχετικὸ πτηνὸ βλέ-

πομε στὸ MM IIB σφράγισμα τῆς Φαιστοῦ CMS II 5 ἀριθ. 307.

Π 2 ἀριθ. 101a ἀριστερά, 102c δεξιά, 108 δεξιά, 123b, 124b, 151a, όλες από τὸ ἴδιο ἐργαστήριο, ἀκόμη δὲ ὁ ἀριθ. 214 ἀπὸ τὴν Ἀρτσά πού ἔχει στενὴ ὁμοιότητα, ὅπως καὶ οἱ σφραγίδες CMS VII ἀριθ. 3 (ΠΜ ΙΙΙ) καὶ 15c (ΜΜ Ι) τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Γενικὰ γιὰ τὰ ὑδρόβια πτηνὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πιὸ πάνω σφραγίδα μας ἀριθ. 10α.

β) (Εἰκ. 7β, πίν. 4α-ιβ). Ζεῦγος ἐπαλλήλων ἰχθύων πρὸς τὰ δεξιά μὲ τριγωνικὴ οὐρά. Τὰ ὀπίσθια ραχιαῖα καὶ κοιλιακὰ πτερύγια παριστάνονται σὰν παχιές ὀδοντώσεις, ἐνῶ τὰ πρόσθια εἶναι στενόμακρα. Τὸ σῶμα εἶναι παχύ, ἡ δὲ κεφαλὴ παχύτερη καὶ ἀμβλεία ἀλλὰ μὲ μία αἰχμὴ ἐμπρός, ἐλαφρὰ ὑπερυψούμενη. Τὸ ἀνώτερο ψάρι φαίνεται ὅτι ἔχει τὸ στόμα ἀνοιχτό.

Ἀνάλογες παραστάσεις ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀπὸ τὸ Ἔργαστήριον τῶν Μαλίων, πάνω ἀπὸ εἴκοσι⁵², κυρίως ὅμως ἰχθύων μεμονωμένων ἢ κατ' ἀντίστροφη φορά (*tête-bêche*), ὅπως στὰ πρίσματα CMS II 2 ἀριθ. 87b, 172, 174a, 238a (τυχαῖο εὔρημα ἀπὸ τὰ Μάλια) καὶ 276a ἀπὸ τοὺς Ἀδρομύλους Σητείας, τέλος δὲ καὶ στὸ πρίσμα CMS VII ἀριθ. 11b τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Τὸ πάχος τῶν σωμάτων ἐξαρτᾶται πάντοτε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀρκετοῦ χώρου, τὸν ὁποῖο τείνουν νὰ καλύψουν μὲ ἓνα ἐμφανές «horror vacui»: ὅμως ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐλλειψοειδὴς σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια εἶναι στενὴ, τὰ σώματα εἶναι λεπτά. Τὸ μοτίβο, πού ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΜ ΙΙΙ ἐποχὴ, δὲν παρέχει ἀρκετὲς λεπτομέρειες «to allow an unequivocal identification» τοῦ εἴδους, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Yule.

γ) (Εἰκ. 7γ, πίν. 5α-β). Δύο σχηματοποιημένες ἀνθρώπινες μορφές μὲ σφαιρικὸ σῶμα, παχύτατο λαιμὸ καὶ πτηνόσχημη κεφαλὴ, οἱ ὁποῖες βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ δεξιὰ μορφή ἔχει τὰ χέρια κάτω παράλληλα πρὸς τὸ σῶμα ἀλλὰ συμβατικὰ ἐκτεινόμενα πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἔπειτα καμπτόμενα κατ' ὀρθὴ ἢ ὀξεία γωνία. Ἡ ἀριστερὴ μορφή ἔχει κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ δεξιὸ χεῖρ ἐνῶ ὑψώνει τὸ ἀριστερὸ ἐμπρός ἀπὸ τὸ πρόσωπό της σὰν νὰ ἐγγίζει τὴν κεφαλὴ τῆς ἄλλης μορφῆς. Μικρὴ γραμμὴ μεταξὺ τῶν δύο κεφαλῶν, λίγο ψηλότερα.

Ἀρκετὲς παρόμοιες μορφές ὑπάρχουν στὶς σφραγίδες τοῦ Ἔργαστηρίου τῶν Μαλίων, ὅπως οἱ CMS II 2 ἀριθ. 104c, 135, 153, 159a-b, 160b, καὶ 182a. Ἀπὸ αὐτὲς ἰδιαίτερη ὁμοιότητα μὲ τὴν παράστασή μας ἔχει τὸ πρίσμα ἀριθ. 160 b: ἐνδεχομένως πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη, ὅπως προφανῶς καὶ τὸ ΜΜ Ι πρίσμα CMS IV ἀριθ. 71c τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ ἀπὸ τὰ Μάλια, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ὁμοιότητα στὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες καὶ στὴ στάση τῶν χεριῶν εἶναι στενὴ, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς γραμμῆς κάτω ἀπὸ τὶς κεφαλές. Σημειώνουμε χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ πλευρὰ b ἔχει ψάρια ἀρκετὰ ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς πλευρᾶς β τοῦ πρίσματός μας. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ πρίσματος ἀριθ. 16Da τῆς ἴδιας Συλλογῆς μὲ τὸ πρίσμα μας δείχνει ὅτι τὸ πρῶτο πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθεῖ γνήσιο καὶ ὄχι πλέον «dubitandum». Κάποια ὁμοιό-

52. Πρβ. YULE ὁ.π. 135 κ.ε. μοτίβο ἀριθ. 13 ἀριθ. 2-4.

τητα έχει και το πρίσμα CMS VII ἀριθ. 11 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ποῦ εἶδαμε πιὸ πάνω, μὲ ψάρια στὴν πλευρὰ b καὶ ἀνάλογη ἀνθρώπινη μορφή στὴν πλευρὰ c: ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ παράθεση τῶν ἴδιων θεμάτων σὲ διάφορα πρίσματα: ἴσως ὑπάρχει κάποιο νόημα ποῦ σήμερα μᾶς διαφεύγει, ἐὰν δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ σύμπτωση διακοσμητικῶν θεμάτων ἢ ἴσως μίμηση.

Ἡ ἀνθρώπινη μορφή ἐμφανίζεται στὴ σφραγιδογλυφία ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΜ II ἐποχή. Σύμφωνα μὲ τὸν Yule⁵³, λόγῳ τῆς συχνῆς ἐμφάνισης τῶν ἴδιων εἰκονικῶν στάσεων στὶς σφραγίδες τοῦ Ἑργαστηρίου τῶν Μαλίων, ὅπου ἀσφαλῶς ἀνήκει καὶ τὸ πρίσμα μας, «one is justified in identifying definite iconographic types». Τὸ φύλο δὲν διευκρινίζεται καὶ ὑποθέτουν ὅτι πρόκειται γενικὰ γιὰ ἄνδρες. Συχνότερες εἶναι οἱ μεμονωμένες μορφές καὶ σπανιότερες οἱ ομάδες δύο ἢ τριῶν ἀτόμων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀνύψωση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ τῶν μορφῶν ποῦ ἔχουν ἐμπρὸς τοὺς μία ἄλλη μορφή μὲ τὰ χέρια κατεβασμένα, εἴτε πρόκειται γιὰ δύο μορφές, ὅπως στὸ πρίσμα μας καὶ στὸ MM I πρίσμα CMS XII ἀριθ. 58, εἴτε γιὰ τρεῖς μορφές, ὅπως στὰ πρίσματα ἀριθ. 3548 καὶ 3335 τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη⁵⁴. Ἡ μόνη ἐρμηνεία ποῦ ἔχει δοθεῖ μέχρι σήμερα, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει γενικὰ ἀγνοηθεῖ, εἶναι ἐκείνη τῆς E. Zwierlein-Diel⁵⁵ σχετικὰ μὲ ἓνα ἀνάλογο πρίσμα στὴ Βιέννη, ὅπου περιγράφονται τέσσερις ἀνάλογοι «schreitende Männer», ὅπου «der vorderste hält beide Arme gesenkt, die drei folgenden erheben jeweils einen Arm in Kopfhöhe des Vordermannes», συμπεραίνει δὲ ὅτι «vielleicht ist gemeint, dass sie tanzend seine Schulter fassen». Ἡ πρωτότυπη αὐτὴ ἐρμηνεία φαίνεται εὐλογη καὶ βρίσκει ἀντιστοιχίες σὲ μεταγενέστερα συμπλέγματα, ὅπως π.χ. στὰ γνωστὰ γυναικεῖα εἰδώλια ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο⁵⁶, μεταναστασιακῶν χρόνων. Πιθανότατα πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ εἰδικούς ὁμαδικούς χοροὺς μὲ θρησκευτικὴ σημασία, ἥδη καὶ προκειμένου γιὰ τὶς παραστάσεις τῆς πρώιμης σφραγιδογλυφίας, ὅπου συμβατικὰ εἰκονίζονται τόσα ἄτομα ὅσα χωροῦν ἐκάστοτε στὸ συγκεκριμένο σφραγιστικὸ πεδίο.

12. Ἀριθ. εὐρετ. 11.856⁵⁷ (εἰκ. 8, πίν. 5γ-θ).

Τρίπλευρο πρίσμα ἀπὸ βαθυκύανο καὶ λευκοκύανο στικτὸ στεατίτη⁵⁸, μήκ. 0.015 μ., πλάτ. 0.0127 μ., διαμ. ὁπῆς 0.02 μ. Ἐξαιρετικὴ διατήρηση. Ἄκρες τρήματος χωρὶς ἔχνη φθορᾶς.

Μεσομινωικὴ —μᾶλλον ὕστερη— II περίοδος.

Τρεῖς ἐλλειψοειδεῖς, σχεδὸν στρογγυλές σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες, διαστ. 0.013 × 0.013 μ. Καὶ στὶς τρεῖς τὰ ἀπεικονιζόμενα μοτίβα στροβιλίζονται σαφῶς καὶ ἐλεύθερα,

53. YULE ὁ.π. 119 κέ., μοτίβο ἀριθ. 1B.

54. XENAKI ὁ.π. 5 ἀριθ. 35 πίν. XVI καὶ 14 κέ. ἀριθ. 83 πίν. XVIII ἀπὸ τὸ Λασιθί, μὲ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα.

55. E. ZWIERLEIN-DIEL, Die ant. Gemmen des Kunsthist. Museums Wien I (1973) 31 ἀριθ. 1.

56. MARINATOS-HIRMER ὁ.π. πίν. 132 πάνω. Γε-

νικά πρβ. HOOD ὁ.π. 137.

57. Αὐτὸς ὁ ἐξαιρετικῆς σημασίας σφραγιδόλιθος ὑπῆρξε τὸ θέμα τῆς ἀνακοίνωσής μας στὸ ΣΤ' Κρητολογικὸ Συνέδριο στὰ Χανιά τὸ 1986 (CretStud 1, 1988, 49-55). Στὴν παροῦσα μελέτη τὸ θέμα ἀναπτύσσεται πιὸ διεξοδικά.

58. Πρβ. πιὸ πάνω γιὰ τὴν ὕλη τῆς σφραγίδας ἀριθ. 8.

Εικ. 8α - γ. Σφραγίδα 12α - γ (MAN 11.856).

κάτι που οφείλεται σύν τοις ἄλλοις καὶ στὸ σχεδὸν στρογγυλὸ σχῆμα τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας⁵⁹. Εἶναι πάντως ἀξιοσημείωτο ὅτι μόνο τὸ 5% τῶν σφραγίδων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ «στροβιλισμοῦ», ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ⁶⁰.

α) (Εἰκ. 8α, πίν. 5δ-ε). Λέων πρὸς τὰ ἀριστερὰ πού ἀνακαθίζει ἢ τρέχει. Ἡ κεφαλὴ στρέφει πρὸς τὰ πίσω, μὲ τὰ αὐτιά ἀνορθωμένα καὶ τὸ στόμα ἀνοιχτό, μᾶλλον σὲ βρυχηθμό. Φαίνονται μόνο τὰ δύο πόδια τῆς ὁρατῆς πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα κάμπτονται κατ' ὀρθὴ γωνία περίπου⁶¹. Κάθε πόδι ἔχει δύο νύχια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο εἶναι γαμψό.

59. Πρβ. σχετικὰ YULE ὁ.π. 186.

60. Κατὰ τὸν POURSAT ὁ.π. 55: 300 σφραγίδες περίπου ἐπὶ συνόλου 5.500. Γιά τὸν στροβιλισμό γενικὰ βλ. YULE ὁ.π. 186.

61. Ἴσως αὕτῃ εἶναι ἡ διάταξη τοῦ τετραπόδου στὸ πρίσμα CMS II 2 ἀριθ. 89a ἀπὸ τὸ Ἔργαστήριο τῶν Μαλίων, τὸ ὁποῖο ὅμως ἐρμηνεύεται σάν «auf den Vorder-

beinen kauender Vierfüßler». Γιά τὸ ἴδιο ζῷο, πού φαίνεται νὰ ἔχει κανονικὸ ἀνοιχτὸ στόμα ὅπως τὸ δικό μας ἀλλὰ ἀσύμμετρα καὶ ἀδέξια ἀπεικονισμένο, δὲν φαίνεται δικαιολογημένη ἡ ἀποψη τοῦ συγγραφέα ὅτι ὁ καλλιτέχνης εἶχε τὴν πρόθεση νὰ παραστήσει ἀνοιχτὸ στόμα, «ist aber daran gescheitert». Ἐπίσης τὰ «Vierfüßler» τῶν ἀριθ. 86b, 102a καὶ 113 πρέπει νὰ εἶναι ὄντως

Τὸ σῶμα καλύπτεται ἀπὸ λοξές καὶ ἀκανόνιστα παράλληλες διαγραμμίσεις μέσα σὲ πλαίσιο. Ἡ S-σχημη οὐρὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα περίπου συμμετρικὰ μὲ τὴν κεφαλή, μὲ τὴν ἄκρη ἔντονα συνεστραμμένη σπειροειδῶς⁶², μὲ τρόπο ποὺ τονίζει τὸν στροβιλισμό τοῦ ὅλου θέματος.

Οἱ διαγραμμίσεις τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ πλατύτατου στήθους προφανῶς ὑποδηλώνουν σχηματικὰ τὴ χαίτη τοῦ λέοντος, ἡ ὁποία ἀποδίδεται συνήθως μὲ χιαστὲς γραμμές. Ἐδῶ βέβαια οἱ διαγραμμίσεις αὐτὲς ἐπεκτείνονται διακοσμητικὰ καὶ σὲ λεπτότερο πλαίσιο σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ ζώου ἕως τὴν οὐρά, ἓνα στοιχεῖο περίπου μοναδικό⁶³ ὅσο καὶ πολὺ διακοσμητικό⁶⁴. Πάντως, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κατὰ κανόνα εὐδιάκριτες περιπτώσεις, ὅπως ἀσφαλῶς καὶ ἐδῶ, ἡ παρουσία χαίτης ὅπως καὶ οἱ βαρύτερες ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι συχνὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ διακρίνουν τοὺς λέοντες ἀπὸ τοὺς σκύλους τῆς πρώιμης σφραγιδογλυφίας⁶⁵, ὅπως παρατήρησε ὁ Yule⁶⁶, χαρακτηριστικὰ παρόντα στὴν περίπτωσή μας. Ἐδῶ μάλιστα ἔχομε ἴσως τὴν ἐπιβλητικότερη καὶ διακοσμητικότερη ἀπεικόνιση λέοντος ἀπὸ ὅλες τὶς ὑπάρχουσες πενήντα περίπου ὁλόσωμες παραστάσεις τοῦ ζώου αὐτοῦ⁶⁷, κάτι ποὺ δείχνει ἐπίσης τὴν ἐξαιρετικὴ καλλιτεχνικὴ ποιότητα τοῦ πρίσματός μας.

β) (Εἰκ. 8β, πίν. 5στ-ζ). Ἡ πλευρὰ αὐτὴ τοῦ πρίσματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα διαφορετικὰ στοιχεῖα, σαφῶς τοποθετημένα σὲ διάταξη στροβιλισμοῦ, πυκνὰ τοποθετημένα καὶ σχεδὸν ἐφαπτόμενα μεταξύ τους.

1) Ἀριστερὰ στέκεται μία σχηματοποιημένη πτηνόσχημη ἀνθρώπινη μορφή πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ σῶμα σχεδὸν ἡμικυκλικὸ μὲ πυκνοὺς ἐπάλληλους «μηνίσκους» μέσα σὲ πλαίσιο. Διακρίνονται δύο πόδια, μὲ σφηνοειδεῖς ἀπολήξεις, ἀλλὰ ὄχι χέρια. Ἡ κεφαλὴ ἔχει ραμφοειδῆ, ἐλαφρῶς ἀνασηκωμένη ἀπόληξη, ἄλλη δὲ ἀνάλογη προεξοχὴ στὴ θέση τοῦ σαγονιοῦ.

Πρόκειται γιὰ μιὰ δυσερμηνευτὴ μορφή, ἡ ὁποία —καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῆς πλευρᾶς γ— μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἀναντίρρητα ὡς ἀνθρώπινη. Σήμερα ἀρκετὲς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ ἰδιόμορφου τύπου εἶναι γνωστές, ὅπως θὰ δοῦμε, παλαιότερα ὅμως ἦταν σπάνιες. Πρῶτος ὁ Evans⁶⁸ παρερμηνεύσε τὴ μορφή αὐτὴ σὲ

λέοντες, ὅπως ἴσως καὶ ὁ φερόμενος σάν «bellender Hund» CMS II 1 ἀριθ. 427c ἀπὸ τὸ γειτονικὸ σπήλαιο τῆς Τραπεζίας.

62. Πρβ. CMS II 5 ἀριθ. 272.

63. Πρβ. ὅμως τὸ CMS II 1 ἀριθ. 3a· YULE ὅ.π. 128 ἀριθ. 16 πίν. 6. Ἀκόμη περισσότερο πρβ. τὸν λέοντα στὴν παλαιοναυτορικὴ σφραγίδα CMS IX ἀριθ. 25b, μάλιστα μὲ ἀνάλογη θέση κεφαλῆς καὶ οὐρᾶς. Πρβ. καὶ τὴν CMS II 2 ἀριθ. 245 ἀπὸ τὸ Κάτω Μετόχι.

64. Ἀνάλογη γραμμωτὴ διακόσμηση ἐμφανίζεται καὶ σὲ σώματα πτηνῶν (πρβ. CMS II 5 ἀριθ. 307, σὲ σφράγισμα ἀπὸ τὴ Φαιστό) ἢ ἰχθύων (πρβ. CMS II 2 ἀριθ. 243a, σὲ τρίπλευρο πρίσμα ἀπὸ τὰ Μάλια).

65. Πάντως κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ VAN EFFEN-

TERRE, εἰς Πεπραγμένα Δ' Κρητολ. Συνεδρίου Α', 1971 (1973) 366, οἱ παραστάσεις σκύλων στὶς σφραγίδες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι δεκαπλάσιες περίπου ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν λεόντων. Πάντως πρέπει κανεὶς νὰ ὑπολογίζει καὶ τὶς περιπτώσεις παρερμηνείας.

66. YULE ὅ.π. 127.

67. Βλ. YULE ὅ.π. 128 κέ. μοτίβο ἀριθ. 7B. Πρβ. καὶ HAVILAND ὅ.π. 205 κέ. 231-234. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ἦταν τότε πολὺ δημοφιλὲς ἴσως ἐξαιτίας μιᾶς σημαντικῆς αὐξήσεως τῶν ἐπαφῶν μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τὴν ΠΜ III καὶ ΜΜ ΙΑ ἐποχὴ, σύμφωνα μὲ τὸν K. BRANIGAN, Foundations of Palatial Crete (1970) 141.

68. EVANS, SM I, 1909, 133 καὶ σημ. 2 εἰκ. 74a.

ένα τρίπλευρο πρίσμα από την Κεντρική Κρήτη σάν αληθινό πτηνό, και μάλιστα συγκεκριμένα σάν «what seems to be a rude engraving of a cock»· σκέφθηκε μάλιστα ότι ή παρουσία του «περσικού όρνιθος» στην Έλλάδα πρέπει νά είναι πολύ πρωιμότερη από ό,τι έπιστεύετο⁶⁹ και νά ανάγεται στην πρώιμη Έποχή του Χαλκού. Άλλά και ό Kenna, πολύ αργότερα, χαρακτηρίζει άόριστα μία ανάλογη μορφή στην Όξφόρδη, επίσης σέ τρίπλευρο πρίσμα, άπλως σάν «a bird-like figure»⁷⁰. Ένδεχομένως όμως ό διακεκριμένος έρευνητής έννοεί ότι πρόκειται για ανθρώπινη πτηνόσχημη μορφή, άφοϋ συγκρίνει⁷¹ αυτό τόν τύπο μέ μία μακρινά ανάλογη μορφή, σαφώς ανθρώπινη άφοϋ έχει χέρια, ή όποια άπεικονίζεται μαζί μέ σειρές άγγείων στο γνωστό σφραγίδιο CMS II 2 άριθ. 76 (Μουσ. Έρ. 1399)⁷² από την Κεντρική Αύλη του Άνακτόρου τών Μαλίων. Όμως αργότερα άλλοι έρευνητές άνεγνώρισαν μέ σαφήνεια όρθως ότι πρόκειται για ανθρώπινη μορφή, όπως ό Πλάτων⁷³, πάλι σέ ένα τρίπλευρο πρίσμα από στεατίτη, τυχαίο εύρημα από τά Μάλια, όπως και για άνάλογες μορφές σέ πρίσμα από την Όλοϋντα⁷⁴ και τόν Μοχό⁷⁵, τόπους γειτονικούς μέ τά Μάλια, οι όποιες μάλιστα έχουν άνάλογες γραμμώσεις στο σώμα μέ τή μορφή του πρίσματός μας. Ίδια είναι και ή μορφή σέ άνάλογο πρίσμα που παρουσιάζει ό van Effenterre⁷⁶, τήν όποια όμως βλέπει σάν «homme assis». Ένδιαφέρον έχει ή παρατήρησή του ότι ή σφραγίδα πρέπει νά προέρχεται από την Άνατολική Κρήτη άφοϋ άγοράστηκε τό 1904, όπως πολλές άλλες σφραγίδες του Cabinet des Médailles, προφανώς λόγω τής παρουσίας τότε γαλλικού στρατού στην περιοχή.

Για τά τέσσερα αυτά πρίσματα από την ευρύτερη περιοχή τών Μαλίων ό Poursat έ.π. δέχεται βεβαίως επίσης ότι άπεικονίζουν άνθρώπους, άναφέρει όμως ότι παρουσιάζουν «un style de représentation humaine caractéristique, inconnu à l'Atelier, et que l'on pourrait peut-être attribuer à un atelier malliote, antérieur au MM II». Ίσως μπορούμε νά πιστέψουμε ότι ό ανθρώπινος αυτός τύπος άπλως κατά τύχην άπουσιάζει από τό ρεπερτόριο του Έργαστηρίου τών Μαλίων, άν ή προτεινόμενη χρονολόγηση για τή σφραγίδα μας είναι όρθή, άφοϋ τό έργαστήριο αυτό είναι ή προφανής πηγή του είκονογραφικού τύπου μας.

Όμως πρόσφατα βλέπομε μία άλλαγή άπόψεων, μάλιστα δέ στους πιό ειδικούς έρευ-

69. EVANS, Primitive Pictographs and a Pre-Phoenician Script from Crete and the Peloponnese, JHS 14, 1894, 342 εικ. 65a· SM I έ.π.: «may be taken to show that this bird—the original home of which has been sought in Persia—was domesticated in the Aegean world at a very early date». Πάντως αυτό δέν είναι άπίθανο: όπως παρατηρεί ό HOOD έ.π. (Minoans) 90 κέ., τά πτηνά αυτά, τά όποια για πρώτη φορά έξημερώθηκαν στην Κουλάδα του Ίνδοϋ γύρω στο 2000 π.Χ. ή και νωρίτερα, ίσως ήταν γνωστά στην Κρήτη τής Έποχής του Χαλκού, έισηγμένα από την Αίγυπτο «or from elsewhere in the Levant». Ό Hood σημειώνει άκόμη τήν όμοιότητα ένός πλαστικού άγγείου από τήν

Άγ. Τριάδα μέ τέτοιο πτηνό.

70. KENNA έ.π. 88 άριθ. 8a (άριθ. εύρετ. 1938. 752a).

71. Η χρονολόγησή του στην ΠΙΜ έποχή φαίνεται σήμερα πολύ ύψηλή. Πρβ. και αυτόθι 22 σημ. 1.

72. Αυτόθι 22 και σημ. 10 εικ. 32.

73. Πρβ. CL. TIRÉ και H. VAN EFFENTERRE, Guide des fouilles françaises en Crète, 2 (1978) 19 εικ. 6.

74. CMS II 2 άριθ. 233a. Πρβ. J.-C. POURSAT, L'atelier des sceaux et le Quartier Mu de Mallia, ες CMS Beih. 1 (1981) 164.

75. CMS II 2 άριθ. 267c. Πρβ. POURSAT έ.π.

76. CMS II 2 άριθ. 219. Πρβ. POURSAT έ.π.

76. CMS IX άριθ. 11a. Πρβ. POURSAT έ.π.

νητές. Έτσι η Weingarten⁷⁷ υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει σαφής διαχωριστική γραμμή μεταξύ ανθρώπου και πτηνού αλλά πρόκειται για παράσταση μεικτού φανταστικού όντος, ενός «monster-man» και μάλιστα συγκεκριμένα για ένα ιδιαίτερο τύπο «Bird-Man», όπως τον ονομάζει, ανάλογο προς τις γνωστές «Bird-Ladies» των σφραγισμάτων της Ζάκρου. Φυσικά οι τελευταίες είναι πτερωτές και έχουν πολύ περισσότερα και εμφανέστερα πτηνόσχημα χαρακτηριστικά, ενώ ο τύπος που εξετάζουμε θα μπορούσε το πολύ να θεωρηθεί σαν γελοιογραφία πτηνού. Τη δυσκολία να δοῦμε εδώ ένα πτηνό εκφράζει στην πραγματικότητα και η άποψη του Yule⁷⁸, ο οποίος παρερμηνεύει τελείως τη μορφή σαν νεοσσό που στρίβει την κεφαλή και κοιτάζει προς τα πίσω («a chick standing regardant»). Ίσως στην προκειμένη περίπτωση ο Yule ακολουθήσε μία παλαιά ιδέα του Matz⁷⁹, χωρίς όμως διόλου να αναφέρεται σε αυτή.

Ευτυχώς η επανεμφάνιση της πτηνόσχημης αυτής μορφής στην επόμενη πλευρά του πρίσματός μας, ίδια έστω και χωρίς τις γραμμώσεις στο σώμα, αλλά με έκτεινόμενα χέρια, διαλύει κάθε αμφιβολία ως προς την πραγματική πρόθεση του καλλιτέχνη προκειμένου για τον παράδοξο αυτό εικονογραφικό τύπο. Ίσως το σχεδόν ήμικυκλικό ή ασκοειδές σχήμα του σώματος θέλει να αποδώσει συμβατικά κάποιο κοντό, εύρύχωρο και εμπρός κάπως άκαμπτο και αίχμηρο ένδυμα ειδικής χρήσεως: μήπως το ένδυμα αυτό ήταν δερμάτινο⁸⁰, μήπως πρόκειται για έναν εὔσωμο διφθερία, ίσως με λατρευτική αμφίεση; Δεν έχουμε στοιχεία για να υποστηρίξουμε μία τόσο τολμηρή υπόθεση⁸¹.

Προβληματική είναι και η αίχμηρή απόδοση του σαγονιού, όπου μάλιστα δεν βλέπουμε προέκτασή του αλλά σαφώς μία προσθήκη. Στις μέχρι σήμερα γνωστές παραστάσεις τέτοιων μορφών μπορούσε εύλογως να θεωρηθεί —προφανώς έθεωρήθη— σαν το κάτω τμήμα του υποθετικού ανοικτού «ράμφους» του πτηνόμορφου πλάσματος της παραστάσεως. Όμως στην εικόνα της πλευράς β του πρίσματός μας, όπου οι λεπτομέρειες αποδίδονται με ασυνήθιστη επιμέλεια σαν σε πρότυπη ή αρχέτυπη μορφή, με κανένα τρόπο δεν μπορούμε να δοῦμε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, ίσως επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι πρόκειται για σχηματοποιημένη απόδοση γενειάδας, κάπως αίχμηρης και πάντως σχετικής με την κάτω σιαγόνα, έστω και αν διαφοροποιείται σαφέστατα από

77. J. WEINGARTEN, εις DARCQUE-POURSAT ό.π. 176.

78. YULE ό.π. 133 μοτίβο άριθ. 11C: 14.

79. F. MATZ, Frühkret. Siegel (1928) 118 σημ. 13 πίν. XVIII 6a: «Wasservogel mit zurückgebogenem Kopf».

80. Πρβ. ίσως λίγο τη σφραγίδα KENNA ό.π. 93 άριθ. 39b, όπου ένας άνθρωπος «is dressed in a skin or cloak».

81. Για το θέμα των «διφθεραφόρων» στο Αιγαίο, την Ανατολή και την Αίγυπτο, και μάλιστα σε σχέση με θρησκευτικές εκδηλώσεις, πρβ. αναλυτικά Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Συμβολή στη μελέτη των τοιχογραφιών της Πύλου, εις Πεπραγμένα Γ' Κρητολ. Συνεδρίου 1971

(1973) 299-301. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο πρόσφατος έντοπισμός μορφών με ανάλογα ένδymατα στη μεγάλη Τοιχογραφία της Πομπής του Άνακτόρου της Κνωσού, έρμηνευομένων ως «Kultministranten mit dem typisch minoischen Fellrock»: CHR. BOULOTIS, εις HÄGG-MARINATOS ό.π. (Function of Min. Palaces) 147 κέ., εικ. 4a-b. Προσφάτως, συγκεκριμένα για την Αίγυπτο, ο LURKER ό.π. 26, γράφει: «Animal skins... were an important requisite for one's outward appearance when one wished to achieve a final inner transformation, therefore a skin was a symbol of a transitional state».

αὐτή, ἐνῶ ἡ ἐπίσης αἰχμηρὴ μύτη βρίσκεται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση —ὅπως καὶ στὴ φύση. Ἀποκλείεται πάντως νὰ ἀποδίδεται τὸ πάνω καὶ τὸ κάτω τμήμα ἐνὸς ἀνοικτοῦ ράμ-
φους. Ἄν ἡ ὑπόθεσή μας αὐτὴ εἶναι ἀληθινή, τότε ἔρχεται σὲ συμφωνία μὲ τὴν προη-
γούμενη ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ μορφὴ ἀνδρική μὲ κάποια εἰδική —ἱερατική;— ἐν-
δυμασία. Φυσικὰ πρόκειται γιὰ ὑπόθεση τελείως ἀναπόδεικτη γιὰ τὴν ὥρα. Ἴσως ἐναν-
τίον της εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὴν πρώιμη σφραγιδογλυφία ὑπάρχουν πολλές πτη-
νόσχημες ἀνθρώπινες μορφές, οἱ ὁποῖες ὅμως ἔχουν διαφορετικὸ σῶμα ἀπὸ τὸν τύπο ποὺ
ἐξετάζουμε καὶ προφανῶς δὲν ἔχουν συγκεκριμένο νόημα ἀλλ' ἀποτελοῦν καλλιτεχνικὴ
ἰδιομορφία, ὅπως φαίνεται, ἀφηρημένης ἀποδόσεως τοῦ προσώπου: ἔτσι ὁ Matz⁸² πα-
ρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη κατατομή στὶς πρώιμες σφραγίδες ἀποδίδεται «mit zwei
scharfen Vorsprüngen, die Nase und Kinn bezeichnen sollen». Τὸ μόνο βέβαιο γε-
γονός γιὰ τὸν τύπο ποὺ ἐξετάζουμε εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τύπο μορφῆς ποὺ ἐπιχωριά-
ζει στὰ Μάλια καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τους, ὁ ὁποῖος μάλιστα σὲ ὀρισμένες περι-
πτώσεις μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ἴδιο καλλιτέχνη⁸³.

2) Στὴν κορυφὴ τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας καὶ δεξιὰ παριστάνεται κεφαλὴ ζώου
σὲ κατατομή, πρὸς τὰ δεξιά, προφανῶς κριοῦ καὶ ὄχι αἰγάγρου, μὲ κριτήριο τὸ χαρα-
κτηριστικὸ στριφτὸ πρὸς τὰ κάτω ἰσχυρὸ κέρατο. Πάνω του ἢ πίσω του βλέπομε νὰ
ξεπροβαίνει ἓνα αἰχμηρὸ καὶ ἀρκετὰ μακρὸ αὐτί. Τὸ ρύγχος ἔχει εὐθύγραμμη ἀπόληξη.
Ἡ ἐκτέλεση εἶναι στοιχειώδης, χωρὶς ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν.

Ἀπὸ τὸ Ἐργαστήριον τῶν Μαλίων ὑπάρχουν πολυάριθμα παραδείγματα κεφαλῶν αἰ-
γάγων⁸⁴, συνήθως σὲ ομάδες δύο ἢ τριῶν κεφαλῶν. Αὐτὲς ἀποτελοῦν καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ.
65 ἱερογλυφικὸ σημεῖο τοῦ Evans⁸⁵, τὸ ὁποῖο εἶναι συνηθέστατο καὶ ἀποδίδεται πάν-
τοτε σὲ κατατομή, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ κεφαλὴ κριοῦ, ἡ ὁποία εἶναι καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 67
ἱερογλυφικὸ σημεῖο⁸⁶, οὐδέποτε εἶναι σὲ κατατομή ἀλλὰ πάντοτε κατὰ μέτωπο⁸⁷. Σὲ
μεταγενέστερες περιόδους ἐμφανίζονται βέβαια κεφαλὲς κριοῦ σὲ κατατομή⁸⁸. Πάντως
ἡ κεφαλὴ στὴ σφραγίδα μας φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ πρωιμότερη —ἢ μία ἀπὸ τὶς πρωι-
μότερες— ποὺ ὑπάρχει σὲ κατατομή. Θυμίζει μάλιστα κάπως τὸ ὑπ' ἀριθ. 30 σημεῖο
τοῦ Δίσκου τῆς Φαιστοῦ, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὡς κριός, ἴσως τοῦ εἴδους «muf-

82. MATZ ὁ.π. 105.

83. Κατὰ τὴ γνώμη τῆς WEINGARTEN ὁ.π. 176, προ-
κειμένου γιὰ τὰ πρίσματα ἀπὸ τὴν Ὀλοῦντα καὶ τὸν
Μοχὸ ποὺ εἶδαμε πρὸς πάνω.

84. Βλ. YULE ὁ.π. 121 μοτίβο ἀριθ. 2Α.

85. EVANS, SM I, 207, 232 κέ. ἀριθ. 65 (σὲ σφραγι-
δες καὶ πινακίδες). Πρβ. τὸ MM I πρίσμα CMS IV
ἀριθ. 71a.

86. EVANS ὁ.π. 207 ἀριθ. 67.

87. EVANS ὁ.π. 207, 232 κέ. (μόνο σὲ σφραγίδες).
Πρβ. MATZ ὁ.π. 117 καὶ σημ. 10· EVANS, PM IV 569-
571. KENNA ὁ.π. 88 ἀριθ. 9a, 95 ἀριθ. 53a, 98 ἀριθ. 72c·
XENAKI ὁ.π. 8 ἀριθ. 46a, 47a πίν. XVII, 9 ἀριθ. 50b

πίν. XVII (παλαιοανακτορικὰ πρίσματα ἀπὸ τὸ Λασιθί
καὶ τὰ Μάλια).

88. Αὐτὲς οἱ κεφαλὲς κριοῦ ἢ μᾶλλον προβάτων μπο-
ρεῖ νὰ εἶναι καὶ χωρὶς κέρατα: πρβ. MATZ ὁ.π. 115 καὶ
σημ. 3· γενικὰ 115 καὶ σημ. 4-5. Πρβ. ἰδίως YULE ὁ.π.
127 μοτίβο ἀριθ. 6A («Sheep heads»), ὁ ὁποῖος θεωρεῖ
(αὐτόθι ἀριθ. 1 πίν. 6) ὡς πρωιμότερο παράδειγμα γνω-
στὸ σὲ αὐτὸν ἓνα σφράγισμα τῶν MM IIIB Temple Re-
positories τῆς Κνωσοῦ (L 24). Γιὰ νεοανακτορικὰ παρα-
δείγματα βλ. CMS II 3 ἀριθ. 104· γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ
χώρο πρβ. CMS I ἀριθ. 257 καὶ 346. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ
μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, τὸ εἶδος θεωρεῖται σπάνιο:
A. TAMVAKI, BSA 68, 1973, 215 ἀριθ. 65 εἰκ. 11.

flon»⁸⁹ ἢ ἀγριοπροβάτου. Σὲ ὅλες ὅμως αὐτὲς τὶς μεταγενέστερες κεφαλὰς τὸ αὐτὸ περικλείεται περίπου μέσα στὴν καμπύλη τοῦ κεράτου, ἐνῶ στὴ δική μας παράσταση εἶναι ἀπ' ἔξω: ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τοῦ συχνοῦ καὶ καθιερωμένου τύπου τῆς κεφαλῆς αἰγάγρου καὶ ἔτσι ἔχομε ἓνα νέο τύπο ἐλαφρῶς νοθογενή, ὁ ὁποῖος ὅμως παριστάνει σαφῶς κριό, ὅπως δείχνει ἡ χαρακτηριστικὴ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καμπύλη τοῦ κεράτου⁹⁰.

3) Κάτω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ κριοῦ ἐμφανίζεται ἓνα μεγάλο ἀμφοροειδὲς ἀγγεῖο, σχεδὸν ἰσοϋψὲς πρὸς τὴν ἀνθρώπινη μορφή. Ὁ λαίμκος εἶναι ἀνοιχτός, σχεδὸν χοανοειδής, ἡ κοιλία περίπου σφαιρικὴ, οἱ λαβές, τοποθετημένες στοὺς ὠμούς, σχεδὸν κυκλικές, τέλος δὲ ἡ βάση ἐπίπεδη.

Ἀνάλογα παραδείγματα ἐμφανίζονται πολυάριθμα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸ Ἑργαστήριο τῶν Μαλίων⁹¹. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ μεταγενέστερες περιόδους ὁ ἀμφορεὺς εἶναι θέμα συχνότατο στίς «ταλισμανικές» σφραγίδες⁹². Γνωρίζομε βέβαια ὅτι ὁ ἀμφορεὺς εἶναι τὸ σημεῖο ἀριθ. 50 τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς.

4) Τέλος τὸ τέταρτο στοιχεῖο τῆς παραστάσεως, μετὰξὺ τῆς βάσεως τοῦ ἀγγείου καὶ τῶν ποδιῶν τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ὁμάδα τριῶν κυκλίσκων μὲ καμπτόμενες μυτερὲς ἀκτίνες, δύο στὸν ἓνα κυκλίσκο καὶ ἀπὸ μία στοὺς ἄλλους. Οἱ ἀκτίνες κάμπτονται πρὸς τὰ ἀριστερὰ τονίζοντας τὴ φορά τοῦ στροβιλισμοῦ τοῦ συνόλου τῆς παραστάσεως. Στὴν περίπτωσή μας μᾶλλον δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπλοποιημένους «πυροστροβίλους» ἢ «ἡλιακὰ σύμβολα», ὅπου ὅμως, λόγω ἐλλείψεως χώρου, ἀφαιρέθηκαν ὅλες οἱ ἀκτίνες ποὺ δὲν χωροῦσαν στὸ ὑπάρχον τμήμα τοῦ σφραγιστικοῦ πεδίου⁹³. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Yule⁹⁴, οἱ σαράντα γνωστοὶ στροβίλοι τῆς πρώιμης σφραγιδογλυφίας ἔχουν σημαντικὲς διαφορὲς μετὰξὺ τους ὅσον ἀφορᾷ τὰ συντακτικὰ στοιχεῖα καὶ τὴν τεχνοτροπία. Συνήθως ἐμφανίζονται μεμονωμένοι καὶ κατ' ἐξάιρεση σὲ ὁμάδες δύο μέχρι τεσσάρων. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ παραδείγματα ἔχουν τὴν ἴδια φορά στροβιλισμοῦ. Τὸ συγγενέστερο παράδειγμα πρὸς τὸ δικό μας εἶναι ἓνα παλαιοανακτορικὸ πρίσμα⁹⁵, τυχαῖο εὑρημα καὶ μά-

89. EVANS, SM I 276, 279 εἰκ. 126· πρβ. καὶ PM IV 569, ὅπου αὐτὰ τὰ μεγάλα κερασφόρα πρόβατα στὴ σφραγιδογλυφία θεωροῦνται ὡς «probably the Anatolian or Cyprian variety».

90. Ἡ διάκριση μετὰξὺ τῶν δύο τύπων δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερής: π.χ. ὁ ALEXIOU, Kadmos 2, 1963, 80 ἀριθ. III πίν. 2, θεωρεῖ σὰν κεφαλὴ αἰγάγρου μία κεφαλὴ, ἡ ὁποία ἔχει ἓνα τέτοιο κέρατο κριοῦ. Πρβ. καὶ HAVILAND ὁ.π. 216 σημ. 22, ἡ ὁποία δηλώνει σαφῶς: «Horned sheep are included in the goats and horned quadrupeds category, since I am unable to successfully distinguish between what may be more than a single horned species».

91. YULE ὁ.π. 166 κέ. μοτίβο ἀριθ. 53 (Vessels): 70 παραδείγματα ἀγγείων: ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα σχήματα εἶναι ὁ ἀμφορεὺς. Πρβ. τὰ πρίσματα KENNA ὁ.π. ἀριθ. 6c καὶ 41b (τὸ τελευταῖο ἔχει ἀρκετὴ ὁμοιότητα)· CMS

II 2 ἀριθ. 237 ἀπὸ τὰ Μάλια (στενὴ ὁμοιότητα)· IV ἀριθ. 8D (στενὴ ὁμοιότητα ποὺ δηλώνει τὴ γνησιότητα τοῦ τεμαχίου)· VII ἀριθ. 206 (δύο ἀμφορεῖς μὲ ἴδιο σχῆμα στομίου).

92. A. ONASSOGLU, Die «talismanischen» Siegel, CMS Beih. 2 (1985) 12 κέ. πίν. I-IV 55 κέ.

93. Πρβ. ὅμως EVANS, SM I 221 ἀριθ. 108e: «a variant» τοῦ μοτίβου μὲ μόνο δύο ἀκτίνες, ἐνῶ δὲν τίθεται θέμα χώρου.

94. YULE ὁ.π. 164 κέ. μοτίβο ἀριθ. 50 (Whirls). Πρβ. I Suppl. ἀριθ. 73b· II 1 ἀριθ. 427· II 2 ἀριθ. 90a, 131, 154b, 156a-b, 196b· VII ἀριθ. 215a· XII ἀριθ. 38, 49c, ἴσως καὶ 62a.

95. CMS II 2 ἀριθ. 233a-b, ὅπου ὅμως ἀναφέρονται ἀπλῶς σὰν «Punkte mit gebogenen... Fortsätzen» καὶ ὄχι ὡς «πυροστροβίλοι».

λιστα από τὰ Μάλια, όπου στὴ μία πλευρὰ ὑπάρχουν τέσσερις «πυροστρόβιλοι» μὲ μία ἀκτίνα ὁ καθένας καὶ στὴν ἄλλη μία πτηνόσχημη ἀνθρώπινη μορφή παρόμοια μὲ τὴ δική μας. Ἡ παράθεση τῶν ἰδίων αὐτῶν θεμάτων⁹⁶ δὲν φαίνεται συμπτωματική, εἴτε ἀπὸ νοηματικῆς εἴτε ἀπὸ διακοσμητικῆς ἀπόψεως⁹⁷. Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ πρίσμα CMS IX ἀριθ. 11 a ποὺ εἶδαμε πιὸ πάνω, μὲ τὴν ἴδια πτηνοειδὴ μορφή, ὅπου στὴν πλευρὰ b ὑπάρχουν τρεῖς «πυροστρόβιλοι» μὲ ἀκανόνιστες ἀκτίνες, συχνὰ καμπτόμενες ἐπίσης πρὸς τὰ ἀριστερά, οἱ ὅποιοι ὅμως ἀναφέρονται ἀπλῶς σάν «boules d'où partent des traits divergents disposés en triangle» καὶ πιθανολογεῖται ὅτι εἶναι «têtes d'animaux?»: ὅμως δύο πραγματικὲς κεφαλὲς αἰγάγων βρίσκονται πάλι στὴν πλευρὰ c. Μόνο ὁ ἀμφορεὺς λείπει γιὰ νὰ ἀπαρτισθοῦν περίπου τὰ ἴδια θέματα τῆς σφραγίδας μας ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅχι συγκεντρωμένα στὴν ἴδια πλευρὰ ἀλλὰ κατανεμημένα καὶ στίς τρεῖς πλευρὲς τοῦ πρίσματος.

Τὸ μοτίβο τοῦ ποικίλως ὀνομαζόμενου στροβίλου, «πυροστροβίλου»⁹⁸, «ἡλιακοῦ συμβόλου»⁹⁹, «καμπυλάκτινου ἄστρου»¹⁰⁰ ἢ ἀπλῶς στροβιλιζόμενου τροχοῦ¹⁰¹, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 108 σημεῖο τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς¹⁰², ἀπὸ παλαιὰ προβληματίσε τοὺς ἐρευνητές, κατὰ πόσον πραγματικὰ ἔχει κάποια ἰδιαίτερη θρησκευτικὴ σημασία ἢ ὄχι. Πολλὲς ἐρμηνεῖες ἔχουν δοθεῖ σὲ ἓνα πρίσμα ἀπὸ τὸ Καστέλλι Πεδιάδος (πίν. 5i) στὸ Ashmolean (ἀριθ. AM 1938. 746), ὅπου δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ ἓνα τέτοιο σύμβολο στέκονται δύο πολυτελῶς ντυμένες καὶ μὲ ψηλὰ κολλάρια «Medicis» γυναικεῖες μορφές, στραμμένες πρὸς τὸ κέντρο. Πρῶτος ὁ Evans¹⁰³ θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ λατρεῦτριες, ὅπως καὶ ὁ Kenna¹⁰⁴, ὁ ὁποῖος βλέπει «two women adoring the solar symbol». Ἐπίσης ὁ Yule¹⁰⁵ θεωρεῖ ὅτι οἱ γυναῖκες αὐτὲς ἴσως προσεύχονται. Ὁ Matz νομίζει ὅτι στὴν πρώιμη σφραγιδογλυφία δὲν ἐμφανίζονται λάτρεις ἢ θρησκευτικὰ θέματα καὶ σκηνές¹⁰⁶, ἐνῶ γιὰ τὴ συγκεκριμένη σφραγίδα πιστεύει¹⁰⁷ ὅτι ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ λατρεῦτριες ἀλλὰ γιὰ χορεύτριες διότι τὰ σώματα παριστάνονται σὲ ζωηρὴ κίνηση —κάτι ποὺ τὸ δέχεται καὶ ὁ Kenna, ἀλλὰ σὲ ἱερὸ χορὸ¹⁰⁸— ἐνῶ παράλληλα «dass das Wirbelmotiv symbolische Bedeutung hat, ist ebensowenig zu erweisen». Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι πειστικὸ ἐὰν πρόκειται γιὰ χορὸ ἱερὸ, κάτι περισσότερο ἀπὸ πιθανὸ σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζομε γιὰ τοὺς μινωικοὺς χοροὺς

96. Πρβ. καὶ CMS II 2 ἀριθ. 267a καὶ c, ὅπου ὅμως οἱ ἀκτίνες εἶναι εὐθύγραμμες: τὸ μοτίβο ἀναφέρεται πάλι σάν «Punkte mit jeweils vier unregelmässigen Zacken», ἐνῶ εἶναι βέβαια ἰδιότυποι «πυροστρόβιλοι».

97. Π.χ. γιὰ τοὺς στροβίλους τῆς σφραγιδογλυφίας καὶ τὴν ἀντιστοιχία τους σὲ διακοσμητικὰ μοτίβα τῆς κεραμεικῆς βλ. πρόσφατα WALBERG ὁ.π. 51 κέ. εἰκ. 73a-b.

98. «Feuerrad».

99. EVANS, SM I 221 ἀριθ. 108a-e: «Day-star or sun with revolving rays» KENNA ὁ.π. 94 ἀριθ. 46b κλπ.: «Solar symbol».

100. «Curved-rayed star».

101. «Wirbelrad».

102. EVANS, SM I 221 ἀριθ. 108a-e. PM I 282.

103. EVANS, PM I 124 εἰκ. 93A, b1.

104. KENNA ὁ.π. 93 ἀριθ. 39a· πρβ. σχετικὰ καὶ σ. 22: «religious observances».

105. YULE ὁ.π. 120, τύπος ἀριθ. 35 πίν. 2.

106. MATZ ὁ.π. 107 κέ.

107. Αὐτόθι 106 σημ. 7 πίν. XIX 8b

108. KENNA ὁ.π.: «This is perhaps a representation of a sacred dance».

καὶ τὴ σχέσηη τους μετὰ τὴ θεία ἐπιφάνεια. Ὁ Grumach¹⁰⁹ βλέπει στὴν εἰκόνα «Dämon-ninen», οἱ ὁποῖες «tanzen um ein Gestirn», καὶ συνάπτει τὴ σκηνὴ μετὰ ἄλλες ἀνάλογες σκηνές μετὰ ἀστρικές παραστάσεις. Ἀπίθανη εἶναι βέβαια ἡ ρωπογραφικὴ ἐρμηνεία τοῦ Schachermeyr¹¹⁰ ὅτι πρόκειται γιὰ «zwei sich streitende Weiber», «δύο θηλυκὰ ποὺ καυγαδίζουν». Τέλος ἡ Σακελλαρίου¹¹¹ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐργασία τῆς σφραγίδας εἶναι τόσο χονδροειδής¹¹² ὥστε ἐξ αὐτοῦ νὰ γίνεται ἀσαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ λατρευτικὴ χειρονομία μετὰ τὸ χέρι στὸ μέτωπο¹¹³. Πάντως τὴ συσχετίζει μετὰ δύο σφραγίδες τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ τὴν Κνωσό, κυρίως μετὰ μία¹¹⁴, ὅπου γυναικεῖα μορφή κάνει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ χειρονομία, ἐνῶ ἐμπρὸς τῆς παριστάνεται ἄστρο μετὰ εὐθύγραμμες ἀκτίνες: ἡ Σακελλαρίου θεωρεῖ ὅτι ἡ παράσταση θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἀστρολατρίας στὸν κρητομυκηναϊκὸ κόσμο. Τελείως προσφάτως ἀνακαλύφθηκε τυχαῖα ἐπιφανειακὰ μία ΥΜ φακοειδὲς σφραγίδα στὴν «Unexplored Mansion» τῆς Κνωσοῦ, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε χωρὶς σχόλια^{114α}, βλέπουμε ὅμως πάλι μία γυναικεῖα μορφή σεβίζουσα μετὰ τὴν ἴδια χειρονομία ἐμπρὸς σὲ ἓνα ἀστρικό σύμβολο. Προφανῶς χορεύτρια πλαισιούμενη ἀπὸ δύο εὐθύγραμμα ἀστρικά μοτίβα ἀπεικονίζεται σὲ μία γνωστὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸν Μυλοπόταμο¹¹⁵. Τέλος ἂς σημειώσουμε ὅτι παραμένει προβληματικὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως καθισμένης ἀνθρώπινης μορφῆς μετὰ κεφαλὴ πτηνοῦ (;), ἡ ὁποία κρατεῖ στὸ ἐκτεινόμενο χέρι κύκλο μετὰ «πυροστρόβιλο», σὲ ΠΜ (;) πρίσμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου¹¹⁶.

Ἐπειτα ἀπὸ τίς πιὸ πάνω παρατηρήσεις φαίνεται τουλάχιστον πιθανὸ ὅτι τὸ μοτίβο αὐτὸ τοῦ στροβίλου πρέπει νὰ ἔχει κάποια ἰδιαίτερη μαγικοθηρησκευτικὴ σημασία. Ἐὰν ἀναγνωρίζεται ὀρθῶς ἡ παρουσία τοῦ μοτίβου στὴ σφραγίδα μας, τότε ἡ τριπλὴ του ἀπόδοση στὸν στενὸ χῶρο ποὺ ἀπομένει —ἔστω μετὰ θυσία τῶν περισσότερων ἀκτίνων, ἐνῶ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ μόνον μία φορὰ ἀλλ' ἀκέραιο καὶ αἰσθητικὰ πιὸ ὀλοκληρωμένο— δείχνει ἴσως ὅτι ὁ πολλαπλασιασμὸς τοῦ μοτίβου ἐνισχύει τὴν ὑπερβατικὴ ἢ μαγικὴ του ἐπίδραση (;). Αὐτὴ ὅμως ἡ δοκιμαστικὴ ὑπόθεση ὁδηγεῖ στὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ συνόλου τῆς παραστάσεως τῆς πλευρᾶς β τῆς σφραγίδας

109. E. GRUMACH, Περραγμένα Β' Κρητολ. Συνεδρίου 1966, 295 πίν. ΕΘ' εἰκ. 1b.

110. F. SCHACHERMEYR, Die ältesten Kulturen Griechenlands (1955) 215 εἰκ. 76b.

111. XENAKI ὅ.π. 59.

112. Σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸν KENNA ὅ.π. ποὺ γράφει ὅτι ἐδῶ «appears some of the finest work of this period».

113. Φυσικὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες λατρευτικὲς χειρονομίες στὴ σφραγιδογραφία μετὰ ὑψωμένα χέρια: πρόχειρα πρβ. KENNA ὅ.π. 112 ἀριθ. 167a = YULE ὅ.π. 120 ἀριθ. 46: «Attitude of prayer». Γνωρίζουμε βέβαια ὅτι ἡ εἰκόνα ἐνὸς ἀνθρώπου σὲ μιὰ τέτοια στάση —μάλιστα ἐμπρὸς σὲ ἓνα εἶδος εὐθύγραμμου ἀκτινωτοῦ ἢ ἀστρικοῦ συμβόλου— στὴν αἰγυπτιακὴ ἱερογλυφικὴ γραφὴ δηλώνει τὸ ρῆμα «λατρεύειν». Πρβ. καὶ LURKER ὅ.π. 54: «When actually praying one knelt or more usually

stood with arms raised and open palms extended towards the god».

114. XENAKI ὅ.π. 58 ἀριθ. 360 πίν. XII, XXVIII ἀριθ. εὔρετ. 3436. Γιὰ ἀνάλογη σύνθεση πρβ. αὐτόθι 59 ἀριθ. 361 πίν. XXVIII ἀριθ. εὔρετ. 3446. Πρβ. αὐτόθι 59 γιὰ τρεῖς ἄλλες μεταγενέστερες σφραγίδες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (ἀριθ. εὔρετ. 732 καὶ 1546 μετὰ μία γυναικεῖα καὶ 1288 μετὰ δύο): πρβ. CMS II 3 ἀριθ. 18 (ἀλλὰ ἀναφέρει «Baum oder Zweig»), 171 («Vielblättrige Blüte oder Stern») καὶ 304.

114α. ArchRep for 1986-7, 53, εἰκ. 92.

115. CMS II 3 ἀριθ. 3.

116. CMS I ἀριθ. 414c. Κατὰ τὸν ἀντιτιθέμενο στίς συμβολικὲς παραστάσεις MATZ ὅ.π. 109 πίν. III, Ib, πρόκειται μονάχα γιὰ ἀπλὸ κεραμεῖα ποὺ κρατεῖ κεραμεϊκὸ τροχό.

μας: Πρόκειται για κοινά διακοσμητικά στοιχεία σε απλή παρατακτική απεικόνιση; Πρόκειται για σύμβολα που συνδέονται μεταξύ τους με κάποιο έσωτερικό νόημα, όπως π.χ. ιερατική (;) ανθρώπινη μορφή+κεφαλή (θυσιασμένου;)¹¹⁷ κριοῦ+σπονδικός (;) ἀμφορεύς+τρία ἡλιακά ἢ ἀστρικά (;) σύμβολα; Ἐν μέρει ἀνάλογοι συνδυασμοὶ εἶδαμε ὅτι ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλες σφραγίδες τῆς ἐποχῆς. Ἡ μήπως πρόκειται γιὰ ἀσυνήθιστους χαρακτήρες μιᾶς πλούσιας¹¹⁸ ἱερογλυφικῆς ἐπιγραφῆς που προστίθεται στὶς 150 περίπου γνωστὲς ἐπιγραφές¹¹⁹; Φυσικὰ γνωρίζομε ὅτι ὑπάρχουν ἀντιρρήσεις τῶν εἰδικῶν, ὅπως προσφάτως τοῦ J.-P. Olivier¹²⁰, προκειμένου γιὰ τὸ νόημα τῶν ἱερογλυφικῶν στὰ πρώιμα πρίσματα¹²¹, δηλαδὴ ἐὰν πρόκειται ὄντως γιὰ πραγματικὴ γραφὴ που μεταδίδει κάποιο συγκεκριμένο διανόημα στὸν ἀναγνώστη καὶ ὄχι γιὰ αὐθαίρετη παράθεση σημείων τοῦ κρητικοῦ ἱερογλυφικοῦ συστήματος γιὰ διακοσμητικούς σκοπούς, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἱερογλυφικὴ γραφὴ δὲν εἶναι «une écriture *stricto sensu* mais une écriture *ornamentale*»¹²². Ἐπίσης μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ μεικτὴ ἐπιγραφὴ μὲ σημεῖα γραφῆς καὶ διακοσμητικὰ ἢ συμβολικὰ στοιχεία¹²³, πάντως ὅμως περισσότερο «διακοσμητικὴ», μὲ σκοπὸ νὰ σημειώνεται ἡ ἰδιοκτησία ἢ ἡ εὐθύνη τοῦ κατόχου, καὶ ὄχι αὐστηρὰ ἀναγνώσιμη¹²⁴. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε καὶ τὴν ἄποψη¹²⁵ ὅτι τὰ τρίπλευρα πρίσματα εἶναι στὴν πραγματικότητα μαγικὰ περίαπτα: στὴν περίπτωση αὐτῇ τὸ περιεχόμενό τους —εἴτε διακοσμητικὸ εἴτε νοηματικὸ εἴτε συνδυασμὸς τῶν δύο— πρέπει νὰ ἔχει κάποιον εἰδικὸ χαρακτήρα.

γ) (Εἰκ. 8γ, πίν. 5η-θ). Ἡ τρίτη πλευρὰ τοῦ πρίσματος εἶναι ἡ πιὸ πρωτότυπη. Ἐμφανίζονται τρεῖς πτηνόσχημες ἀνθρώπινες μορφές παρόμοιες μὲ ἐκείνη τῆς πλευρᾶς β ἀλλὰ μικρότερες καὶ χωρὶς διακοσμητικούς μηνίσκους στὸ σῶμα. Τὸ ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον τους εἶναι ὅτι παρουσιάζουν γιὰ πρώτη φορὰ χέρια¹²⁶, συμβατικά «τριπέτηλα», μὲ τρία μόνο δάκτυλα, ἀνοικτὰ σὲ σταυροειδῆ διάταξη, τεντωμένα κατευθεῖαν ἔμπρός. Ὅλες στρέφουν πρὸς τὸ κέντρο τοῦ κυκλικοῦ πεδίου γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θέμα, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει κυριαρχικὰ καὶ τὸ πάνω τμήμα τοῦ κύκλου. Ἡ ἀριστε-

117. Γνωρίζομε φυσικὰ ὅτι ὁ κριοὺς συγκαταλέγεται μετὰ τῶν εὐαρίθμων εἰδῶν ζῶων τὰ ὁποῖα ἐθυσιάζοντο: προσφάτως πρβ. N. MARINATOS, *Minoan Sacrificial Ritual* (1986) 12 καὶ σημ. 14.

118. Συνήθως ὑπάρχουν μόνο ἓνα ἢ δύο σημεῖα σὲ κάθε πλευρὰ τῶν ἱερογλυφικῶν πρισμάτων.

119. Στὴν περίπτωση αὐτῇ θὰ ἀνῆκε βέβαια στὸ Ἱερογλυφικὸ Α σύστημα, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸ Ἑργαστήριο τῶν Μαλίων καὶ παρουσιάζει συχνότατα τὴν ἀνθρώπινη μορφή: πρβ. YULE ὅ.π. 170 κέ.

120. J.-P. OLIVIER, *Les sceaux avec des lignes hiéroglyphiques. Que lire? Une question de définition*, εἰς *Studien zur min. und hellad. Glyptik*, CMS Beih. 1 (1981) 105-116· *Writing in the 2nd Millennium B.C.*, *World Archaeology* 17, Febr. 1986, 377.

121. Πρόσφατα πρβ. YULE ὅ.π. 176: «presumably hieroglyphic» εἶναι οἱ παραστάσεις τῶν νέων πρισματικῶν σφραγίδων τῆς MM IB περιόδου, μάλιστα δὲ «Hiero-

glyphic A»: αὐτόθι 67, 170 κέ. Πρβ. HAVILAND ὅ.π. 266 κέ.

122. OLIVIER ὅ.π. 105. Πρβ. καὶ KENNA ὅ.π. 38 καὶ σημ. 4, ὁ ὁποῖος φρονεῖ ὅτι τὰ ἱερογλυφικὰ τῶν σφραγίδων ἴσως δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα μὲ τὴ γραφὴ που προέκυψε ἀπὸ αὐτά.

123. Πρβ. OLIVIER ὅ.π. 109 κέ.

124. Πρβ. αὐτόθι 114 κέ.

125. Ἡ ὁποία ἐκφράζεται κυρίως ἀπὸ τὸν KENNA ὅ.π. 20, 33 κέ.

126. Εὐδιάκριτα χέρια σὲ ἐντονὴ χειρονομία ἐμφανίζονται καὶ στὴν ΠΜ II-III σφραγίδα ἀπὸ τὸν Μόχλο CMS II 1 ἀριθ. 477a, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι ἔχει τὴν πρωιμότερη ἀπόδοση ὁλόσωμης ἀνθρώπινης μορφῆς στὴ σφραγιδόγλυφία: πρβ. YULE ὅ.π. 119 ἀριθ. 6 πίν. 1. Κατὰ τὸν KENNA ὅ.π. 16 εἰκ. 20 φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ «a cult figure of some kind».

ρή μορφή εικονίζεται κανονικά ὀρθία, ἡ δεξιά ἀπέναντί της εἶναι κατ' ἀντίστροφη φορά («tête-bêche») ¹²⁷, ἐνῶ ἡ κάτω μορφή εἶναι φαινομενικά ὕπτια: δηλαδή ὅλες βρίσκονται σὲ συμβατική διάταξη στροβιλισμού καὶ ἔχουν ἡ καθεμία τὸ κεφάλι περίπου στὰ πόδια τῆς ἄλλης ^{127a}.

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον αὐτῶν τῶν μορφῶν εἶναι ὅτι ὁ ἰδιόμορφος καὶ σπάνιος αὐτὸς τύπος τῆς πρώιμης σφραγιστογραφίας ἀποκτᾷ γιὰ πρώτη φορά χέρια. Τὰ χέρια αὐτὰ τεντώνονται κατευθεῖαν ἐμπρὸς καὶ φαίνεται ὅτι τείνουν πρὸς τὸ μέρος τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ πεδίου —ἀσφαλῶς ὅχι τυχαῖα— καὶ σχεδὸν τὸ ἐγγίζουν, ἢ ἔστω δείχνουν ὅτι κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ καλλιτέχνη ἔχουν κάποια στενὴ σχέση μαζί του, τὴν ὁποία τονίζουν μὲ αὐτὴ τὴν ἔντονη καὶ ἐκφραστική —ὅσο καὶ πρωτότυπη— χειρονομία, πρωτότυπη τόσο ὡς πρὸς τὶς ἄλλες σφραγίδες ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ἴδιας σφραγίδας. Πάντως ἡ ἐνότητα τῆς παραστάσεως προφανῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, ἀφοῦ παρὰ κάποια ἐπιφανειακὴ ὁμοιότητα δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὴ γνωστὴ διάταξη ποὺ βλέπομε σὲ πολλὰς προανακτορικές σφραγίδες, ἡ ὁποία καλεῖται ἀπὸ τὸν Yule ¹²⁸ «outline composition» καὶ ἐμφανίζεται σὲ ἕκαστὸ παραδείγματα περίπου προανακτορικῶν καὶ παλαιοανακτορικῶν σφραγίδων: αὐτὴ ἀκολουθεῖ μόνον τὴ στενὴ περιφέρεια τοῦ ἐλλειψοειδοῦς ἢ κυκλικοῦ πεδίου τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας καὶ χωριστὴ ἐσωτερική. Οἱ μορφὲς ἐδῶ ἀποδίδονται σὲ συμβατικὴ στάση. Εἶναι πάντως φανερό ὅτι βρισκόμαστε σὲ μία πολὺ πρώιμη καὶ μεταβατικὴ περίοδο τῆς σφραγιστογραφίας, ὅπου, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Σακελλαρίου ¹²⁹, ἡ τέχνη τῆς συνθέσεως ξεπερνᾷ τὸ στάδιο τῆς ἀπλῆς παραθέσεως τῶν θεμάτων καὶ οἱ σκηνὲς ἀρχίζουν νὰ κατανέμονται στὸν σφραγιστικὸ χῶρο καὶ νὰ γίνονται πραγματικὰ ἀφηγηματικές.

Ἐπομένως τὸ πρόβλημα περιορίζεται στὴν ἐρμηνεία τοῦ κεντρικοῦ θέματος, τὸ ὁποῖο εἶναι βεβαίως ἀρκετὰ αἰνιγματικό. Πραγματικὰ θυμίζει λίγο δύο σημεῖα τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς, τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 (τὸ λεγόμενο «trowel» ἢ μυστρί κτίστη) ¹³⁰, τὸ κοινότερο ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα αὐτῆς τῆς γραφῆς ¹³¹ καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 24 (τὸ λεγόμενο «mallet», τὸ κόπανον τῶν ἀρχαίων) ¹³². Ὅμως ἡ ὁμοιότητα εἶναι τελείως ἐπιφανειακὴ καὶ ἀπατηλὴ: τὸ μὲν «mallet» εἶναι πιὸ ψηλὸ καὶ πάντοτε αὐστηρὰ εὐθύπλευρο ¹³³,

127. Κατὰ τὸν YULE ὁ.π. 186, «tête-bêche arrangements are inherently rotational». Γιὰ τὴν περίοδο Halaf (περίπου 5600-5000), ὅπου ἤδη ἐμφανίζεται αὐτὴ ἡ ἀντίστροφη («tête-bêche») διάταξη, ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι «it is possible that this was not strictly a decorative device but one that allowed the image to be read from two views»: PITTMAN ὁ.π. 18.

127a. Παραδόξως ἡ ἴδια σχεδὸν διάταξη ἐμφανίζεται —ἀλλὰ ἐδῶ μὲ τρεῖς σκύλους— καὶ σὲ μία σφραγίδα μὲ στρογγυλὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία ἢ τὸ ΝΑ. Ἰράν, τῆς περιόδου Ὑστέρως Uruk ἢ Jemdet Nasr (περίπου 3500-2900 π.Χ.): PITTMAN ὁ.π. 20, 50 ἀριθ. 10.

128. YULE ὁ.π. 119 ἀριθ. 12(=CMS II 1 ἀριθ. 385a' πρβ. ἀριθ. 310a), 187.

129. XENAKI ὁ.π. σ. XVI.

130. EVANS, SM I 187 ἀριθ. 18a-k.

131. Τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται καὶ στὶς λεγόμενες «trowel-formulas»: P. MERIGGI, Kadmos 12, 1973, 114 κέ. πίν. I-VI· D. SCHÜRR, Hieroglyphisches, Kadmos 17, 1978, 8 κέ.

132. EVANS, SM I 190 ἀριθ. 24 a-d.

133. Πρβ. CMS I ἀριθ. 425a· V 1 ἀριθ. 25b· X ἀριθ. 53. Πρβ. καὶ HAVILAND ὁ.π. 273, 277 κέ. Βέβαια, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ «λαβή» τοῦ ἐπάνω εἶναι τριγωνικὴ μὲ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω (πρβ. EVANS, SM I

τὸ δὲ «trowel» πάντοτε ἐντονότατα ἀμφίκοιλο, ἢ δὲ κάτω πλευρά του εἶναι σχεδὸν πάντοτε κυρτὴ καὶ κοφτερή¹³⁴ καὶ συνήθως διπλασίου ἢ καὶ τριπλασίου μήκους ἀπὸ τὴν πάνω πλευρά, ἢ ὅποια εἶναι συνήθως κοίλη¹³⁵. Ἐξάλλου ἡ λαβὴ τοῦ «trowel» εἶναι πάντοτε στρογγυλὴ ἢ ὠοειδής¹³⁶, οὐδέποτε τριγωνικὴ ὅπως στὴν παράστασή μας. Ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ «trowel», ἢ ὅποια θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Evans ὅτι ἀποδίδει «δερματοκόπτη», θυμίζει βέβαια περισσότερο ξύστρα γιὰ καλλωπιστικὴ χρῆση, ὅπως ἔδειξε ὁ Branigan¹³⁷, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ἔγινε ἀργότερα περίαπτο πού φοριόταν στὸν λαιμό. Ἀκόμη φέρνει στὸν νοῦ ἓνα «σφραγίδιο» («signet» ἢ «Petschaftsiegel»), ὅπως πιθανολογεῖ ὁ Schürr¹³⁸.

Ἐξάλλου ἀπίθανη θὰ ἦταν ἡ παρουσία ἑνὸς μεμονωμένου ἱερογλυφικοῦ σημείου στὸ ἐπίκεντρο μιᾶς ἀσχετης σύνθετης παραστάσεως, ἢ ὅποια ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελεῖ ἱερογλυφικὴ ἐπιγραφή^{138a}.

Στὴν πραγματικότητά ἡ κεντρικὴ αὐτὴ παράσταση θυμίζει ἑντονα σχηματοποιημένο εἰδῶλιο κυκλαδικοῦ τύπου, ὅπου ὁ κορμὸς εἶναι ἀμφίκοιλος, ἢ μᾶλλον σχηματίζει μέση («waisted»), ἢ δὲ κεφαλὴ εἶναι τυπικὰ τριγωνικὴ, ἔχοντας στὸ κέντρο μία διαμόρφωση πού φέρνει στὸν νοῦ περισσότερο κυκλαδικὴ μύτη παρὰ ὁπὴ ἀναρτήσεως. Στὴν περίπτωσή κατὰ τὴν ὅποια πραγματικὰ παριστάνεται κυκλαδικὸ εἰδῶλιο, ὁ τύπος του, τὰ παράλληλα καὶ ἡ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη παράσταση τῆς σφραγίδας καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ θέματος ἀπαιτοῦν ἀσφαλῶς εἰδικὴ μελέτη πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὰ περιορισμένα ὅρια τῆς παρούσης ἀλλὰ θὰ δημοσιευθεῖ αὐτοτελῶς.

13. Ἀριθ. εὗρετ. 11.850 (εἰκ. 9, πίν. 6α-δ).

Σφραγιστικὸς δακτύλιος ἀπὸ χαλκὸ μὲ ἐλαφρῶς κυρτόκοιλη, ἐλλειψοειδὴ καὶ σχεδὸν στρογγυλὴ σφενδόνη, διαμ. 0.017-0.016 μ. Ὁ πεπιεσμένος κυλινδρικός δακτύλιος, διαμ. 0.014 μ., πάχους 0.003 μ., φέρει κάτω ἀπὸ τὴ σφενδόνη ἀνὰ μία ὁμάδα ἐγκαρσίων ἐγκοπῶν. Πολὺ καλὴ διατήρηση.

190 ἀριθ. 24c-d· CMS XII ἀριθ. 89c), ὅπως περίπου στὴν περίπτωσή μας, οἱ ἄλλες ὅμως διαφορὲς εἶναι τεράστιες.

134. Σπανίως εἶναι εὐθύγραμμη: πρβ. EVANS ὁ.π. 187 ἀριθ. 18g-h· CMS VII ἀριθ. 28c.

135. Πρβ. EVANS ὁ.π. 8 εἰκ. 4d, 134 εἰκ. 76, 139 εἰκ. 80, 149 P 3 b κλπ.· CMS I Suppl. ἀριθ. 73d· II 2 ἀριθ. 100b, 116a, 220, 256c, 296b-c, 316a καὶ d· IV ἀριθ. 135c, 136b-c, 137b, 156b-c· VII ἀριθ. 40a-b· X ἀριθ. 52a καὶ c· XII ἀριθ. 70a, 72a, 89a, 102a, 105a καὶ c, 106a-b, 107a κλπ. Πρβ. καὶ HAVILAND, ὁ.π. 271, 277. Γιὰ ἓνα ἰδιότυπο τριγωνικὸ «trowel» βλ. CMS I ἀριθ. 425d. Πάντως πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ὅτι ὑπάρχει παρατακτικὴ ἀπεικόνιση τριῶν ἱερογλυφικῶν: βέλους, ἑνὸς τυπικοῦ «trowel» καὶ ἀνθρώπου σὲ μικρότερη κλίμακα («a young child»), ὁ ὁποῖος φαινομενικὰ σχεδὸν τὸ ἐγγίζει: XENAKI ὁ.π. 20 ἀριθ. 111c, πίν.

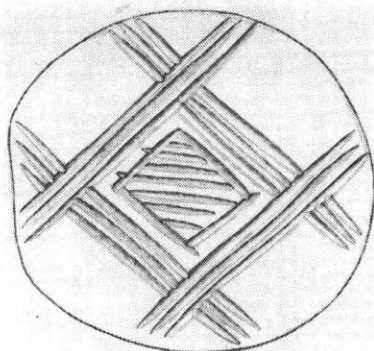
IV, XX· πρβ. YULE ὁ.π. 120 ἀριθ. 44 πίν. 2.

136. Σπανίως τὸ «trowel» ἔχει ὁπὴ ἀναρτήσεως, κάτι πού φαινομενικὰ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὑπάρχει στὸ ἀντικείμενο τῆς σφραγίδας μας, ὅπως θὰ δοῦμε, ὅμως τελείως ἄλλου σχήματος.

137. K. BRANIGAN, The Origin of the Hierogl. Sign 18, Kadmos 4, 1965, 81-83· πρβ. καὶ The Earliest Minoan Scripts — The Pre-Palatial Background, Kadmos 8, 1969, 17 κέ. εἰκ. 5. The Foundations of Palatial Crete (1970) 96: ἀρχικά «toilet implements... perhaps for ritual painting of the face or the body».

138. SCHÜRR ὁ.π.

138a. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν φίλο καὶ εἰδικὸ συνάδελφο κ. J.-P. Olivier γιὰ τὴν καρποφόρα συζήτηση τοῦ θέματος, κατὰ τὴν ὅποια ἐπέισθη ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ ἱερογλυφικὸ σημεῖο.

Εἰκ. 9. Δακτύλιος 13 (MAN 11.850).

Μεσομινωική II (ἢ II-III;) περίοδος¹³⁹.

Πλέγμα αποτελούμενο από τέσσερα ζεύγη τριπλῶν παραλλήλων γραμμῶν ἀλληλοτεμνομένων κατ' ὀρθή γωνία ἀνά δύο πρὸς κάθε κατεύθυνση. Κατὰ τὴν τομή τους τὸ ἓνα ζεῦγος ἐπικαλύπτει τὸ ἄλλο. Στὸ κεντρικὸ διάχωρο σχηματίζεται γραμμωτὸ τετράγωνο ἢ ρόμβος (πίν. 6α-β).

Γιὰ περίπου ἀνάλογο κεντρικὸ τετράγωνο ἢ ρόμβο πρβ. CMS I 1 ἀριθ. 348. II 5 ἀριθ. 8 (σφραγισμα ἀπὸ τὴ Φαιστό).

Γνωρίζομε ὅτι οἱ χάλκινοι σφραγιστικοὶ δακτύλιοι ἐνίοτε ἦταν ἐπίχρσοι¹⁴⁰.

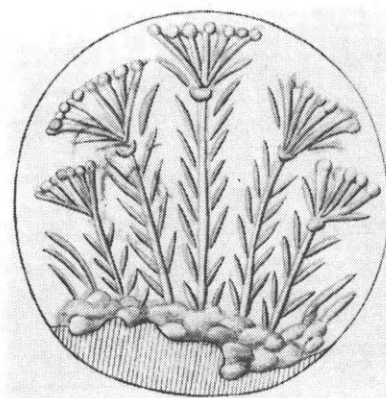
14. Ἀριθ. εὔρετ. 11.877 (εἰκ. 10, πίν. 6ε-ζ).

Σφραγιστικὸς δακτύλιος ἀπὸ ἄργυρο. Σῶζεται μόνο ἡ ἔντονα κοιλόκυρτη, ἐλλειψοειδῆς καὶ σχεδὸν στρογγυλὴ σφενδόνη, διαμ. 0.017-0.016 μ. Τὸ κάτω τμήμα τῆς περιφέρειας σπασμένο. Κατὰ τὰ ἄλλα καλὴ διατήρηση. Σκοτεινὸχρωμὴ πάτινα.

Μεσομινωική II - Ὑστερομινωική I (;) περίοδος.

Πέντε τριγωνικὰ ἄνθη παπύρου, ἀνισοῦψή καὶ τοποθετημένα σὲ ριπιδοειδῆ διάταξη ὥστε νὰ προσαρμόζονται στὴν περιφέρεια τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας. Τὰ ἄνθη ἀπολήγουν σὲ ἀνθῆρες ἀποδιδόμενους ὡς σειρὲς στιγμῶν, συνήθως ἐφαπτομένων. Οἱ μίσχοι παρουσιάζουν ἐπάλληλα πλευρικὰ φυλλάρια σὲ V-σχημὴ διάταξη. Οἱ μίσχοι αὐτοὶ εἶναι εὐθύγραμμοι ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ποὺ κάμπτεται πρὸς τὰ ἔξω. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ομάδα δύο-τρία λοξὰ γραμμικὰ φύλλα τῆς βάσης τοποθετημένα μὲ παραπληρωματικὸ τρόπο. Οἱ πάπυροι φυτρώνουν προφανῶς σὲ ἓνα σχηματικὰ ἀποδιδόμενο «λιθοσωρὸν» καὶ ὄχι μία συνηθισμένη «γραμμὴ ἐδάφους».

Ἡ διάταξη αὐτὴ τῶν ἀνθέων σὲ συστάδα, ποὺ ταιριάζει πολὺ σὲ ἀπεικόνιση παπύρων ἀφοῦ ἔτσι φυτρώνουν στὴν πραγματικότητά σὲ πυκνὲς συστάδες καὶ ὄχι μεμονωμένοι, φαίνεται ὅτι εἶναι περίπου μοναδική στὴ μικρογλυπτική: μία κάπως ἀνάλογη διάταξη ἀσαφῶν φυτικῶν μοτίβων μὲ ἀόριστη ὁμοιότητα ἐμφανίζεται στὸ πάνω ἡμικύκλιο μιᾶς παλαιοανακτορικῆς σφραγίδας ἀπὸ τὴ Γόρτυνα¹⁴¹. Ἡ ἴδια ριπιδοειδῆς διάταξη ἐμφανίζεται στὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ὅπως καὶ

Εἰκ. 10. Δακτύλιος 14 (MAN 11.877).

139. Οἱ μετάλλيني σφραγιστικοὶ δακτύλιοι πρωτοεμφανίζονται στὴ MM II περίοδο καὶ γίνονται κοινοὶ κατὰ τὴ Νεοανακτορικὴ: πρβ. YULE ὁ.π. 77 τύπος ἀριθ. 28d.

Πρβ. καὶ HIGGINS ὁ.π. 49 εἰκ. 47.

140. Πρβ. KENNA ὁ.π. 126 ἀριθ. 251.

141. CMS II 2 ἀριθ. 203.

σὲ ομάδες ἀπὸ οὐκὼ ἢ πέντε ἄνθη καὶ ἀνάλογα παραπληρωματικά φύλλα τῆς βάσης στὶς ἄκρες τῆς σύνθεσης σὲ δύο ἀναθηματικὲς ἐσθῆτες ἀπὸ φαγεντιανή ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῶν MM III «Temple Repositories» τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ὅμως πρόκειται περὶ ἱερῶν κρόκων¹⁴². Κατὰ τὸν Evans, «the saffron crocus, like the lily, was a special attribute» τῆς μεγάλης θεᾶς καὶ θεωρεῖται ἱερὸ φυτό¹⁴³. Ὁ Evans ὁρθῶς διαβλέπει ἐδῶ τὴ σαφὴ ἐπίδραση τῶν αἰγυπτιακῶν συστάδων λωτῶν. Πράγματι, ἡ ριπιδοειδὴς αὐτὴ διάταξη, ἀλλὰ ἀπὸ τρία ἄνθη, σχηματίζει τὰ ὑπ' ἀριθ. M42 καὶ M43 σημεῖα τῆς αἰγυπτιακῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς, τὰ ὅποια σημαίνουν γενικά «φυτό»¹⁴⁴. Ἀκριβῶς ἀνάλογη ἀλλὰ λοξὴ εἶναι ἡ διάταξη τῶν ἀνθέων στὰ αἰγυπτιακά «Opferständler mit Blumen»¹⁴⁵. Ὅμως, ἀκριβῶς ἀνάλογη διάταξη μὲ τὸν δακτύλιό μας, ἀπὸ τρεῖς παπύρους καὶ δύο ἀκραῖες παραφυάδες «growing from a tract of land» ἔχει τὸ ἐραλδικὸ φυτὸ-ἐμβλημα τῆς Κάτω Αἰγύπτου, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὴ θεὰ Wadjet¹⁴⁶. Ἡ ἐπίδραση στὴ μινωικὴ τέχνη ἀπὸ τὴν πλησιέστερη πρὸς τὴν Κρήτη Κάτω Αἴγυπτο πρέπει νὰ εἶναι προφανής. Ὁ Lurker¹⁴⁷ σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὅτι «the ideogram of this umbelliferous plant meant «green» and «to become green» and it became a symbol for «to flourish»... Whole bunches of papyrus were handed to the gods and to the deceased for they signified triumph and joy». Προφανῶς αὐτὲς οἱ αἰγυπτιακὲς ἀντιλήψεις πρέπει νὰ εἶχαν ἐκτεταμένη ἐπίδραση στὴν Κρήτη, ὅπως βεβαίως εἶχε δεχθεῖ ἤδη καὶ ὁ Evans¹⁴⁸.

Ἡ ἴδια τυπικὴ διάταξη ἐμφανίζεται καὶ γιὰ ἄλλα φυτά, ὅπως π.χ. στὰ γνωστὰ MM III ἀγγεῖα μὲ διακόσμηση τριῶν λευκῶν κρίνων ἀπὸ τὸ ἐντασσόμενο σὲ ἱερὸ «Magazine of Lily Vases» τῆς Κνωσοῦ¹⁴⁹, μὲ ἀνάλογες παραφυάδες, στὴ σύνθετη πα-

142. EVANS, PM I 265, 506 εἰκ. 364 a-b. Πρβ. ὅμως NIEMEIER ὅ.π. 43 καὶ σημ. 253 εἰκ. 14.1 («Papyrus-dolde»).

143. Πρβ. καὶ MÖBIUS, Pflanzenbilder des min. Kreta in botan. Betrachtung, JdI 48, 1933, 9 εἰκ. 4 M. Προσφάτως πρβ. ἀναλυτικὰ N. MARINATOS, An Offering of Saffron to the Minoan Goddess of Nature, Boreas 15, 1987, 123-132.

144. Πρβ. G. ROEDER, Ägyptisch² (1926) 68.

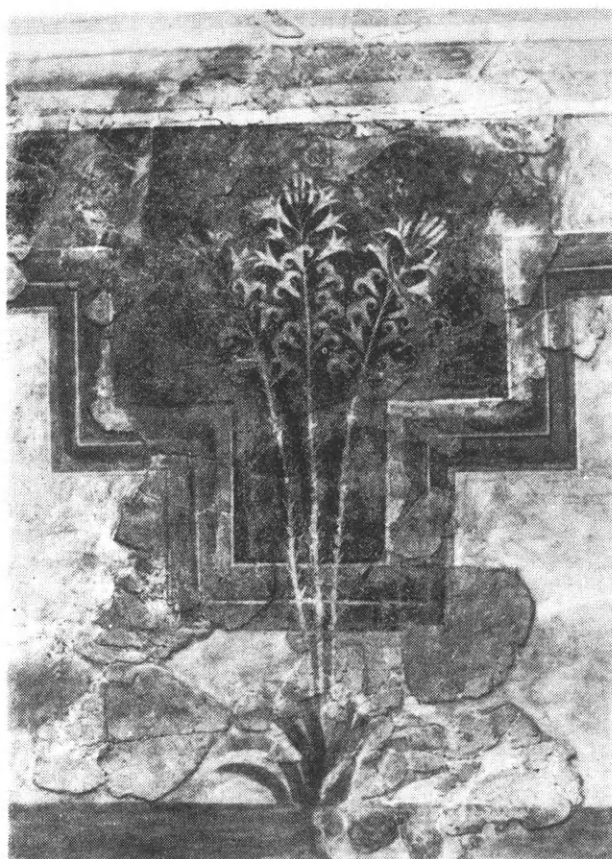
145. K. GALLING, Der Altar in den Kulturen des alten Orients (1925) 10 πίν. 2 εἰκ. 19. Ἀβέβαιον εἶναι κατὰ πόσον πρόκειται περὶ βωμῶν στὴν παράσταση τοῦ μοναδικοῦ ἀπὸ ἤλεκτρο ἀγγείου ἀπὸ τὸν λακκοειδὴ τάφο IV τῶν Μυκηνῶν, τὸ ὅποιο ὁ HOOD ὅ.π. 157 κέ. εἰκ. 150 χρονολογεῖ μᾶλλον στὴ MM III-ΥΜ I περίοδο καὶ βλέπει «flower-decked altars». Κατὰ τὸν MARINATOS-HIRMER ὅ.π. πίν. 208, ἀπεικονίζονται ὅμως «Schalen mit Diktamonpflanzen».

146. LURKER ὅ.π. 26. Πρβ. MARINATOS, BSA 46, 1951, 109 εἰκ. 3a καὶ σημ. 18, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

147. Αὐτόθι 26.

148. EVANS PM I 345.

149. Αὐτόθι 578, 603 εἰκ. 447. MARINATOS-HIRMER ὅ.π. 140 πίν. XXVI, ὁ ὁποῖος τοὺς ἀποδίδει ἱερὴ συμβολικὴ σημασία. Πρβ. MÖBIUS ὅ.π. 3 εἰκ. 1D. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πρόσφατη ἀποψη τῆς WALBERG ὅ.π. 62, 73 εἰκ. 77, 88, ὅτι μᾶλλον οἱ παραστάσεις τῶν κρίνων αὐτῶν τῶν ἐξαιρετικῶν ἀγγείων ἐπέδρασαν στὴν τοιχογραφία τῶν κρίνων τῆς Ἐπαύλεως Ἀμνισοῦ (εἰκ. 11) παρὰ ἀντιστρόφως, ὅπως γενικά πιστεύεται. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ διάταξη καὶ πολλὲς λεπτομέρειες τῆς περιφημῆς αὐτῆς τοιχογραφίας, μὲ σαφέστατο θρησκευτικὸ χαρακτήρα (πρβ. MARINATOS-HIRMER ὅ.π. 136, 140 πίν. XXIII. Πρβ. καὶ BSA 46, 1951, 102, 109 κέ.), ἔχουν στενὲς ἀναλογίες μὲ τὴν παράσταση τοῦ δακτύλιου μας. Πασίγνωστη εἶναι ἐξάλλου ἡ ἀνάθεση ἢ προσφορά ἀνθέων στὴ θεότητα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ προφανῶς τμῆμα τελετουργίας καὶ πρέπει νὰ σχετίζεται ἴσως μὲ τὴ γονιμότητα τῆς φύσεως: Στὸν διάσημο μεγάλο δακτύλιο τῶν Μυκηνῶν CMS I ἀριθ. 17 θεωρεῖται γενικά ὅτι τρεῖς γυναῖκες λάτρεις προσφέρουν ἄνθη στὴ θεὰ τῆς γονιμότητος. Πρβ. καὶ τὴν παράσταση προσφορᾶς κρίνων σὲ βωμὸ ἀπὸ γυναικεῖα μορφὴ στὴ σφραγίδα CMS I ἀριθ. 279. Τὸ θέμα τῆς προ-

Είχ. 11. Τοιχογραφία τῶν Κρίνων (ἐπαυλή Ἀμνισοῦ).

ράσταση μὲ ἄνθη ἀμφισβητούμενου εἴδους — ποὺ θὰ δοῦμε πιὸ κάτω — καὶ διπλοὺς πε-
λέκεις σὲ κέρατα καθοσιώσεως στὴ διάσημη ΥΜ ΙΙΑ λάρνακα ἀπὸ τὸ Παλαίικαστρο¹⁵⁰,
ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς Κρήτης, ὅπως π.χ. στοὺς λευκοὺς κρίνους ἀγγείων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι
Θήρας¹⁵¹ καὶ στοὺς κομφότατους κρίνους τοῦ Δωματίου Δ2 μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς
ἄνοιξης¹⁵². Ἀλλὰ γνωστὰ παραδείγματα φυτῶν σὲ τέτοια διάταξη στὴν ἀγγειογρα-
φία εἶναι στὰ ἐντυπωσιακὰ ἀγγεῖα ἀπὸ φαγεντιανή ἀπὸ τὰ «Temple Repositories»
μὲ φυτική διακόσμηση ποὺ μοιάζει μὲ φτέρη¹⁵³, ὅπως καὶ ἄλλοῦ, μάλιστα δὲ μὲ τρεῖς
παπύρους¹⁵⁴. Τὴν ἴδια διάταξη βλέπομε καὶ σὲ ἓνα σχηματοποιημένο φυτὸ σὲ μία ΥΕ

σφορᾶς ἀνθέων τὸ διαπραγματεύθηκε προσφάτως ὁ HÄGG, εἰς DARCQUE-POURSAT ὅ.π. 211, σὲ σχέση μὲ τὶς τοι-
χογραφίες. Ἀλλὰ στοιχεῖα γιὰ ἄνθη στὴ λατρεία παρα-
θέτει προσφάτως ἐπίσης ἡ G. GESELL, *Town, Palace and House Cult in Minoan Crete* (1985) 12, 17 καὶ
σημ. 68, 36, 87, 125-127.

150. MARINATOS-HIRMER ὅ.π. 107 πίν. 125a.

151. Πρβ. CHR. DOUMAS, *Thera. Pompeii of the Ancient Aegean* (1983) εἰκ. 53· πρβ. καὶ εἰκ. 51 μὲ
φυτικὸ μοτίβο ἄλλου εἴδους.

152. DOUMAS ὅ.π. εἰκ. 28 πίν. ΙΙΙ.

153. EVANS ὅ.π. 449 εἰκ. 357 c.

154. Γενικὰ βλ. FURUMARK, MP 263 κέ. μοτίβο 11
ἀριθ. 41-43. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ΥΜ ΙΒ πρόχους ἀπὸ τὸ
Παλαίικαστρο μὲ τρεῖς τεράστιους παπύρους: MARINA-
TOS-HIRMER ὅ.π. 141 εἰκ. 82 δεξιά· HOOD ὅ.π. 39 εἰκ.
18. Πρβ. καὶ τὸν μεγαλοπρεπὴ ΥΜ ΙΙ τρίτο ἀμφορέα
ἀπὸ τὴν Κνωσό, πάντοτε μὲ τὴν ἴδια τριμερὴ ριπιδόσχη-
μη διάταξη: EVANS, PM IV 328 εἰκ. 271· MARINATOS-
HIRMER ὅ.π. 142 εἰκ. 91. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ὁ μεγάλ-

II-III σφραγίδα από τις Μυκῆνες, πλαισιούμενο έραλδικά από δύο «κυβιστήρες» ή άκροβάτες¹⁵⁵. Προφανώς πρόκειται όμως όχι για λωτὸ^{155α} αλλά για πάπυρο, πού μοιάζει μάλιστα με τὸν δακτύλιό μας, εκτός από τὸ φανταστικό φύλλωμα τῶν μίσχων πού εμφανίζεται στὸν τελευταῖο. Τέλος ἡ διάταξη αὐτή —ἀπὸ παπύρους— εμφανίζεται στὶς τοιχογραφίες τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν τῆς Θήρας, ὅπως θὰ δοῦμε. Φυσικά πρόκειται γιὰ συνηθισμένη διάταξη τῶν φυτικῶν θεμάτων πού ἐπεκτείνεται καὶ στὰ φοινικόδενδρα ὡς συνηθισμένο μοτίβο¹⁵⁶. Παρ' ὅλο πού τὸ μοτίβο αὐτὸ τοῦ τριπλοῦ φοίνικα ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγωγή του¹⁵⁷ μπορεῖ νὰ ἦταν ἀπλῶς διακοσμητικό¹⁵⁸, νεώτερες ἔρευνες δείχνουν ὅτι ἀνῆκε στὴ σφαίρα «of distinctly religious imagery, that is, the sacred tree, now triply reinforced»¹⁵⁹. Ἡ ἴδια διαδικασία φαίνεται ὅτι ἰσχύει ἐπίσης γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ πολλαπλασιασμὸ καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν φυτῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ συγκεκριμένα τὸ μοτίβο τοῦ παπύρου πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συχνά, τόσο στὴ σφραγιδογλυφία ὅσο καὶ στὴν ΥΜ I-II ἀγγειογραφία¹⁶⁰, σπάνια δὲ στὴ ζωγραφικὴ καὶ μεταλλοτεχνία. Ἀπεικονιζόμενο ὁλόκληρο τὸ ἄνθος αὐτό (*Cyperus papyrus* L.) ταυτίζεται συνήθως εὐκόλα με τὴν τριγωνικὴ του κεφαλὴ πού στεφανώνεται ἀπὸ τοὺς ἀνθῆρες ὡς σειρὲς στιγμῶν¹⁶¹, μία καὶ μοναδι-

λος πίθος ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Ἑπαυλὴ με ἀνάγλυφους παπύρους σὲ διάταξη πού θυμίζει ἀρκετὰ ἐκείνη τοῦ δακτύλιου μας: EVANS, PM II 400 εἰκ. 231· MARINATOS-HIRMER ὅ.π. 142 εἰκ. 93. Προσφάτως πρβ. ἕνα τρίωτο ἀπὸ τὸ Μπερμπάτι: B. S. FRIZELL, OpAth 15, 1984, 29 ἀριθ. 4 εἰκ. 15.

155. EVANS, PM IV 502 ἀριθ. 444· CMS I ἀριθ. 131. Ἡ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μυκην. Σφραγιδογλυφία (1966) 34, 65 πίν. 4ε δέχεται ρητὰ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄνθη παπύρου, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς σφραγίδας, ὅπως ἐπίσης —ἀν καὶ με κάποια ἀμφιβολία ἀν πρόκειται περὶ παπύρων ἢ λωτῶν— καὶ προκειμένου γιὰ τὰ ἐπίσης πλαισιούμενα ἀπὸ «κυβιστήρες» φυτὰ τῆς κρητικῆς σφραγίδας τοῦ Ashmolean (KENNA ὅ.π. 118 ἀριθ. 204 πίν. 9), γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ μὲν Evans εἶχε ἐπιφυλάξεις, ὁ δὲ Kenna εἶχε ταυτίσει με κρίνους. Προφανῶς δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλομε ὅτι οἱ «κυβιστήρες» αὐτοὶ ἐκτελοῦν κάποια τελετουργικὴ πράξη συναφὴ με τὸ ἱερὸ ἄνθος καὶ ὅχι μία κοσμικὴ ἀκροβάσια χάριν παιδιᾶς.

155α. Γνωρίζομε ὅτι «lotus and papyrus are interchangeable even in Egyptian art»: MARINATOS, BSA 46, 1451, 105 σημ. 6α.

156. Πρβ. ἀναλυτικὰ XENAKI ὅ.π. 55 ἀριθ. 348 με βιβλιογραφία: ἡ ἐμφάνισή τους καὶ μέσα σὲ κέρατα καθοσιώσεως τονίζει τὴν ἱερή τους σημασία. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸς εἶναι ἕνας MM II σφραγιδόλιθος (EVANS, PM I 275 εἰκ. 204· KENNA ὅ.π. 103 ἀριθ. 112· HOOD ὅ.π. (Minoans) 86 εἰκ. 47. Πρβ. ἀκόμη CMS I ἀριθ. 343 καὶ 375· XII ἀριθ. 180.

157. Ἡ ὁποία εἶναι ἴσως ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο: πρβ. EVANS PM IV 272 καὶ σημ. 2-3 εἰκ. 202.

158. Πρβ. H. DANTHINE, Le palmier-dattier et les arbres sacrés dans l'iconographie de l'Asie Occid. Ancienne (1937) 191.

159. J. L. BENSON, Thoughts on a Late Bronze Age Motif, RDAC 1983, 173.

160. Πρβ. P. WARREN, Did Papyrus grow in the Aegean? AAA 9, 1976, 91 σημ. 9, με βιβλιογραφία. Πάντως ὁ HOOD ὅ.π. (Minoans) 81 εἶχε ἤδη σημειώσει ὅτι ἀν ὁ πάπυρος φύτρωνε στὴν Κρήτη θὰ ἦταν ἐκεῖ ἐξωτικὸ φυτὸ, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅμως ὅτι χρησιμοποιοῦσαν καὶ γιὰ νὰ γράφουν, ἀκριβῶς ὅπως στὴν Αἴγυπτο: HOOD ὅ.π. 113. Πρβ. καὶ W. HELCK, Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis (1979) 7, 100: «Aufzubewahrende Schriftstücke schrieb man sicher auf Papyrus». Τὴν ἀποψη ὅτι ὁ πάπυρος δὲν φύτρωνε στὴν Κρήτη ἀντιπροσωπεύει ὁ N. LEWIS, Papyrus in Class. Antiquity (1974) 11, ὅπως βέβαια καὶ ὁ MÖBIUS ὅ.π., ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι οἱ Μινώιτες ἀπλῶς εἶχαν δεῖ ἄνθη παπύρου στὴν Αἴγυπτο. Πρβ. καὶ RACKHAM κατωτέρω (σημ. 174). Τὴν πειστικὴ γνώμη τοῦ Warren ἀκολουθεῖ προσφάτως καὶ ὁ W.-D. NIEMEIER, Die Palaststilkeramik von Knossos (1985) 43, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ὁ πάπυρος εἶναι τὸ «Leitmotiv des Palaststiles», ὅπως καὶ ὅτι οἱ πάπυροι τῶν κνωσιακῶν τοιχογραφιῶν βρίσκονται σὲ ἕνα χαρακτηριστικὰ κρητικὸ ἔαρυν ἢ πρῶιμο θερινὸ τοπίο (M. CAMERON, BSA 63, 1968, 19 εἰκ. 13).

161. Πρβ. MÖBIUS ὅ.π. 19 εἰκ. 10, με ποικιλία εἰκονογραφικῶν τύπων. Ἡ καλύτερη ἐνθετὴ ἀπεικόνιση στὴ μεταλλοτεχνία εἶναι στὸ νελοτικὸ τοπίο ἐνὸς ἐγγχειριδίου ἀπὸ τὸν λακκοειδὴ τάφο V τῶν Μυκηνῶν: MARINATOS-HIRMER ὅ.π. πίν. LI πάνω.

κή σέ κάθε μίσχο, ό όποϊος εἶναι γυμνός, τέλος δέ τὰ φύλλα τῆς βάσης¹⁶². Ἄν καί ό πάπυρος προφανῶς φύτρωνε καί στήν Κρήτη καί πρέπει νά ἦταν γνωστός στοὺς καλλιτέχνες στή φυσική του κατάσταση, ὅπως ἔδειξε πειστικά ό Warren¹⁶³, ὡς συμβατική εἰκονογραφική μορφή τὸ σχῆμα προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακή τέχνη¹⁶⁴, παρὰ τοὺς διάφορους τρόπους ἀποδόσεως στὶς κρητομυκηναϊκὲς παραστάσεις, οἱ όποιοι πάντως περιλαμβάνουν ὁλόκληρο τὸ φυτό. Στὴν παράσταση τοῦ δακτυλίου μας οἱ μίσχοι δὲν εἶναι βέβαια γυμνοὶ ὅπως στή φύση ἀλλ' «ἐμπλουτισμένοι» καί «ἐξωραϊσμένοι» ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη μὲ πυκνὸ φύλλωμα, κάτι τὸ μοναδικό¹⁶⁵ ἀλλὰ καί σύμφωνο μὲ τὸν συνηθισμένο μινωικὸ «ὕβριδισμό», ό όποϊος δὲν ὑπάρχει μόνο στὶς νοθογενεῖς παραστάσεις φυτῶν ἀλλὰ καί ζώων: οὐσιαστικά ἐδῶ πρόκειται ἴσως περὶ ἑνὸς εἶδους κρινοπαπύρου. Ἴσως κάτι ἀνάλογο ὑπάρχει καί σέ ἓνα ἐπίχρυσο δακτύλιο στὸ Ashmolean¹⁶⁶, ποὺ συνδυάζεται μὲ φύλλο κισσοῦ ἢ κατὰ τὸν Evans «waz»¹⁶⁷.

Στὴ σφραγιδογλυφία ἐμφανίζονται ὀρισμένοι ἐνδιαφέροντες τύποι ἄνθους παπύρου¹⁶⁸. Ἐδῶ τὸ μοτίβο αὐτὸ παρουσιάζεται καί σέ ἄκρα σχηματοποίηση, μάλιστα τόσο δυσανάγνωστο ὥστε γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα παρερμηνεύθηκε παραδόξως ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐρευνητὲς σὰν ἐξαιρετικὰ σχηματοποιημένο, κατενώπιον ἀπεικονισμένο «λεόντειο προσωπεῖο»: πρῶτος ό Boardman¹⁶⁹ ἀνεγνώρισε ὀρθά ὅτι πρόκειται γιὰ πάπυρο, κάτι ποὺ σήμερα ἔγινε δεκτὸ ἔπειτα ἀπὸ εἰδικὴ ἐρευνα τοῦ θέματος¹⁷⁰. Ἐπομένως ὅλες οἱ προφυλακτικὲς, ἀποτροπαϊκὲς ἢ ἄλλες «ταλισμανικὲς» ιδιότητες ποὺ ἀπεδίδοντο στὸ θέμα τοῦ «λέοντος ὡς συμβόλου τῆς θεότητας» ποὺ ἔφεραν αὐτὲς οἱ μαγικὲς σφραγίδες^{170α}, πρέπει τώρα νά ἀποδοθοῦν στὸ θέμα τοῦ παπύρου.

Στὶς τοιχογραφίες ό πάπυρος ἐμφανίζεται μᾶλλον σπάνια, ὅπως στήν ΥΜ Ι Τοιχογραφία τῶν Πιθήκων τῆς Κνωσοῦ¹⁷¹, σέ λαμπρὴ δὲ ἀπόδοση καί γιγαντιαῖο μέγεθος

162. Πρβ. WARREN ὁ.π. 89 κέ. 92' ONASSOGLOU ὁ.π. 53 κέ. Γενικά πρβ. NIEMEIER ὁ.π. 43 κέ. εἰκ. 14.

163. WARREN ὁ.π. 89-95' JHS 99, 1979, 23. Πρβ. καί N. MARINATOS, *Art and Religion in Thera* (1984) 94. Ἄς προσθέσουμε ὅτι στή Κέρκυρα, στήν περιοχή Λιαπάδες, ό πάπυρος φυτρώνει σέ τόση ἀφθονία ὥστε πρόκειται νά κατασκευασθεῖ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Προστασίας Ναυτικῆς Παράδοσης ἓνα πλοῖο ἀπὸ πάπυρο στὸ πρόγραμμα πειραματικῆς ἀρχαιολογίας: «Τὸ Βῆμα» 23.8.1987, 53.

164. WARREN ὁ.π. 92. Τὸν ἀκολουθεῖ ἡ MARINATOS ὁ.π. 94.

165. Ἐλάχιστα φύλλα ἐμφανίζονται καί στοὺς μίσχους τῶν παπύρων τῆς Θήρας ποὺ θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, αὐτὸ ὅμως ἐρμηνεύεται μᾶλλον ἀπὸ μία τάση δημιουργίας ὕβριδιῶν, δευτερευόντως δὲ ἀπὸ τὸ ἂν οἱ καλλιτέχνες εἶχαν δεῖ ποτὲ ζωντανούς παπύρους ἢ ὄχι, ὅπως φρονεῖ ἡ MARINATOS ὁ.π. 94 κέ.

166. KENNA ὁ.π. 126 ἀριθ. 251.

167. EVANS PM IV 319. Πρβ. NIEMEIER ὁ.π. 53 κέ. (Papyrus-«Waz» Typus).

168. Πρβ. CMS X ἀριθ. 120, τῆς Συλλογῆς Erlenmeyer, καί CMS XII ἀριθ. 96, τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου, καί οἱ δύο μὲ σπεῖρες παραπληρωματικὰ δεξιὰ καί ἀριστερά. Πρβ. καί ONASSOGLOU ὁ.π. 53 κέ. Τὸ ἄνθος ἔχει καταντήσει διακοσμητικὸ μοτίβο στή σφραγίδα CMS I ἀριθ. 205: ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ 34.

169. J. BOARDMAN, *Greek Gems and Finger Rings* 391. Πρβ. καί BETTS, AAA 11, 1978, 71 κέ.

170. ONASSOGLOU ὁ.π. 48 κέ. Πρβ. καί CMS II 3 ἀριθ. 12, 80 καί 253 μὲ ἀνάλογη ἀποψη. Ἡ θέση αὐτὴ τῆς Ὠνάσογλου γίνεται δεκτὴ σέ γενικὲς γραμμὲς καί ἀπὸ τὴν A. XENAKI-SAKELLARIOU, RA 1986, 242, σημ. 22.

170α. Πειστικὴ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ BETTS ὁ.π. 72 κέ. ὅτι ὀρθῶς ό EVANS, PM I 672 κέ., θεωροῦσε ὅτι οἱ ταλισμανικὲς σφραγίδες «they largely served a talismanic or amuletic purpose».

171. M. CAMERON εἰς *Europa* (Festschrift Grumach) 1967, πίν. II' WARREN ὁ.π. 91 εἰκ. 3. Πρβ. καί ἀνωτέρω, σημ. 163.

—περίπου ύψους 1.50 μ.— σὲ τέσσερις συστάδες στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ τμήματα τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοίχου τῆς ΥΜ ΙΑ Οἰκίας τῶν Γυναικῶν στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας: ἐδῶ τὰ ἄνθη εἶχαν παρερμηνευθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα¹⁷² σὰν θαλάσσιοι κρίνοι (*Panocratium maritimum* L.), ἀναγνωρίστηκαν ὅμως ἀργότερα ὀρθὰ ὡς μνημειώδεις πάπυροι ἀπὸ τὸν Warren¹⁷³, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησε ἀμέσως ὁ εἰδικὸς βοτανολόγος Rackham¹⁷⁴, ὁ Ντούμας¹⁷⁵, ἡ Μαρινάτου¹⁷⁶, ἡ Cerceau¹⁷⁷, ἡ ὁποία ὅμως βλέπει καὶ στοιχεῖα «ὕβριδισμοῦ» μὲ κρίνους, τελευταῖα δὲ οἱ Niemeier¹⁷⁸ καὶ Schiering¹⁷⁹.

Ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἴδιο εἰκονογραφικὸ κύκλο τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν μποροῦν ν' ἀναφερθοῦν οἱ πάπυροι πάνω σὲ ἓνα κίονα μπροστὰ σὲ κίονα-βωμὸ μὲ κέρατα καθοσιώσεως¹⁸⁰, μία παράσταση μὲ σαφὴ λατρευτικὸ χαρακτήρα, ὅπως δείχνει καὶ ὁ «σεβίζων» πίθηκος¹⁸¹. Τέλος, ἀπὸ τὶς κρητικὲς τοιχογραφίες ἃς σημειωθοῦν οἱ πάπυροι ἀπὸ τὴν Ἑπαυλὴ Ἀμνισοῦ, οἱ ὁποῖοι ὡς «Zwickelfüllungen einer Flächenkomposition aus sich einander berührenden Kreisen auf, welche als Darstellungen von «cups of offerings» interpretiert werden»¹⁸².

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως στὸν δακτύλιό μας, δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι εἶναι περισσότερο συμβολικὴ παρὰ ἀπλῶς φυσιοκρατικὴ. Προφανῶς πρόκειται γιὰ σύμβολο ἐνὸς ἱεροῦ τοπίου σὲ συντετμημένη ἀπόδοση, ὅπου ἴσως ἀναμένεται καὶ ἡ θεία ἐπιφάνεια, ὅπως γίνεται δεκτὸ γιὰ ὀρισμένες τοιχογραφίες μὲ παράσταση ἀνθέων¹⁸³. Ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ —ἐδῶ ἢ γενικὰ— νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἱερότητα τοῦ συγκεκριμένου μοτίβου τοῦ παπύρου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἔχει τὴ θέση τοῦ δίπλα στὰ ἄλλα ἱερὰ φυτὰ τῶν Μινωιτῶν¹⁸⁴. Κατὰ τὴ Μαρινάτου¹⁸⁵ αὕτὴ ἡ θρησκευτικὴ ἀντίληψη ὀφείλεται ἴσως —ὅπως στὴν Αἴγυπτο— στὸν προφανὴ συσχετισμὸ τοῦ ὑδρόβιου παπύρου μὲ τὴ γονιμότητα, τῆς ὁποίας ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι φυσικὰ τὸ

172. SP. MARINATOS, *Excavations at Thera V* (1972) 13 κέ. 38 πίν. 11 b, 94 ἔγχρ. πίν. E-F. Ὁ Μαρινάτος ἀκολουθήθηκε καὶ ἀπὸ ἄλλους: πρβ. HOOD ὁ.π. (Arts) 55.

173. WARREN ὁ.π. 89 κέ. εἰκ. 1, ὁ ὁποῖος ἐντοπίζει ἀναλυτικὰ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο φυτὰ.

174. O. RACKHAM, *The Flora and Vegetation of Thera and Crete before and after the great Eruption*, εἰς *Thera and the Aegean World I* (1978) 757. Ὁ Rackham θεωρεῖ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Μαρινάτου ὡς «undoubtedly erroneous», φρονεῖ δὲ ὅτι οἱ πάπυροι τῆς τοιχογραφίας ἦταν ἐλαφρῶς σχηματοποιημένοι ἀπὸ ἓνα καλλιτέχνη ποὺ δὲν τοὺς εἶχε δεῖ, σημειώνοντας ὅτι «it could hardly grown wild in the Aegean because of the lack of wet-lands».

175. DOUMAS ὁ.π. 81 πίν. VII, 125.

176. N. MARINATOS ὁ.π. 94 κέ. 127 εἰκ. 64. *The West House at Akrotiri as Cult Center*, AM 98, 1983, 6. Πρβ. καὶ ONASSOGLU ὁ.π. 53 κέ.

177. I. CERCEAU, *Les représentations végétales dans l'art égéen: problèmes d'identification*, εἰς DARCQUE-POURSAT ὁ.π. 182 εἰκ. 3.

178. W.-D. NIEMEIER, AM 101, 1986, 68 σημ. 28. Πρβ. NIEMEIER ὁ.π. 44 εἰκ. 14.3 καὶ σημ. 254.

179. W. SCHIERING, εἰς BUCHHOLZ (ἐκδ.), *Ägäische Bronzezeit* (1987) 176 καὶ σημ. 176.

179a. Δὲν φαίνεται ὅτι πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἓνα συμβολικὸ ἐξωτισμὸ (LEVI ὁ.π. 279).

180. MARINATOS, *Thera II* (1969) 53 εἰκ. 43 («Altar-Fresco»). NIEMEIER ὁ.π. 44 καὶ σημ. 258 εἰκ. 14.4.

181. N. MARINATOS, *Boreas* 15, 1987, 127 εἰκ. 4, 5.

182. NIEMEIER ὁ.π. 44 καὶ σημ. 262: ἡ ἐρμηνεία ἀνήκει στὸν M. CAMERON, εἰς *Thera and the Aegean World I* (1978) 584 εἰκ. 4 πίν. 1.

183. Πρβ. J. SCHÄFER, *Zur kunstgesch. Interpretation altägäischer Wandmalerei*, JdI 92, 1977, 12.

184. Βεβαίως, προφανῶς ὅπως καὶ προκειμένου γιὰ τὴν ἐλληνικὴ καὶ μινωικὴ δειρολατρία, δὲν θὰ ἐλατρεῖτο τὸ ἴδιο τὸ φυτὸ ἀλλὰ τὸ πνεῦμα ποὺ ὑπῆρχε μέσα του, ἡ θεία δύναμη ποὺ ἐκφραζόταν σὲ αὐτό: πρβ. O. KERN, *Die Religion der Griechen I* (1926) 8 κέ. NILSSON, *GGR I* 283. D. FORSTNER, *Die Welt der Symbole*² (1967) 159 κέ.

185. MARINATOS ὁ.π. (Art) 96.

νερό, όχι λιγότερο στο Αίγαίο απ' ό,τι στη χώρα του Νείλου. "Ας προσθέσουμε ότι το άνθος του παπύρου κατά την εποχή του 'Αρχαίου Βασιλείου ήταν το μόνο άνθος, εκτός από τον επίσης ύδρόβιο λωτό, το οποίο απεικονίζεται στην τέχνη. 'Αργότερα αυτά τα δύο φυτά αποτελούσαν τα βασικά μέρη όλων των αιγυπτιακών παραστάσεων ανθέων, στις οποίες άλλα άνθη ήταν μόνο παραπληρωματικά στοιχεῖα¹⁸⁶. Στην Αίγυπτο ήταν συχνότατες οι προσφορές ανθέων στη θεότητα¹⁸⁷ και έπαιζαν μεγάλο ρόλο στη λατρεία των ναών¹⁸⁸, ιδίως δὲ οἱ πάπυροι¹⁸⁹.

Ἡ Μαρινάτου ἀκολουθεῖ τὸν Μαρινᾶτο¹⁹⁰ στὴν ἄποψη ὅτι τὸ δωμάτιο τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν εἶναι ἓνα ἱερὸ καὶ πιστεῦει πειστικὰ ὅτι οἱ ἀπεικονιζόμενες γυναικεῖς μορφές ἐκτελοῦν κάποια ἱεροπραξία¹⁹¹ καὶ ὅτι οἱ πάπυροι ἀποτελοῦν ἓνα «religious landscape», ἴσως ποτάμιο, σημειώνει δὲ τὴ σχέση τῶν παπύρων μὲ ἓνα γρύπα στὸν ποταμὸ τοῦ Δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

Τὴ σαφὴ ἱερότητα τοῦ παπύρου καὶ τοῦ ὕβριδίου κρινοπαπύρου («wazlily») ἔδειξε προσφάτως ἀναλυτικὰ ὁ Warren¹⁹². Ὁ 'Αγγλος ἐρευνητὴς παραθέτει τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις ἀπὸ παραστάσεις τῆς σφραγιδόγλυφας, κυρίως ἓνα σφράγισμα ἀπὸ τὴν 'Αγία Τριάδα¹⁹³ (πίν. 6η) ποὺ εἶχε μελετήσει ἤδη ἀναλυτικὰ ὁ Betts¹⁹⁴ σὲ μελέτη σχετικὴ μὲ ἀπεικονίσεις παπύρων στὴ σφραγιδόγλυφα, ὅπου ὁ πάπυρος πλαισιώνεται ἐραλδικὰ καὶ σὲ «λατρευτικὴ στάση» ἀπὸ ζευγὸς γρυπῶν, ἀκόμη δὲ τὴ σφραγίδα CMS I ἀριθ. 90 ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, τὸν κύλινδρο ἀπὸ αἱματίτη στὸ Neuchâtel CMS X ἀριθ. 268, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Betts θεωρήθηκε ἀδίκως εἴτε συρικὸς εἴτε κίβδηλος, προφανῶς δὲ καὶ τὴ σφραγίδα CMS XIII ἀριθ. 39 ἀπὸ τὸ Fogg Art Museum, ἐπίσης μὲ ἐραλδικὸ ζευγὸς γρυπῶν σὲ λατρευτικὴ στάση ποὺ πατοῦν σὲ βωμό (εἰκ. 12), ὅπου καὶ ἡ ἴδια ἡ θεά, —προφανῶς θεωρούμενη ὅτι ἐμφανίζεται μὲ ὑψωμένα χέρια καὶ «snake frame» σὲ ἐπιφάνεια— εἰκονίζεται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ ἀπλοποιημένο φυτό, ἂν δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ ἐξαιρετικὰ σχηματοποιημένο φοινικόδενδρο, ὅπως πιστεῖται ἡ Μαρινάτου¹⁹⁵. 'Ας προσθέσουμε στὰ παραδείγματα αὐτὰ τοῦ Warren καὶ ἄλλους σημαντικοὺς μάρτυρες ἀπὸ τὶς σκηνές τῆς σφραγιδόγλυφας: Πολὺ εὐγλωττὴ ἀλλὰ ὅχι τόσο γνωστὴ εἶναι ἡ

186. Πρβ. J. DITTMAR, *Blumen und Blumensträuße als Opfergabe im alten Ägypten* (1986) 13-16.

187. Αὐτόθι 65 κέ.

188. Αὐτόθι 75 κέ.

189. Αὐτόθι 93 καὶ σποράδην.

190. Ὁ MARINATOS ὅ.π. 38, θεωρῶσε ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ δωματίου τούτου ἔχουν θρησκευτικὸ χαρακτήρα, ὅπως καὶ τὸ ἴδιο τὸ δωμάτιο (ὅ.π. 13 κέ.).

191. Περὶ «Kulthandlung» αὐτῶν τῶν γυναικῶν γράφει καὶ ὁ NIEMEIER ὅ.π. 44.

192. WARREN ὅ.π. 201 κέ.

193. D. LEVI, *ASAtene* 8-9, 1925-26, 115-116 ἀριθ.

96 εἰκ. 113 πίν. XII.

194. Μ. 'Ηρ. 595: J. BETTS, *More Aegean Papyrus: Some Glyptic Evidence*, *AAA* 11, 1978, 68 κέ. εἰκ. 15 a-b.

195. N. MARINATOS, *The Date-Palm in Minoan Iconography and Religion*, *OpAth* 15, 1984, 120 εἰκ. 12. Κατὰ τοὺς KENNA καὶ THOMAS, συγγραφεῖς τοῦ CMS XIII, πρόκειται περὶ «Kultpfeiler». Ὁ BETTS, CMS X (Introduction) 31 καὶ σημ. 51, ἀναφέρεται σὲ «stem» καὶ θεωρεῖ βέβαια τὸν λίθο γνήσιο, στὸν δὲ καλλιτέχνη τοῦ ἀποδίδει καὶ ἄλλες σφραγίδες.

σκηνή σὲ MM τρίπλευρο ἀμυγδαλοειδὲς πρίσμα ἀπὸ τὴν Κρήτη¹⁹⁶ (εἰκ. 13), ὅπου μία ὀρθία γυναικεία μορφή κρατεῖ ἱερατικὰ μὲ τὰ δύο χέρια ἓνα συγκριτικὰ τεράστιο φυτό,

Εἰκ. 12. Ἡ σφραγίδα CMS XIII αρθ. 39.

Εἰκ. 13. Ἡ σφραγίδα CMS XI αρθ. 20a.

προφανῶς πάπυρο. Πέντε φύλλα ποὺ φυτρώνουν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κάτω μέρους τοῦ μίσχου, ὅπου ὑπάρχει διαθέσιμος ἐλεύθερος χώρος, θυμίζουν φοινικόκλαδο· ἂν δὲν εἶναι τυχαία παραπληρωματικὴ διακόσμηση, ἔχομε ἴσως νοθογενὴ παράσταση συνδυασμοῦ δύο ἱερῶν φυτῶν —ὅπως ἴσως στὴ σφραγίδα τοῦ Fogg Art Museum ποὺ εἶδαμε πιὸ πάνω— ὅπου ὅμως ὑπερέχουν σαφῶς τὰ στοιχεῖα τοῦ παπύρου. Πίσω ἀπὸ τὴ μορφή ὑπάρχει ἄλλο παρόμοιο ἀλλὰ ἀπλοποιημένο μοτίβο. Ἡ σκηνή αὐτὴ θυμίζει ἄλλες ἀνάλογες, ὅπου τὸ φερόμενο ἱερὸ ἀντικείμενο εἶναι ἓνας τεράστιος διπλὸς πέλεκυς¹⁹⁷. Ἄς ἀναφερθεῖ ἀκόμη ἡ ἐξαίρετη ἀφηγηματικὴ σκηνή σὲ ἓναν ΥΜ III (;) κύλινδρο ἀπὸ τὴν Ἀγία Πελαγία (πίν. 60)¹⁹⁸, τοῦ ὁποῦ ἡ γνησιότητα ἀμφισβητήθηκε¹⁹⁹,

196. E. ZWIERLEIN-DIEL, *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen II* (Berlin), 1969, 27 αρθ. 12a= CMS XI αρθ. 20a.

197. Πρβ. τὸ γνωστὸ σφράγισμα ἀπὸ τὴ Ζάκρο, ὅπου καὶ ἓνα ἄλλο συμμετρικὰ τοποθετημένο πρόσωπο κρατεῖ μία ἱερὴ ἐσθήτα: προσφάτως AM 101, 1986, 78 κέ. εἰκ. 4.

198. Κατὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ J. D. S. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete* (1939) 256 εἰκ. 44, ὅπως καὶ τοῦ KENNA ὁ.π. 139 αρθ. 357, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὴ

γυναικεία μορφή σὰν ἀπλὴ γυναίκα (Ashmolean Mus. 1938.1090). Πρωτοαναφέρεται ἀπὸ τὸν EVANS, PM IV 497 εἰκ. 436.

199. Ἀπὸ τὸν H. BIESANTZ, *Kret.-myken. Siegelbilder* (1954) 117 αρθ. 4 εἰκ. 57 καὶ τὴν M. A. V. GILL, *Note on the Hagia Pelagia Cylinder*, BICS 8, 1961, 7-13 πίν. IV εἰκ. 1· *The Minoan Dragon*, BICS 10, 1963, 3, 9 αρθ. 16.

βρῆκε ὅμως καὶ ἰσχυροὺς ὑποστηρικτές²⁰⁰, ὅπου μία θεὰ ἱππεύει ἓνα παράξενο ζῷο²⁰¹ διασχίζοντας πικνές σιστάδες πελώριων παπύρων, ἐνῶ πίσω ἓνας ἀκόλουθος φέρει στὸν ὦμο ἓνα νεκρὸ γρύπα. Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ «νειλοτικὸ τοπίο» —παρ' ὅλο πὺν κατὰ βάθος μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἓνα τέτοιο πρότυπο²⁰²— ἀλλὰ γιὰ σκηὴν σὲ ἓνα εἶδος μινωικοῦ παραδείσου. Ἀκόμη πὺν βασικὴ καὶ σαφὴ μαρτυρία φέρει ὁ ΥΜ/ΥΕ σφραγιστικὸς κύλινδρος CMS X ἀριθ. 268 (εἰκ. 14) μὲ ἀνθρώπινη μορφή, μὲ ὑψωμένα

Εἰκ. 14. Ὁ σφραγιδοκύλινδρος CMS X ἀριθ. 268.

χέρια, ἴσως θεὰ, ἢ «αθληστολοῦντα» ἱερέα, καὶ δύο γρύπες, οἱ ὅποιοι πατοῦν ἐραλδικὰ μὲ τὰ μπροστινὰ πόδια σὲ Χ-σχημὴ βάση, προφανῶς πάλι ἀμφίκουλο βωμό, ὅπως στὴ σφραγίδα τοῦ Fogg Art Museum, ὅπου φυτρώνει ἓνας γιγάντιος πάπυρος, τὸ τονισμένο ἐπίκεντρο τῆς σκηῆς. Τὸ μοτίβο ἐδῶ εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτα ὅμοιο μὲ τὴν πὺν πάνω σφραγίδα ὅχι μόνον ὡς πρὸς τὸν βωμὸ ἀλλὰ καὶ τοὺς γρύπες, κάτι πὺν ἐνισχύει τὴν ἐρμηνεία τοῦ φυτοῦ τῆς σφραγίδας αὐτῆς ὡς παπύρου²⁰³. Ἄς ἀναφερθεῖ ἀκόμη ἡ

200. Πρβ. H. FRANKFORT, *Cylinder Seals* (1939) 302 εἰκ. 105. P. DEMARGNE, *La Crète dédalique* (1947) 82 εἰκ. 2. D. LEVI, *La dea micenea a cavallo*, εἰς *Studies presented to D. M. Robinson I* (1951) 114. S. HOOD, *BSA* 48, 1953, 86 σημ. 5. BETTS ὅ.π. 70 καὶ σημ. 19 («with caution»). Πρβ. καὶ CMS X (Introduction) 31 κέ.. POURSAT, *Dragons et Crocodiles*, *BCH* 100, 1976, 462-3 ἀριθ. 12 εἰκ. 4.

201. Τὸν γνωστὸ λεγόμενον «Μινωικὸ Δράκοντα», ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν LEVI ὅ.π. 117 κέ. (πρβ. *AE* 1953-54, 49 κέ.) ἀποτελεῖ τὴ μινωικὴ «ἐκδοχὴ» τοῦ βαβυλωνιακοῦ δράκοντα, μυθικοῦ τετραπόδου ἀποτελούμενου ἀπὸ φίδι, γρύπα, σκορπιό, ἀετὸ καὶ λέοντα. Ἡ ἄποψη τοῦ Levi γίνετα δεκτὴ: πρβ. GILL ὅ.π. (Dragon) 1-12. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ὅ.π. (Σφραγιδογλυφία) 77· ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ὀνομασία μπορεῖ νὰ γίνεαι ἀποδεκτὴ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν γιὰ τὸν συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ τύπο χωρὶς ἴσως νὰ

χρειάζεται νὰ ἀκολουθήσουμε μία ἀπὸ τὶς δύο ἀκραῖες ἐρμηνείες: τοῦ POURSAT ὅ.π. 461-74, ὁ ὅποιος δέχεταὶ κάθε δράκοντα «comme une forme fantastique du crocodile», καὶ τῆς ONASSOGLOU ὅ.π. 134 κέ., ἡ ὁποία δέχεταὶ κάθε κροκόδειλο σάν «δράκοντα». Ὁ τόπος κατὰγωγῆς τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου θὰ ἦταν στὴν πρώτη περίπτωση μόνον ἡ Αἴγυπτος, ἐνῶ στὴ δεύτερη μόνον ἡ Ἀνατολή.

202. Στὴν περίπτωσι πὺν ἐξετάζομε ὁ KENNA ὅ.π. βλέπει ἀπλῶς «a hunting phantasy», φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ αὐτό.

203. Φυσικὰ ὑπάρχει καὶ ἡ γνωστὴ πῆλινη πλάκα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὰ Καννιά (LEVI, *BArt* 44, 1959, εἰκ. 19· N. MARINATOS ὅ.π. 120 εἰκ. 13), ὅπου ἀπὸ τὸν ἀμφίκουλο βωμὸ πὺν πλαισιώνετα μὲ τὸν ἴδιο τυπικὸ ἐραλδικὸ τρόπο ἀπὸ γρύπες ἢ σφίγγες φυτρώνει σαφῶς ἓνα φοινικόδενδρο.

ἔμμεστη μαρτυρία ἑνὸς χάλκινου δακτυλίου ἀπὸ τὴν Κνωσὸ μὲ συνδυασμὸ κρίνου καὶ *waz*^{203α}. Στὰ νεώτερα αὐτὰ παραδείγματα τῆς σφραγιδολογίας ἡ ἱερότητα τοῦ παπύρου δηλώνεται μὲ κάθε δυνατὴ σαφήνεια, ἐνῶ βέβαια στὴν πρώιμη παράστασή μας ἀπὸ τὸ Γεροντομουρί ἡ ἱερότητα αὐτὴ περισσότερο ὑπονοεῖται.

Σὲ ἄλλες σφραγίδες μὲ ἄνθη παπύρων²⁰⁴ δὲν εἶναι σαφὴς ἡ σημασία τους, ἀλλοῦ πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἀπόδοση νειλοτικοῦ τοπίου σὲ συνδυασμὸ μὲ ὑδρόβια πτηνά²⁰⁵, ἐνῶ σὲ ἄλλες παραστάσεις Νεοανακτορικῶν χρόνων ἀμφισβητεῖται κατὰ πόσον πρόκειται περὶ παπύρων ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ βωμὸ μὲ δύο βαθμίδες²⁰⁶.

Ὁ Warren ἀναφέρει ἐπίσης τὴν περίφημη χρυσὴ καὶ ἀργυρὴ περόνη²⁰⁷ μὲ κρεμαστὴ χρυσὴ κεφαλὴ ἀπὸ τὸν λακκοειδῆ τάφο III τῶν Μυκηναῶν, προφανῶς κρητικὸ ἔργο τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου²⁰⁸. Ἡ περόνη αὐτὴ παρουσιάζει παράσταση θεᾶς μὲ ἐκτεταμένα χέρια. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς ὑψώνεται πελώριος βλαστὸς παπυρόσχημων ἀνθέων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο χαμηλώνουν μακροὶ κλῶνοι ποὺ ἀπολήγουν σὲ ὅμοια ἄνθη. Τὸ φυτικὸ αὐτὸ κόσμημα θεωρεῖται χαρακτηριστικὰ ὅτι ἀπεικονίζει παπύρους²⁰⁹ ἢ παπυρόμορφα σύμβολα²¹⁰, ἀπὸ ἄλλους ὅμως ἐρευνητὲς γίνεται δεκτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ φοινικοειδεῖς κλάδους²¹¹.

Ἄλλο παράδειγμα —ἰδιαίτερα ἐπίσημο καὶ σημαντικό— ποὺ φέρνει ὁ Warren εἶναι ἡ μᾶλλον ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ1 διακόσμηση τῆς Αἴθουσας τοῦ Θρόνου τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ὁ θρόνος πλαισιώνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ δύο γρύπες καὶ ἄφθονους παπύρους σὲ ὁλόκληρο τὸν βόρειο τοῖχο πίσω του²¹². Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἡ διακόσμηση αὐτὴ, ὅπως εἶναι σήμερα γνωστὴ στὸ παγκόσμιό κοινό, ὀφείλεται μόνον στὴν ὑπερβολικὴ ἀνασθηλωτικὴ διάθεση τοῦ Evans. Στὴν πραγματικότητά, ὅπως διαπιστώνουν οἱ τελευταῖες ἐρευνες, ὁ θρόνος πλαισιωνόταν ἐραλδικὰ ἀπὸ τοὺς γρύπες καὶ ἀπὸ δύο φοίνικες, οἱ ὁποῖοι, ὅπως σημειώνει ὁ Niemeier²¹³, «in der Wiederherstellung der Fresken un-

203α. BSA 46, 1951, 107 εἰκ. 3ε.

204. Πρβ. CMS II 2 ἀριθ. 142 καὶ 166 (παλαιοανακτορικοὶ κῶνοι ἀπὸ τὸ Ἐργαστήριό τῶν Μαλίων), I ἀριθ. 205 καὶ XII ἀριθ. 96 (σὲ συνδυασμὸ μὲ χαρακτηριστ. τῆς Γραμμικῆς Α).

205. CMS XII ἀριθ. 221.

206. CMS II 3 ἀριθ. 12a, ὅπου σὲ σημείωση ὁ PINI σημειώνει ἀντίθετα μὲ τὴ σχετικὴ ἀποψη τοῦ Πλάτωνος: «Die Basis des Motivs ist m.E. kaum ein zweistufiger Altar». Πρβ. καὶ ἀριθ. 47, ὅπου ὁ Pini βλέπει μᾶλλον «ταλισμανικὸ πτηνὸ» ἢ τὸ μοτίβο στραφεῖ κατὰ 180°.

207. G. KARO, Schachtgräber 54 κέ. ἀριθ. 75 πίν. 30. MARINATOS-HIRMER ὁ.π. πίν. 200.

208. Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ HOOD ὁ.π. (Arts) 200 κέ. εἰκ. 199.

209. HOOD ὁ.π. 200 κέ. Προσφάτως πρβ. WARREN, The Fresco of the Garlands from Knossos, εἰς DARQUE-POURSAT ὁ.π. 200 εἰκ. 8.

210. MARINATOS-HIRMER ὁ.π. 121. Πρβ. MARINA-

TOS, «Numerous Years of Joyful Life» from Mycenae, BSA 46, 1951, 101 κέ. εἰκ. 1, μία μελέτη πάντοτε χρησιμὴ γιὰ τὶς σχέσεις αἰγυπτιακῶν καὶ αἰγαιακῶν συμβολισμῶν ὡς πρὸς τὰ φυτά.

211. Ὁ HIGGINS ὁ.π. (Min.-Myc. Art) 167 εἰκ. 207 βλέπει μία κρητικὴ θεὰ τῆς φύσεως μὲ «palm-branches which curve down», ἀλλὰ αὐτ. 172 βλέπει «papyrus branches». Πρβ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Εἰκόνες ἀπὸ τὴ μνημειώδη ἔκθεση τοῦ EAM (1977) 44 ἀριθ. 16, ὅπου βλέπει φοινικοειδεῖς κλάδους.

212. Πρβ. H. REUSCH, Zum Wandschmuck des Thronsaales in Knossos, εἰς Minoica (Festschrift Sundwall), 1958, 334-358. WARREN ὁ.π. 201 καὶ σημ. 54.

213. NIEMEIER ὁ.π. (Zur Deutung des Thronraumes im Palast von Knossos) 85 σημ. 156 εἰκ. 15, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβ. καὶ M. K. DEVITT, Knossos Revisited: An Architect. Analysis of the Palace of Minos (διατρ. St. Louis 1982) 331. L. MORGAN, AE 1983, 96 καὶ σημ. 2.

verständlicherweise durch Pflanzen ersetzt wurden): από τὰ φυτὰ αὐτὰ μόνο ἓνα παράδειγμα εἶναι βέβαιο γιὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς Αἵθουσας καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεῖγμα στοιχείων καλαμοειδῶν καὶ παπύρων. "Ομως ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς σημειώνει²¹⁴ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς συγκεκριμένου τύπου «Papyrusdolde auf der Schulter des Greifen», ἀσφαλῶς ὄχι χωρὶς συμβολικὴ σημασία.

Ἐὰν ὅμως δὲν μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε πάντοτε ἰσχυρὰ καὶ ὄχι ἀμφιλεγόμενα ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ παπύρων σὲ τοιχογραφίες τῆς Αἵθουσας τοῦ Θρόνου, μπορούμε νὰ κάνομε ὀρισμένες σκέψεις ὅσον ἀφορᾷ τὸ «Μέγαρο τῆς Βασιλίσσης» τῆς Κνωσοῦ: ἐδῶ βρέθηκε τὸ θραῦσμα μιᾶς ἀνάγλυφης τοιχογραφίας μὲ μοτίβο παπύρου, τὸ ὁποῖο ὁ Evans²¹⁵ θεωρεῖ σὰν ἀπλῶς διακοσμητικὸ· σήμερα ὅμως μπορούμε ἴσως νὰ ἀμφιβάλλομε ὡς πρὸς αὐτὸ τὸν χαρακτηρισμό, δεδομένου ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν ἐνισχυθεῖ οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴν ἱερὴ σημασία τῆς περιοχῆς τοῦ «Μεγάρου τῆς Βασιλίσσης»²¹⁶, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ὑπερκείμενου ὁρόφου, λόγῳ τοῦ περιεχομένου ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὡς θρησκευτικοῦ καὶ ὄχι κοσμικοῦ χαρακτήρα.

Ἱερὴ σημασία πιστεύομε ὅτι πρέπει νὰ ἔχουν καὶ οἱ πάπυροι τοῦ φυτικοῦ θεματολογίου τῶν μετανакτορικῶν λαρνάκων, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρχικὴ ἔμπνευση τῶν καλλιτεχνῶν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ταυτόχρονα ἀποτελοῦν στοιχεῖα τοῦ λεγόμενου νειλοτικοῦ τοπίου, ὅπου ὑπάρχει κάτι τέτοιο. Ὁ Warren σημειώνει τὴ γνωστὴ λάρνακα ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω²¹⁷, ὅπου τὰ κέρατα καθοσιώσεως μὲ τὸν διπλὸ πέλεκυ στὸ κέντρο τοὺς στέκονται σὲ ἓναν «ἰστόν», στὴ βάση τοῦ ὁποῖου φυτρώνουν ἐραλδικὰ φυτὰ, τὰ ὁποῖα ὁ Warren θεωρεῖ παρὰ τὴ σχηματοποίησή τους καὶ τὰ κρινοειδῆ στοιχεῖα τους²¹⁸ ὡς «undoubtedly papyrus». Σὲ ἄλλες λάρνακες ἡ ἱερὴ σημασία τοῦ παπύρου δὲν εἶναι τόσο ἐκδηλῆ ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει: π.χ. ἂς ἀναφέρομε τὸν πελώριο πάπυρο ποὺ κυριαρχεῖ στὴ μία μακρὰ πλευρὰ τῆς γνωστῆς κιβωτιόσχημης ΥΜ IIIA λάρνακας ἀπὸ τὰ Βασιλικά Ἀνώγεια²¹⁹, ἢ ἓναν ἀνάλογο στὴ μία στενὴ πλευρὰ ἄλλης λάρνακας ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους²²⁰ ἢ μία συστάδα σχηματοποιημένων παπύρων σὲ μετόπη λουτροειδοῦς λάρνακας ἀπὸ τὴν Παχυάμμο²²¹, πάριση μὲ ὀκτάποδα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἱερὴ καὶ ταφικὴ σημασία τείνει σήμερα νὰ γίνει γενικὰ ἀποδεκτὴ, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ἀνάλογη σημασία πρέπει νὰ ἔχει καὶ ἡ κατὰγραφη μὲ μεγάλους σχηματοποιημένους παπύρους κιβωτιόσχημη ΥΜ IIIA λάρ-

214. NIEMEIER ὁ.π. (Palaststilkeramik) 44 κέ. εἰκ. 14.11.

215. EVANS, PM III 371 κέ. εἰκ. 247.

216. Προσφάτως ἡ A. C. NORDFELDT, Residential Quarters and Lustral Basins, εἰς HÄGG-MARINATOS ὁ.π. (Function of the Min. Palaces) 190 πιθανολογεῖ εὐλόγως ὅτι τὸ λεγόμενο «λουτρό» πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ μία ἐκβαθυσμένη τυπικὴ «δεξαμενὴ καθαρμῶν».

217. Πρβ. BOSANQUET, BSA 8, 1901-2, πίν. 18.

NILSSON, MMR² 170 εἰκ. 71.

218. Ὁ H. BOSSERT, Altkreta³ (1937) εἰκ. 362 τὰ θεωρεῖ ρητὰ κρῖνους.

219. Πρβ. MARINATOS-HIRMER ὁ.π. πίν. 26 b· HOOD ὁ.π. (Arts) 42 εἰκ. 24.

220. ΤΖΕΛΑΚΙΣ, ΑΔ 33, B2, 1978 (1985), 380 πίν. 197β (τάφος 110)· ArchRep for 1985-86, 95.

221. MARINATOS-HIRMER ὁ.π. πίν. 126 πάνω.

νακα της Συλλογής Ludwig στη Βασιλεία²²². Σαφή θρησκευτική σημασία έχουν κατά τη γνώμη μας οι δύο μεγάλοι πάπυροι που πλαισιώνουν συμμετρικά ζευγος κεράτων καθοσιώσεως, στο κέντρο των οποίων φυτρώνει το ιερό φοινικόδενδρο, στη μια μακρά πλευρά κιβωτιόσχημης λάρνακας από τον θολωτό τάφο 3 'Αποδούλου^{222α}. 'Ακόμη ως παπυροειδή μοτίβα σε όριζόντια διάταξη θεωρούνται εκείνα της λάρνακας του θολωτού τάφου Α 'Αρχανών, έντεταγμένα διακοσμητικά σε ένα είδος φολιδωτού κοσμήματος²²³. Τέλος δὲν αποκλείεται νὰ ὑπάρχει κάποιος θρησκευτικός συμβολισμός σε θέματα σύνθετα ὅπως τὸ γνωστὸ τῶν πτηνῶν πού ραμφίζουν ἄνθη παπύρου, ὅπως π.χ. ἐκεῖνο πού ἀπεικονίζεται κάτω ἀπὸ τὸ πλοῖο τῆς ΥΜ ΙΙΒ λάρνακας ἀπὸ τὸ Γάζι —πλοῖο ἱερὸ καὶ ταφικὸ ὅπως ἔδειξε πειστικὰ ὁ 'Αλεξίου²²⁴: μία εἰκόνα τοποθετημένη ἐδῶ κάτω ἀπὸ τὸ νεκρικὸ πλοῖο μᾶλλον μὲ συμβολικὴ πρόθεση σὲ ἀνόργανη σύνθεση καὶ ὅχι σὰν ἀπλὸ παραπληρωματικὸ μοτίβο, ὅπως πιστεύει ὁ ἀνασκαφεύς, παρὰ τὴν προφανὴ ἀρχικὴ εἰκονογραφικὴ καταγωγὴ τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν λεγόμενο νειλοτικὸ κύκλο²²⁵. Φυσικὰ πολὺ πιὸ ἄμεση εἶναι ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν ἱερότητα τοῦ παπύρου ἢ ὁποῖα παρέχεται ἀπὸ μία λάρνακα τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 100 τῆς Κνωσοῦ²²⁶: ἐδῶ τὸ φυτὸ αὐτὸ —ἴσως μὲ ὀρισμένα στοιχεῖα φοίνικος;— δὲν ἀρκεῖται νὰ πλαισιώνει τὰ κέρατα καθοσιώσεως, ὅπως στὴ λάρνακα ἀπὸ τὸ Παλαίχαστρο πού εἶδαμε, ἀλλὰ φυτρώνει μέσα τους, λαμβάνοντας ἔτσι τὴ θέση τοῦ ἱερότατου συμβόλου, τοῦ διπλοῦ πελέεως.

Ἐὰν μπορούμε νὰ δεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ἱερὴ σημασία τῶν παπύρων στὶς λάρνακες, τότε διευρύνεται σημαντικὰ τὸ συμβολικὸ ἢ θρησκευτικὸ θεματολόγιο τῶν τελευταίων. Σὲ παλαιότερα στάδια τῆς ἔρευνας ἐπιστεύετο ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ καθεαυτὸ θρησκευτικὰ σύμβολα (διπλοὺς πελέεις, κέρατα καθοσιώσεως, γρύπες, βουκράνια κλπ.), τὰ θέματα τῆς ζωγραφικῆς τῶν λαρνάκων τῆς Μετανακτορικῆς ἐποχῆς ἦταν «χαρωπά» καὶ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὰ φυτικά, θαλάσσια καὶ γραμμικὰ μοτίβα τῆς σύγχρονης ἀγγειογραφίας, μὲ καθαρὰ διακοσμητικὸ χαρακτήρα χωρὶς θρησκευτικὸ συμβολισμό²²⁷. Πρῶτος ὁ Schefold²²⁸ ἔδειξε ὅτι οἱ ὀκτάποδες, τὰ ψάρια, οἱ ἀργοναῦτες, τὰ κύματα καὶ τὰ ἄλλα θαλάσσια μοτίβα²²⁹ πρέπει νὰ εἶχαν σαφὴ θρησκευτικὴ σημασία σχετικὴ

222. I. PINI εἰς F. BERGER-R. LULLIES (ἐκδ.), *Ant. Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig I* (Basel 1979) 13-15 ἀριθ. 1.

222α. ΤΖΕΛΑΚΙΣ, ΑΔ 34, Β2, 1979 (1987), 401 πίν. 213ζ. ΠΑΛΟΓΙΩΡΓΗ, SMEA 26, 1987, 141, πίν. XVI 7.

223. Κατὰ τοὺς ALEXIOU-PLATON-GUANELLA, *Das antike Kreta* (1967) 94 εἰκ. 99 πάνω.

224. ΑΛΕΞΙΟΥ, Πεπραγμένα Γ' Κρητολ. Συνεδρίου (Ρέθυμνο) 1971, 7.

225. Πρβ. EVANS, PM III 115.

226. EVANS, *The Tomb of the Double Axes*, *Archaeologia* 63, 1913-14, 91 εἰκ. 102 b.

227. ΑΛΕΞΙΟΥ, 'Οδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου 'Ηρακλείου (1968) 102. Πιὸ πρόσφατα πρβ. Γ. ΡΕΘΕΜΙΝΤΑΚΗΣ, ΑΔ 34, Α, 1979, 243.

228. K. SCHEFOLD, *Die Bedeutung der kret. Meerbilder*, *AntKunst* 1, 1958, 1 κέ. Wort und Bild (1975) 2, 23· WARREN, *The Aegean Civilizations* (1976) 108· πρβ. καὶ H. PICHLER-W. SCHIERING, AA 1980, 33, περί «Meeressymbolik» στὶς μεταγενέστερες λάρνακες. Πρόσφατα πρβ. LAFFINEUR, εἰς DARCQUE-POURSAT ὁ.π. 259.

229. Φαίνεται ὅτι οἱ λουτροειδεῖς σαρκοφάγοι, πού ἔχουν κυρίως αὐτὰ τὰ μοτίβα τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τους ὅσο καὶ στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες, μόνο στὴν ἀρχὴ χρησίμευαν ὡς οἰκιακοὶ λουτήρες, ἀργότερα ὅμως ἀκριβεῖς μιμήσεις τοῦ σχήματός τους, ἀκόμη καὶ στὶς λεπτομέρειες ὅπως οἱ ὀπὲς ἐκροῆς, ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς φέρτρα: προσφάτως πρβ. N. PLATON, *La civilisation égéenne II* (1981) 330.

μέ τη μετάσταση τῶν νεκρῶν καὶ τὴν ἀθανασία. Οἱ ομάδες καθέτων κυματοειδῶν γραμμῶν, τὶς ὁποῖες ὁ Γ. Μυλωνᾶς²³⁰ παρερμήνευσε σὰν βοστρύχους ἀπὸ τὴν κόμη τῶν νεκρῶν ἀρχικὰ κρεμασμένους ἔξω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο, πιθανὸν συμβολίζουν τὴ θάλασσα ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀποδίδονται σὲ ὀριζόντια διάταξη ὅπως συνήθως, ἀφοῦ οἱ διαθέσιμες ἐπιφάνειες εἶναι κατακόρυφες. Ὁ Ἀλεξίου²³¹ ἔδειξε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀπεικόνιση πλοίων ὑπάγεται σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία, ὅπως ἐξάλλου καὶ οἱ ἀφηγηματικὲς σκηνές (τελετουργικὸ κυνήγι, ταυροκαθάψια, θηλάζουσα ἀγελάδα, θρηνωδοί, ἀρματοδρομία, ἐπιτάφιοι ἀγῶνες ὅπως στὶς λάρνακες τῆς Τανάγρας²³² κλπ.). Πιστεύομε ὅτι καὶ τὸ φοινικόδενδρο ἔχει σαφὴ θρησκευτικὴ σημασία ὡς ἱερὸ δένδρον, τόσο στὶς λάρνακες —κυρίως σὲ αὐτές— ὅσο καὶ ἄλλοι²³³, ὅπως ἐλπίζομε νὰ ἀναπτύξομε σὲ ἄλλη θέση ἀναλυτικά. Στὶς λάρνακες ὑπάρχει ἀκόμη τὸ ὑβρίδιο φοινικόδενδρου-παπύρου²³⁴ καὶ διάφορα παπυρόσχημα μοτίβα. Τὰ πτηνὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν φανερό θρησκευτικὸ συμβολισμό²³⁵, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴν περίπτωση ποὺ κάθονται σὲ φοινικόδενδρο. Ἐξάλλου ὁ ἀρχέγονος συμβολισμὸς τους ὡς συμβόλων ἐπιφανείας τῆς θεότητος ἴσως εἶναι ἀκόμη ἰσχυρός, ὅπως στὴν περίπου σύγχρονη σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας, ἔστω ὅχι τόσο ἐκδηλᾶ. Τὸ θεματολόγιον αὐτὸ συμβολικοῦ θρησκευτικοῦ περιεχομένου διευρύνεται αἰσθητὰ ἐὰν μποροῦμε νὰ προσθέσομε τώρα καὶ τὶς διαφορὲς ἀπεικονίσεις παπύρων, ἀφαιρώντας τὶς ἀπὸ τὸν διακοσμητικὸ λεγόμενον νειλοτικὸ θεματολογικὸ κύκλον, ὅπου συνήθως κανονικὰ ἐντάσσονται²³⁶. Διερωτᾶται κανεὶς τί ἀπομένει ἔξω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θεματολόγιον, πέρα ἀπὸ τὰ γραμμικὰ καὶ γεωμετρικὰ μοτίβα, δεδομένου μάλιστα ὅτι πρόκειται περὶ φερέτρων καὶ ὅχι περὶ καθημερινῶν ἀντικειμένων κατασκευασμένων γιὰ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση. Πάντως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ρεθεμιωτάκης²³⁷, τὰ θρησκευτικὰ θέματα δὲν ὑστεροῦν σὲ διακοσμητικὴ διάθεση. Πιθανότατα πρέπει νὰ γενικεύσομε αὐτὸ ποὺ ὁ πιὸ πάνω ἐρευνητὴς²³⁸ δέχεται μόνον γιὰ τὸν σύνθετον κόσμον πολλῶν λαρνάκων: ὅτι σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ θεματολόγιον τῶν λαρνάκων, σὲ περισσότερον ἢ λιγότερον ἐμφανὴ βαθμὸν, ἀπαρτίζεται ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ συναποτελοῦν εἰκόνες ἐνὸς μινωικοῦ παραδείσου²³⁹.

230. G. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age* 178, βασιζόμενος πάντως σὲ πηγές.

231. ΑΛΕΞΙΟΥ ὁ.π. (Πεπραγμένα) 7 κέ. ΑΕ 1972, 86-98.

232. Οἱ ὁποῖες ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα μᾶλλον σὲ ἀφιξὴ Κρητῶν: ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΕ 1974, 28. Πρβ. W. DECKER, *Die myken. Herkunft des griech. Totenagons*, *Stadion* 8-9, 1982-83, 4-17· πρβ. εἰς E. THOMAS (ἐκδ.), *Forschungen zur ägäischen Vorgeschichte, Das Ende der myken. Welt, Akten des intern. Kolloquiums Köln 1984* (Köln 1987).

233. Προσφάτως πρβ. γενικὰ N. MARINATOS, *The Date-Palm in Minoan Iconography and Religion*, *OpAth* 1984, 115-122.

234. Πρβ. C. MAVRIYANNAKI, *Recherches sur les*

larnakes minoennes de la Crète Occidentale (Inc. Gr. LIX), 1972, 43 καὶ σημ. 20, 49, 63, 66-67 («Adder Mark»), 74 κέ.

235. Πρβ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ ὁ.π. 247 κέ.

236. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ ὁ.π. 243 καὶ σημ. 21.

237. Αὐτόθι 243.

238. Αὐτόθι 258.

239. Πρβ. GILL ὁ.π. (Dragon) 4, γενικὰ γιὰ τὰ ἀνθη παπύρων: «That papyrus was particularly regarded as among the flowers of paradise may account for its popularity as a ceramic motif, as well as for its association with the Minoan dragon, an inhabitant of the Minoan Elysian fields». Παρομοίως καὶ ὁ POURSAT ὁ.π. 471 κάνει χαρακτηριστικὴ μνεία περὶ μιᾶς «valeur conventionnelle d'image paradisiaque».

Ἄλλη σαφὴς ἐνδειξὴ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ σημασία τοῦ παπύρου εἶναι ἡ παρουσία του σὲ ἓνα βωμὸ ἀπὸ κονίαμα ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ, ὅπως σημειώνει ὁ Warren²⁴⁰. Τέλος ἄς προσθέσουμε ὅτι οἱ πάπυροι σὲ ἄκρα σχηματοποίηση στὰ λεγόμενα «λεόντεια προσωπεῖα» τῶν «ταλισμανικῶν» σφραγίδων, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω μὲ σαφὴ μαγικο-θρησκευτικὴ σημασία, ἴσως ἔχουν ὡς προγόνους τοὺς φυσιοκρατικὲς παραστάσεις τοῦ ἄνθους αὐτοῦ μεμονωμένου, ἀνάλογες μὲ αὐτὴ πού ἐξετάσαμε στὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸ Γερωντομουρί, ἂν ὅχι ἀπὸ στενὰ εἰκονογραφικῆς τουλάχιστον ἀπὸ θεματολογικῆς ἀπόψεως. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ σφραγιδολίων, τῶν ὁποίων τὸ σφραγιστικὸ πεδίο κυριαρχεῖται ἀπὸ ἓνα μεμονωμένο ἄνθος παπύρου, ἐνίοτε «in the "talismanic" manner»²⁴¹, ἀλλὰ πάντως χωρὶς τὴν τυποποιημένη σχηματοποίηση τοῦ «λεοντείου προσωπείου»²⁴².

Σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δέσμη παπύρων τοῦ δακτυλίου μας φυτρώνει σὲ ἓνα «λιθοσωρό», πού ἀποδίδεται σχηματικά. Οἱ πυκνὰ τοποθετημένοι λίθοι ἔχουν συνήθως ὠσειδῆς ἢ καὶ σφαιρικὸ σχῆμα, ἡ δὲ πάνω σειρὰ τοὺς σχηματίζει ἀκανόνιστη γραμμὴ. Μὲ κάπως ἀνάλογο τρόπο ἀλλὰ σὲ διαφορετικὴ, τριγωνικὴ διάταξη μὲ κάπως κυματοειδῆς περίγραμμα ἀποδίδεται στὸ γνωστὸ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ τὸ ὅρος ἢ βραχῶδες ὕψωμα στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου στέκεται ἡ «Ὁρεία Μήτηρ» μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ τελετουργικὴ χειρονομία τοῦ τεντωμένου χεριοῦ μὲ τὸ «σκηπτρο» πλαισιωμένη ἀπὸ δύολέοντες, ἐνῶ ἐμπρός της στέκεται σεβίζουσα ἀνδρική μορφή²⁴³. Σὲ ἀνάλογο λιθοσωρὸ φυτρώνουν οἱ τρεῖς φοίνικες πού εἶδαμε²⁴⁴, ἡ στέκονται δύο αἶγαγροι²⁴⁵: στὴν τελευταία αὐτὴ εἰκόνα μὲ τὸν ρεαλιστικὸ συνδυασμὸ ὄρους καὶ αἰγάγων ἓνας συμβολισμὸς δὲν εἶναι αὐταπόδεικτος, ἡ ὑπαρξὴ του ὅμως ἐνισχύεται ἀπὸ παραστάσεις ὅπως ἐκείνη τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Πύλου²⁴⁶, ὅπου στὴν κορυφὴ τοῦ βραχῶδους βουνοῦ ὑπάρχει βωμὸς καὶ ἐπιφάνεια θεότητος²⁴⁷, συμμετρικὰ δὲ μὲ τὸν αἶγαγρο ἀνδρική μορφή σεβίζουσα.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ συνηθισμένη τριγωνικὴ διάταξη τῶν σφαιριδίων τοῦ λιθοσωροῦ πού ἀποδίδει τὸ ὅρος ἢ τὸ ὕψωμα, μία εἰκονογραφικὴ σύμβαση πού ἀσφαλῶς ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ ἀνατολικὰς παραστάσεις, πάντοτε συναφεῖς μὲ ἱερὰ ἀντικείμενα ἢ θεοὺς²⁴⁸,

240. WARREN ὁ.π. (AAA) 95 εἰκ. 7. Πρβ. NIEMEIER ὁ.π. 46 καὶ σημ. 264 εἰκ. 14.10.

241. Π.χ. CMS X ἀριθ. 119 καὶ 230: MM III/ΥΜ I. Οἱ ἐνδοιασμοὶ τοῦ Betts, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὶς ἐκφράσεις «probably» καὶ «possibly» ἀντιστοίχως, δὲν φαίνονται δικαιολογημένοι ἐδῶ. Πρβ. καὶ BETTS ὁ.π. (σημ. 194) 70 κέ. εἰκ. 17-9: «a frequently repeated talismanic motif which sometimes also hints at the head of a papyrus plant».

242. Πρβ. τὸ σφράγισμα CMS X ἀριθ. 112: ΥΜ/ΥΕ, ἴσως ὄντως κρινοπάπυρος.

243. HOOD ὁ.π. (Minoans) 135 εἰκ. 118. Προσφάτως πρβ. NIEMEIER ὁ.π. (Zur Deutung des Thronraumes) 89 εἰκ. 18, μὲ συσχετισμὸ τοῦ βαιτυλόσχημου περιγράμματος τοῦ λιθοσωροῦ μὲ ἐκεῖνο τῆς ράχης τοῦ θρόνου τῆς

Αἰθουσας τοῦ θρόνου τῆς Κνωσοῦ.

244. Βλ. σημ. 146. Πρβ. ἓνα προφανῶς ἱερὸ δένδρο μεταξὺ βράχων σὲ δακτύλιο ἀπὸ τάφο τοῦ Σελλόπουλου Κνωσοῦ: POPHAM, BSA 69, 1974, 217 ἀριθ. J8 εἰκ. 14 D.

245. KENNA ὁ.π. 105 ἀριθ. 121. Πρβ. EVANS, PM IV 488 εἰκ. 417 b.

246. CMS I ἀριθ. 292.

247. Ὁ ΜΥΛΩΝΑΣ, Μυκηναϊκὴ θρησκεία (1977) 40 κέ. εἰκ. 21, βλέπει καὶ σὲ αὐτὴ τὴ μορφή ἓνα προσκυνητὴ, ὅπως καὶ «πετρῶδες ἔδαφος, μᾶλλον βουνό».

248. Πρβ. CONTENAU, Manuel d'archéologie orientale II (1931) 788 καὶ σημ. 1 εἰκ. 550, 950 εἰκ. 659. H. H. VON DER OSTEN, Ancient Oriental Seals in the Collection of E. T. Newell (1934) 108 ἀριθ. 416, μὲ

δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθεῖ στὴν περίπτωση τοῦ δακτυλίου μας διότι ἀντιβαίνει στὴν ὀριζόντια διάταξη τῆς βάσης τοῦ κυρίως θέματος, τῆς συστάδας τῶν παπύρων: ἔτσι ἀναγκάστηκε νὰ γίνῃ περίπου εὐθύγραμμη ἀλλὰ χωρὶς νὰ χάσει τὸν βασικὸ της χαρακτήρα. Φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ φυσιοκρατικὴ σκηνὴ ἀποδιδόμενη ρεαλιστικὰ²⁴⁹, ὅπως π.χ. λέων ποὺ τρέχει σὲ βραχῶδες τοπίο ὅπως στὴ σφραγίδα τοῦ Μουσείου Σητείας ἀριθ. 4509 ἀπὸ τὴ Ζάκρο, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο τὸ ὑδρόβιο αὐτὸ φυτὸ νὰ φυτρώνει σὲ βραχῶδες ὕψωμα ἢ λιθοσωρό: ἐπομένως πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ συμβατικὴ ἀπόδοση συνδυασμοῦ δύο θρησκευτικῶν συμβόλων, τοῦ παπύρου καὶ τοῦ λιθοσωροῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τελευταῖο, δὲν εἶναι πάντοτε σαφὲς πότε πρόκειται περὶ συμβατικῆς ἀποδόσεως βραχῶδους ὕψωματος ἢ βουνοῦ, ὅπως ὑποτίθεται γενικὰ ὅτι εἶναι ἡ περίπτωση στὸ σφράγισμα μὲ τὴν «Ὁρεία Μητέρα» ποὺ εἶδαμε, ἢ περὶ ἀπλοῦ ἐξάρματος λίθων-βωμοῦ ἢ βωμοῦ-ἔρματος σὲ ὑπαίθριο τέμενος²⁵⁰: ἡ ὑπαρξὴ τῶν τελευταίων, ἤδη ἀπὸ τὴ ΜΜ περίοδο, καὶ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὴ θρησκεία, ἔχει σημειωθεῖ²⁵¹.

Ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία τῶν παρισταμένων στὸν δακτύλιό μας, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἱερὴ τους σημασία. Ὁ δακτύλιος αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι πρόγονος —ἐγγύτερος ἢ ἀπώτερος— τῆς πλούσιας σειρᾶς τῶν χρυσῶν σφραγιστικῶν δακτυλίων μὲ θρησκευτικὲς σκηνές, οἱ ὅποιοι, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Rutkowski²⁵², προέρχονται ὅλοι ἀπὸ τάφους, ἀνήκουν ὅλοι σὲ μία συγκεκριμένη βραχεία ἱστορικὴ περίοδο τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ΥΜ Ι²⁵³, τὶς θρησκευτικὲς ἰδέες τῆς ὁποίας ἀπεικονίζουν, καὶ ἔχουν ἀναμφίβολα ρίζες στὸ παρελθόν — ὅπου προφανῶς ἀνήκει ὁ δακτύλιός μας. Οἱ δακτύλιοι αὐτοί, σχεδὸν ὅλοι χρυσοί, πρέπει νὰ ἦταν φυλακτά, προσωπικὰ εἶδη, τὰ ὁποῖα, πρὶν γίνουν ταφικὰ κτερίσματα, τὰ κρεμοῦσαν πάνω τους²⁵⁴, ἀφοῦ ὁ καθεαυτὸ δακτύλιος κανονικὰ ἦταν πολὺ στενὸς —μᾶλλον συμβολικὸς— καὶ συνήθως δὲν ἐπέτρεπε νὰ φοριοῦνται στὸ δάχτυλο, σὲ φανερὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς δύο προφανῶς κάπως παλαιότερους δακτυλίους μας ἀπὸ τὸ Γεροντομουρί, οἱ ὅποιοι ἦταν ἀκόμη λειτουργικῶν διαστάσεων.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

ἱερὸ δένδρο στὴν κορυφῇ W. S. SMITH, *Interconnections in the Ancient Near East* (1965) 101 καὶ σημ. 23 εἰκ. 134· STROMMINGER-HIRMER, *Mesopotamien* (1962) 73 εἰκ. 113 δ' σειρά. Πρβ. PITTMAN ὅ.π. 22 εἰκ. 12 μὲ μυθολογικὴ κυνηγετικὴ σκηνή.

249. Στὸν κύλινδρο τῆς Ἀγ. Πελαγίας ὑπάρχει ἀπλῶς μία γραμμὴ ἐδάφους κυματοειδῆς. Γιὰ τὴ γραμμὴ αὐτὴ πρβ. POURSAT ὅ.π. 471.

250. Πρβ. ΜΥΛΩΝΑΣ ὅ.π. 28, 50 εἰκ. 12· Πολύχρυσοι Μυκῆναι (1983) 194 εἰκ. 142.

251. Πρβ. W. K. C. GUTHRIE, *The Religion and Mythology of the Greeks*, CAH³ II 2, 1975, 865: «The

parallel with the Greek *herma* or *hermaion* is striking».

252. B. RUTKOWSKI, *Cult Places in the Aegean World* (1972) 60.

253. Μάλιστα στὸ πρωιμότερο τμήμα τῆς περιόδου: πρβ. HOOD ὅ.π. 135.

254. Πρβ. RUTKOWSKI ὅ.π.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ: Κατὰ τὴ διόρθωση τῶν δοκιμίων ἐλήφθη τὸ ἄρθρο τῆς L. Morgan, BSA 82, 1987, 171-99. Μοναδικὴ εἶναι ἡ ἀπεικόνιση γυναίκας (177 κέ. εἰκ. 5) μὲ λατρευτικὴ χειρονομία ἐμπρὸς σὲ ὕβριδιο «μυκηναϊκὸ ἄνθος» ἀπὸ τμήματα φοίνικα καὶ παπύρου, ἡ ὁποία δικαιώνει τις πρὸς πάνω ἀπόψεις μας.

ΣΥΝΟΛΟ ΟΜΑΔΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ ΣΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ¹

(Πίν. 7-14)

Στις αρχές του 1981 η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στη θέση Χαλικιάκι του δήμου της Αίγινας, στο οικόπεδο Μ. Μπουσέκα², εξηνταένα λακκοειδεείς τάφους.

Το Χαλικιάκι βρίσκεται στα ΒΑ. της πρωτεύουσας του νησιού και αποτελεί μέρος της νεκρόπολης που περιέβαλλε την αρχαία Αίγινα. Κοντά στο οικόπεδο που ανασκάφτηκε έχουν εντοπιστεί αρκετοί όρατοι τάφοι, ενώ σε γειτονικά οικόπεδα έχουν κατά καιρούς ερευνηθεί μερικοί, κυρίως υπόγειοι θαλαμωτοί³. Οί τάφοι όμως του οικοπέδου Μπουσέκα αποτελούν σύνολο, που εντάσσεται στην ευρύτερη νεκρόπολη της περιοχής αλλά έχει εντελώς δικό του, ιδιαίτερο, χαρακτήρα.

Η ανασκαφή άρχισε έσπευσμένα, αφού είχαν ήδη τελειώσει οι έκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση νέας οικόδομης. Οφείλεται σε τυχαία ανακάλυψη και είναι ένα δείγμα σωστικής επέμβασης, έστω και την τελευταία στιγμή, με όλα της τα προβλήματα και τους περιορισμούς, τόσο τοπικούς όσο και χρονικούς. Απέτρεψε όμως την ολοκληρωτική καταστροφή και κατά συνέπεια την πλήρη άγνοια του νεκροταφείου.

Οί τάφοι καλύπτουν το δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου (είκ. 1), είναι άπλοι όρθογώνιοι⁴, όχι καλά λαξευμένοι λάκκοι, άνοιγμένοι βιαστικά στον πολύ μαλακό και εύθρυπτο σαπιόβραχο της περιοχής. Είναι τοποθετημένοι πυκνά, σε έντεκα σειρές, με φορά από ΒΔ. προς ΝΑ., εκτός από τέσσερις (XXXVII, XXXVIII, XLI, LI), που έχουν φορά από Δ. προς Α. και έναν (L) από ΝΔ. προς ΒΑ. Είναι άμέσως φανερή ή προσπάθεια έξοικονόμησης όσο δυνατόν περισσότερου χώρου (πίν. 7α-β).

Οί τάφοι βρέθηκαν διαταραγμένοι και γεμάτοι χώμα, με τοιχώματα αρκετά χαλασμένα από τη συνεχή καλλιέργεια του χώρου αλλά και την οικόδομηση ενός παλαιότερου σπιτιού. Την καταστροφή συμπλήρωσε η διάνοιξη των πεδίων για την ανέγερση νέας οικόδομης⁵. Αυτό είχε ως συνέπεια τα στοιχεία που προήλθαν να είναι έλλιπη και να παραμείνουν αναπάντητα μερικά έρωτήματα.

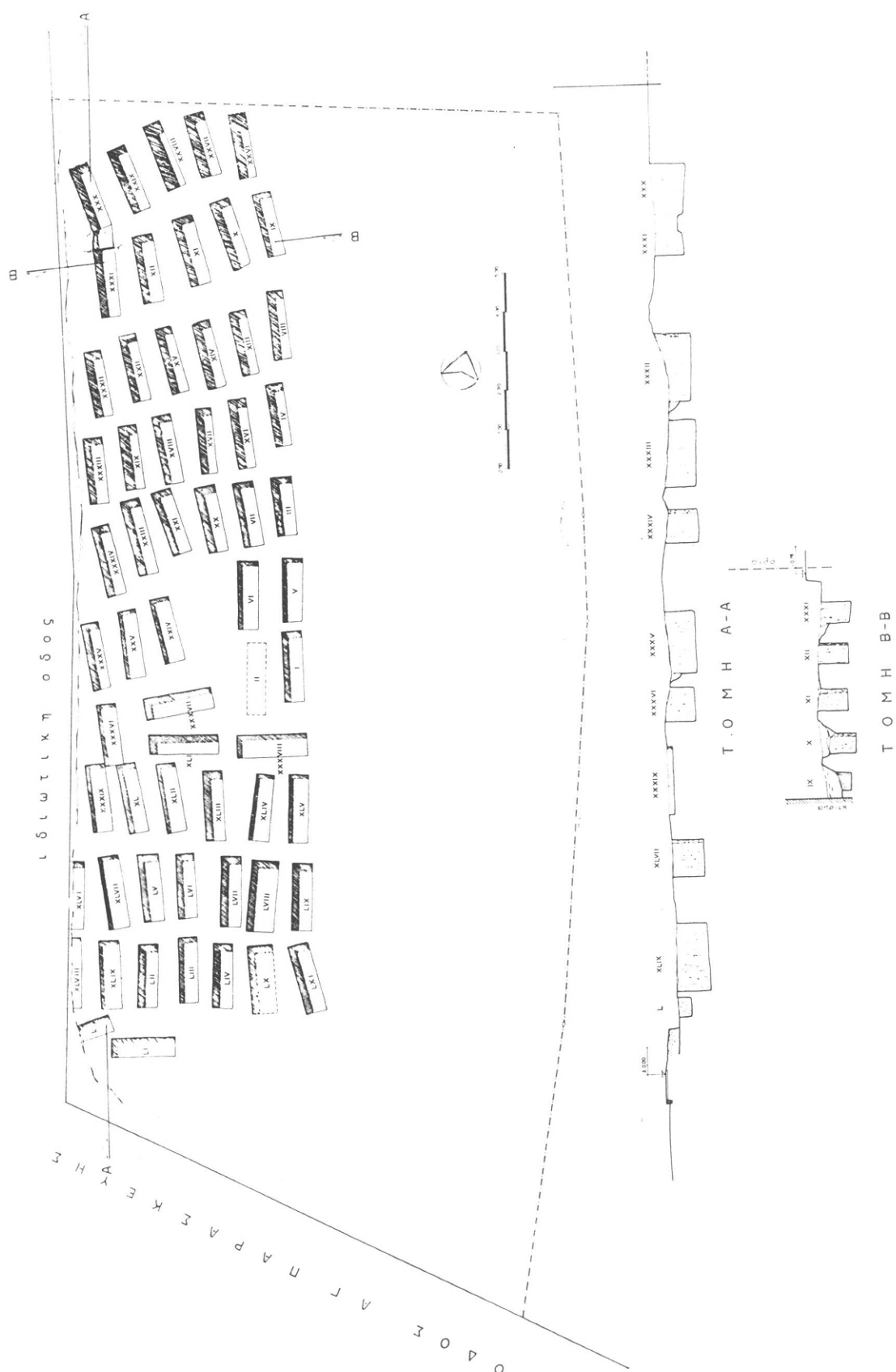
1. Ευχαριστώ θερμά τον έφορο Αρχαιοτήτων Αττικής κ. Β. Πετράκο για την παραχώρηση αυτής της δημοσίευσης και για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του. Ευχαριστώ επίσης την αρχιτέκτονα κ. Αίκ. Κολιινιάτη και τη συντηρήτρια κ. Ίωάν. Διαμαντάκου, και ιδιαίτερα τον αρχιεργάτη κ. Κ. Λορέντζο για την πολύτιμη συνεργασία του.

2. Λεωφόρος Αγ. Παρασκευής άρ. 174.

3. Οικόπεδα: Β. Τσακαλάκη, Τ. Ζούλη, Σπ. Ξυδέα, Γ. Τζίτζη, Δ. Τζίτζη, Φωκ. Πανταζή.

4. Οί διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. από 1.50 μ. μέχρι 1.97 μ., πλάτ. από 0.40 μέχρι 0.60 μ., βάθ. από 0.50 μέχρι 1.40 μ.

5. Η ανασκαφή άρχισε από τα σκάμματα των πεδίων, όπου ήταν δεδομένη η ύπαρξη τάφων, γι' αυτό και η άρίθμηση των τάφων δεν ακολουθεί κανονική σειρά.

Είς. 1. Οι ομάδες τάφου στη θέση Χαλκικάκι της Αίγινας.

Τὸ ἀνακάτωμα τῶν χωμάτων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χαθοῦν τὰ ὅστα τῶν νεκρῶν. Μόνο στὸν τάφο XV ἡ βαθύτερη ταφή ἦταν ἀδιατάρακτη⁶. Στους ὑπόλοιπους τάφους βρέθηκαν εἴτε κομμάτια ὀστέων διασκορπισμένα στὴν ἐπίχωση (σὲ πολλές περιπτώσεις τὰ ὅστα ἦταν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χείλους τοῦ τάφου) ἢ καὶ καθόλου ὅστα.

Μὲ τὴ διατάραξη τῆς ἐπίχωσης διασκορπίστηκαν καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα, ἔτσι ἐξαφανίστηκαν πολλὰ στοιχεῖα καὶ κυρίως χάθηκε ἡ δυνατότητα νὰ διαχωριστοῦν τὰ εὐρήματα σὲ ταφές ἢ νὰ καθοριστεῖ ποιά ἀντικείμενα ἦταν μέσα ἢ ἐνδεχομένως πάνω στοὺς τάφους⁷. Ἐτσι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ φερτὰ ὄστρακα, ποὺ δὲν ἔχουν καμιά χρονολογικὴ σχέση μὲ τὸ νεκροταφεῖο καὶ ἀντίθετα λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀγγείων, ποὺ χωρὶς ἄλλο ἀνῆκαν στοὺς νεκρούς.

Τὰ ἀγγεῖα εἶναι στὸ σύνολό τους φτηνά⁸ καὶ ταπεινά καὶ ταξινομοῦνται στὶς παρακάτω κατηγορίες:

1. Μελανόμορφα ἀττικά:

α. *Λήκυθοι μὲ θέματα πολεμικά*: Πολλές ἀπεικονίζουν «τὴν ἀναχώρηση πολεμιστῆ»⁹. Σὲ τμήμα ληκύθου ἀπεικονίζονται πολεμιστὲς στὴ σειρὰ¹⁰ ἐνῶ σὲ τμήμα κύλικος ἑνας πολεμιστῆς¹¹. Σὲ ἄλλες ληκύθους παριστάνεται κάποια συμπλοκή. Ἐνοπλος πολεμιστῆς ἐπιτίθεται ἐναντίον ἄλλου¹². Ἀοπλος ἄνδρας βρίσκεται μεταξὺ δύο

6. Ὁ τάφος XV περιεῖχε δύο νεκρούς. Ὁ πρῶτος σκελετὸς βρέθηκε σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ τάφου. Τὸ κρανίον ἦταν πρὸς τὸ νότιο στενὸ τοίχωμα. Ὁ δεῦτερος σκελετὸς εἶχε τὸ κρανίον πρὸς τὸ βόρειο στενὸ τοίχωμα. Ἡ βαθύτερη ταφή ἀνῆκε σὲ γυναῖκα καὶ εἶχε κτερίσματα: μελανόμορφη λήκυθος (ἀρ. εὐρ. (Μ)ουσειοῦ (Α)ἰγίνης 3467) (πίν. 8α), χάλκινο δακτύλιο (Μ.Α. 3464), δύο κομμάτια χάλκινων καρφίδων (Μ.Α. 3465) καὶ μία χάντρα (Μ.Α. 3466). Ἡ βαθύτερη ταφή καλυπτόταν ἀπὸ μερικές ἀδούλευτες πέτρες καὶ χώμα.

7. Συχνὰ ὄστρακα τοῦ ἴδιου ἀγγείου ἦταν σὲ διαφορετικὸς τάφος (π.χ. Μ.Α. 3475, εἰκ. 3 καὶ πίν. 11β), στοὺς τάφους XXXII καὶ XXXIII). Πεταμένα ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χείλους ἐνὸς τάφου μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ γειτονικούς. Βλ. καὶ ἀρ. 50.2 (πίν. 10δ), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση, ἐνῶ σίγουρα ἀνήκει στὸ νεκροταφεῖο.

8. Βλ. χαρακτηρισμοὺς γιὰ παρόμοια ἀγγεῖα, E. HASPELS, *Attic Black Figured Lekythoi* (Paris 1936) 67, γιὰ ἐργαστήριον «Cock Painter», P. N. URE, *Vith and Vth Century Pottery from Ritsona* (London 1927) 54 (Class N). D. C. KURTZ, *Athenian White Lekythoi* (Oxford 1975) 122 (black bodied lekythoi of secondary shape) καὶ 143.

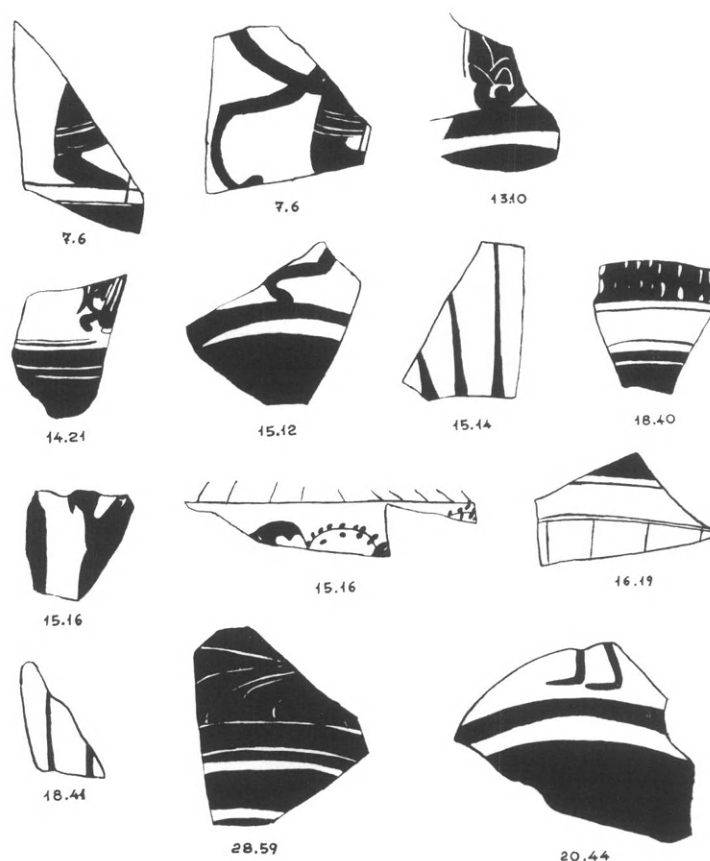
9. Μ.Α. 3458 (πίν. 8α), Μ.Α. 3470, Μ.Α. 3472 (πίν. 8β), Μ.Α. 3479 (πίν. 12β), ἀρ. 7.6 (εἰκ. 2) ἀρ. 39.91. Γιὰ

ληκύθους μὲ θέμα τὴν ἀναχώρηση πολεμιστῆ ἢ ἐφήβου (οἱ ἐφηβοὶ συνήθως παριστάνονται γυμνοί) βλ. J. D. BEAZLEY, *Attic Black-Figure Vase Painters* (Oxford 1956) 467-68 (warrior leaving home), ἀρ. 19-29, 31-37, J. D. BEAZLEY, *Paralipomena* (Oxford 1971) 209-210 (warrior leaving home) καὶ ἀναχώρηση ἐφήβου ABV 469-470, ἀρ. 83-84. Βλ. καὶ R. YOUNG, *Hesperia* 20, 1951, πίν. 45, ἀρ. 4 καὶ τάφος 17 σ. 99: τέλος 6ου π.Χ. αἰ. Βλ. CVA France (20), Laon (1), πίν. 14, ἀρ. 10 (37912): π. 500-490 π.Χ.

10. Ἀρ. 19.51 (πίν. 10β). Στὸν ὄμο φύλλο κισσοῦ. Ἀνήκει στὸ ἐργαστήριον «Cock Painter». Πιθανόν ἴδιο θέμα *Paralipomena* 210, Agrigento (two warriors between two youths).

11. Μ.Α. 3475 (πίν. 11β καὶ εἰκ. 3).

12. Μ.Α. 3477 (πίν. 11α). Γιὰ παρόμοια λήκυθο βλ. URE ὁ.π. πίν. XVI, ἀρ. 130.116. ABV 466-467 (fight). *Paralipomena* 209. UR. KNIGGE, *Kerameikos IX* (Berlin 1976) πίν. 45, ἀρ. 17, 6 καὶ σ. 89, ὁ τάφος: 500-490 π.Χ. CVA Gr. Britain (12), Reading (1), πίν. 12. CVA France (20), Laon (1), πίν. 14 καὶ 15. CVA Deutschland (30), Frankfurt (2), πίν. 47, ἀρ. 6 καὶ 7: τέλη 6ου π.Χ. αἰ. CVA Italia (50), Palermo (1), πίν. 3, ἀρ. 7-8 καὶ 9-10: 510-500 π.Χ. CVA Italia (59), Chiusi (1), πίν. 23, ἀρ. 1-4: 510-490 π.Χ.

Είχ. 2. "Οστρακα ληγύθων. Ἄρ. 7.6 (τάφος VI), ἄρ. 13.10 (τάφοι IX καὶ XXIX), ἄρ. 14.21 (τάφος XIII), ἄρ. 15.12 (τάφος X), ἄρ. 15.14 (τάφος X), ἄρ. 15.16 (τάφος X), ἄρ. 16.19 (τάφος XII), ἄρ. 18.40 (τάφος XVI), ἄρ. 20.44 (τάφος XVII), ἄρ. 28.59 (τάφος XXV).

ἐνόπλων¹³. Κένταυρος καταβάλλει μὲ κλαδὶ τὸν πεσμένο στὸ ἔδαφος ἀντίπαλό του¹⁴.

β. Λήκυθοι μὲ θέματα ἀπὸ τὸ κύκλο τοῦ Διονύσου: Διόνυσος καθισμένος μεταξὺ μαινάδων¹⁵, μαινάδα σὲ χορευτικὴ κίνηση μεταξὺ δύο σατύρων¹⁶, καθισμένος Διόνυ-

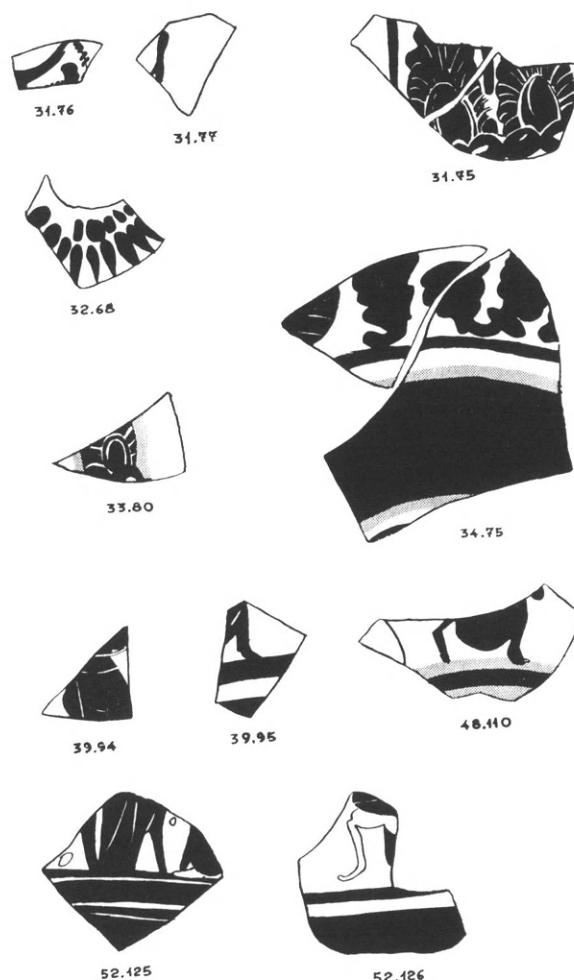
13. M.A. 3478 (πίν. 9α). Ἀνήκει στὸ ἐργαστήριον «Cock Painter». Γιά παρόμοιο θέμα βλ. HASPELS ὁ.π. πίν. 38, ἄρ. 3 τοῦ «Diosphos Painter», «... two warriors parted...» Στὴ λήκυθο M.A. 3478 ἡ χειρονομία τοῦ ἄοπλου ἀνδρὰ μοιάζει περισσότερο μὲ ἱκεσία παρὰ μὲ προσπάθεια ἀπομάκρυνσης τῶν ὀπλιτῶν.

14. M.A. 3480 (πίν. 10α). Βλ. P. BAUR, Centaurs (Berlin 1912) (Centaurs of Class A with equine fore-legs on archaic attic vases) 38, ἄρ. 111 καὶ σ. 39, ἄρ. 118. Γιά παρόμοιο θέμα βλ. CVA France (20), Laon (1), πίν. 15, ἄρ. 7 (37902): π. 490 π.Χ. καὶ πίν. 17, ἄρ. 11 (37927): π. 500-490 π.Χ. (στὸν ὅμο ἄλλη διακόσμηση).

15. M.A. 3457 (πίν. 8α). Γιά παρόμοια λήκυθο βλ.

URE ὁ.π. πίν. XIV, ἄρ. 130.113 καὶ σ. 52 (Class N). BEAZLEY, ABV 468, ἄρ. 48 καὶ 49. Paralipomena 208. CVA The Netherlands (4), Leiden (2), πίν. 86, ἄρ. 3-5, 8: 500-490 π.Χ. Γιά ἴδιο θέμα, ἀλλὰ ἀκτίνες στὸν ὅμο βλ. CVA U.S.A. (8), Fogg and Gallatin Collections, Fogg M III H1, πίν. XI, ἄρ. 3 καὶ σ. 28: τέλη 6ου π.Χ. αἱ.

16. M.A. 3467 (πίν. 8α), γιά παρόμοια λήκυθο βλ. URE ὁ.π. πίν. XIV, ἄρ. 130.108 καὶ 127.59 καὶ 43 (Class E). HASPELS ὁ.π. 67. Γιά σχῆμα καὶ διάταξη διακόσμησης, ἀλλὰ ἄλλο θέμα βλ. CVA Italia (50), Palermo (1), Coll. Normino (1) III.H, πίν. 2, ἄρ. 1-3: π. 530-520 π.Χ. CVA The Netherlands (4), Leiden (2), πίν. 85, ἄρ. 1-2: π. 530-520 π.Χ.

Εικ. 3. "Οστρακα ἀγγείων. ᾿Αρ. 31.75 (τάφοι XXIX καὶ XXX), ᾰρ. 32.68 (τάφος XXVIII), ᾰρ. 33.80 (τάφος XXX), Μ.Α. 3475 (τάφοι XXXII καὶ XXXIII), ᾰρ. 39.94 (τάφος XXXV), ᾰρ. 39.95 (τάφος XXXV), ᾰρ. 52.125 (τάφος LI), ᾰρ. 52.126 (τάφος LI).

σος μεταξύ δύο σατύρων¹⁷, γυναίκα καθισμένη στὴ ράχη ταύρου μεταξύ δύο καθιστῶν μορφῶν¹⁸, μαινάδα σὲ χορευτικὴ κίνηση μπροστὰ σὲ καθισμένο Διόνυσο¹⁹.

17. Μ.Α. 3474 (πίν. 9β,γ): γιὰ σχῆμα βλ. URE ὁ.π. 46 (Group H). ABV 489 (Ure Class H: Marathon Painter and Class of Athens 581) καὶ ᾰ... (Class of Athens 581) is a class and the criterion for inclusion is shape and make, also patternwork. The style of drawing varies...». HASPELS ὁ.π. πίν. 31, 3 καὶ 5. Γιὰ ἴδιο θέμα βλ. ABV 501, ᾰρ. 73-75 bis (Class of Athens 581). Paralipomena 230 (Class of Athens 581, Group P-Type ii-P. 24412, 24413-24418, 24431. Βλ. καὶ URE, ὁ.π. πίν. XV, ᾰρ. 80.242 καὶ σ. 48-49 ἴδια διακόσμηση ὧμου ἀλλὰ κάτω «unusually broad black band at bot-

tom of figure zone» καὶ ABV 488, ᾰρ. 2. Παρόμοιο θέμα ἀλλὰ ἴδιο σχῆμα βλ. CVA Suisse (3), Genève (2), πίν. 72, ᾰρ. 17, 18 καὶ σ. 42: ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. Ἱδια διάταξη διακόσμησης βλ. CVA Schweiz (4), Basel (1), πίν. 54 ᾰρ. 10, 11: π. 500 π.Χ.

18. Μ.Α. 3483 (πίν. 13α), γιὰ παρόμοια λήκυθο βλ. HASPELS ὁ.π. 134. Paralipomena 282 (woman with a bull or cow between two seated women) (manner of the Haimon P.).

19. ᾿Αρ. 33.78 (πίν. 10γ), γιὰ παρόμοια μαινάδα, ἀλλὰ

γ. *Λήκυθοι με διάφορα θέματα*: Τρεῖς ὀρθιες μορφές²⁰, τρεῖς γυμνοὶ νέοι²¹, Ἑρμῆς ὀδηγεῖ τρεῖς γυναικες²², τμήμα ἀνακεκλιμένης μορφῆς²³, τμήμα σώματος ληκύθου με παράσταση σφίγγας²⁴, ἔφιππη μορφή²⁵, τέθριππο με ἡνίοχο καὶ στὸ πλάι ἡ Ἀθηνᾶ²⁶, ἄρματα στὴ σειρά²⁷ καὶ ὄστρακα ληκύθων, τῶν ὁποίων τὸ θέμα δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ἀκριβῶς, ἐπειδὴ οἱ παραστάσεις εἶναι πολὺ ἀποσπασματικές²⁸.

2. Ἀττικὲς λήκυθοι με ὀρθὰ ἀνθέμια²⁹.

3. Μελαμβροφὴ ἀγγεῖα: μελαμβροφῆς λήκυθος, με στιγμὲς πρὸς τὴν ἔνω-

μεταξὺ δύο καθιστῶν ἀνδρῶν βλ. CVA Gr. Britain (6), Cambridge (1), πίν. 22, ἀρ. 2 (Cock P.). Γιὰ παρόμοια μαινάδα με σάτυρο βλ. ABV 469, ἀρ. 65 (Cock P.). Paralipomena 210. Πρβ. CVA Deutschland (47), Tübingen (3), πίν. 44, ἀρ. 6-8: 500-490 π.Χ. (Klasse von Athen 581: Kalinderu Gruppe). CVA Norway (1), πίν. 25, ἀρ. 3-4: ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. (near the Kalinderu Group). Γιὰ ἴδιο θέμα, ἀλλὰ ἄλλη ἐκτέλεση Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἑλευσίνος (Ἀθήνα 1975) τόμ. Γ, πίν. 217, ἀρ. 112, ἐγγ. Γ1 καὶ τόμ. Α, 87: ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. Βλ. καὶ ἀρ. 31.76 (εἰκ. 3), χέρι παρόμοιας μαινάδας.

20. M.A. 3481 (πίν. 11γ), γιὰ παρόμοια λήκυθο βλ. URE ὁ.π. 48-49 (Group J). Ὁ BEAZLEY στὸ ABV, τὰ παραδείγματα τῆς Ure (Group J) τὰ ἀποδίδει στὸν ζωγράφο «Class of Athens 581» καὶ τὸν κύκλο του, βλ. σ. 488 ἀρ. 2, σ. 499 ἀρ. 29, σ. 502, ἀρ. 114, σ. 504 ἀρ. 13.

21. M.A. 3482 (πίν. 12α), γιὰ παρόμοιο θέμα βλ. URE ὁ.π. πίν. XVI, ἀρ. 80.251: ABV 496, ἀρ. 178 (Class of Athens 581). Βλ. καὶ URE ὁ.π. πίν. XV, ἀρ. 31.165. Γιὰ ἴδια διάταξη διακόσμησης, ἀλλὰ ἄλλη ἐκτέλεση βλ. CVA Roumanie (2), Bucarest (2), πίν. 17, ἀρ. 1, 3-5: ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ.

22. M.A. 3486 (πίν. 8β), γιὰ παρόμοια λήκυθο πρβ. URE ὁ.π. πίν. XV, ἀρ. 133.57 καὶ σ. 50. ABV 500, ἀρ. 45 καὶ σ. 538 «... on the relation to the Class of Athens 581 and to the Diosphos P. see there...». Βλ. HASPELS 134. Paralipomena 232-33 (Haemonian lekythoi of Class of Athens 581 ii)— ἄλλα θέματα ἀλλὰ ἴδια διάταξη διακόσμησης.

23. Ἀρ. 28.59 (εἰκ. 2), βλ. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ ὁ.π. τόμ. Γ, πίν. 227 ἀρ. 125, τάφος Γ8 καὶ τόμ. Α, 94: ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ.

24. Ἀρ. 31.69. Στὸν ὅμο κόκκορας καὶ δύο φύλλα κισσοῦ. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ὄστρακα τῶν τάφων XXIX καὶ XXXII. Γιὰ παρόμοιο θέμα βλ. ABV 470, ἀρ. 94, 95, 110-113. Paralipomena 211 (Athens 18994 from Vari).

25. Ἀρ. 33.81 (πίν. 10γ). Συνανήκει ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ συγκολληθεῖ κι ἄλλο ὄστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ληκύθου. Στὸν ὅμο ἄκρες ἀκτινωτοῦ, φυλλοειδοῦς κοσμήματος. Στὴ κοιλιά τμήμα δύο κλαδιῶν με στιγμὲς. Γιὰ διάταξη ὁμοῦ βλ. URE ὁ.π. 48 (Group J) καὶ 40: π. 500 π.Χ.

Ἀρ. 40.100 (πίν. 11α), βλ. HASPELS ὁ.π. 100 «... last

phase of Diosphos P.».

26. Ἀρ. 52.119 (πίν. 10β), γιὰ παρόμοια λήκυθο βλ. ABV 545, ἀρ. 184-194 καὶ σ. 546, ἀρ. 211-213 (Athena and Giant with chariot) (manner of the Haimon P.). Paralipomena 275 (chariot speeding and Athena running) (manner of the Haimon P.). Πρβ. παρόμοιο θέμα, ἀλλὰ πρὸ προσεγμένη δουλειά CVA New Zealand (1), πίν. 23, ἀρ. 6-8: α' μισὸ 5ου π.Χ. αἰ. (manner of the Haimon P.).

27. Ἀρ. 56.130 (πίν. 10γ). Γιὰ τὴ βάση (δὲν μπορεῖ νὰ συγκολληθεῖ με τὸ ὄστρακο τῆς κοιλιάς) βλ. URE ὁ.π. 41, εἰκ. 4 (type k). ABV 545 (chariot race) (manner of the Haimon P.).

28. Ἀρ. 14.21 (εἰκ. 2), ἀρ. 15.12 (εἰκ. 2), ἀρ. 15.16 (εἰκ. 2), ἀρ. 17.22 καὶ ἀρ. 62.139 (πίν. 10δ), ἀρ. 20.44, (εἰκ. 2), ἀρ. 39.94 (εἰκ. 3), ἀρ. 39.95 (εἰκ. 3), ἀρ. 52.125 καὶ ἀρ. 52.126 (εἰκ. 3).

Βλ. καὶ ὤμους ληκύθων ἀρ. 32.68 (εἰκ. 3) καὶ ἀρ. 35.85 (πίν. 11β), ποὺ πιθανὸν ἀνήκει στὸ ἐργαστήριό τοῦ «Diosphos P.», βλ. HASPELS ὁ.π. Γιὰ τὸ σχῆμα τῆς ληκύθου βλ. R. FOLSOM, Attic Black-Figured Pottery (N. Jersey 1975) 33 «standard lekythos»: π. 500 π.Χ.

29. M.A. 3468 (πίν. 13β), βλ. URE ὁ.π. 54 (Group O καὶ κυρίως O₂). HASPELS ὁ.π. 93-94 καὶ 185-186. KURTZ ὁ.π. 147, ἰδιαίτερα 151, σημ. 11 καὶ σ. 152-53. Βλ. καὶ Paralipomena 242 γιὰ ληκύθους αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ ζωγράφου «Class of Athens 581». KNIGGE ὁ.π. ὅπου πολλὰς λήκυθοι αὐτοῦ τοῦ τύπου. CVA Canada (1), Toronto (1) πίν. 41, ἀρ. 3., π. 500-475 π.Χ. CVA New Zealand (1), πίν. 24, ἀρ. 13: α' τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ. CVA Italia (56), Gela (4), πίν. 44, κυρίως οἱ ἀρ. 3, 4: περ. 480 π.Χ. CVA Schweiz (2), Zürich (1), πίν. 20, ἀρ. 11-12: α' τέταρτο 5ου π.Χ. αἰ. CVA Deutschland (41), Hamburg (1), πίν. 32, ἀρ. 6, 7: α' τρίτο 5ου αἰ. π.Χ.

Ἀρ. 13.10 (εἰκ. 2), συγκολλημένο ἀπὸ δύο ὄστρακα, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τοὺς τάφους IX καὶ XXIX.

Ἀρ. 31.75 (εἰκ. 3), ποὺ συγκολλήθηκε ἀπὸ ὄστρακα τῶν τάφων XXIX καὶ XXX.

Ἀρ. 33.80 (εἰκ. 3). Καὶ ἀρ. 52.121 (πίν. 13α), γιὰ παρόμοια λήκυθο βλ. κυρίως CH. DUGAS, Delos X (Paris 1928) πίν. 43, ἀρ. 565. CVA Deutschland (26), Stuttgart (1), πίν. 24, ἀρ. 12 καὶ 13: ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ.

ση κοιλιᾶς καὶ ὤμου καὶ ἀκτίνες στὸν ὄμο³⁰, λήκυθος μὲ ἀραιὲς ἀκτίνες στὸν ὄμο³¹, τμήμα ὤμου μελαμβανοῦς λήκυθου μὲ «μπομπουνία», πού πλαισιώνονται ἐναλλάξ ἀπὸ ἄσπρο τόξο³². Φιαλίδιο³³, τμήμα «ἀλατοδοχείου»³⁴, σκύφος³⁵.

4. Κορινθιακά: Ὀστρακα σκύφων μὲ ἀκτίνες³⁶, τμήμα οἰνοχόης³⁷, φιαλίδιο³⁸, τμήματα σκυφιδίων³⁹, δύο πώματα πυξίδων⁴⁰ καὶ μόνωτο κύπελλο⁴¹.

5. Διάφορα ἀγγεῖα: Λύχνος⁴², οἰνοχόη⁴³, τμήμα πυξίδας⁴⁴.

Ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς δείχνει ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον⁴⁵, στοιχεῖο πού εἶναι καθοριστικὸ καὶ δεσμευτικὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ πού συνάμα ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ κάποια «παραγγελία» γιὰ ἓνα συγκεκριμένο γεγονός.

30. M.A. 3459 (πίν. 13β), βλ. KURTZ ὁ.π. 122 (black bodied lekythoi of secondary shape). Γιὰ παρόμοιες (μεγαλύτερες) λήκυθους βλ. KNIGGE ὁ.π. πίν. 17, ἀρ. 197,2· σ. 134, πίν. 33, ἀρ. 145,3· σ. 124, πίν. 35, ἀρ. 200, 2· σ. 135, πίν. 37, ἀρ. 219,1. καὶ σ. 139. Ὅλες οἱ λήκυθοι τοποθετοῦνται στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Βλ. καὶ ΜΥΛΩΝΑΣ ὁ.π. τόμ. Γ, πίν. 294B, ἀρ. 338, τάφος E25: β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ πίν. 312, ἀρ. 402, τάφος Ζα: β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

31. M.A. 3469 (πίν. 13β), βλ. URE ὁ.π. 54 (Group P). HASPELS ὁ.π. 107. Paralipomena 253. B. SPARKES and L. TALCOTT, The Athenian Agora XII, Black and Plain Pottery (New Jersey 1970) 153 (black bodied lekythos). Délos X πίν. 42, ἀρ. 562 καὶ πίν. 43, ἀρ. 563: 500-490 π.Χ. E. VANDERPOOL, Hesperia 15, 1946, πίν. 52 καὶ 65, ἀρ. 260 καὶ σ. 321. Βλ. καὶ CVA Gr. Britain (12), Reading (1) πίν. 11, ἀρ. 14: π. 500 π.Χ. CVA Gr. Britain (15), Castle Ashby, πίν. 23, ἀρ. 30: ἀρχές 5ου π.Χ. αἰ. CVA Italia (48), Ferrara (2), πίν. 42 — παρόμοιες λήκυθοι, πού τοποθετοῦνται στὰ 500 μέχρι τὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. CVA Italia (50), Palermo (1) (Ceramica attica a vernice nera), πίν. 1, ἀρ. 13(597): ἀρχές 5ου π.Χ. αἰ. CVA Italia (56), Gela (4), πίν. 41, ἀρ. 3 καὶ 7: π. 500 π.Χ. πίν. 43, ἀρ. 8 καὶ 15: α' μισὸ 5ου π.Χ. αἰ.

32. Ἀρ. 39.92 (πίν. 10δ) καὶ σημ. 31.

33. M.A. 3461 (πίν. 14α), βλ. The Athenian Agora XII 133-134 (small bowl broad rim) καὶ πίν. 33, ἀρ. 848 καὶ σ. 296: 500-480 π.Χ.

34. Ἀρ. 15.15, γιὰ παρόμοιο ἀγγεῖο βλ. The Athenian Agora XII πίν. 39, ἀρ. 909 καὶ εἰκ. 9: 500-480 π.Χ.

35. M.A. 3476 (πίν. 9α), γιὰ παρόμοιο σκύφο βλ. The Athenian Agora XII πίν. 25, ἀρ. 568 καὶ σ. 276: π. 500 π.Χ. Γιὰ τὸν τύπο βλ. σ. 109 (cup skyphos).

36. Ἀρ. 15.14 (εἰκ. 2), βλ. C. BLEGEN, H. PALMER, R. YOUNG, Corinth XIII, The North Cemetery (New Jersey 1964) 108 (skyphoi group iii) καὶ εἰκ. 11. Ἀρ.

16.19 (εἰκ. 2).

37. Ἀρ. 15.17 προῆλθε ἀπὸ τὴ συγκόλληση ὀστράκων ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου X καὶ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης στὰ βόρεια τοῦ τάφου IV. Βλ. Corinth XIII 136-137 (oinochoe type B) καὶ εἰκ. 14 καὶ κυρίως ἀρ. 282-1, σ. 224: π. 480-470 π.Χ.

38. M.A. 3463 (πίν. 14γ), βλ. Corinth XIII 148-149 (Miniature Bowls) καὶ πίν. 39, ἀρ. 274, 4, καὶ σ. 220, ὁ τάφος τοποθετεῖται: π. 485-475 π.Χ.

39. Ἀρ. 49.111 (πίν. 14γ) βλ. Corinth XIII 105 γενικὰ γιὰ τὸν τύπο H. PAYNE, Necrocorinthia² (New York 1971), 334, Kottylai C (Miniature Kottylai). Ἀρ. 18.40 (εἰκ. 2).

40. M.A. 3484 α,β (πίν. 14δ), βλ. PAYNE ὁ.π. 331.

41. M.A. 3485 (πίν. 12β), γιὰ τὸν τύπο βλ. Corinth XIII 129 καὶ κυρίως σημ. 117. Πρβ. KNIGGE ὁ.π. πίν. 52, ἀρ. 4, τάφος 99 καὶ σ. 113: 480/70 π.Χ.

42. M.A. 3462 (πίν. 14β), γιὰ πηλὸ καὶ σχῆμα βλ. R. HOWLAND, The Athenian Agora IV, Greek Lamps and their Survivals (New Jersey 1958) 10: τέλη 6ου π.Χ. αἰ.

43. M.A. 3471 (πίν. 8β), γιὰ τὸ σχῆμα βλ. Corinth XIII 132 (small-trefoil oinochoai-group ii). KNIGGE ὁ.π. πίν. 62, ἀρ. 249,4 καὶ σ. 144: β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

44. Ἀρ. 33.82. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ὀστρακα, πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς τάφους XXIX καὶ XXX. Συνανήκει, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ συγκολληθεῖ, ὀστρακο πού προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο XVIII. Βλ. R.M. COOK, Greek Painted Pottery² (London 1972) 140-141 (banded wares).

45. Τὸ ἐργαστήριον «Cock Painter». Γιὰ τὸ ἐργαστήριον αὐτὸ βλ. URE ὁ.π. 52-54 (Group N). HASPELS ὁ.π. 67-68, 93 σημ. 3 καὶ σ. 367. ABV 466-471 καὶ 699. Paralipomena 208-212. BEAZLEY, Addenda (by L. BURN and R. GLYNN) (Oxford 1982) 57.

Βλ. καὶ ἐδῶ σημ. 9, 10, 12, 13, 15, 24 καὶ ὀστρακα ἀπὸ ὄμο λήκυθων ἀρ. 6.5, ἀρ. 32.65 (πίν. 10δ), ἀρ. 42.102 καὶ τμήμα σώματος καὶ ὤμου ἀρ. 41.101 α,β (πίν. 12α).

Ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων εἶναι πρόχειρη καὶ φανερώνει τὴ βιασύνῃ μὲ τὴν ὁποία φτιάχτηκαν. Δὲν εἶναι τυχαία ἡ θέση, πού ἐπέλεξαν οἱ Αἰγινῆτες γιὰ τὴν ταφή τῶν νεκρῶν. Στὸ οἰκόπεδο Μπουσέκα ὁ βράχος εἶναι πολὺ μαλακός (σαπιόβραχος) καὶ διευκολύνει τὴ γρήγορη διάνοιξη τῶν τάφων. Στὴν ἴδια περιοχὴ ὑπάρχει καλὺτερου εἴδους βράχος, ἀλλὰ πιὸ σκληρός. Ὁ σκληρὸς βράχος θὰ ἔφερνε καλὺτερο ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ σίγουρα τὸ ἔργο θὰ ἦταν πιὸ κοπιαστικὸ καὶ κυρίως χρονοβόρο. Τὸ χεῖλος τῶν τάφων δείχνει ὅτι δὲν σκεπάζονταν μὲ καλυπτῆριες πλάκες (ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν, τὸν XLVI), ἀλλὰ ὅτι καλύπτονταν μὲ πέτρες ἢ χῶμα⁴⁶. Στούς περισσότερους τάφους ὑπάρχει διαφορὰ διαστάσεων μεταξύ τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων. Ἡ μία πλευρὰ ἔχει σὲ πολλὲς περιπτώσεις μεγαλύτερο μῆκος ἀπὸ τὴν παράλληλὴ της. Μερικοὶ εἶναι στενότεροι στὴ μέση καὶ πλατύτεροι στὶς ἄκρες. Οἱ γωνίες σὲ πολλοὺς δὲν εἶναι καλοκομμένες, ἀλλὰ στρογγυλεύουν. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτὴ συμμετρία. Ὁ κάθε τάφος ἔχει τὴ δική του μικροαπόκλιση ἀπὸ τὴ βασικὴ φορὰ πού εἶναι ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ λάκκοι ἀνοίχτηκαν βιαστικά καὶ δὲν τελειοποιήθηκαν καὶ ὅτι δὲν ἀποτελοῦν νεκροταφεῖο μιᾶς γενιᾶς, ἀλλὰ νεκροταφεῖο πού δέχτηκε νεκροὺς οἱ ὁποῖοι βρῆκαν τὸν θάνατο ἀπὸ κάποιο γεγονός, πού συνέβη ξαφνικά.

Αὐτὴ ἡ πεποίθησις ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία καὶ τὴν πυκνότητα τῶν τάφων. Δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καθόλου χῶρος μεταξύ τους, γιὰ νὰ σταθεῖ κάποιος νὰ θρηνησεὶ τὸν νεκρό του. Ἐπίσης τὸ βάθος τῶν τάφων στηρίζει τὴν ὑπόθεσις γιὰ κάποιο μαζικὸ, σύγχρονο ἐνταφιασμὸ καὶ ἀποκλείει τὴ δεύτερη χρῆσις. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν γνωστὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν καὶ ἀρκετοὶ λάκκοι σκάφτηκαν βαθεῖς, γιὰ νὰ δεχτοῦν περισσότερους ἀπὸ ἓναν νεκρούς⁴⁷.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα, πού ἔμεινε ἀναπάντητο, εἶναι ἡ ἔκτασις τοῦ νεκροταφεῖου καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ γνώσις τοῦ κατὰ προσέγγισιν ἀριθμοῦ τῶν νεκρῶν. Ἀφοῦ ἡ ἀνασκαφὴ ἦταν σωστικὴ, ἡ ἔρευνα περιορίστηκε μόνο στὰ ὅρια τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ χτιστεῖ ἡ νέα οἰκοδομή. Ἀλλὰ ἔτσι κι ἄλλιῳς δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ μὲ τὴ σημερινὴ διαμορφωμένη κατάστασις νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα περισσότερο. Μόνο τὸ ἀνατολικὸ τέρμα τοῦ νεκροταφεῖου γνωρίζουμε, γιὰτὶ οἱ τάφοι σταματοῦν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ ὄριο τοῦ οἰκοπέδου. Δυτικὰ πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε τὸ πολὺ μιὰ σειρὰ τάφων ἀκόμα καὶ ὅχι περισσότεροι, ἐφ' ὅσον ὁ βράχος στὸ διπλανὸ οἰκόπεδο εἶναι στὴν ἐπιφάνεια καὶ δὲν παρουσιάζει λαξεύματα. Νότια ὑπάρχει ἀσφαλτοστρωμένος δρόμος, ἐνῶ βόρεια σπίτι μὲ τσιμεντοστρωμένη αὐλή.

Ἡ ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα φτωχὸ καὶ παραμελημένο νεκροταφεῖο δὲν δίνεται μόνο ἀπὸ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν τάφων, οὔτε ἀπὸ τὴ σύγκρισή τους μὲ τοὺς

46. Βλ. καὶ τάφο XV σημ. 6. Στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκαν σποραδικὰ μερικὲς ἀδούλευτες πέτρες. Προφανῶς οἱ περισσότερες ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὰς τοῦ χώρου.

47. Π.χ. τάφοι VIII (βάθ. 0.90 μ.), X (βάθ. 0.90 μ.),

XIII (βάθ. 0.96 μ.), XXIV (βάθ. ± 1 μ.), XXV (βάθ. 1.06 μ.), XXVII (βάθ. 1.10), XXVIII (βάθ. 1.40 μ.) κ.ά. Ἀλλὰ καὶ τάφος XV (βάθ. 0.93 μ.), ὅπου εἶναι δεδομένες οἱ δύο ταφές.

σύγχρονους υπόγειους λαξευτούς, που υπάρχουν άφθονοι στην περιοχή. Ένισχύεται ακόμη και από τὰ κινητὰ εὐρήματα, που περιείχαν. Έτσι μπορεί νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ κάποιους τιμημένους νεκρούς, ἀλλὰ γιὰ ἀνθρώπους «ἀνεπιθύμητους», που ἐναποτέθηκαν στὴ θέση αὐτή, γιατί ἐσπευσμένα ἔπρεπε νὰ θαφτοῦν κάπου.

Ὁ προβληματισμός, που προήλθε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ κυρίως ἡ προσπάθεια ταύτισης τῶν νεκρῶν ὁδήγησαν στὴν ἀναζήτηση ἱστορικοῦ γεγονότος, που ἐξιστορεῖται στὶς γραπτὲς πηγές.

Ἡ γραπτὴ παράδοση⁴⁸ διασώζει τὴ μακροχρόνια διαμάχη Ἀθηναίων καὶ Αἰγινήτων στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ ὁ πόλεμός τους θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τῆς ἐποχῆς⁴⁹.

Ἡ βασικότερη πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τῶν γεγονότων, που συνέβησαν, εἶναι ὁ Ἡρόδοτος. Οἱ πληροφορίες του ὅμως σὲ μερικὰ σημεῖα εἶναι κάπως συγκεχυμένες καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες, μὲ ἀποτέλεσμα κατὰ καιροὺς πολλοὶ μελετητὲς νὰ ἔχουν προσπαθήσει νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ χωρία του, χωρὶς οἱ ἀπόψεις τους πάντοτε νὰ συμπίπτουν σχετικὰ μὲ τὸ πότε καὶ πόσες μάχες ἔγιναν μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Αἰγινήτων⁵⁰.

Έχοντας κατὰ νοῦ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα που τοποθετοῦν τὸ νεκροταφεῖο γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. εἶναι χρήσιμο νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν Ἡρόδοτο⁵¹, μήπως λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν νεκρῶν που εἶναι θαμμένοι ἐδῶ.

Ἀπὸ τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων δύο ἐνδεχόμενα ὑπάρχουν: οἱ νεκροὶ εἶναι εἴτε Ἀθηναῖοι⁵², εἴτε δημοκρατικοὶ Αἰγινήτες, που ἐπαναστάτησαν ἐναντίον τῶν ἀριστοκρατικῶν μὲ ἀρχηγὸ τὸν Νικόδρομο. Ἡ ἐπανάστασή τους ὅμως ἀπέτυχε, ἐπειδὴ κα-
θυστέρησε νὰ φτάσει ἡ συμφωνημένη βοήθεια τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου. Ὁ Νικόδρομος ἐγκατέλειψε τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν Αἴγινα καὶ τότε πολλοὶ δημοκρατικοὶ ὁδηγήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀριστοκρατικούς ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ θανατώθηκαν⁵³.

Τὸ ἐνδεχόμενο οἱ νεκροὶ νὰ εἶναι Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ μὲ προσοχή, γιατί στὸ κείμενο πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται ὅτι θανατώθηκαν οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς ὁποίους συνέλαβαν οἱ Αἰγινήτες. Ἀντίθετα τὴ μία φορὰ ἀναφέρεται σαφῶς ὅτι οἱ Αἰγινήτες ἔριξαν

48. ΗΡΟΔ. V 80-89, VI 87-94, VII 144-145. ΘΟΥΚ. I 14 καὶ 41. ΠΛΟΥΤ. Θεμιστοκλῆς 4.

49. ...τάς τε ἔχθρας καὶ τοὺς κατ' ἀλλήλους ἐόντας πολέμους ἦσαν δὲ πρὸς τινὰς καὶ ἄλλους ἐγκεχ(ει)ρημένοι, ὁ δὲ ὢν μέγιστος Ἀθηναῖοί τε καὶ Αἰγινήται... (ΗΡΟΔ. VII 145).

50. Βλ. R. MACAN, Herodotus Books IV-VI, τ. II (London 1895), Appendix VIII, Athens and Aegina 102-120. A. ANDREWS, BSA 37, 1936-37, 1 καὶ σημειώσεις γιὰ παλιότερη βιβλιογραφία. N. HAMMOND, Historia 4, 1955, 406 κέ. L. JEFFERY, American Journal of Philology 83, 1962, 44 κέ. TH. J. FIGUEIRA, Aegina. Society and Politics (New York 1981) 4, 283, 299, 306-311, ὅπου συζητεῖται τὸ γεγονός.

51. ΗΡΟΔ. VI 87-93.

52. ...καί, ἦν γὰρ δὴ τοῖσι Ἀθηναίοισι πεντετηρεῖς ἐπὶ Σουνίῳ, λοχήσαντες ὧν τὴν θεωρίδα νέα εἶλον πλήρη ἀνδρῶν τῶν πρώτων Ἀθηναίων, λαβόντες δὲ τοὺς ἀνδρας ἔδησαν. (ΗΡΟΔ. VI 87). Αἰγινῆται δὲ εὐοῦσι ἀτάκτοισι τοῖσι Ἀθηναίοισι συμβαλόντες τῇσι νηυσὶ ἐνίκησαν καὶ σφῶν νέας τέσσερας αὐτοῖσι τοῖσι ἀνδράσι εἶλον (ΗΡΟΔ. VI 93).

53. ...Νικόδρομος δέ, ὡς οἱ Ἀθηναῖοι ἐς τὸν καιρὸν οὐ παρέγινοντο, εἰς πλοῖον ἐσβάς ἐκδιδρῆσκει ἐκ τῆς Αἰγίνης· σὺν δὲ οἱ καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν Αἰγινήτων εἶποντο... (ΗΡΟΔ. VI 90). ...Αἰγινήτων δὲ οἱ παχέες ἐπαναστάντος σφι τοῦ δήμου ἅμα Νικοδόμῳ ἐπεκράτησαν, καὶ ἔπειτ' σφῆας χειρωσάμενοι ἐξῆγον ἀπολέοντες... Ἑπτακοσίους γὰρ δὴ τοῦ δήμου ζωγράσαντες ἐξῆγον ὡς ἀπολέοντες... (ΗΡΟΔ. VI 91).

τούς Ἀθηναίους στὰ δεσμά⁵⁴, ἐνῶ στὸ δεύτερο χωρίο⁵⁵, ὅπου ὁ Ἡρόδοτος μιλάει γιὰ τὴ σύλληψη τῶν Ἀθηναίων, λέει ὅτι οἱ Αἰγινῆτες σὲ ὥρα ἀναταραχῆς συνέλαβαν τέσσερα ἀθηναϊκὰ πλοῖα μὲ τοὺς ἄνδρες τους. Ἡ ἀναφορά του αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ κάποιο σκεπτικισμό, γιὰτὶ στὴν ἀκριβῶς προηγούμενη παράγραφος⁵⁶ οἱ Ἀθηναῖοι φέρονται σὰν νικητές.

Λίγο πρὶν πάνω ὁ Ἡρόδοτος⁵⁷ λέει ὅτι οἱ Κορίνθιοι βοήθησαν τοὺς Ἀθηναίους μὲ εἴκοσι πλοῖα. Ἀλλὰ καὶ ὁ Θουκυδίδης⁵⁸ στὶς παραμονές τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου παρουσιάζει τοὺς Κορινθίους νὰ θυμίζουσιν τοὺς Ἀθηναίους τὴ βοήθεια ποὺ τοὺς εἶχαν προσφέρει ἐναντίον τῶν Αἰγινητῶν καὶ νὰ ἰσχυρίζονται στὴ δημηγορία τους ὅτι συνέβαλαν μὲ τὰ πλοῖα τους στὴ νίκη τῶν Ἀθηναίων.

Κι ἂν ἀκόμα ὅμως σὲ κάποια φάση τοῦ πολέμου οἱ Αἰγινῆτες, σὲ ὥρα ἀναταραχῆς, συνέλαβαν τὰ τέσσερα ἀθηναϊκὰ πλοῖα μὲ τὰ πληρώματά τους, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι θὰ δίσταζαν νὰ θανατώσουν τοὺς Ἀθηναίους, ἐφ' ὅσον καὶ ἐκεῖνοι κρατοῦσαν Αἰγινῆτες ὁμήρους στὴν Ἀθήνα⁵⁹.

Ἀλλὰ ἂν παρ' ὅλα αὐτὰ τελικὰ οἱ Αἰγινῆτες σκότωσαν αὐτοὺς τοὺς ἄνδρες, εἶναι ἀπίθανο οἱ νεκροὶ Ἀθηναῖοι νὰ θάφτηκαν ἐδῶ καὶ νὰ ἔτυχαν μάλιστα μιᾶς τόσο φτωχικῆς ταφῆς. Ἀθηναῖοι νεκροὶ θαμμένοι σὲ ἐχθρική χώρα θὰ τύχαιναν ὅπωςδὴποτε μεγαλύτερης περιποίησης καὶ τιμῶν ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους⁶⁰. Ἐξ ἄλλου ἡ Αἰγίνα δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὥστε νὰ δημιουργεῖται πρόβλημα μεταφορᾶς τῶν νεκρῶν Ἀθηναίων στὴν πόλη τους.

Ἀκόμα ἓνα στοιχεῖο ἀρνητικὸ γιὰ τὴν ταφὴ Ἀθηναίων στὴ θέση αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνέυρεση μιᾶς ἐπιγραφῆς μὲ χαραγμένο σὲ αἰγινητικὴ γραφὴ τὸ ὄνομα ΕΥΑΓΡΟ⁶¹. Ἄν οἱ νεκροὶ ἦταν Ἀθηναῖοι, εἶναι πιθανότερο ἢ ἐπιγραφὴ νὰ γραφόταν σὲ ἀττικὴ γραφὴ.

Δίχως ἄλλο οἱ νεκροί, ποὺ εἶναι θαμμένοι ἐδῶ, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς Αἰγινῆτες δημοκρατικούς, ποὺ «δολοφονήθηκαν στυγνά»⁶², λίγο πρὶν φτάσουν οἱ Ἀθηναῖοι, γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσουν⁶³.

54. ΗΡΟΔ. VI 87.

55. Αἰγινῆται δὲ ἐοῦσι ἀτάκτοις τοῖσι Ἀθηναίοις συμβαλόντες τῇσι νηυσὶ ἐνίκησαν καὶ σφεων νέας τέσσαρας αὐτοῖσι τοῖσι ἀνδράσι εἶλον. (ΗΡΟΔ. VI 93).

56. ΗΡΟΔ. VI 92.

57. ΗΡΟΔ. VI 89.

58. ΘΟΥΚ. I 41.

59. ΗΡΟΔ. VI 85.

60. Βλ. καὶ ΠΑΥΣ. I 29, 7... καὶ ἀθηναίων δ' ἔστι τάφος, οἷ πρὶν ἢ στρατεῦσαι τὸν μῆδον ἐπολέμησαν πρὸς αἰγινήτας. Ὁ τάφος εἶναι μετὰ τῶν δημοσίων τάφων κοντὰ στὸν δρόμο Διπύλου-Ἀκαδήμειας.

61. Μ.Α. 3460, προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο XV. Ὁρθογώνια ἐπιτύμβια πωρόπετρα, ἀμελῶς δουλεμένη. Συγκολλημένη ἀπὸ τρία κομμάτια. Στὴ μία ὄψη κάθετα γραμμένη ἐπιγραφὴ ΕΥ/ΑΓ/ΡΟ. Μέγ. ὕψ. 0.42, μέγ. πλάτ. 0.25 ἐλάχ. πλάτ. 0.18, πλάτ. 0.13 μ., ὕψ. γραμμάτων: 0.06-

0.10 μ. Βλ. L. JEFFERY, The Local Scripts of Archaic Greece (Oxford 1961) 109, τύπος γραμμάτων ἀρ. 2, καὶ σ. 111.

62. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ Αἰγινῆτες ἔγιναν ἐνοχοὶ ἀ-ἀσέβειας... καὶ ἐπειτὲ σφας χειρωσάμενοι ἐξῆγον ἀπολέοντες. Ἀπὸ τοῦτον δὲ καὶ ἄγος σφι ἐγένετο, τὸ ἐκθύσασθαι οὐκ οἶοί τε ἐγένοντο ἐπιμηχανώμενοι, ἀλλ' ἐφθῆσαν ἐκπεσόντες πρότερον ἐκ τῆς νῆσον ἢ σφι ἴλεον γενέσθαι τὴν θεόν. Ἑπτακοσίους γὰρ δὴ τοῦ δήμου ζωγροῦσαντες ἐξῆγον ὡς ἀπολέοντες, εἰς δὲ τις τούτων ἐκφυγὼν τὰ δεσμά καταφεύγει πρὸς πρόθυρα Δήμητρος Θεσμοφόρου, ἐπιλαβόμενος δὲ τῶν ἐπισπαστήρων εἶχετο· οἱ δὲ ἐπιείτε μιν ἀποσπάσαι οὐκ οἶοί τε ἀπέλκοντες ἐγίνοντο, ἀποκόφαντες αὐτοῦ τὰς χεῖρας ἦγον οὕτω, αἱ χεῖρες δὲ ἐκεῖναι ἐμπεφυκυῖαι ἦσαν τοῖσι ἐπισπαστήροισι. (ΗΡΟΔ. VI 91).

63. ...Μετὰ ταῦτα καταλαμβάνει μὲν κατὰ [τά] συν-

Με τήν ανασκαφή θα έλεγε κανείς ότι ζωντανεύει ένα γεγονός, που συνέβη κατά τή διάρκεια τοῦ μακροχρόνιου πολέμου μεταξύ Ἀθηναίων καί Αἰγινήτων, που ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τήν Ἰωνική ἐπανάσταση, εἶχε μερικές περιόδους ἀνάπαυλας καί τελείωσε πολὺ ἀργότερα (457 π.Χ.) με τήν πλήρη ἐπικράτηση τῶν Ἀθηναίων⁶⁴.

Τὰ ανασκαφικά δεδομένα, που χρονολογοῦν τὸ νεκροταφεῖο γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (π. 500-490 π.Χ.) ἐνισχύουν ἴσως τὸν Ἡρόδοτο, που τοποθετεῖ τὰ γεγονότα σὺτὰ πρὶν ἀπὸ τὰ Μηδικὰ καί λέει: Ἀθηναίοισι μὲν δὴ πόλεμος συνῆπτο πρὸς Αἰγινήτας, ὁ δὲ Πέρσης τὸ ἐσωτοῦ ἐποίηε, ὥστε ἀναμινῆσκοντός τε αἰεὶ τοῦ θεράποντος μεμνησθαί μιν τῶν Ἀθηναίων καί Πεισιστρατιδῶν προσκατημένων καί διαβαλλόντων Ἀθηναίους, ἅμα δὲ βουλόμενος ὁ Δαρεῖος ταύτης ἐχόμενος τῆς προφασίος καταστρέφεσθαι τῆς Ἑλλάδος τοὺς μὴ δόντας αὐτῷ γῆν τε καί ὕδωρ⁶⁵.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

εθήκατο Ἀθηναίοισι ὁ Νικόδομος τήν παλαιήν καλεομένην πόλιν, Ἀθηναῖοι δὲ οὐ παραγίνονται ἐς δέον (ΗΡΟΔ. VI88) Οὐ γὰρ ἔτυχον ἐοῦσαι νέες σφι ἀξιόμαχοι τῇσι Αἰγινήτων συμβαλεῖν... Ταύτας τε δὴ λαβόντες οἱ Ἀθηναῖοι καί τὰς σφετέρας, πληρώσαντες ἐβδομήκοντα νέας τὰς ἀπάσας, ἔπλεον ἐπὶ τήν Αἶγιναν καί ἐστέρησαν

ἡμέρη μὴ τῆς συγκεκριμένης (ΗΡΟΔ. VI 89).

64. ΘΟΥΚ. I 105 καί 108.

65. ΗΡΟΔ. VI 94. Βλ. καί ΘΟΥΚ. I 41, 2 καί ΠΛΥΣ. I 29, 7, ὅτι ὁ πόλεμος ἔγινε πρὸ τῶν Μηδικῶν. Βλ. καί HAMMOND ὁ.π. 410-411.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΙΚΟΥ ΤΥΜΒΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ*

(Πίν. 15-26)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ταφικὸ τύμβο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Θεσσαλονίκης¹ ἄρχισε τὸν Μάρτιο τοῦ 1983 καὶ ὁλοκληρώθηκε σὲ τέσσερις περίπου μῆνες. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κρίθηκε ἀναγκαία ὕστερα ἀπὸ ἐπανειλημμένες ἀποπειρες τυμβωρυχίας μὲ σκαπτικὰ μηχανήματα. Ἡ περιοχή, λόγῳ τοῦ τύμβου, ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς ντόπιους «Μικρὴ Τούμπα» καὶ ἀντιδιαστέλλεται ἔτσι ἀπὸ τὴ «Μεγάλῃ Τούμπα», ποὺ βρίσκεται περὶ τὸ 1.5 χλμ. βορειότερα καὶ καλύπτει προϊστορικὸ οἰκισμὸ (εἰκ. 1).

Οἱ σύγχρονοι θησαυροθῆρες ἐπιχείρησαν μεγάλη καὶ βαθιὰ τομὴ στὴ Ν.-ΝΑ. πλευρὰ τοῦ τύμβου, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ παλιότερη «ὀπὴ» τυμβωρυχίας (γύρω στὰ 1965 σύμφωνα μὲ μαρτυρίες τῶν κατοίκων) καὶ ἀφαίρεσαν ἀρκετὸ τμήμα τῆς ἐπίχωσης στὴ νότια περιφέρειά του, χωρὶς ὅμως ἀποτελέσμα. Στὴν κατάστασι αὐτὴ (πίν. 15α) ὁ τύμβος εἶχε κυκλικὸ περίπου σχῆμα μὲ διάμετρο 33 μ. καὶ ὕψος κορυφῆς ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο 6.5 μ. Πρέπει ὅμως νὰ θεωρήσουμε βέβαιο, καὶ τοῦτο ἀποδείχθηκε στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴ του εἶχε μεγαλύτερες διαστάσεις. Οἱ βροχές, ἡ μηχανικὴ καλλιέργεια καὶ κυρίως οἱ πλημμύρες, ποὺ ἀνέκαθεν γίνονται στὴν κοιλιά τῶν Βασιλικῶν, μὲ τὴν ἐναπόθεσι «ἰλύος», ἀνέβασαν ἀρκετὰ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάσει ὁ τύμβος τόσο σὲ ὕψος ὅσο καὶ σὲ διάμετρο.

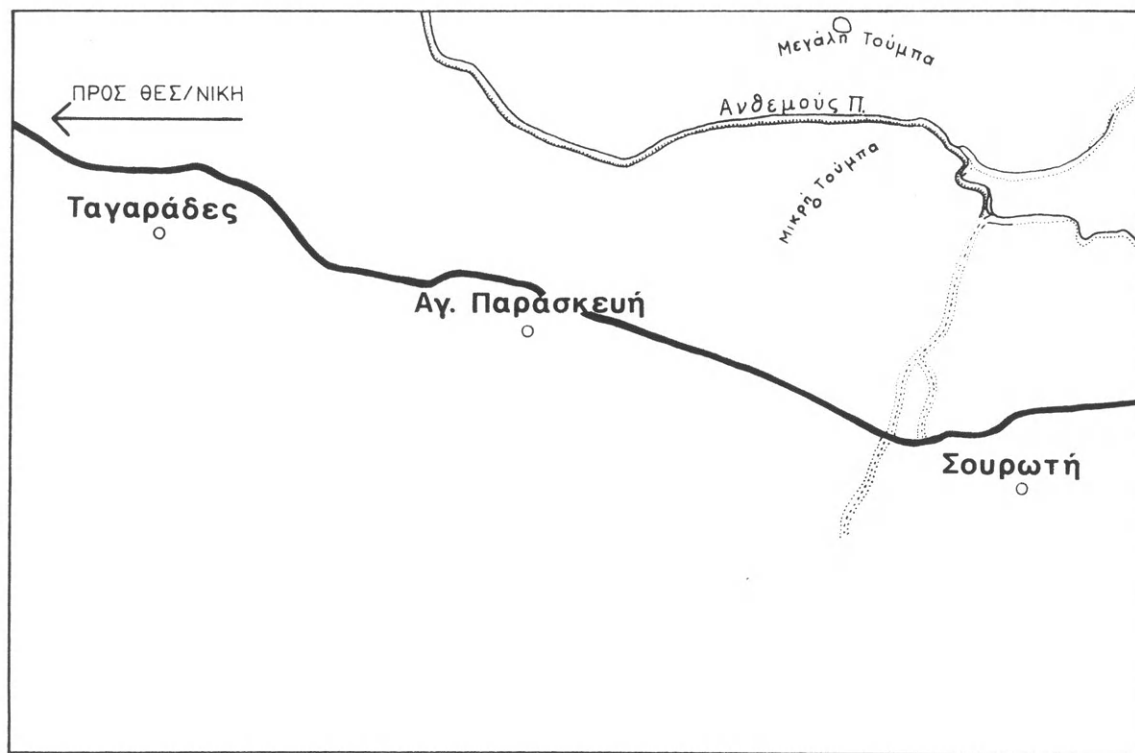
Μὲ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ κατὰ μεγάλο μέρος καὶ γιὰ αὐτονόητους λόγους ἔγινε μὲ μηχανικὰ μέσα, φάνηκε ὅτι ὁ τύμβος κατασκευάστηκε μὲ φερτὰ ὕλικά, γιὰτὶ

* Θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέσι αὐτὴ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς καὶ κυρίως τὴν πρόεδρο τῆς κοινότητος κ. Σ. Ἀντωνάκη καὶ τὸν ἀγροφύλακα τῆς περιοχῆς κ. Ἀστ. Καραγκάνη γιὰ τὴν πολὺπλευρὴ καὶ πρόθυμὴ βοήθειά τους κατὰ τίς δύσκολες πραγματικὰ συνθῆκες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου.

Τὰ σχέδια τοῦ τάφου καὶ τῆς ἀνασκαφῆς γενικότερα ἔκαναν ἡ ζωγράφος τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Ἀσπ. Φάκλαρη, ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰω. Γιαννάκης καὶ ἡ σχεδιάστρια Μ. Βουλαλά, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ. Εὐχαρι-

στίες ὀφείλω ἀκόμη στίς χημικοὺς τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Ε. Μήρτσου καὶ Μ. Κεσίσογλου γιὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν κονιαμάτων καὶ χρωμάτων τοῦ τάφου. Τέλος εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Γ. Δεσπίνη γιὰ τίς πολὺτιμες ὑποδείξεις του καὶ διορθώσεις στὸ σχετικὸ κείμενο.

1. Περίπου 30 χλμ. ΝΑ. τῆς Θεσσαλονίκης, Ν. τοῦ Χορτιάτη καὶ μέσα στὸν πλούσιο κάμπο τῶν Βασιλικῶν. Ὁ τύμβος βρισκόταν μέσα στὸ ἀγροτεμάχιο ἀρ. 916, ἰδιοκτησίας Ἀθ. Μπαμπούση, ποὺ ἀνήκει στὴν κτηματικὴ περιοχή τῆς κοινότητος Ἀγίας Παρασκευῆς.

ΚΛ. 1: 50.000

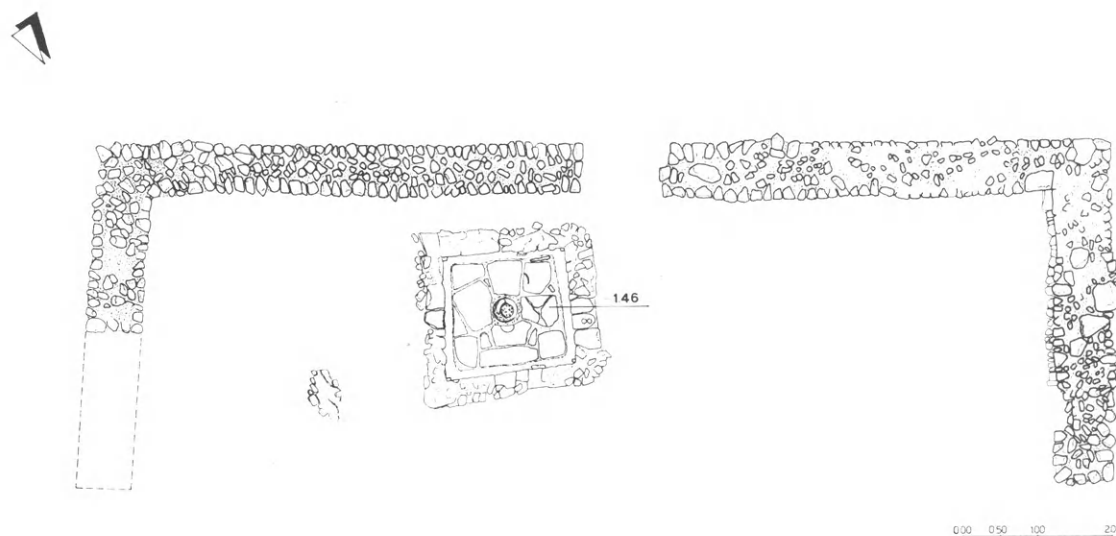
Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς περιοχῆς τοῦ τύμβου Ἀγίας Παρασκευῆς.

ὅλη του ἡ ἐπίχωση ἦταν ἀμμώδης καὶ διέφερε πολὺ ἀπὸ τὸ μαῦρο χῶμα τῆς γύρω περιοχῆς. Χαρακτηριστικὸ μάλιστα εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλη ἡ ἐπίχωση περιεῖχε πολλὰ προϊστορικὰ ἄβαφα ὄστρακα, διαβρωμένα ἀπὸ τὸ νερό, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι πιθανότατα τὰ ὑλικά τοῦ τύμβου μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὴν κοίτη κάποιου ποταμοῦ, δίπλα στὴν ὁποία ὑπῆρχε προϊστορικὸς οἰκισμός². Ἀπὸ τὰ ὄστρακα αὐτὰ τῆς ἐπίχωσης, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, σημαντικὰ εἶναι μερικὲς διχαλωτές λαβές (wish-bone) καὶ μία σὲ σχῆμα κεφαλῆς μικροῦ ζώου (πίν. 15β). Ὁ τύμβος κατασκευάστηκε ἐξ ἀρχῆς ἐνιαῖος καὶ ὄχι κατὰ στρώματα, ἐκτὸς ἐάν, λόγω τῆς ἀμμώδους σύστασης τῶν ὑλικῶν του, δὲν ἔγινε δυνατὴ ἀπὸ μᾶς ἡ διάκριση στρωμάτων.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε καταρχὴν στὸ φῶς, στὴ νότια περιφέρεια τοῦ τύμβου, ἓνα πύσχημο σὲ κάτοψη κτίσμα ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 2). Λόγω καὶ τῆς βαθιᾶς ἄρσης στὸ σημεῖο αὐτό, σώθηκε μόνο ἡ θεμελίωση τοῦ κτίσματος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδούλευτες πέτρες καὶ λάσπη. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 13.50×4.50 μ. καὶ ἡ διάταξη

2. Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἀναφέρεται καὶ γιὰ δύο ἄλλους ταφικοὺς τύμβους: τοῦ Ἐλαφοχωρίου Διδυμοτείχου καὶ τῆς Ἀγγίστας Σερρῶν (βλ. ἀντίστοιχα Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Ἀρ-

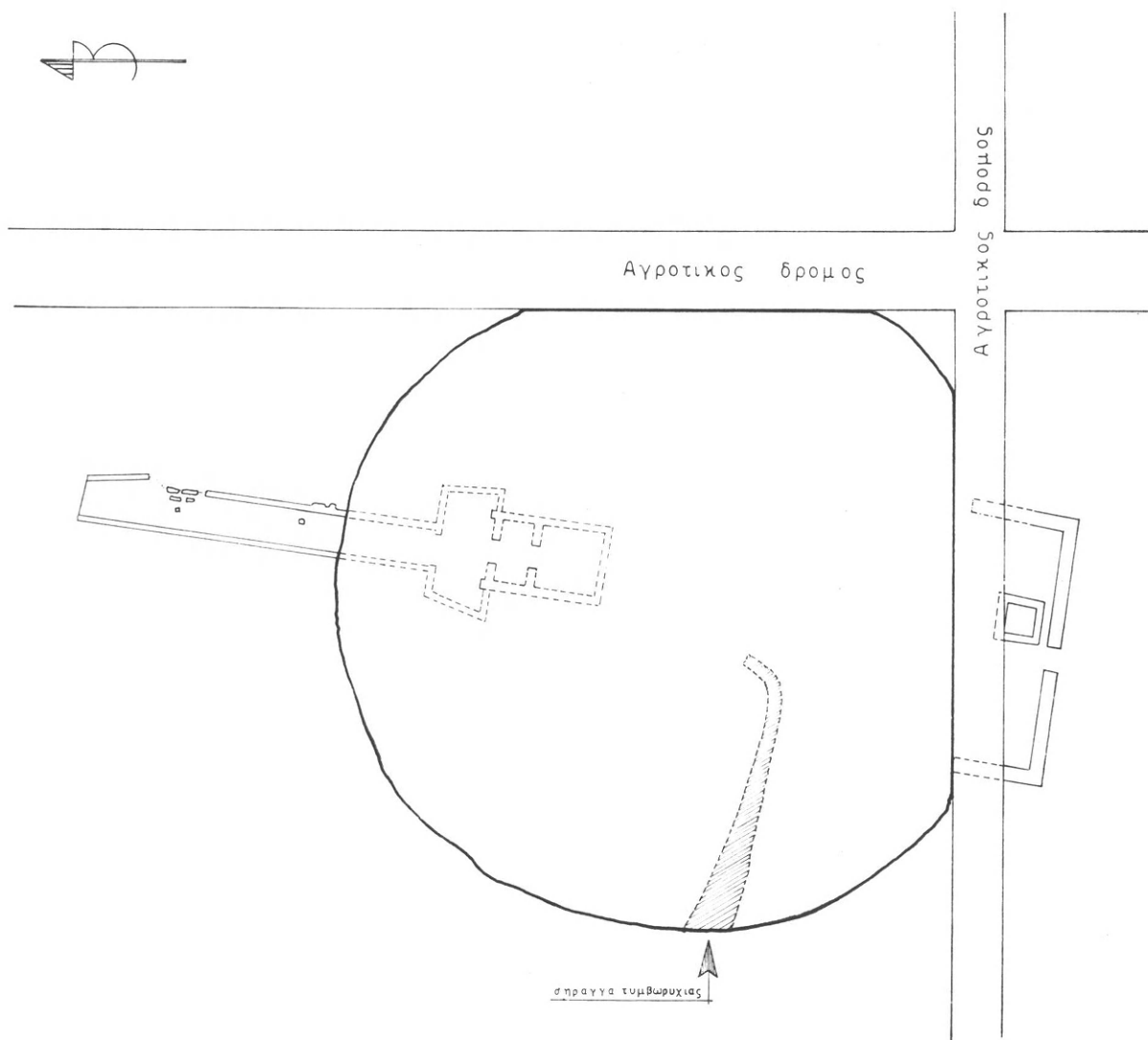
χαιολογικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη 1959/60, 26 καὶ ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 359, πίν. 307α-β).

Εικ. 2. Ύστερορωμαϊκά κτίσματα.

τῶν τοίχων του ὅπως καὶ ἡ θέση του σὲ σχέση με τὸν τύμβο φαίνονται στὴν εἰκ. 3. Οἱ τοῖχοι του ἔχουν πᾶχος 0.80 μ. καὶ στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας μακριᾶς πλευρᾶς του σχηματίζεται ἓνα ἄνοιγμα πλάτους 1 μ. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ περιέκλειε τετράγωνη σὲ κάτοψη δεξαμενὴ νεροῦ τῶν ἴδιων χρόνων, με μῆκος πλευρᾶς ἐξωτερικὰ 2.25 μ. καὶ σωζόμενο βάθος 1.46 μ., κτισμένη με ἀδούλευτες μικρὲς πέτρες, τοῦβλα καὶ κονίαμα (πίν. 16α). Στὰ κάθετα ἐσωτερικὰ της τοιχώματα σώζει ἐπίχρισμα πᾶχους 0.03 μ. ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα ἐνῶ στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου της, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες με πολὺ καλὴ ἀρμογὴ μεταξύ τους, σχηματίζεται ἡμισφαιρικὴ κοιλότητα, διαμέτρου 0.40 καὶ βάθους 0.28 μ., προφανῶς γιὰ νὰ κατακάθονται ἐδῶ οἱ ξένες ὕλες ποὺ παράσερνε τὸ νερό³. Τὸ παραπάνω κτίσμα καὶ ἡ δεξαμενὴ, ποὺ κατασκευάστηκαν ἄρκετους αἰῶνες μετὰ τὸν τύμβο, ἀποτελοῦν, νομίζω, μιὰ ἀπλὴ ἀγροικία ρωμαϊκῶν χρόνων μέσα στὴν πλούσια πεδιάδα τῶν Βασιλικῶν. Γιὰ λόγους οἰκονομίας καὶ κυρίως προστασίας ἀπὸ τοὺς βόρειους σφοδροὺς ἀνέμους, «ἐκοψαν» ἓνα μεγάλο τμῆμα τῆς νότιας περιφέρειας τοῦ τύμβου καὶ στὴν κάθετη χωμάτινη τομῇ, ποὺ με τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργήθηκε, «κόλλησαν» τὴν ὀρθογώνια κατασκευή. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁ βόρειος μακρὸς τοῖχος τοῦ κτίσματος. Τὰ πολλὰ κεραμίδια στέγης ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ στέγης. Τὸ δοκάρια τῆς στέγης αὐτῆς στηρίχτηκαν κατὰ πᾶσα πιθανότητα σὲ ἄλλα, κάθετα τοποθετημένα στὴ βόρεια μακριὰ πλευρὰ τῆς οἰκοδομῆς, ὑποκαθιστώντας με τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ τὸν βόρειο τοῖχο ποὺ ἔλειπε. Ἔτσι πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ὅλη

3. Μιὰ παρόμοια σὲ μορφή καὶ διαστάσεις δεξαμενὴ σχετικὰ ΑΔ 29, 1973/74, Χρονικά, 656, πίν. 4778. νεροῦ ἀνασκάφτηκε σὲ οἰκόμεδο τῆς Θεσσαλονίκης, βλ.

Εἰκ. 3. Τὰ ὑστερορωμαϊκὰ κτίσματα καὶ ὁ μακεδονικὸς τάφος σὲ σχέση μετὸν τύμβο.

κατασκευὴ ἔφερε μονόρριχτη στέγη με κλίση πρὸς τὰ νότια, ὅπου καὶ ἡ πρόσοψη, γιὰ νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ ἐδῶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

Τὴν ἐπιμονή μας γιὰ ἀναζήτησι τάφου ἢ τάφων ποὺ πιθανότατα κάλυπτε ὁ τύμβος, τὴν ἐνίσχυσε ἡ ὑπαρξὴ στὴν ἐπίχωσι λατύπης παρωλίου. Ἐτσι παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ, παράλληλα μετὴν ἀποχωμάτωσι τοῦ τύμβου, διενεργήθησαν πολλὲς καὶ βαθιὲς (μέχρι 3 μ.) τομὲς σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια ποὺ κάλυπτε ὁ τύμβος (ἀφοῦ φθάσαμε ἐννοεῖται στὸ ἐπίπεδο τῶν γύρω χωραφιῶν) καὶ δὲν ἐντοπίσθησαν ἵχνη τάφου, ἐπιμείναμε κáνοντας τομὴ πλάτους καὶ βάθους 3 μ. σὲ σχῆμα σταυροῦ μετὶς κεραῖες τοῦ στὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Μέσα στὴν πλατιά καὶ σταυρόσχημη αὐτὴ τομὴ σκάψαμε ἄλλη στε-

νότερη βάθους ακόμη 3 μ.⁴ Έτσι, σε μια τελευταία μας προσπάθεια, έντοπίσθηκε λίγο βορειότερα από το κέντρο του τύμβου και σε βάθος από την κορυφή του 10.50 μ., ή από το σημερινό επίπεδο 4 μ. περίπου, ή καμάρα ενός τάφου του λεγόμενου μακεδονικού τύπου.

Σε μια προηγούμενη προσπάθεια έντοπισμού του τάφου, συναντήσαμε στη δυτική περιφέρεια του τύμβου και σε βάθος 2 μ. περίπου από το σημερινό επίπεδο, μια σήραγγα αρχαίας τυμβωρυχίας. Η σήραγγα στο σημείο αυτό είχε διάμετρο 1.50 μ. και στα περισσότερα σημεία της είχε διατηρηθεί κενή από χώμα. Ακολουθώντας την με την έλπίδα ότι θα μάς οδηγήσει στον τάφο, διαπιστώσαμε ότι μετά από 12 μ. από τα ΝΔ. προς τα Α. του τύμβου, σταματούσε χωρίς να καταλήγει πουθενά. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στένυνε σταδιακά και στο σημείο που τέλειωνε είχε ύψος 1.20 και πλάτος 0.60 μ. Πολύ εύκρινη επίσης σε πολλά σημεία της ήταν τα ίχνη της αρχαίας άξινας. Όταν έντοπίσαμε τον τάφο, διαπιστώσαμε ότι η σήραγγα σταματούσε περί τα 8 μ. νότια απ' αυτόν και στο ύψος πάνω-κάτω της καμάρας του (είκ. 3).

Αναφέρθηκε κιόλας ότι ο τάφος που έντοπίσθηκε είναι του τύπου των μακεδονικών με την πρόσοψή του ακριβώς προς τα βόρεια⁵. Είναι διθάλαμος με καμαρωτή όροφή, κτισμένος με μεγάλους λιθοπλίνθους πωρολίθου και φέρει επιχρισμένα με κονίαμα όλα τα όρατά κατά την ταφή μέρη, την πρόσοψή του δηλαδή και όλες τις επιφάνειες του εσωτερικού (είκ. 4). Έξωτερικά έχει συνολικό μήκος 6.35 μ., πλάτος 4 μ. ακριβώς και ύψος στην πρόσοψη 4.77 μ.⁶ Όλοι του οι τοίχοι μετρούν σε πάχος 0.50 μ. Λόγω των καλὰ σωζομένων κονιαμάτων δεν διαπιστώθηκε ο ακριβής τρόπος δόμησης των κάθετων τοίχων, θα πρέπει όμως να χρησιμοποιήθηκε το ισόδομο σύστημα. Η καμάρα του τάφου αποτελείται από 13 σειρές θολιτών διατομής τραπεζίου. Είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αρκετοί θολίτες στην πάνω τους επιφάνεια συνδέονται μεταξύ τους με μεγάλους πιόσχημους σιδερένιους και μολυβδοχοημένους συνδέσμους.

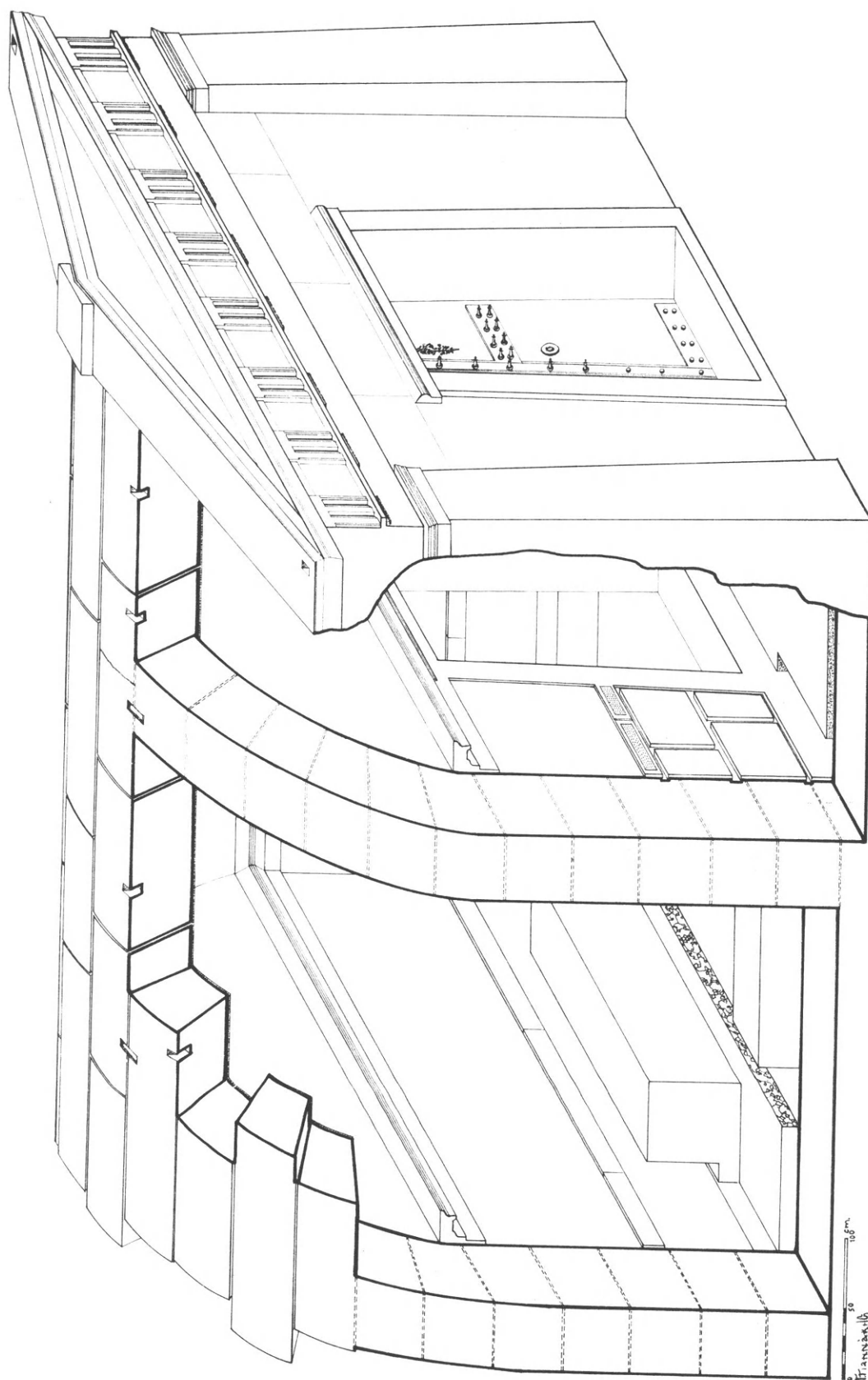
Η περίπτωση, απ' όσο ξέρω, είναι μοναδική για καμάρα μακεδονικού τάφου⁷. Η σύνδεση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί περιττή, γιατί, όπως φάνηκε με την αφαίρεση του πίσω κλειδιού της καμάρας (όταν θελήσαμε να μπούμε στον τάφο), οι θολίτες της έχουν πολύ καλή επαφή μεταξύ τους και δεν υπήρχε κίνδυνος υποχώρησης. Η καμάρα είναι ένια καθόλου της τὸ μήκος, δεν δένεται όμως οργανικά με την πρόσοψη του

4. Στο βάθος αυτό ή λατύπη πωρολίθου που συναντήσαμε ήταν πὸ συχνή.

5. Τὸν σπάνιο αὐτὸ προσανατολισμό, πὸ πάντως ἔχει σχέση με κάποιο ἀρχαῖο δρόμο, παρουσιάζουν καὶ ἄλλοι μακεδονικοὶ τάφοι, ὅπως ὁ τάφος I τοῦ Δίου (Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1930, 36 κέ.), ὁ τάφος τῆς Ἐρέτριας (VOLL-MOLLER, AM 26, 1901, 335 κέ.) κ.ά.

6. Τόσο στὶς διαστάσεις ὅσο καὶ στὴ μορφή (κυρίως στὴν πρόσοψη) παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες με τὸν τάφο I τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, βλ. Μακεδονικά 9, 1969, 167, πίν. 67 καὶ 70β καθὼς καὶ B. GOSSEL, Makedonische Kammergräber (Berlin 1980) 79 κέ.

7. Σύνδεσμοι στὴν καμάρα, ἀλλὰ στὶς ἀφανεῖς πλευρὲς τῶν θολιτῶν ἀναφέρονται γιὰ τὸν τάφο I τῆς Βεργίνας βλ. Κ.Α. ΡΩΜΑΙΟ, Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας (1951) 1. Ἡ σύνδεση αὐτὴ εἶναι ὑποθετικὴ καὶ δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ. Ὁ Φ. Πέτσας πάντως σὲ σχετικὴ του ἀνακοίνωση γιὰ τὸν παραπάνω τάφο στὸ Δ' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη 1983) ὑποστήριξε ὅτι ἡ σύνδεση αὐτὴ τῶν θολιτῶν εἶναι κατασκευαστικὰ ἀδύνατη. Γιὰ τὴν περιορισμένη γενικὰ χρῆση τῶν συνδέσμων στοὺς μακεδονικοὺς τάφους βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ, AAA 13, 1980, 200, σημ. 3.

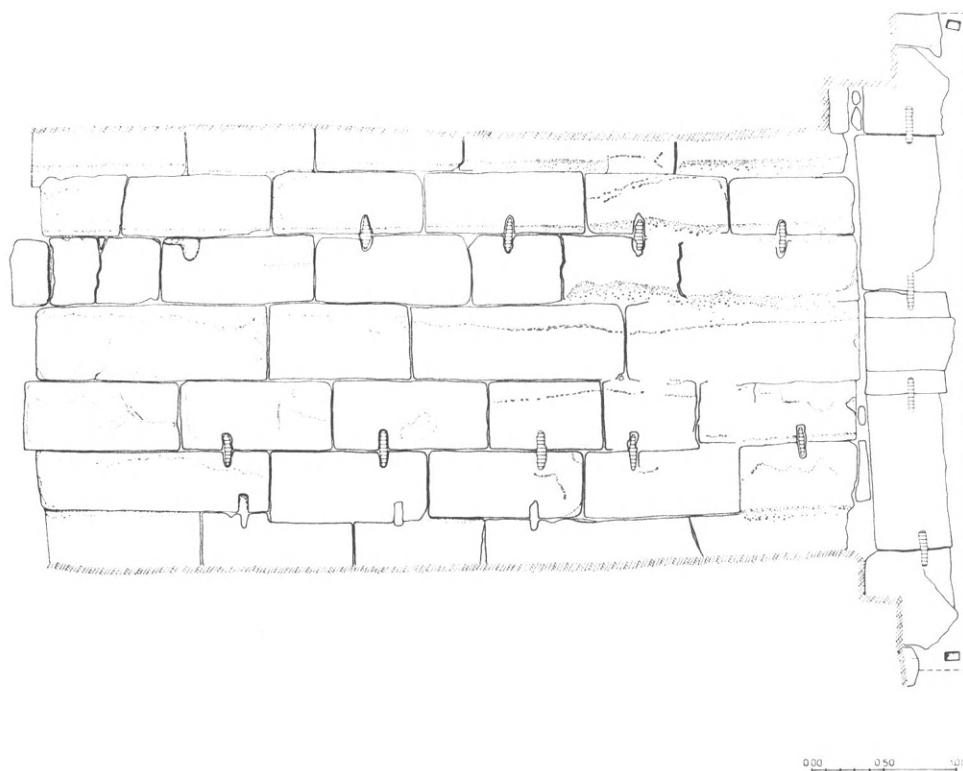

Ελκ. 4. Αξονομετρικό σχέδιο του τάφου της Άγιας Παρασκευής.

τάφου «άφοῦ ἡ μορφή αὐτῆς συνεχίζει νὰ προϋποθέτει τὶς παλιές ἀμφικλινεῖς ἢ ὀριζόντιες στέγες»⁸ (εἰκ. 5).

Σημειώσαμε πὶδὲ πάνω ὅτι ὁλόκληρη ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου εἶναι ἐπιχρισμένη μὲ κο-
νίαμα (πίν. 16β). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στρώσεις· τὴν πρώτη χοντρή ἀπὸ ἀσβέ-
στη καὶ ἄμμο, πάχους 0.5 ἐκ., καὶ τὴ δεύτερη μὲ λεπτὴ μαρμαροκονία, πάχους 0.15 ἐκ.
Δύο παραστάδες στὰ ἄκρα τῆς πρόσοψης ὑποβαστάζουν τὸ ἐπιστύλιο καὶ ἀκολου-
θεῖ πὶδὲ πάνω ὁ δωρικός θριγκὸς καὶ τὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα (εἰκ. 6). Ὅλα τὰ στοιχεῖα
τῆς πρόσοψης εἶναι λευκά, ἐκτὸς ἀπὸ τμήματα τοῦ διαζώματος καὶ τῆς ἐπαέτιας σί-
μης, ποὺ φέρουν τὴ γνωστὴ καὶ ἀπὸ τοὺς δωρικοὺς ναοὺς γραπτὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακό-
σμηση.

Οἱ παραστάδες⁹ ἔχουν ὕψος 3.23 μ. καὶ πλάτος στὴ βάση τους 0.50 μ. ἐνῶ στὴν κο-

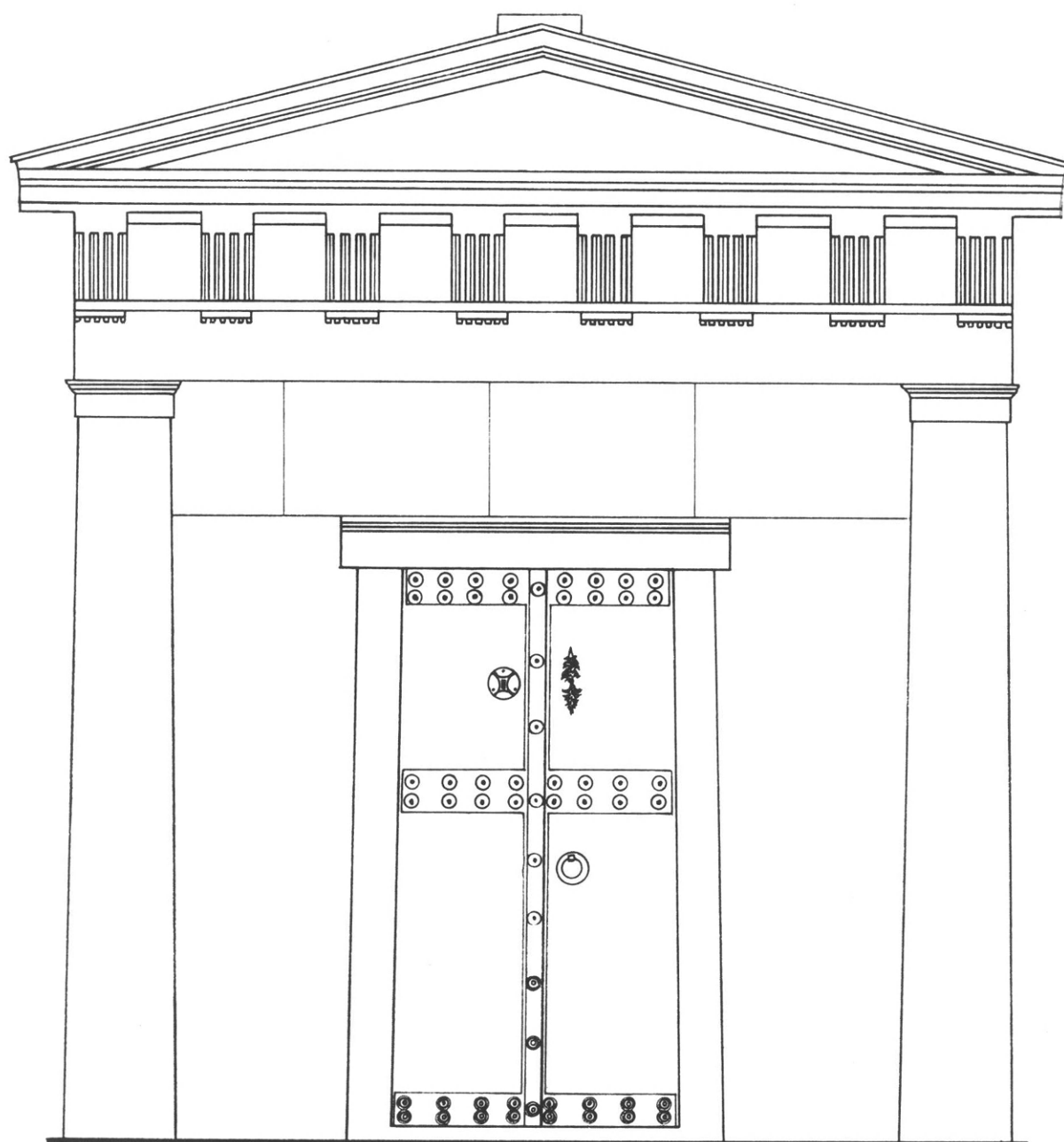

Εἰκ. 5. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς καμάρας τοῦ τάφου. Διακρίνονται μὲ διαγράμμιση οἱ σιδερένιοι σύνδεσμοι.

8. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, Μακεδονικά 12, 1972, 173.

9. Παραστάδες στὰ ἄκρα ἀντὶ κιόνων ἔχουν καὶ οἱ μα-
κεδονικοὶ μὲ δωρικὴ πρόσοψη τάφοι τοῦ Μαιευτηρίου Θεσ-
σαλονίκης (ΧΑΡ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Μακεδονικά 2, 1941-1952,

599-601 καὶ «Archaeologische Funde - Makedonien,
AA 1942, 162, εἰκ. 30) καὶ τῆς Ἀγγίστας Σερρών (ΑΔ
28, 1973, Χρονικά, 456, πίν. 412).

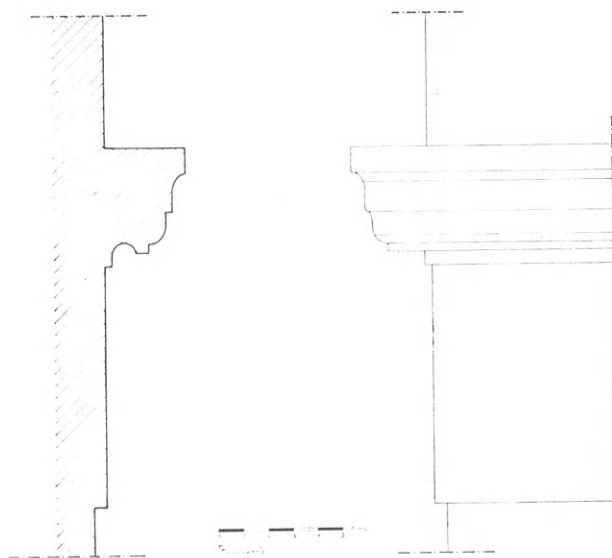

0 50 100 cm.

ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Εἰκ. 6. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῆς πρόσουψης τοῦ τάφου.

ρυφή τους στενεύουν κατά 0.09 μ. Ἀνάλογη μείωση παρουσιάζει καὶ ἡ κάθετη στὴν πρόσοψη τοῦ τάφου στενὴ πλευρὰ τῶν παραστάδων. Ἐτσι ἐνῶ στὴν πλευρὰ αὐτὴ μετροῦν στὴ βάση τους 0.25 μ., στὴν κορυφή τους ἔχουν πλάτος 0.22 μ. Οἱ δύο παρασάδες κορυφώνονται σὲ ἐπίκρανο, ποὺ περιτρέχει τὶς τρεῖς ὁρατές τους πλευρὲς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλατιά ταινία κάτω ὕψους 9.5 ἐκ. (ὑποτραχήλιο) καὶ κοιλόκυρτο κυμάτιο στὴ συνέχεια, μὲ ταινιωτὲς ἀπολήξεις πάνω καὶ κάτω, συνολικοῦ ὕψους 5 ἐκ. (εἰκ. 7). Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐπικράνου ἔχουν δουλευτεῖ πρώτα στὸν πωρόλιθο καὶ κατόπιν ἀποδόθηκαν μὲ κονίαμα, πράγμα ποὺ θὰ τὸ συναντήσουμε καὶ παρακάτω σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ τάφου.

Εἰκ. 7. Τομή καὶ ὄψη τοῦ ἐπικράνου τῶν παραστάδων στὴν πρόσοψη.

Στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης, μεταξύ τῶν παραστάδων καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, ἔχουμε τὴν ἴδια λευκὴ μαρμαροκονία, ἀλλὰ σὲ ἄρκετὰ σημεῖα ὑπάρχουν διακριτικὲς κόκκινες καὶ μπλε πινελιές, ποὺ μιμοῦνται τὰ «νερά» τοῦ μαρμάρου. Μὲ τὸν γνωστὸ ἀκόμη τρόπο τῆς χάραξης δηλώνονται σὲ μιὰ σειρὰ στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἴδιου τοίχου τέσσερις γωνιόλιθοι, κοινοῦ ὕψους 0.59 μ. καὶ μήκους 0.88 μ., ἐκτὸς τοῦ πρώτου ἀπὸ ἀριστερά, ποὺ ἔχει μῆκος 0.48 μ. Τὸ φαινόμενο εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλους μακεδονικοὺς τάφους¹⁰. εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ διαίρεση μὲ ἐγγράφακες γραμμὲς εἶναι κοσμητικὴ καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ λιθοδομή.

Τὸ θυραῖο ἀνοιγμα τοῦ τάφου, ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ μέσο τῆς πρόσοψης, τὸ

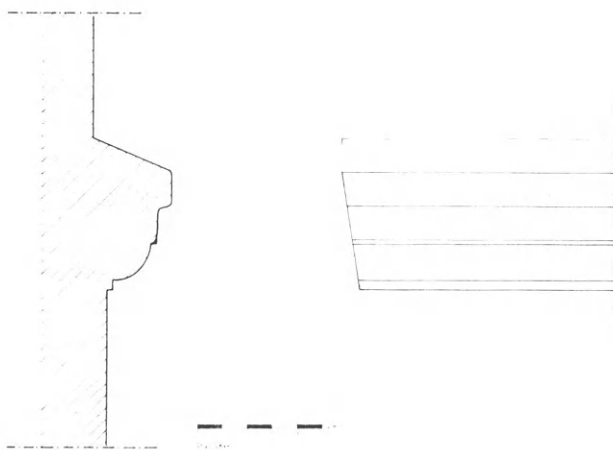
10. Πιὸ συχνὸ εἶναι τὸ φαινόμενο στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων, βλ. ἐνδεικτικὰ Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟ ὅ.π. 31. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, ΠΑΕ 1955, 155 (τάφος Καρύτσας). Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Ὁ

τάφος τῶν Λευκαδίων (1966) 35. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΑΕ 1971, 162 (τάφος Kinch)· Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ ὅ.π. 155 (τάφος Δίου II).

ἔφρασσαν ἐξωτερικὰ πέντε ἐπάλληλοι καὶ ἀνισομεγέθεις πώρινοι γωνιόλιθοι¹¹, ποὺ προ-
στάτευαν τὴ δίφυλλη μαρμάρινη πόρτα τοῦ τάφου. Οἱ πωρόλιθοι αὐτοὶ βρέθηκαν ὅλοι
στὴ θέση τους καὶ ἔφταναν μέχρι τὸ κυμάτιο τοῦ ὑπερθύρου σφραγίζοντας ἔτσι ἐρμητικὰ
τὴν εἴσοδο. Ἦταν τοποθετημένοι πυραμιδωτὰ καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ
τους μήκη. Ἔτσι ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω οἱ γωνιόλιθοι ἔχουν τὶς ἐξῆς διαστάσεις:
α) 2.10 (μῆκος) \times 0.62 (πλάτος) \times 0.50 μ. (ὕψος)· β) $1.62 \times 0.58 \times 0.50$ · γ) $1.60 \times$
 0.58×0.50 μ.· δ) $1.42 \times 0.50 \times 0.50$ μ. καὶ ε) $1.30 \times 0.49 \times 0.51$ μ. Ὁ ἀνώτερος
γωνιόλιθος εἶναι σὲ δεύτερη χρῆση, γιατί φέρει λευκὸ κονίαμα στὴν ἐσωτερικὴ του πλευ-
ρά (τὴν ὁρατὴ ἀπὸ τὸν προθάλαμο) καὶ ἀναθυρώσεις σὲ δύο τοὺς ἄλλες πλευρές (ὁρατὲς
ἀπὸ ἔξω) (πίν. 17α).

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν πέντε γωνιολίθων φάνηκε τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου, ποὺ με-
τράει σὲ ὕψος 2.35 μ. καὶ παρουσιάζει τὴ συνηθισμένη μείωση πρὸς τὰ πάνω. Ἔτσι ἐνῶ
στὴ βάση του ἔχει πλάτος 1.25 μ., στὴν κορυφὴ του μειώνεται κατὰ 7 ἐκ. Τὸ θύραϊο
ἄνοιγμα πλασιώνεται μὲ τὸ γνωστὸ σὲ σχῆμα Π περιθύρωμα¹², ποὺ ἐπιστέφεται μὲ
ταινία καὶ κυμάτιο συνολικοῦ ὕψους 6 ἐκ. (εἰκ. 8). Τὸ ἀνώφλι ποὺ προεξέχει ἐλαφρὰ,
ἔχει ὕψος 0.22 μ., ἐνῶ οἱ δύο «λαμπάδες» τῆς πόρτας ἔχουν πλάτος 0.19 μ. καὶ ἐξέ-
χουν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου κατὰ 2 ἐκ.

Συνεχίζοντας τὴν περιγραφὴ τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου ἀναφέρουμε τὸ ἐπιστύλιο, ποὺ
ὑποβασιάζεται ἀπὸ τὶς παραστάδες καὶ ἐξέχει σὲ σχέση μὲ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης
κατὰ 0.22 μ. Ἐχει μῆκος 4 μ. (ὅσο καὶ τὸ πλάτος τοῦ τάφου) καὶ ὕψος 0.285 μ. Τὸ
φαινόμενο τῆς μίμησης τῶν «νερῶν» τοῦ μαρμάρου τὸ παρατηροῦμε καὶ στὴν κάθετη

Εἰκ. 8. Τομὴ καὶ ὄψη τοῦ κυματίου πάνω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ εἴσοδο.

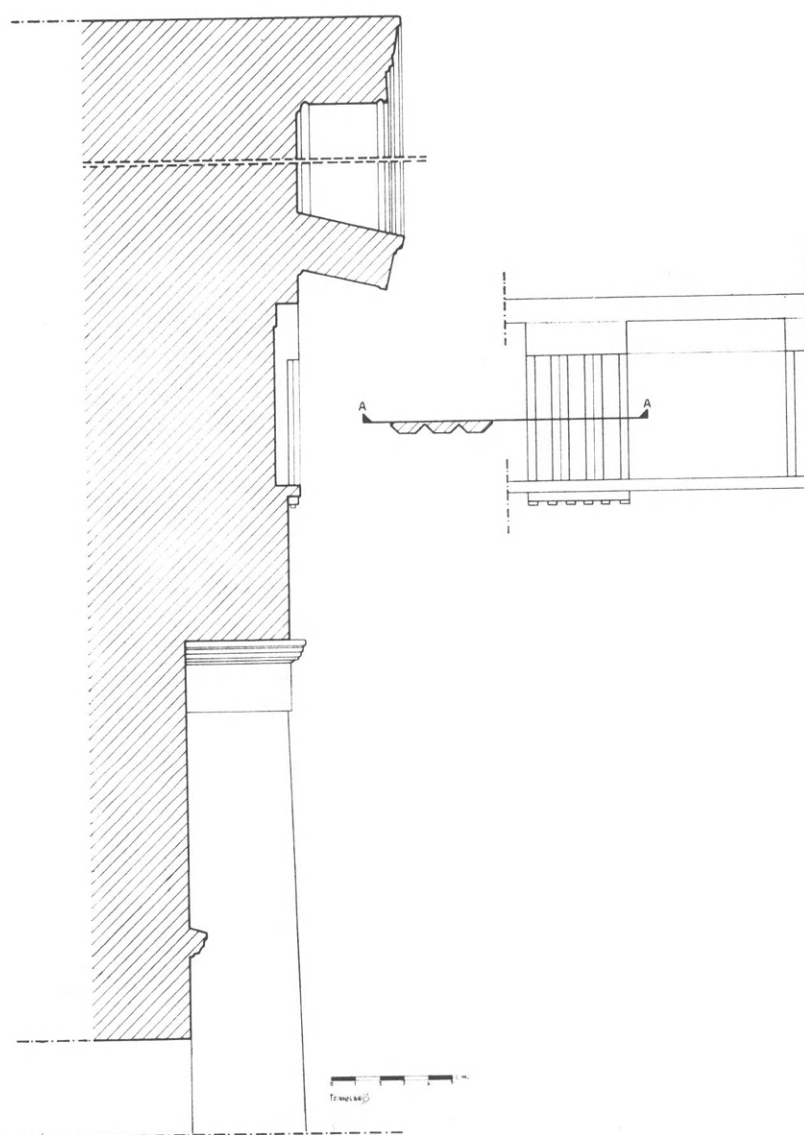
11. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο φράσσεται τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας
στοὺς περισσότερους μακεδονικοὺς τάφους· π.χ. Δίου I-
III, Λακκώματος I-II, Τούμπας Παιονίας, Βάθειας Εὐ-
βοίας, Ὀλύνθου, Ἀγίου Ἀθανασίου I, Ἀμφιπόλεως IV,

Βεργίνας III, Λευκαδίων I, III, VI, Σταυρουπόλεως Ξάν-
θης κ.ἄ.

12. Κατὰ τὸν «δωρικὸν» λεγόμενον τρόπο (βλ. A. ADRIA-
NI, La Nécropole de Mustafa Pacha (1936) 92).

ἐπιφάνεια τοῦ λευκοῦ ἐπιστυλίου· κάτω δηλαδή ἀπὸ κάθε τρίγλυφο ὑπάρχει μιὰ παχιά καὶ διακριτικὴ μπλε πινελιά, πλάγια πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀριστερά. Τὸ ἐπιστύλιο δὲν εἶναι μονόλιθο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ ἔχουν ὑποστειῖ ρωγμές. Ἔτσι μετρήθηκαν οἱ δύο ἀπὸ δεξιά (σὲ σχέση μετὸν θεατὴ) λιθόπλινθοι, ποὺ ἔχουν μῆκος 0.75 μ. ὁ πρῶτος καὶ 0.82 μ. ὁ δεύτερος.

Ἡ ταινία τοῦ ἐπιστυλίου με ἐντονο κόκκινο χρῶμα στὴν ἐπιφάνειά της, ἔχει ὕψος 4 ἐκ. καὶ ἐξέχει 2.5 ἐκ. (εἰκ. 9). Στὴν κάτω πλευρὰ τῆς ταινίας αὐτῆς ὑπάρχουν κανόνες με σταγόνες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ ὑπερκείμενα τρίγλυφα. Οἱ κανόνες, ὕψους 2 ἐκ., φέρουν ἀπὸ ἑξὶ σταγόνες με ἀποστρογγυλεμένες τίς γωνίες με ὁμορφο μῶβ χρῶμα (ἀνά-

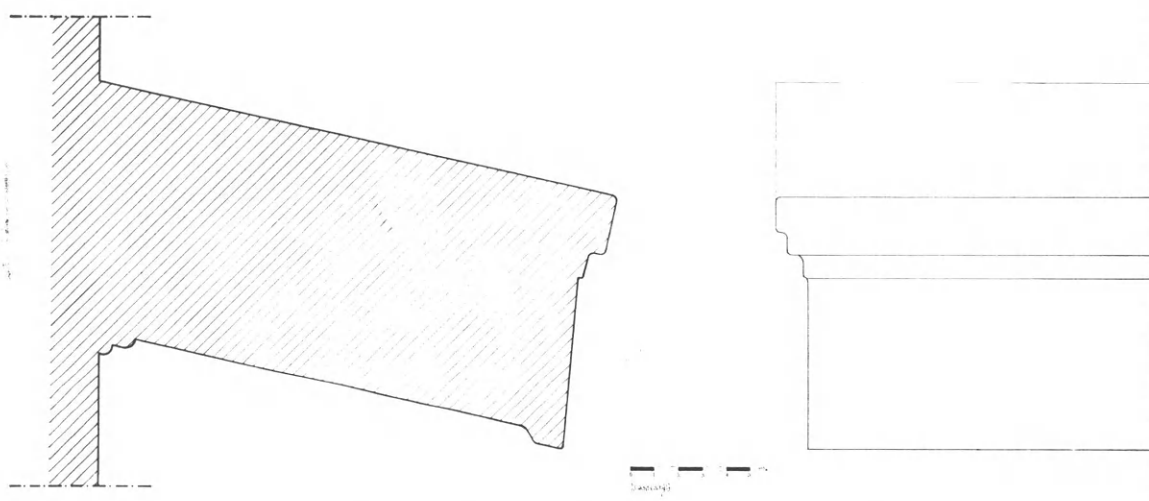

Εἰκ. 9. Τομὴ τοῦ θριγκοῦ τῆς πρόσοψης. Σὲ λεπτομέρεια δεξιά, ὕψη καὶ τομὴ τοῦ διαζώματος.

μειξη τῶν κύριων χρωμάτων κόκκινου καὶ μπλέ). Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κανόνες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ 40, 50 καὶ 60 ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ τρίγλυφα, ἀποκλίνουν ἐλαφρὰ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῶν τριγλύφων σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους κανόνες, ποὺ βρίσκονται σὲ πλήρη ἀντιστοιχία μὲ τοὺς ἄξονές τους.

Στὸ διάζωμα ἔχουμε ἑπτὰ μετόπες μεταξὺ ὀκτῶ τριγλύφων. Καὶ ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια τῶν μετοπῶν ἔχει ἀφθεῖ λευκὴ, τὰ τρίγλυφα φέρουν θαυμάσιο μπλε χρῶμα, ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ σὲ ἐξαιρετικὰ καλὴ κατάσταση. Οἱ μετόπες, χωρὶς τὶς μπλε ταινίες στὴν κορυφή τους, εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνες μὲ μῆκος πλευρᾶς 0.325 μ.¹³ Τὰ τρίγλυφα παρουσιάζουν εὐθεῖες τὶς ἀπολήξεις τῶν γλυφῶν στὴν κορυφή τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 2ο καὶ 8ο (ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ) καὶ ἔχουν συνολικὸ ὕψος 0.38 καὶ πλάτος 0.21 μ. Οἱ γλυφές καὶ οἱ μηροὶ τῶν τριγλύφων μετροῦν σὲ πλάτος ἀπὸ 4 ἐκ. Ὑπάρχει κι ἐδῶ μιὰ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια: ὅλα τὰ στοιχεῖα ἔχουν δουλευτεῖ πρῶτα στὸν πωρόλιθο καὶ μετὰ δέχτηκαν τὸ κονίαμα, ἐνῶ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν καὶ μόνο μ' αὐτό. Στὴν περίπτωσή μάλιστα τῆς κεφαλῆς τῶν τριγλύφων ὑπάρχει μιὰ λεπτομέρεια δουλεμένη στὸν πωρόλιθο, ποὺ ὁ κονιατὴς δὲν τὴν ἀπέδωσε¹⁴ (πίν. 17β).

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ διάζωμα στὸ ὀριζόντιο γεῖσο τοῦ ἀετώματος γίνεται μὲ τὴν παρεμβολὴ κόκκινης ταινίας ὕψους 5 ἐκ. Τὸ ὀριζόντιο λευκὸ γεῖσο κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, ἐξέχει σὲ σχέση μὲ τὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος κατὰ 0.21 μ. καὶ ἔχει ὕψος 0.12 μ. (εἰκ. 10). Ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο βάρος τῶν χρωμάτων ἔχει ἀποκοπεῖ σὲ πολλὰ κομμάτια, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ ἐπάτιο γεῖσο, διαπιστώθηκε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις πώρινες πλάκες (οἱ δύο κεντρικὲς μετροῦν ἀπὸ 1.20 μ. ἡ καθεμιὰ).

Εἰκ. 10. Τομὴ καὶ ὄψη τοῦ ὀριζόντιου γεΐσου τοῦ διαζώματος.

13. Πρόκειται γιὰ ἓναν πλήρη δωρικὸ πόδα μήκους 0.325 μ., ποὺ διαπιστώνεται καὶ σὲ ἄλλα σχετικὰ μνημεῖα, βλ. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ ὁ.π. 172 καὶ σημ. 1 τῆς ἱδίας σε-

λίδας, ὅπου δίνεται καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

14. Κάτι ἀνάλογο ἀναφέρει καὶ ὁ Φ. ΠΕΤΣΑΣ ὁ.π. 39-40.

Τὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος, μὲ τὴν ἴδια λευκὴ μαρμαροκονία στὴν ἐπιφάνειά του, ἔχει μῆκος 3.10 μ. καὶ ὕψος στὸ κέντρο του 0.42 μ. Ἡ κλίση του εἶναι 25% κατὰ μέτρο καὶ εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου.

Τὸ ἀέτωμα καὶ κατὰ συνέπεια ὁλόκληρη ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου, ἐπιστέφεται ἀπὸ τὸ ἐπαέτιο γεῖσο, ποὺ μαζὶ μὲ τὴ συμφυὴ σίμη ἔχουν ὕψος 0.17 μ. Εἶναι δουλεμένο σὲ μεγάλες πώρινες πλάκες, ποὺ στὴν πάνω τους ἐπιφάνεια συνδέονται μεταξύ τους, ὅπως καὶ οἱ θολίτες τῆς καμάρας, μὲ μεγάλους πιόμορφους σιδερένιους καὶ μολυβδοχοημένους συνδέσμους. Ὁ κορυφαῖος παρώλιθος τοῦ ἐπαέτιου γείσου σχηματίζει στὴν πίσω του ἐπιφάνεια πιόσχημο σὲ τομὴ ἑξαγωνα μῆκους 0.70, πλάτους 0.38 καὶ ὕψους 0.10 μ. Πρόκειται γιὰ τὴν πλίνθο, ποὺ σκοπὸ εἶχε νὰ κρατᾷ καὶ νὰ προβάλλει τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριον τῆς πρόσοψης, ποὺ δὲν βρέθηκε, ἀλλὰ πρέπει σίγουρα νὰ ὑπῆρχε, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν δυνατὸ σιδερένιο σύνδεσμο, ποὺ εἶναι στερεωμένος στὸ κέντρο τῆς πλίνθου καὶ λυγισμένος πρὸς τὰ μπρὸς καὶ κάτω. Τὸ ἐπαέτιο γεῖσο ἀποτελεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κορυφαία αὐτὴ πλάκα ἀπὸ ἄλλες τέσσερις, ἀνὰ δύο δεξιὰ καὶ ἀριστερά.

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ λευκὸ σῶμα τοῦ ἐπαέτιου γείσου (ὕψους 7 ἐκ.) στὴ συμφυὴ σίμη γίνεται μὲ ὠραῖο ἰωνικὸ κυμάτιο σὲ ζωηρὰ χρώματα (πίν. 18α). Πιὸ συγκεκριμένα, ἀποδίδονται μὲ μπλὲ χρῶμα τὰ ὠσειδῆ φύλλα τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου, μὲ κόκκινο τὰ περιγράμματα τῶν λογχοειδῶν φύλλων, ἐνῶ τὸ βάθος δίνεται μὲ τὸ λευκὸ κονίαμα¹⁵. Ἀκολουθεῖ ἡ κύρια ζώνη τῆς σίμης (ὕψους 6 ἐκ.), στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἔχουμε ἐναλλὰξ γραπτὰ μαῦρα ἄνθη λωτοῦ καὶ κόκκινα ἐπτάφυλλα ἢ ἐννεάφυλλα ἀνθέμια (εἰκ. 11). Σὰν ἐπιστέγασμα τῆς σίμης ὑπάρχει κόκκινη ταινία ὕψους 2 ἐκ. περίπου.

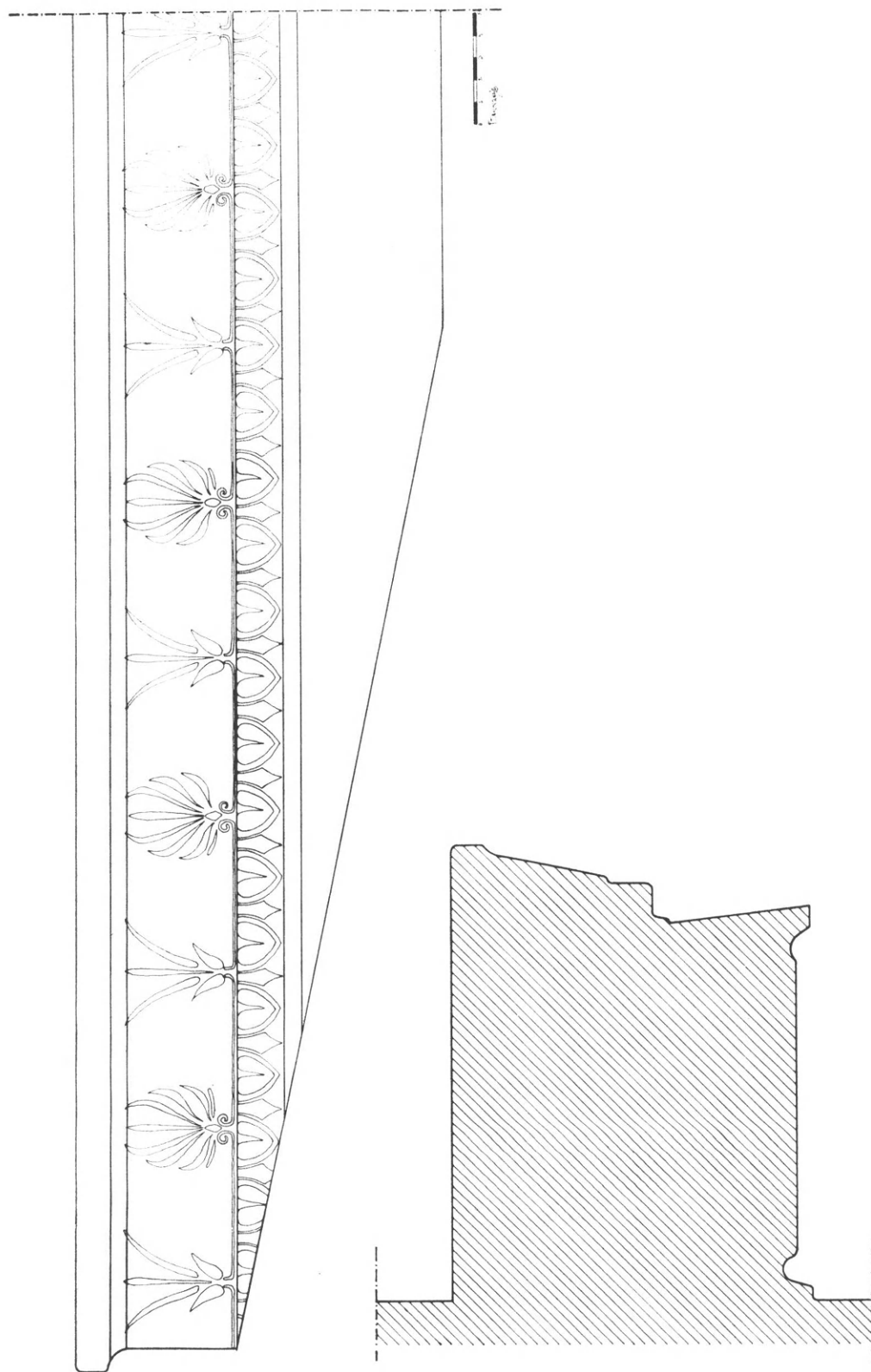
Στὴν πάνω ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν τοῦ ἐπαέτιου γείσου καὶ στὰ δύο ἅκρα ὑπάρχει ἀπὸ ἑνὸς βαθιὰ δουλεμένος στὸν παρώλιθο παραλληλόγραμμος σὲ τομὴ τόρμος μῆκους 8, πλάτους 7 καὶ βάθους 9 ἐκ. (πίν. 18α). Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὶς ὑποδοχές, ποὺ θὰ δέχονταν τοὺς σιδερένιους συνδέσμους (ὅπως καὶ στὴν κορυφὴ τῆς πρόσοψης) γιὰ τὴ στήριξη τῶν δύο ἀκραίων ἀκρωτηρίων. Ἡ ἐργασία δὲν φαίνεται νὰ προχώρησε πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, γιὰτὶ οὔτε ἀκρωτήρια βρέθηκαν, οὔτε ἔχνη κάποιας συνδετικῆς ὕλης μέσα στοὺς τόρμους.

Ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι ὁ τάφος εἶναι διθάλαμος (εἰκ. 12). Ὁ προθάλαμος ἔχει μῆκος 1.43 καὶ πλάτος 3 μ., ἐνῶ ὁ νεκρικὸς θάλαμος εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνος μὲ μῆκος πλευρᾶς 3 μ.¹⁶ (πίν. 18β). Μπαίνοντας ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸν τάφο διαπιστώνουμε μιὰ κλιμακωτὴ διάταξη στὸ δάπεδο τῶν χώρων του (εἰκ. 13). Ἔχουμε πρῶτα τὸ σκαλοπάτι τῆς ἐξωτερικῆς εἰσόδου (ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν «στυλοβάτη» τῆς πρόσοψης) καὶ κα-

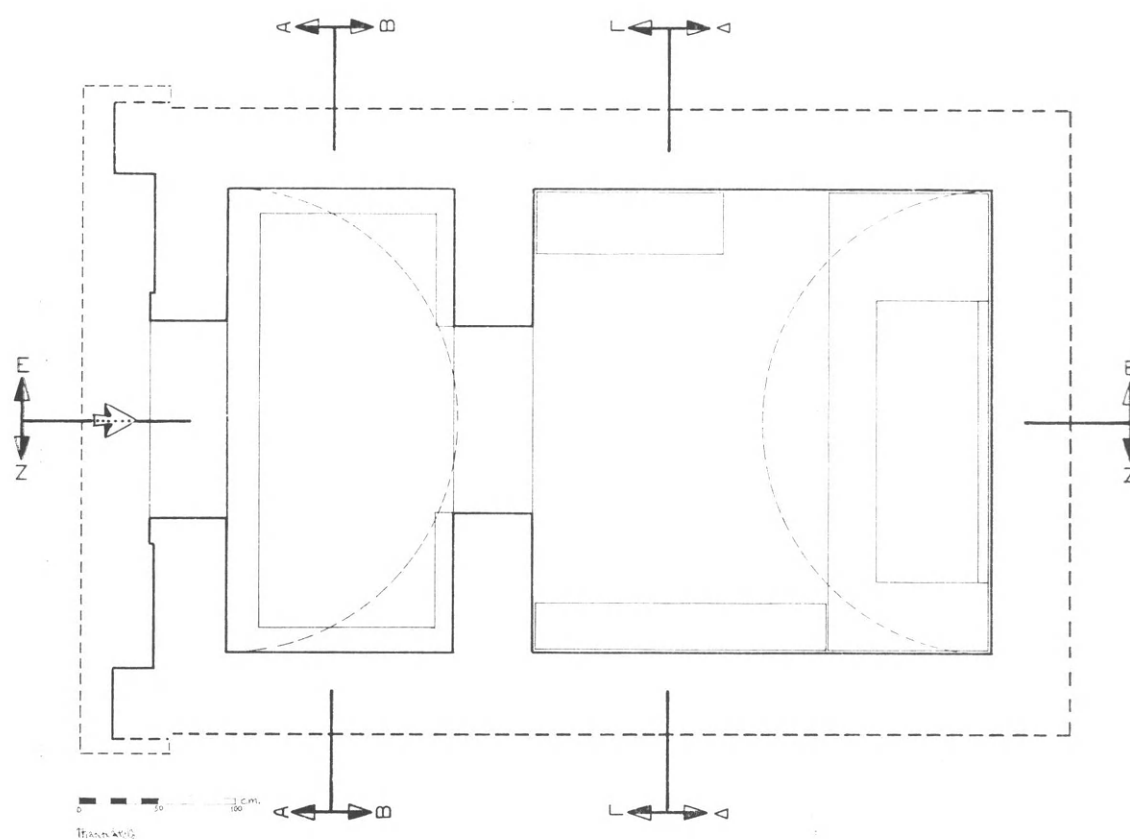
15. Γιὰ τὶς ὁμοιότητες μὲ τὴ γραπτὴ διακόσμηση τῆς σίμης τοῦ μεγάλου τάφου τῶν Λευκαδίων βλ. Φ. ΠΕΤΣΑ ὅ.π. 112.

16. Ὁ τετράγωνος θάλαμος στοὺς μακεδονικοὺς τάφους εἶναι ἀρκετὰ συχνός, π.χ. Τάφος Λευκαδίων (Πέτσα), Βεργίνας (Ρωμαίου) καὶ Λαγκαδᾶ. Πιὸ εἰδικὰ γιὰ τάφους

μὲ διαστάσεις θαλάμων 3×3 μ. βλ. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ ὅ.π. 172 κέ. μὲ παρατηρήσεις γιὰ τὰ μέτρα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν: «3×3 μ.» αὐτὸ σὲ ἀρχαῖα μέτρα μεταφράζεται ἀκριβῶς: 10×10 πόδες ἢ 7×7 πήχεις... ἂν δεχθοῦμε τὸν ἀττικοσευβοϊκὸ πόδα (29.6 ἐκ.) ποὺ τὸν κάτεχαν καλὰ οἱ τεχνίτες...».

Εἰκ. 11. Τομὴ τοῦ ἐπατίου γείσου μὲ τὴ συμφυὴ σίμη καὶ σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῆς σίμης.

Εἰκ. 12. Κάτοψη τοῦ τάφου.

τόπιν, για την πρόσβαση από τὸν προθάλαμο στὸν θάλαμο, ἀνεβαίνουμε ἓνα δεύτερο σκαλοπάτι ὕψους 0.17 μ.¹⁷ Για τρίτη φορά τὸ φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ κυρίως θαλάμου, ὅπου σχηματίζεται ἓνα εἶδος βάρους, βάρους 0.95 καὶ ὕψους 0.17 μ. ἐπίσης, ποὺ πιάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ θαλάμου. Πάνω σ' αὐτὸ πατᾶ ἡ νεκρική «κλίνη», ποὺ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν προβάλλεται. Στὴν κάθετη πλευρὰ τοῦ βάρους αὐτοῦ ἔχουμε, μέσα σὲ ἐγχάρακτα ὀρθογώνια πλαίσια, ἀπομίμηση χρωματιστοῦ μαρμάρου σὲ ποικίλους χρωματισμούς καὶ ἀκανόνιστους σχηματισμούς¹⁸, ἐνῶ ἡ πάνω του ἐπιφάνεια φέρει λειασμένο κονίαμα μὲ ὠραῖο σκοῦρο κόκκινο χρῶμα.

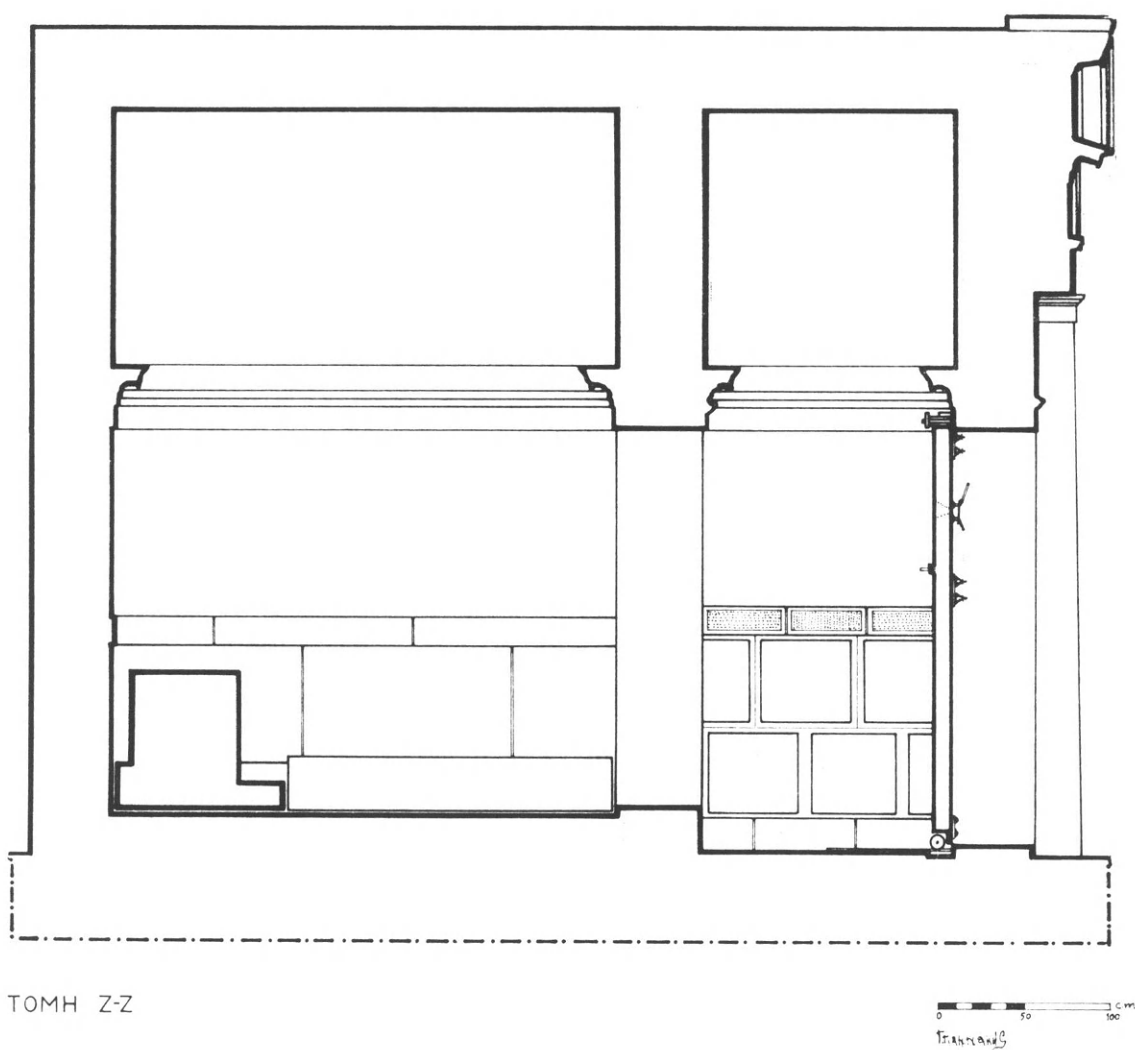
Τὸ δάπεδο, τόσο τοῦ προθαλάμου ὅσο καὶ τοῦ θαλάμου, ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες παραλληλεπίπεδες πώρινες πλάκες, πάχους 15 ἐκ. (εἰκ. 14), ποὺ ἔφεραν ἐπικάλυψη μὲ στρώμα λευκοῦ καὶ χοντροῦ κονιάματος¹⁹. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ πλάκες τοῦ

17. Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο βρίσκεται καὶ τὸ δάπεδο τοῦ προθαλάμου στὸν μεγάλο τάφο τῶν Λευκαδίων· βλ. Φ. ΠΕΤΣΑ ὁ.π. 24.

18. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ εἶναι συχνὴ σὲ σπῆτια τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, βλ. γιὰ παράδειγμα TH. WIEGAND-H. SCHRADER, Priene (Berlin 1904) 315, εἰκ. 349

(οἰκία XXIII).

19. Γιὰ ἐπιχρισμένα μὲ κονίαμα δάπεδα βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟ, Τὰ ὕλικά δομῆς, Β', 50, σημ. 8. Ἐπίσης Φ. ΠΕΤΣΑ ὁ.π. 39 καὶ 45. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Γ' (1966) 243 (γιὰ μακεδονικὸ τάφο Τούμπας Παιονίας) καὶ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, AAA 10, 1977, 30.

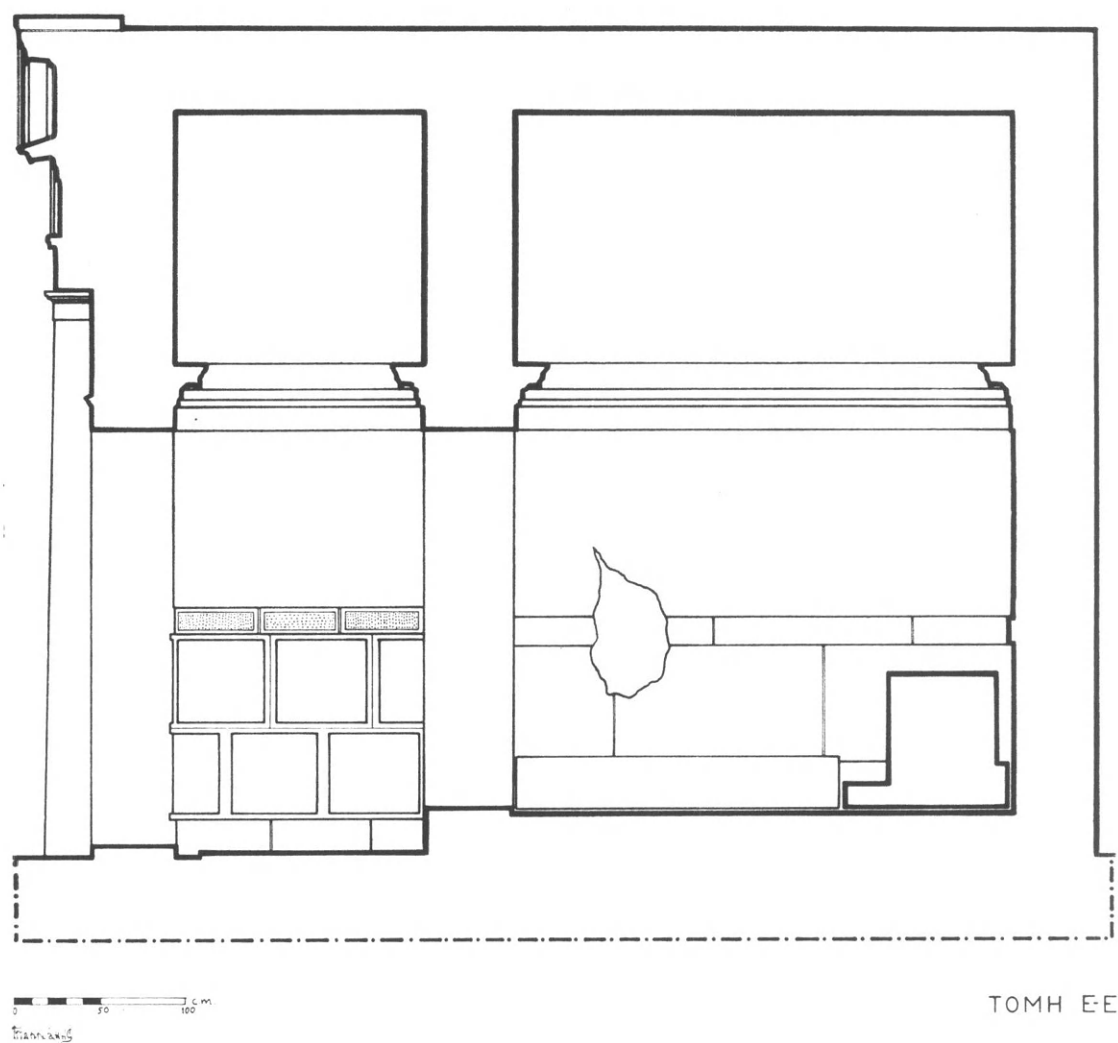
Εἰκ. 13α. Τομή κατὰ μῆκος τοῦ τάφου.

δαπέδου, στὸ κέντρο κυρίως τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου, ἔχουν ἀνασηκωθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὶς πλευρικές πιέσεις²⁰.

Χαρακτηριστικὸ καὶ μοναδικό, νομίζω, εἶναι τὸ φαινόμενο ὅτι οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου στὸν προθάλαμο δὲν φτάνουν μέχρι τοὺς κάθετους τοίχους ἀφήνοντας ἔτσι κενὸ σὲ σχῆμα αὐλακας, πλάτους 12 καὶ βάθους 10 ἐκ., ποὺ διακόπτεται μόνο μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῶν δύο εἰσόδων. Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἀκριβῶς ποιὸ σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσε αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια.

20. Σὲ τοῦτο ἴσως συνέτεινε καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ τάφος, λόγω τῆς ὑπαρξῆς ὑδροφόρου στρώματος στὴν περιοχή, εἶναι μόνιμα γεμάτος μὲ νερὸ σὲ ὕψος 1.50 μ. ἀπὸ τὸ δά-

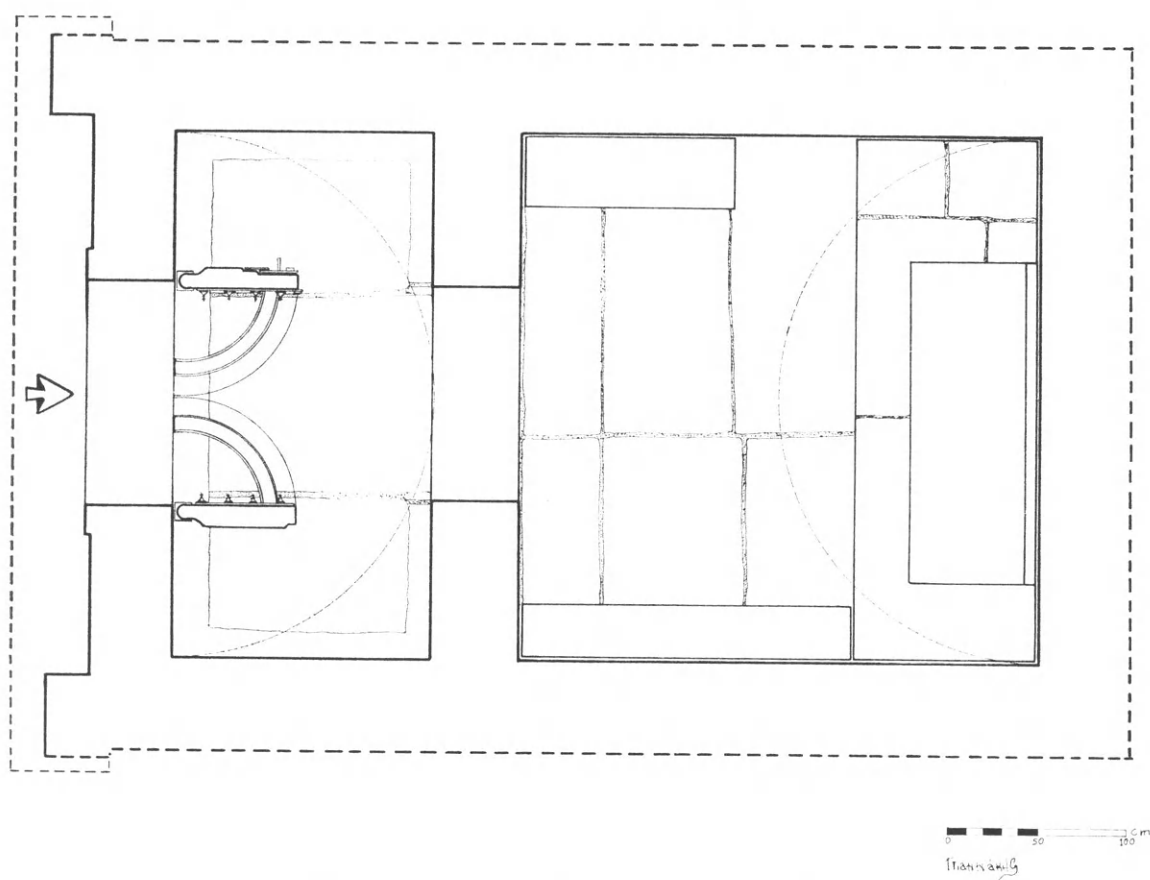
πεδό του, πράγμα ποὺ δημιούργησε πολλὰ προβλήματα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ δυσκολεύει πολὺ τὴν προσπέλαση στὸ ἐσωτερικὸ του.

Ειχ. 13β. Τομή κατά μήκος του τάφου.

Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸν προθάλαμο στὸν θάλαμο τοῦ τάφου βρίσκεται στὸν ἴδιο ἄξονα μὲ τὴν ἐξώθυρα καὶ ἔχει ὕψος 2.18 μ., πλάτος κάτω 1.25 καὶ πάνω 1.15 μ. Παρατηροῦμε δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὴν ἴδια μείωση πλάτους ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω. Καθένα στοιχεῖο δὲν συνηγορεῖ γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κλεινόταν μὲ κάποιο τρόπο, εἴτε δηλαδὴ μὲ ξύλινη πόρτα, εἴτε μὲ κάποιο παραπέτασμα. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ προθαλάμου διαμορφώνεται μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα τῆς ἐξωτερικῆς εἰσόδου, ἔχει δηλαδὴ τὸ ἴδιο σὲ σχῆμα Π δωρικὸ περιθύρωμα καὶ τὸ ἴδιο κυμάτιο στὸ ἀνώφλι, σὲ λευκὸ κονίαμα.

Στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ θαλάμου καὶ πάνω στὸ βᾶθρο, ποὺ προαναφέραμε, βρίσκεται ἡ νεκρική «κλίνη» τοῦ τάφου. Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ ἀπλὴ παραλληλεπίπεδη πώρινη

Εἰκ. 14. Ἡ πλακόστρωση τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου.

κατασκευή, ἐπιχρισμένη σὲ ὅλες τῆς τὶς ἐπιφάνειες μὲ λεπτὸ λευκὸ κονίαμα²¹. Ἔχει μῆκος 1.64, πλάτος 0.68 καὶ ὕψος 0.26 μ.²² Δὲν κολλᾷ στὸν πίσω τοῖχο τοῦ θαλάμου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπέχει περὶ τὰ 10 ἐκ. Δὲν εἶναι τοποθετημένη στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ τάφου, ἀλλὰ πλησιάζει περισσότερο στὸν δυτικὸ τοῖχο, ἀπέχοντας ἀπ' αὐτὸν 0.49 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο ἀνατολικὸ 0.86 μ. Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ διάφορα μικροεργήματα πάνω καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατασκευή, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ λίγα καμένα ὅσα τὰ τοῦ νεκροῦ, θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ ἐπάνω τῆς μίας ξύλινης κανονικῆς κλίνης ποὺ θὰ βάσταζε τὰ ὅσα τὰ τοῦ νεκροῦ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νεκρικὴ κλίνη, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου ὑπάρχουν καὶ δύο χαμηλὰ παραλληλεπίπεδα «θρανία» κολλημένα στὶς μακριὲς πλευρὲς τοῦ τάφου. Εἶναι κτισμένα μὲ πώρινους ἐπίσης λιθοπλίνθους καὶ ἐπιχρισμένα μὲ κονίαμα σὲ γκρίζο χρῶμα. Τὸ ἓνα βρίσκεται ἀριστερὰ ὅπως μπαίνουμε στὸν θάλαμο, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν «ὀπή» τυμ-

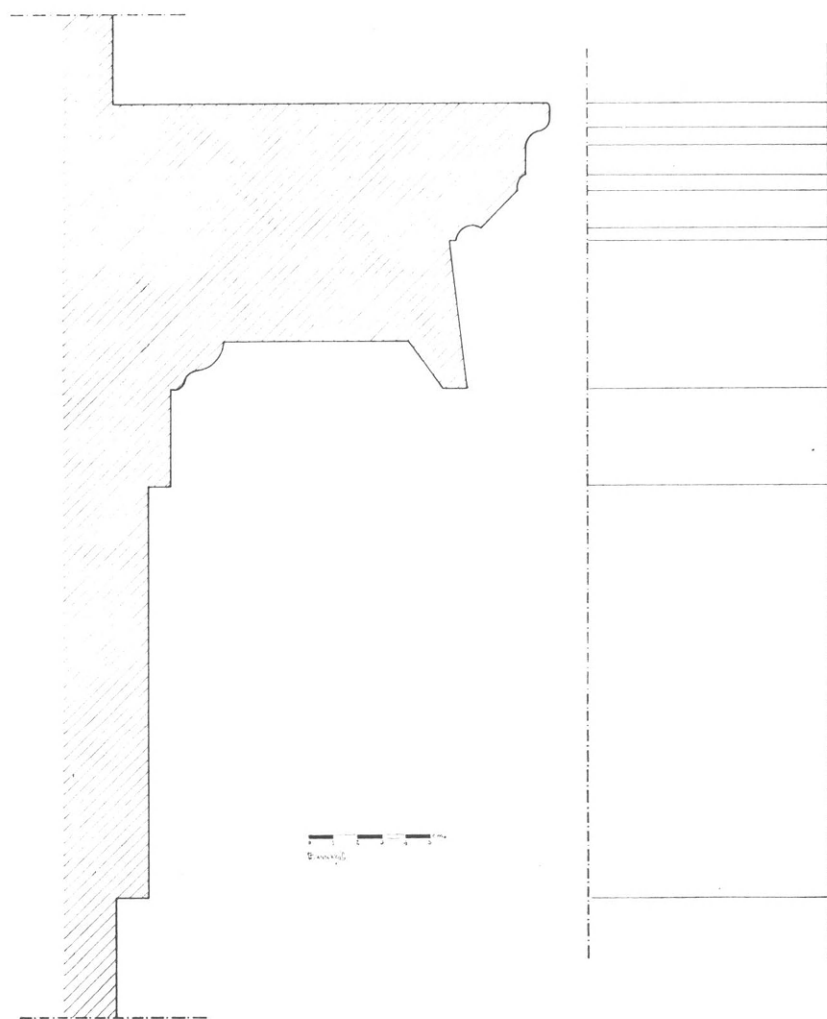
21. Εἶναι κτισμένη μὲ τέσσερις πωρολίθους: δύο πλακοειδεῖς στὴν κάτω στρώση καὶ δύο κυβόσχημους στὴν πάνω.

22. Ὁμοιότητες στὴν τεχνικὴ καὶ ἀναλογίες στὶς διαστάσεις παρουσιάζει ἡ κατασκευὴ ποὺ ἐξετάζουμε μὲ

τὶς ἀντίστοιχες κλίνες τῶν τάφων Βεργίνας I (Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ ὁ.π. 37), Τούμπας Παιονίας (Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Χαρτιστήριο εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Γ', 243) καὶ Κατερίνης (Κ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ ὁ.π. 199).

βωρυχίας και κατά μήκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἔχει μῆκος 0.40 καὶ ὕψος 0.30 μ. Ἡ «ὀπή» τῆς ἀρχαίας τυμβωρυχίας κατὰ 0.40 μ. ψηλότερα, ἔχει μέγιστες διαστάσεις 0.47×0.65 μ. καὶ εἶναι φραγμένη με πλάκες ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς τυμβωρύχους. Τὸ γεγονός σχετίζεται ἴσως με κάποια πρόληψη τῆς ἐποχῆς πού συλήθηκε ὁ τάφος, σχετική με τὸ πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, πού φοβοῦνταν οἱ τυμβωρύχοι μήπως τοὺς καταδίωκε. Στὸν ἀπέναντι δυτικὸ τοῖχο τοῦ θαλάμου βρίσκεται προσκολλημένο τὸ δεύτερο «θρανίου», πού φθάνει μέχρι τὸ βάθρο τῆς κλίνης. Ἔχει μῆκος 2, πλάτος 0.34 καὶ ὕψος 0.30 μ.

Τοὺς τέσσερις τοίχους τόσο τοῦ προθαλάμου ὅσο καὶ τοῦ κυρίως θαλάμου, τοὺς περιτρέχουν, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ θυράκια ἀνοίγματα, μιὰ πλατιά ἐξέχουσα ταινία κάτω

Εἰκ. 15. Τομὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ γείσου.

καὶ στὴ συνέχεια ἓνα πλατὺ γεῖσο, συνολικοῦ ὕψους 0.33 μ.²³ Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι, καὶ στὴν παραμικρὴ τους λεπτομέρεια, δουλεμένα πρῶτα στὸν πωρόλιθο καὶ κατόπιν δέχτηκαν τὸ λευκὸ κονίαμα. Ἡ κάτω ταινία ἐξέχει σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων 1.5 ἐκ. καὶ ἔχει ὕψος 17 ἐκ. Ἀκολουθεῖ πρὸ πάνω τὸ γεῖσο (στὴ γένεση ἀκριβῶς τῆς καμάρας), ποὺ ἐξέχει κατὰ 18 ἐκ. καὶ ἔχει ὕψος 16 ἐκ. (εἰκ. 15).

Ἡ καμαρωτὴ ὀροφὴ ἐσωτερικὰ εἶναι τέλειος ἡμικύλινδρος μετὰ ἀκτῖνα 1.50 μ. καὶ καλύπτεται μετὰ κονίαμα χρώματος γκριζοῦ στὸν προθάλαμο καὶ λευκοῦ στὸν κυρίως θάλαμο. Τὸ ὕψος τοῦ προθαλάμου, ἀπὸ τὸ δάπεδο μέχρι τὴν κορυφὴ τῆς καμάρας, εἶναι 4.27 μ., ἐνῶ τοῦ θαλάμου, λόγω τῆς κλιμάκωσης τοῦ δαπέδου ποὺ προαναφέραμε, μειώνεται κατὰ 17 ἐκ. Τὸ ὕψος τῶν κάθετων τοίχων τοῦ θαλάμου (μέχρι τὸ σημεῖο τῆς γένεσης τῆς καμάρας), εἶναι 2.73 μ.· ὁ χῶρος δηλαδὴ τοῦ θαλάμου εἶναι σχεδὸν κυβικός.

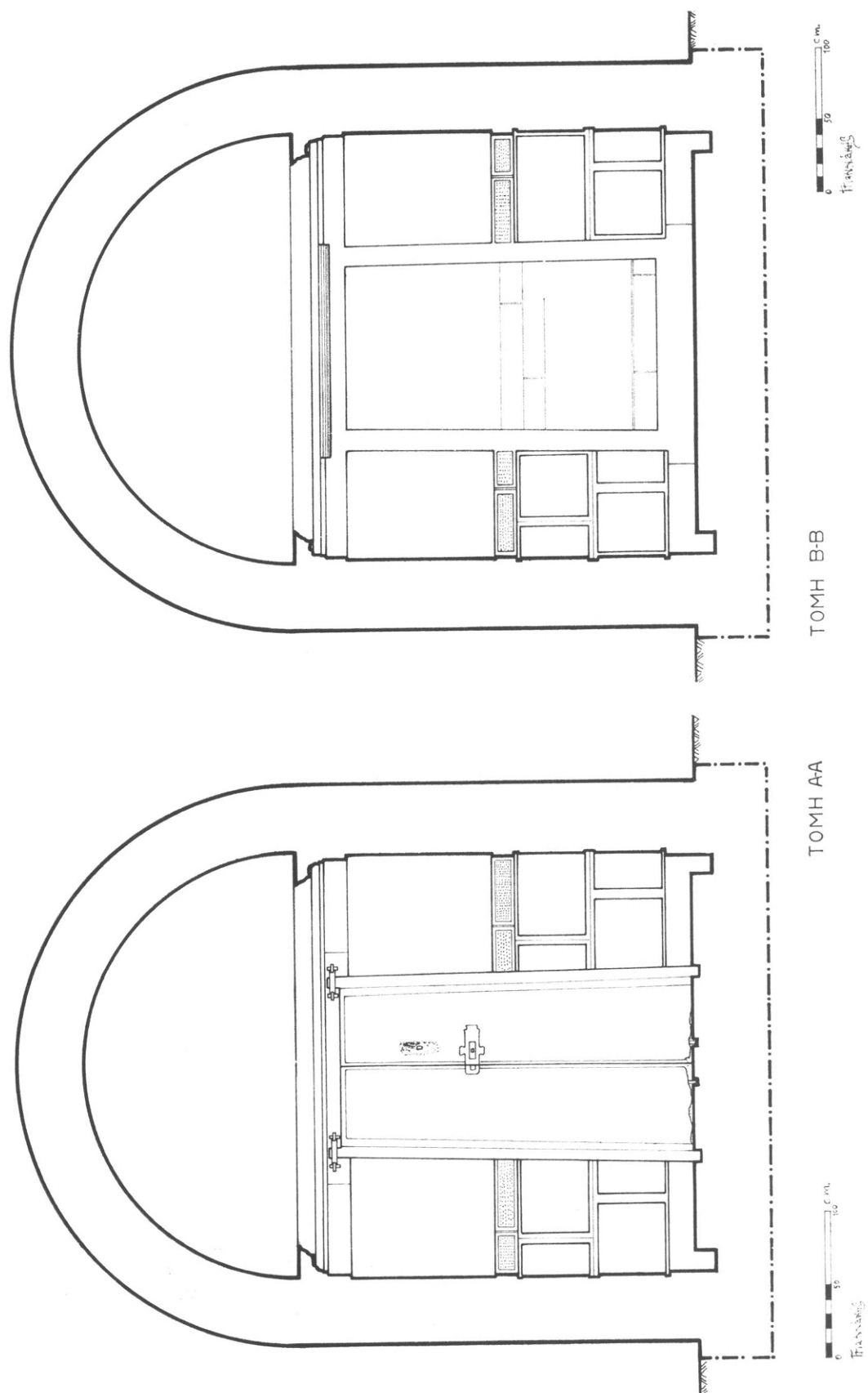
Στὴ χρωματικὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση τοῦ διαζώματος καὶ τῆς σίμης τῆς πρόσφυης, ποὺ ἀποτελεῖ ἄλλωστε ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τοῦ δωρικοῦ θριγκοῦ, ἀναφερθῆκαμε ἤδη. Εἴπαμε ἀκόμη ὅτι ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου εἶναι ἐπιχρισμένες μετὰ δύο στρώσεις κονιάματος, ποὺ ἡ ἀνώτερη λεπτὴ φέρει τόσο στὸν προθάλαμο ὅσο καὶ στὸν νεκρικὸ θάλαμο, γραπτὴ κατὰ ζῶνες διακόσμηση²⁴. Μετὰ τὴν πρώτη ματιὰ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου διαπιστώνουμε, ἀντίθετα μετὰ ὅ,τι συμβαίνει σὲ ἄλλους μακεδονικοὺς τάφους, ὅτι ἡ διακόσμηση τοῦ προθαλάμου εἶναι περισσότερο προσεγμένη ἀπ' αὐτὴν τοῦ κυρίως θαλάμου, ποὺ παρουσιάζεται πρὸ ἀπέριττη. Τὰ χρώματα καλύπτουν τοὺς κάθετους τοίχους καὶ τῶν δύο θαλάμων μέχρι τὴν γένεση τῆς καμάρας καὶ οἱ χρωματικὲς ζῶνες περιτρέχουν ὁμοιόμορφα καὶ τοὺς τέσσερις τοίχους διακοπτόμενες μόνο ἀπὸ τὰ δύο θυραῖα ἀνοίγματα.

Τὴ βάση τοῦ προθαλάμου (εἰκ. 16) καὶ μέσα στὴν αὐλακα ποὺ προαναφέραμε, τὴν περιτρέχει ταινία ὕψους 0.25 μ., ποὺ ἀποτελεῖται ἐναλλάξ, σὲ μίμηση μαρμαρίνου τοιχοβάτη, ἀπὸ μαῦρες καὶ γκριζες λιθοπλίνθους μήκους 0.50 μ. Στὴ συνέχεια καὶ πρὸ πάνω, ἔχουμε λευκὴ ζώνη ὕψους 0.52 μ. μετὰ τετράγωνες λιθοπλίνθους, ποὺ οἱ κάθετοι ἄρμοί τοὺς ἀντιστοιχοῦν στὸ μέσο τῶν ὑποκείμενων καὶ ὑπερκείμενων γωνιολίθων. Οἱ ψευδοδογωνιολίθοι τῆς ζώνης αὐτῆς παρουσιάζουν περιτένεια, πλάτους 5 ἐκ. στοὺς κάθετους ἄρμους καὶ 2.5 ἐκ. στοὺς ὀριζόντιους. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς περιτένειας φέρει ὠραῖο λαδοπράσινο χρῶμα καὶ μετὰ ἐγχάραξη μέσα σ' αὐτὴν ἀποδίδονται φύλλα καὶ καρποὶ κισσοῦ πάνω σὲ βλαστούς, ποὺ ἐλίσσονται μετὰ ὀκτώσχημο τρόπο (εἰκ. 17). Ἀκολουθεῖ πρὸ πάνω ζώνη ἴδιου ὕψους μετὰ τὴν προηγούμενη (0.52 μ.), ποὺ ἐπίσης μιμεῖται μαρμαρίνη δόμηση, σὲ μαῦρο χρῶμα καὶ μετὰ χαρακτηριστικὴ ἀπόδοση τῶν «νερῶν» τοῦ μαρμαρίου. Ὑπάρχει καὶ στὴ ζώνη αὐτὴ περιτένεια ἴδιου πλάτους καὶ εἶναι πολὺ εὐκρινεῖς οἱ «ἄρμοί»,

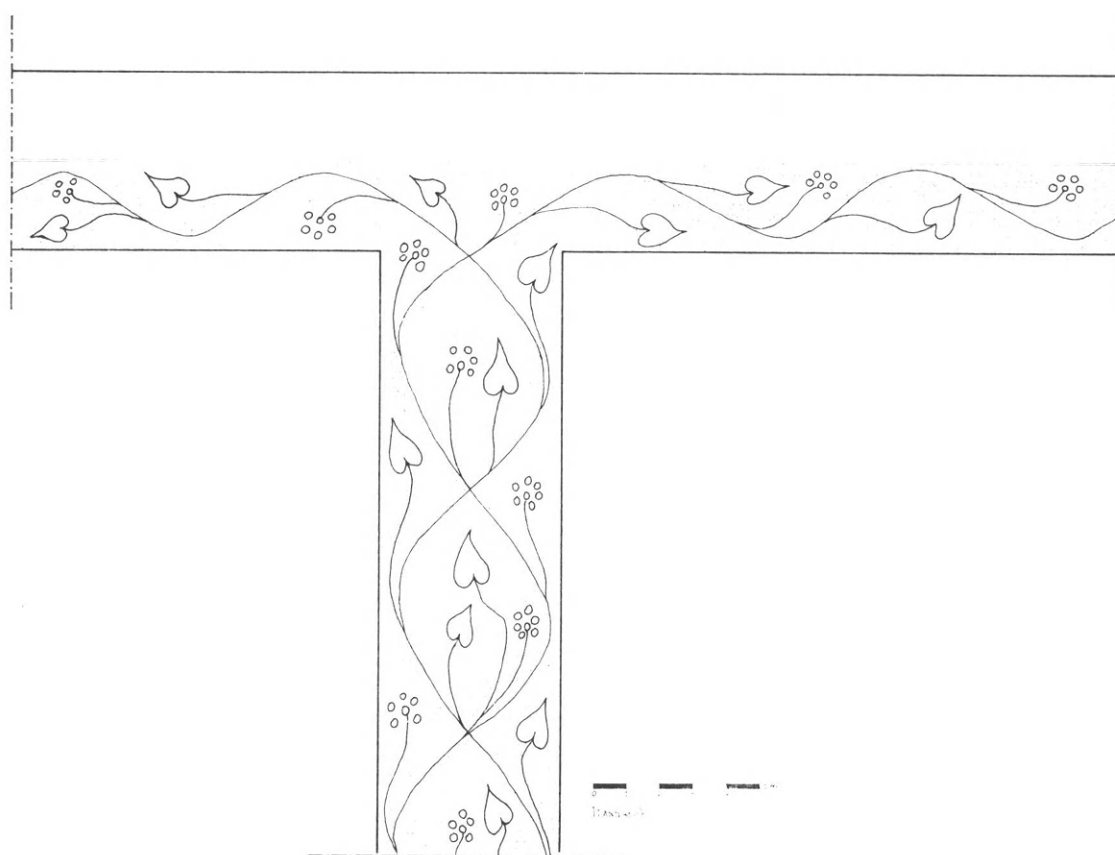
23. Γιὰ ἀνάλογα ἐσωτερικὰ γεῖσα βλ. Φ. ΠΕΤΕΑ ὁ.π. (τάφος Λευκαδίων) 51· Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, ΠΑΕ 1953, 137 (τάφος Σταυρουπόλεως Ἐάνθης)· Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, ΠΑΕ 1956, 134 (τάφος Δίου ΙΙΙ-Μαλαθριᾶς) καὶ BCH 84, 1960, 793, εἰκ. 7 (τάφος Ποτειδαιας).

24. Μολονότι εἶναι κατὰ πολὺ προγενέστερη, ἡ χρωματι-

κὴ αὐτὴ διακόσμηση θυμίζει τὸν πρῶτο λεγόμενο πομπη-ανὸ ρυθμὸ κατὰ τὴ διάκριση τοῦ AUGUST MAU, *Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompei* (Berlin 1882) σ. 11 κέ. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης, S. G. MILLER, *Hellenistic Macedonian Architecture: Its Style and Painted Ornamentation* (1971) 140-149.

Ειχ. 16. Τομές κατά πλάτος του προθαλάμου.

Εἰκ. 17. Περιτένεια με ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ τὸν προθάλαμο.

στὴν κάθετη τουλάχιστον σύνδεσή τους. Ἔχουμε δηλαδή σὲ δύο στίχους (πάνω ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη) εἰκονικὸ ἰσόδομο σύστημα. Πιὸ πάνω περιτρέχει τοὺς τοίχους τοῦ προθαλάμου μία λευκὴ διαχωριστικὴ ταινία-καταληπτήρας, ὕψους 15.5 ἐκ., διακοσμημένη μετὸν τρόπο τῶν στικτῶν γραμμῶν σὲ εὐθύγραμμους ὀριζόντιους καὶ κάθετους σχηματισμοὺς ἐναλλάξ. Ἐξέχει ἀπὸ τὴν λοιπὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων κατὰ 1.5 ἐκ. καὶ τὸ μεγάλο αὐτὸ πάχος της μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔγινε αὐτοτελής (μᾶλλον σὲ καλούπια) ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο καὶ κατόπιν κολλήθηκε στὸ σημεῖο αὐτό²⁵. Τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλη σχεδὸν ἡ ταινία ἔχει ἀποκολληθεῖ ἀπὸ τὴ θέση της, σὲ ἀντίθεση μετὰ ἄλλα κονιάματα τοῦ τάφου ποὺ διατηροῦνται πολὺ καλά, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τμήματα ὁμοίων κονιαμάτων μετὰ στικτὲς γραμμὲς βρέθηκαν σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τάφο, μέσα στὸν δρόμο του, στὸ σημεῖο δηλαδή ποὺ θὰ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε. Τὴν ταινία αὐτὴ τὴν χαρακτηρίσαμε διαχωριστικὴ, γιατί πραγματικὰ διαιρεῖ τοὺς τοίχους τοῦ προθαλάμου στὸ κάτω ἀπ' αὐτὴν τμήμα, ποὺ μιμεῖται ἰσόδομο

25. Ἀνάλογο φαινόμενο ἀναφέρεται καὶ γιὰ τὸν προθάλαμο τοῦ μεγάλου τάφου τῶν Λευκαδίων βλ. Φ. ΠΕΤΣΑ

β.π. 56.

σύστημα δόμησης και στην άμέσως υπερκείμενη πλατιά ένιαία ζώνη. 'Η ζώνη αυτή έχει ύψος 1.02 μ. και φθάνει μέχρι τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ γείσου, πού περιγράφουμε παραπάνω. Στὴν ἐπιφάνειά της ἔχουμε τὸ ωραιότερο καὶ ἐντονότερο χρῶμα δλόκληρου τοῦ τάφου· πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ σκοῦρο κόκκινο «πομπηριανὸ» χρῶμα²⁶.

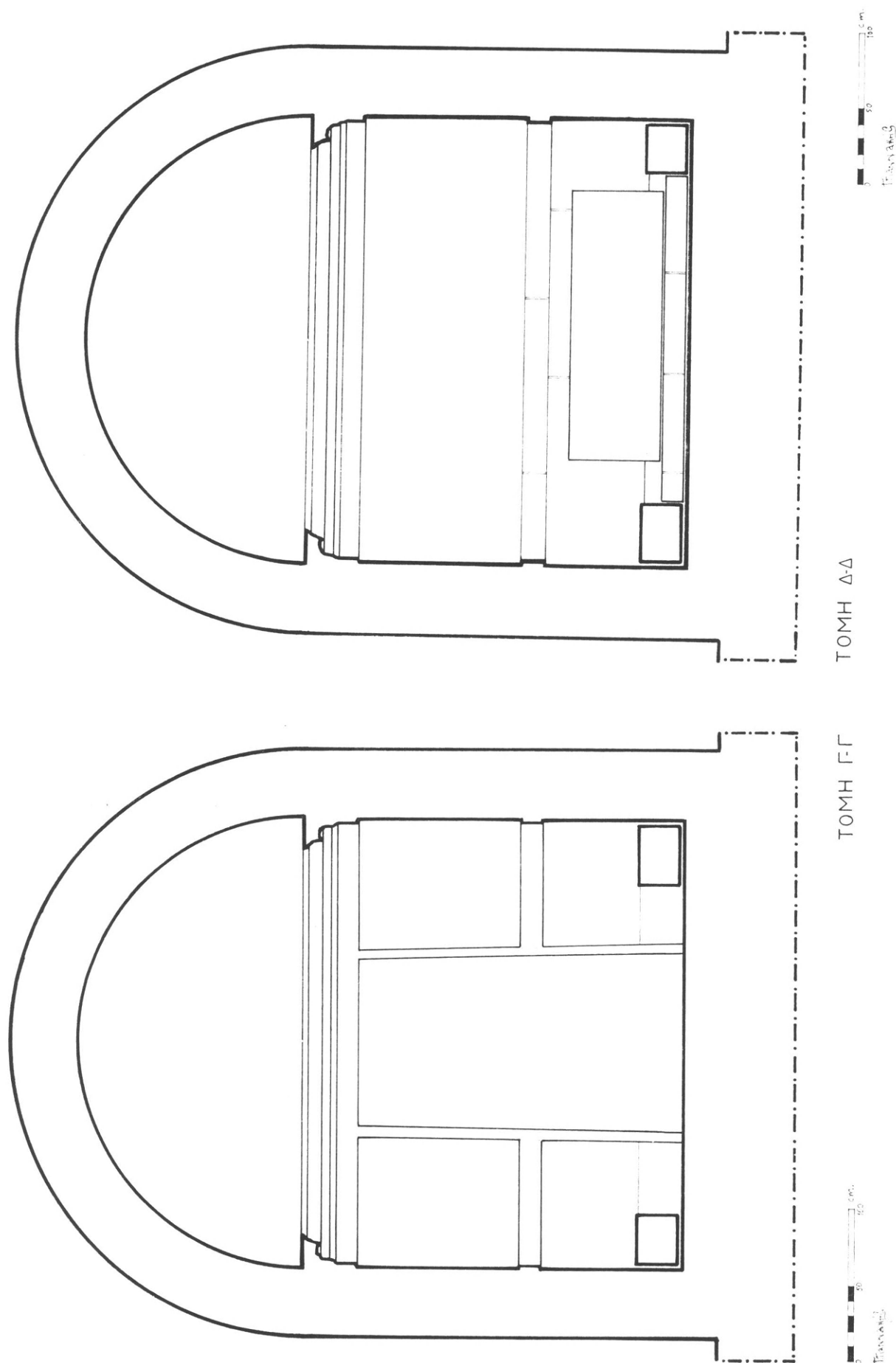
Περνώντας στὸν θάλαμο τοῦ τάφου, διαπιστώνουμε διαφορετικὴ ἐναλλαγὴ στὴ χρωματικὴ διακόσμηση τῶν ἐπιφανειῶν του (εἰκ. 18). 'Εδῶ ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο κατὰ 17 ἐκ. ψηλότερο, λόγω τῆς κλιμάκωσης τοῦ δαπέδου του, ὑπάρχει κάτω ἢ ταινία τοῦ τοιχοβάτη, ὅμοια μὲ αὐτὴν τοῦ προθαλάμου, σὲ ἐναλλαγὴ μαύρων καὶ γκριζῶν τμημάτων, ὕψους 0.28 μ. πού διακόπτεται ὅμως ἀπὸ τὰ δύο «θρανία» καὶ τὸ βάθρο τῆς κλίνης. 'Ακολουθεῖ πῶ πάνω λευκὴ ζώνη ὕψους 68.5 ἐκ., στὴν ὁποία ἔχουμε μὲ τὸν τρόπο τῆς χάραξης μίμηση μαρμάρινων ὀρθοστατῶν. 'Η ζώνη αὐτὴ ἐπιστέφεται, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ προθαλάμου, μὲ στενὴ καὶ ἐξέχουσα κατὰ 1 ἐκ. καὶ ὕψους 16 ἐκ. ταινία-καταληπτῆρα, μὲ τὴν ἴδια ἐναλλαγὴ μαύρων καὶ γκριζῶν τμημάτων, μήκους τὸ καθένα 1.165 μ. "Ὁλη ἡ ἐπιφάνεια πάνω ἀπὸ τὸν καταληπτῆρα εἶναι ἐνιαία σὲ ὕψος 1.09 μ. (μέχρι δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ γείσου) καὶ φέρει τὸ γνωστὸ κίτρινο χρῶμα τῆς ὥχρας. 'Απὸ τὴν ἄποψη τῆς τεχνικῆς στὴν κονίαση καὶ στὸν χρωματισμὸ τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ τάφου ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: ὁ τεχνίτης δούλευε ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω κατὰ τὸν γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις τρόπο. Παρατηρήθηκαν δηλαδὴ στὸν θάλαμο τοῦ τάφου καὶ σὲ σημεῖα, πού ἔχει ἀποκολληθεῖ ἡ λεπτὴ στρώση τοῦ κονιάματος τῆς κάτω λευκῆς ζώνης, κηλίδες ὥχρας τῆς ἀνώτερης ζώνης, πού ξέφυγαν ἀπὸ τὸν χρωστήρα τοῦ ἀρχαίου τεχνίτη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρῶτα τελειοποιήθηκε καὶ χρωματίστηκε μὲ ὥχρα ἡ πάνω ἐπιφάνεια τῶν τοίχων, πρὶν ἀκόμη πέσει ἡ δεύτερη λεπτὴ στρώση κονιάματος στὴν παρακάτω ζώνη, καὶ στὴ συνέχεια ἄρχισε ἡ δουλειὰ σ' αὐτήν.

Σημειώσαμε παραπάνω ὅτι πόρτα ὑπῆρχε μόνο στὸ ἐξωτερικὸ θυραῖο ἀνοιγμα τοῦ τάφου. 'Η πόρτα αὐτὴ βρέθηκε πεσμένη καὶ σπασμένη σὲ πέντε μεγάλα καὶ ἀρκετὰ μικρότερα κομμάτια στὸν προθάλαμο τοῦ τάφου (πίν. 19α). Εἶναι δίφυλλη, δουλεμένη σὲ λευκὸ λεπτόκοκκο μάρμαρο. Εἶναι τὸ μόνο μαρμάρينو στοιχεῖο τοῦ τάφου καὶ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἀρκετὰ κομμάτια ὁμοίου μαρμάρου πού βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο, θὰ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε ἐπὶ τόπου. 'Εχει ὕψος 2.48 μ., πλάτος κάτω (καὶ τὰ δύο θυρόφυλλα μαζί) 1.40 καὶ πάνω 1.31 μ. καὶ πάχος 0.13 μ., εἶναι δὲ τοῦ γνωστοῦ τύπου τῶν θυρῶν μακεδονικῶν τάφων²⁷ (πίν. 20). Μιμεῖται ξύλινη χαλκεπένδυτη πόρτα καὶ

26. Τὸ ἴδιο χρῶμα καὶ σὲ ἀνάλογη ζώνη τὸ συναντοῦμε ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις καὶ στὸν προθάλαμο τοῦ μεγάλου τάφου τοῦ τύμβου τῆς Βεργίνας. Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟ ὅ.π. 30.

27. Βλ. σχετικὰ Β. GOSSEL ὅ.π. 54. Στὸν κατάλογο θυρῶν πού δίνει ἡ Gossel θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν ἡ ἐσωτερικὴ μαρμάρινη πόρτα τοῦ τάφου τῆς Κατερίνης (Κ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ ὅ.π. 199) καθὼς καὶ ἡ πόρτα τοῦ 'Ηρώου τῆς

Καλυδῶνος, πού παρουσιάζει πολλὲς κατασκευαστικὲς ὁμοιότητες μ' αὐτὴν πού ἐξετάζουμε (Ε. DYGGVE - F. POULSEN - Κ. RHOMAIOS, *Das Heroon von Kalydon*, 1934, 337 κέ., εἰκ. 43). Πολλὴ κατατοπιστικὰ ἐπίσης γιὰ πόρτες καὶ τὴ διακόσμησή τους, ὅσα λέει ἡ Ρ. W. LEHMANN, *Samothrace* 3, 1, *The Hieron* (Princeton 1969) 42 κέ., ὅπου δίνεται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Εἰς. 18. Τομὲς κατὰ πλάτος τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου.

έχει όλη της τή διακόσμηση χάλκινη σέ αντίθεση με άλλες πόρτες μακεδονικών τάφων, που παρουσιάζουν ανάγλυφα ή έγχράκτα στο μάρμαρο όλα τὰ διακοσμητικά άλλα και τὰ λειτουργικά τους στοιχεΐα²⁸. Αντίθετα με τήν πίσω πλευρά των θυροφύλλων, που έχουν άδρή δουλειά, ή ύψη τους είναι πολύ καλά λειασμένη και τὰ λειτουργικά στοιχεΐα δοσμένα με έξαιρετική ακρίβεια (είκ. 19). Άριστερά και δεξιά, στα σημεία που πα- τοῦσαν τὰ θυρόφυλλα, βρέθηκαν στη θέση τους και έγκιβωτισμένες με μολυβδοχόηση στο δάπεδο του προθαλάμου οί δύο χάλκινες θήκες, οί ύποδοχές δηλαδή των στροφίγ- γων τής πόρτας. Είναι τετράγωνες με μήκος πλευράς 10 εκ. και ύψος μόλις 1.5 εκ. Μέσα στην κυκλική και άβαθή ύποδοχή, που σχηματίζουν στην πάνω τους έπιφάνεια, περιστρέφονταν οί δύο χάλκινοι κυλινδρικοί όλμοι ή θαιροί²⁹, όταν τὰ θυρόφυλλα άνοι- γαν ή έκλειναν (είκ. 20). Οί όλμοι αυτοί διατηροῦνται σέ άριστη κατάσταση, μετροῦν σέ διάμετρο 9 και ύψος 7.5 εκ. και άπολήγουν σέ τέσσερις όρθογόνιες γλωχίνες (με μικρή όπή στο κέντρο τους), οί όποίες έφάρμοζαν σέ αντίστοιχες βαθύνσεις των μαρμά- ρινων στροφέων τής πόρτας, εξασφαλίζοντας έτσι σίγουρη πάκτωση. Στην κορυφή τους τὰ δύο θυρόφυλλα στηρίζονταν με χοντρές χάλκινες πλάκες, όριζόντια τοποθετημένες με δύο σιδερένια στελέχη μπηγμένα στον τοίχο του προθαλάμου κατά τὸ γνωστό και από άλλοῦ τρόπο³⁰ (πίν. 19β). Οί χάλκινες αυτές πλάκες, διαστάσεων 25×12×4 εκ. και βά- ρους 6.250 χλγμ. ή καθεμιά, φέρουν διαμπερή όπή στο κέντρο τους (διαμέτρου 10 εκ.), μέσα στην όποία στρέφονταν οί κυλινδρικοί στροφεΐς των μαρμαρίνων θυροφύλλων, που έξεΐχαν πρὸς τὰ πάνω. Στο σημείο αυτό ακριβώς, τής διαμπεροῦς δηλαδή όπτης, βρί- σκεται ή διαφορά στον τρόπο στήριξης τής πόρτας που εξετάζουμε σέ σχέση με πόρτες άλλων τάφων (π.χ. Λαγκαδά). Τὸ ένα από τὰ χάλκινα αυτά στοιχεΐα του μηχανισμού τής πόρτας έχει μείνει στη θέση του και χαρακτηριστική είναι σέ αρκετά του σημεία ή μπλέ όξειδωση του χαλκοῦ, πράγμα που πρέπει νά έχει σχέση με τὸ κράμα του χαλκοῦ σέ συνδυασμό με τή μεγάλη ύγρασία του τάφου. "Όπως και σέ άλλους τάφους³¹, ή πόρτα κατασκευάσθηκε έξαρχής, για νά άνοίγει (περίπτωση δεύτερης ή τρίτης ταφής). Έτσι εκτός των άλλων, στην κάτω στενή πλευρά και των δύο θυροφύλλων και κοντά στο σημείο έπαφής τους, υπάρχουν, μέσα σέ βαθιά δουλεμένους στο μάρμαρο τόρμους, δύο χάλκινοι τροχοί διαμέτρου 11 εκ., οί όποιοι μπορούσαν νά στραφοῦν γύρω από ένα σιδερένιο άξονα και με τὸν τρόπο αυτό τὰ θυρόφυλλα (με ώθηση από έξω) κυλοῦσαν πάνω σέ μολύβδινες ράγες, τοποθετημένες στο δάπεδο του προθαλάμου (βλ. είκ. 14).

Τὰ θυρόφυλλα κλειστά είχαν πολύ καλή άρμογή στο σημείο έπαφής τους με γλυπτή

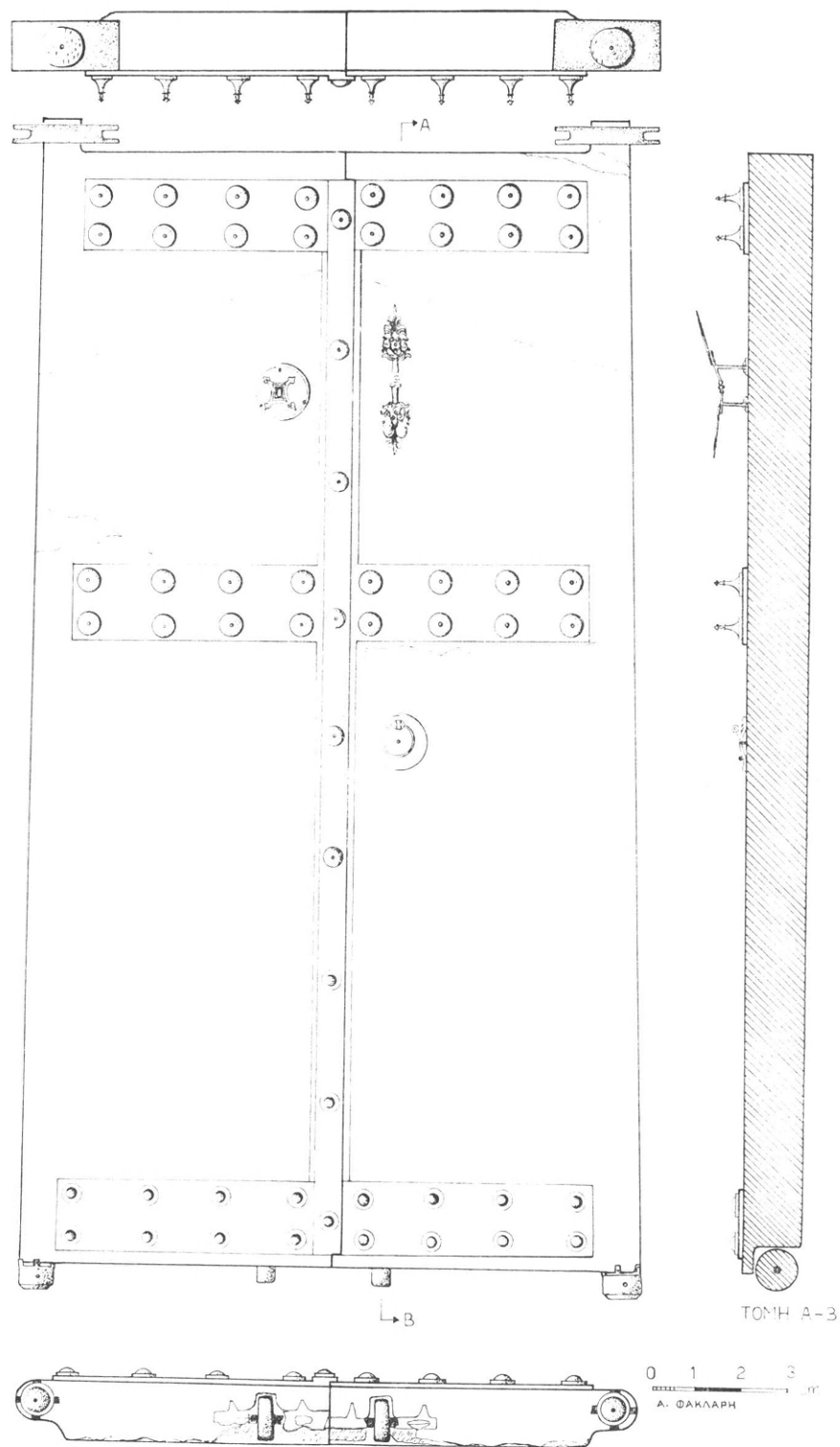
28. Μοναδική περίπτωση πόρτας μακεδονικοῦ τάφου με χάλκινη τήν εξάρτυσή της είναι ή ξύλινη έξωτερική πόρτα του τάφου Λαγκαδά Θεσσαλονίκης, με τήν όποία άλλωστε ή πόρτα που εξετάζουμε έχει πολλές όμοιότητες. βλ. ΤΗ. MACRIDY, Un tumulus Macédonien à Langaza, JdI XXVI, 1911, 199, είκ. 9. Πρβ. επίσης τήν ξύλινη χαλ- κένδυτη πόρτα του βουλευτηρίου τής Δωδώνης (ΣΝΤ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1969, 31-34, πίν. 42).

29. Βλ. παρόμοιους όλμους από τή Δωδώνη (ΣΝΤ. ΔΑ-

ΚΑΡΗΣ, ΑΔ 18, 1963, Χρον., 152, σχέδ. 3, πίν. 187δ και σημ. 17 για σχετική όρολογία του ίδιου, ΠΑΕ 1966, 75, πίν. 77β,γ' του ίδιου, ΠΑΕ 1968, 45, πίν. 37β).

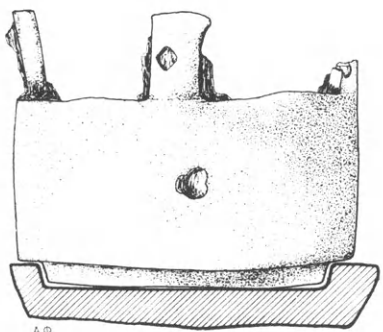
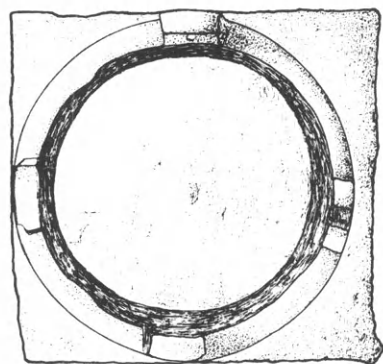
30. Πρβ. L. HEUZEY - H. DAUMET, Mission Archéo- logique de Macédoine (Paris 1876) 230 κέ., πίν. 21 και ΤΗ. MACRIDY ό.π. 208, είκ. 20c.

31. Πρβ. ΤΗ. MACRIDY ό.π. 208, είκ. 20a και πίν. 2 (κάτοψη του τάφου).

Εικ. 19. Όψη και τομές κατά ύψος και πλάτος της μαρμάρινης πόρτας.

ταινία καλυπτόμενη στο δεξιό θυρόφυλλο, πλάτους 3 εκ. και καλύπτουσα (τὴν ἁρμοκαλύπτρα) στο ἄλλο, πλάτους 6 εκ. Κατὰ μίμηση, ὅπως εἴπαμε, τῶν ξύλινων θυρῶν,

Εἰκ. 20. Χάλκινος ὄλμος με τὴ βάση του. Πάνω καὶ πλάγια ὄψη.

ὑπάρχουν στὴν ὄψη καὶ τῶν δύο φύλλων ἀπὸ τρεῖς ἐξέχουσες κατὰ 1 εκ. καὶ πλάτους 15.5 εκ. ταινίες. Πρόκειται γιὰ τὰ «ζυγά» ἢ τίς «κανονίδες» τῶν ἀρχαίων. Πάνω σ' αὐτὲς καὶ σὲ δύο σειρὲς ἀπὸ τέσσερις, ἦταν τοποθετημένες οἱ χάλκινες διακοσμητικὲς ἐφηλίδες. Ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, οἱ δύο πρῶτες ταινίες ἀπέχουν μεταξὺ τους 1.18 μ., ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀπὸ τὴν τρίτη 0.72 μ.

Οἱ χάλκινες ἐφηλίδες στερεώνονται με σιδερένια καρφιά στὴν ἐπιφάνεια τῶν θυρόφυλλων καὶ εἶναι δύο εἰδῶν (εἰκ. 21). Στὸ κάτω 1/3 περίπου καὶ τῶν δύο φύλλων ὑπάρχουν 19 ἐφηλίδες τύπου ἀσπιδίσκης³², διαμέτρου 5.2 καὶ ὕψους 1.5 εκ. Δεκαέξι ἀπ' αὐτὲς εἶναι τοποθετημένες σὲ δύο σειρὲς ἀπὸ τέσσερις στὴν κάτω ταινία καὶ τῶν δύο θυροφύλλων καὶ τρεῖς στὴν ἁρμοκαλύπτρα. Ψηλότερα καὶ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τοποθετημένες στὶς ἄλλες δύο ὀριζόντιες ταινίες καθὼς καὶ στὴν κάθετη ἁρμοκαλύπτρα (ποὺ φέρει ἑξὶ ἐφηλίδες), ὑπάρχουν 38 ἐφηλίδες με ἄξονική ἀπόφυση³³, τῆς ἴδιας διαμέτρου με τίς προηγούμενες καὶ συνολικοῦ ὕψους 6.2 εκ. Ἔχουμε δηλαδή συνολικά 57 ἐφηλίδες καὶ τῶν δύο τύπων.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ παρουσιάζει στὴν ὄψη τῆς ἡ θύρα, ἀναφέρουμε, στὸ ἀριστερὸ θυρόφυλλο καὶ σὲ ὕψος ἀπὸ τὴ βάση του 1.87 μ., τὴ χάλκινη ἀσπιδίσκη, ποὺ κάλυπτε τὴν ὀπή γιὰ τὸ κλειδί (πίν. 21). Ἔχει διάμετρο 13.5 εκ., ὕψος 2.5 εκ. καὶ φέρει στὴν κυρτὴ ἐπιφάνειά της ἐπίθετο σταυρόσχημο κόσμημα, ποὺ καταλήγει σὲ τέσσερα καρδίσχημα φύλλα κατὰ τὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ τρόπο³⁴. Ἡ μικρὴ παραλληλόγραμμη ὀπή, διαστάσεων 1×2 εκ., στὸ κέντρο τοῦ δίσκου, ἀντιστοιχεῖ σὲ διαμπερὴ καὶ διευρυνόμενη κατὰ πυραμιδωτὸ τρόπο ὀπή, στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ θυροφύλλου. Ἀπὸ τὴν ὀπή αὕτὴ ἔμπαινε κλειδί τοῦ «ὀμηρικοῦ» λεγόμενου τύπου³⁵, τὸ ὁποῖο ἀσφάλιζε ἢ ἀπασφάλιζε

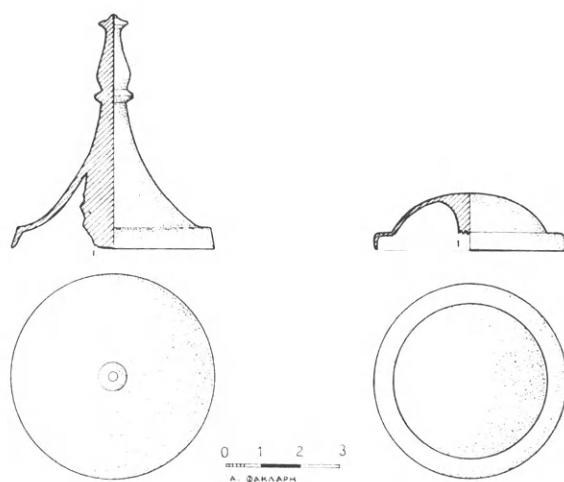
32. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ ὕλικά δομῆς, Α 2, 13, εἰκ. 5. Ἐπίσης ΤΗ. MACRIDY ὅ.π. 204, εἰκ. 16C.

33. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ὅ.π. Ἐπίσης ΤΗ. MACRIDY ὅ.π. 204, εἰκ. 16 Α· Délos VIII, 230, εἰκ. 111· ΣΩΤ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1966, 75-76, πίν. 77α καὶ ΠΑΕ 1969, 31, πίν. 41β· Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, ΑΔ 16, 1960, πίν. 38α.

34. Βλ. ΤΗ. MACRIDY ὅ.π. 199, εἰκ. 8, γιὰ τὴ διακόσμηση τῆς ξύλινης ἐξωτερικῆς πόρτας. Ἐπίσης D. ROBINSON, Excavations at Olynthus VIII, 261-2, πίν.

72,2 καὶ ΣΩΤ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1969, 33, πίν. 41α.

35. Γιὰ τὸν «ὀμηρικὸν» τύπο κλειδιοῦ βλ. H. DIELS, Parmenides Lehrgedicht, II, Altgriechische Schlüssel und Schlösser (1897) 123-151· τοῦ ἴδιου, Antike Technik (1914) 34-49. Ἐπίσης Α. ΜΑΝΤΗΣ, Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱερειῶν καὶ τῶν ἱερέων στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη (Θεσσαλονίκη 1982) 31 καὶ 146-148, πίν. 45-53, ὅπου σὲ ἐπίμετρο δίνεται κατάλογος κλειδιῶν «ὀμηρικοῦ» τύπου.

Εἰκ. 21. Τὰ δύο εἶδη τῶν χαλκίνων ἐφηλίδων τῆς πόρτας.

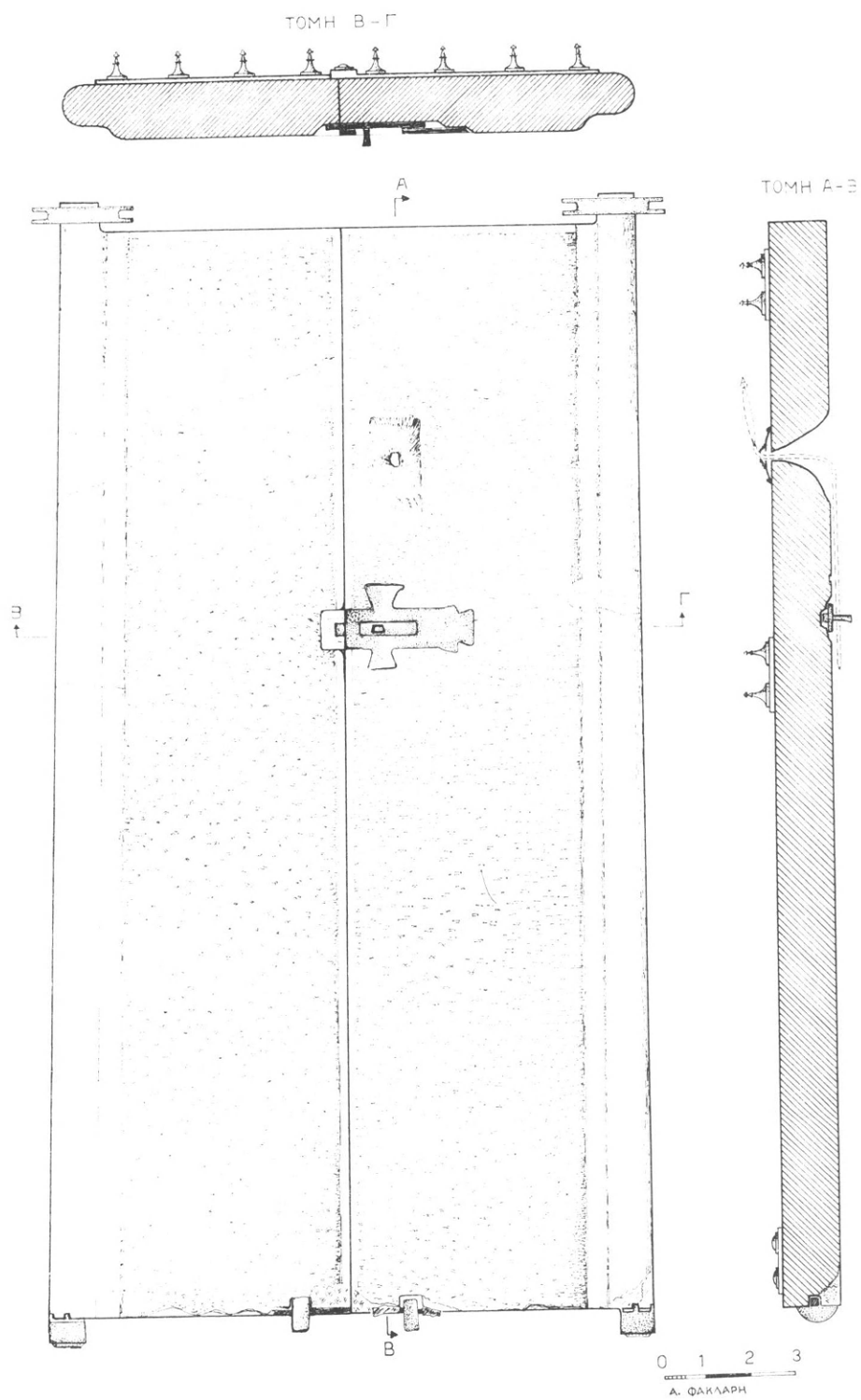
τὴν πόρτα μὲ τὸν τρόπο ποὺ θὰ δείξουμε στὴ συνέχεια. Ἄν καὶ τὸ κλειδί αὐτὸ δὲν βρέθηκε, βρέθηκαν ὅμως τὰ σιδερένια στοιχεῖα τοῦ μηχανισμοῦ τῆς κλειδαριᾶς, ποὺ βοηθοῦν πολὺ στὴν κατανόηση τοῦ τρόπου ἀσφάλισης τῆς πόρτας (πίν. 22α). Ἐτσι στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ θυροφύλλου καὶ κατὰ 32 ἐκ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ὀπὴ τοῦ κλειδιοῦ, ὑπάρχει σκαλισμένη στὸ μάρμαρο σταυρόσχημη ὑποδοχή, μήκους 30, πλάτους 8 καὶ βάθους 1 ἐκ., μέσα στὴν ὁποία ἐφάρμοζε ἀκριβῶς καὶ ἦταν στερεωμένη μία ὁμοίου σχήματος καὶ μεγέθους σιδερένια πλάκα, ποὺ στὴν ὀριζόντια μακριὰ κεραία τῆς ἔφερε παραλληλόγραμμη ἐγκοπὴ, μήκους 14 καὶ πλάτους 3 ἐκ. (εἰκ. 22). Κάτω ἀπὸ τὴ σταθερὴ αὐτὴ σιδερένια πλάκα καὶ μέσα σὲ βαθύτερη κατὰ 2 ἐκ. ὑποδοχή (σκαλισμένη στὸ μέσο τῆς προηγούμενης), δούλευε ὀριζόντια καὶ μὲ κατάλληλο χειρισμὸ τοῦ κλειδιοῦ ὁ σὲ σχῆμα Τ σιδερένιος ὀχέας. Ἐτσι, ὅταν ἡ πόρτα ἦταν κλειστή, ὁ ὀχέας περνοῦσε κατὰ 5 περίπου ἐκ. στὴν ἀνάλογη ὑποδοχὴ τοῦ δεξιοῦ θυροφύλλου, ποὺ ἀνοίγε καὶ πρῶτο ὅταν ἡ πόρτα ἀπασφαλιζόταν.

Στὸ δεξιὸ θυροφύλλο καὶ σὲ ὕψος ἀπὸ τὴ βάση του 1.08 μ., βρίσκεται τὸ χαλκίνο ἐπίσης «ρόπτρο» τῆς θύρας. Εἶναι τοῦ γνωστοῦ δισκοειδοῦς τύπου³⁶, μὲ διακόσμηση στὴν περιφέρεια καὶ μικρὴ ἄξονική ἀπόφυση. Ἐχει διάμετρο 12.5, ὕψος στὴν κορυφὴ 2 ἐκ. καὶ συγκρατεῖ τὸν συνηθισμένο χαλκίνο κρίκο. Κατὰ 0.57 μ. ψηλότερα στὸ ἴδιο θυροφύλλο, ὑπάρχει μία περίτεχνη σὲ σχῆμα Π χαλκίνη λαβή³⁷, συνολικοῦ μήκους 31.5 καὶ πλάτους 7 ἐκ. (πίν. 21). Τὰ κάθετα σκέλη τῆς λαβῆς αὐτῆς προσαρμόζονται σὲ δύο σημεία τοῦ θυροφύλλου, ἐνῶ τὸ ὀριζόντιο σκέλος τῆς φέρει στὸ κέντρο τρία κ«ομβία» καὶ

36. Βλ. ἀνάλογα «ρόπτρα», ΤΗ. MACRIDY ὅ.π. 199, 205, 207, εἰκ. 8, 17 καὶ 19. Ἐπίσης ΤΗ. WIEGAND - H. SCHRADER, Priene (Berlin 1904) 305, εἰκ. 325.

37. Μία παρόμοια ἀλλὰ ὅχι ἐντελῶς ὅμοια λαβὴ βλ. ΤΗ.

MACRIDY ὅ.π. 206, εἰκ. 18. Ἐπίσης ΣΩΤ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1968, 45, πίν. 37β (ἀπὸ τὸ βουλευτήριο τῆς Δωδώνης) καὶ D. ROBINSON ὅ.π. πίν. 70, 4.

Είχ. 22. Πίσω όψη της πόρτας. Φαίνεται το σύστημα ασφάλισης.

ἀπολήγει στὰ ἄκρα του σὲ δύο ἐξαιρετῆς τέχνης διακοσμητικὰ 13φυλλὰ ἀνθέμια μὲ διπλὲς ἑλικες στῇ βάσει τους, ποὺ μὲ τὴ σειρὰ τους πατοῦν σὲ φύλλα ἄκανθας³⁸.

Ἰδιομορφία ἀποτελεῖ ἡ ὑπαρξή, μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ τάφου, μεγάλῃς ἀκάλυπτης αὐλῆς³⁹. Οἱ τοῖχοι τῆς, καθὼς καὶ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου, ποὺ ἀκολουθεῖ στὴ συνέχεια, εἶναι χτισμένοι μὲ ὠμὰ πλιθιά διαστάσεων 38×38×9 ἐκ. καὶ φέρουν στὴν ἐσωτερικὴ καὶ πάνω ὁρατὴ τους ἐπιφάνεια ἀπλὸ λευκὸ κονίαμα⁴⁰. Τὰ πλιθιά αὐτὰ εἶναι κατασκευασμένα μὲ χῶμα δύο εἰδῶν· μαῦρο ἀργιλικὸ καὶ ἀσπροκίτρινο ἀργιλικό, ἐνῶ ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ μεταξὺ τους χρησιμοποιήθηκε λάσπη. Ἐσωτερικὰ ἡ αὐλὴ ἔχει μῆκος 2.60 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τῆς εἶναι στὴ νότια πλευρὰ (στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῆς δηλαδὴ μὲ τὸν τάφο) 5.50 μ. καὶ στὴ βόρεια 5.08 μ. Διαπιστώνουμε δηλαδὴ ὅτι παρουσιάζει σὲ κάτοψη σχῆμα τραπεζίου (πίν. 22β). Οἱ τοῖχοι τῆς προσκολλῶνται στὰ πλάγια τῶν δύο παραστάδων τοῦ τάφου (πίν. 23α), σὲ βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά τους 25 ἐκ. καὶ σχηματίζουν χῶρο κατὰ 1.50 μ. πλατύτερο ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ μνημείου (4 μ. εἶναι τὸ πλάτος τοῦ τάφου, 5.50 μ. τὸ πλάτος τῆς αὐλῆς). Στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τους μὲ τὸν τάφο, οἱ τοῖχοι τῆς αὐλῆς ἔχουν ὕψος 3.70 μ., τὸ ὁποῖο ὅμως μειώνεται βορειότερα μὲ ὀμαλὴ κλίση 14% κατὰ μέτρο (εἰκ. 23). Τὴν κλίση αὕτη δὲν τὴν ἀκολουθεῖ ὁ βόρειος τοῖχος τῆς αὐλῆς, ποὺ ἔχει ὀριζόντια τὴν πάνω του ἐπιφάνεια, εἶναι παράλληλος μὲ τὴν πρόσοψη τοῦ μνημείου καὶ ἔχει ὕψος 3.25 μ. Ἡ ὑψηλὴ στάθμη τῶν νερῶν, ποὺ ἀναβλύζουν ἀπὸ ἑκατοντάδες πηγές καὶ τὸ ἐπικίνδυνο τῶν ἐργασιῶν, λόγῳ καὶ τοῦ μεγάλου βάθους, δὲν μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ διαπιστώσουμε τὴ διαμόρφωση τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς.

Στὸν βόρειο τοῖχο τῆς αὐλῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος γιὰ τὸν δρόμο τοῦ τάφου μὲ δύο ὑποτυπώδεις παραστάδες δεξιὰ κι ἀριστερά. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ δὲν βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ τοίχου (ἀπέχει 2.25 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς αὐλῆς καὶ 1.40 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ) καὶ κατὰ συνέπεια ὁ δρόμος ξεφεύγει ἀρκετὰ πρὸς τὰ δυτικὰ ἀπὸ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ τάφου⁴¹. Ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ στὸν τάφο εἶναι ἐπίσης ἀκάλυπτος, ὅμοιος κατασκευαστικὰ μὲ τὴν αὐλὴ, καὶ ἔχει πλάτος 1.70

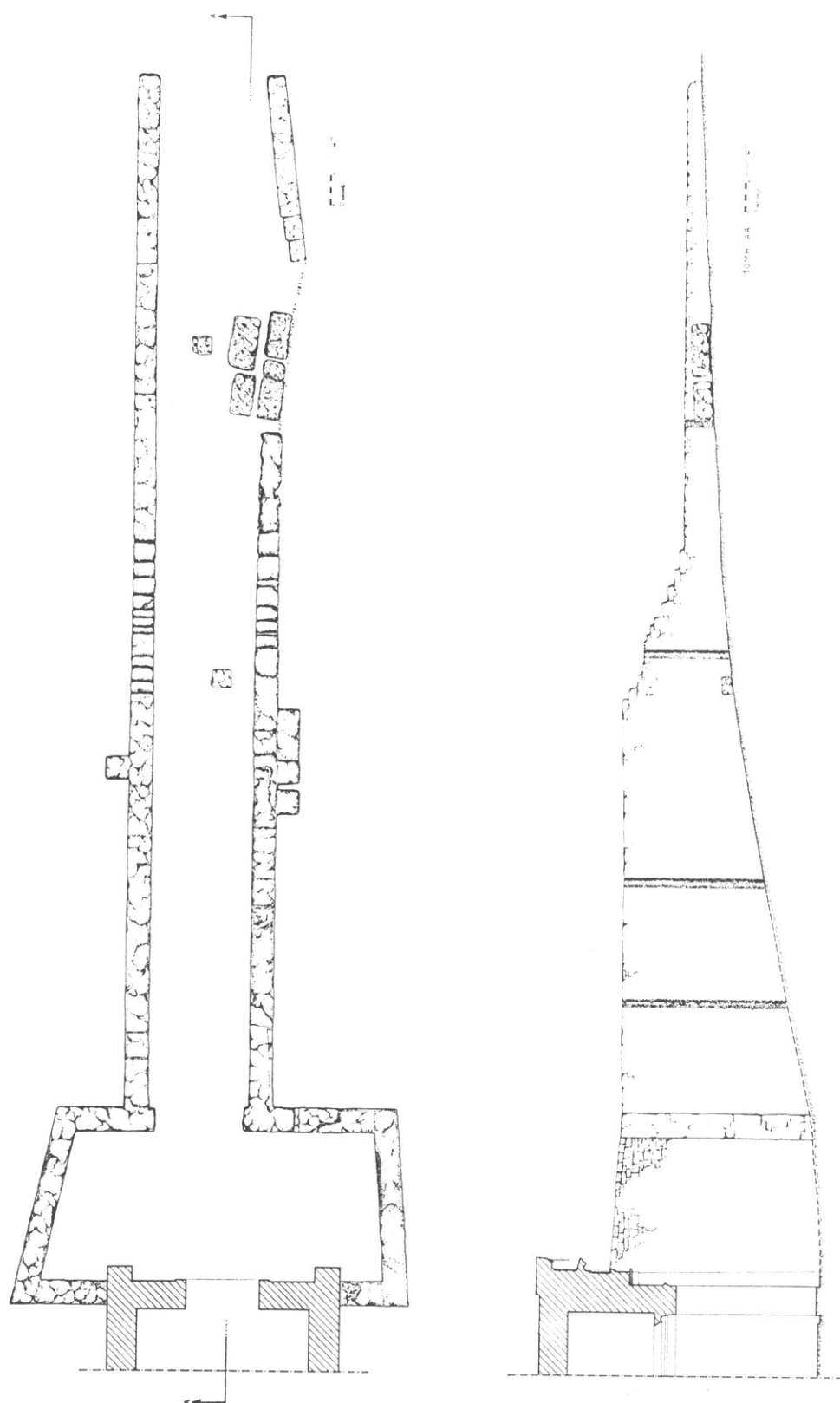
38. Πρβ. τὰ παρόμοια σὲ μορφὴ ἀνθέμια, ποὺ βρίσκονται προσαρμοσμένα σὲ χάλκινο φρυγικὸ κράνος ἀπὸ τὴ Βίτσα τῆς Ἡπείρου καὶ χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (βλ. J. VOKOTOUPOY, ΑΑ 1982, 503 κέ., εἰκ. 6-13 καὶ σημ. 10-11 μὲ βιβλιογραφία γιὰ ἀνάλογα ἀνθέμια στὴ μεταλλοτεχνία). Τὰ ἀνθέμια τῆς λαβῆς, ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ, εἶναι πιθανότατα λίγο μεταγενέστερα (τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.), ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς τῆς ἄκανθας στὴ βάση τους καὶ τῆς μὴ ὀργανικῆς σύνδεσης τῶν ἑλίκων.

39. Ἡ περίπτωση εἶναι μοναδική γιὰ μακεδονικὸ τάφο. Ὡς ἀνάλογο κατὰ προσέγγιση παράδειγμα μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ μόνο ὁ τάφος τῆς Πύδνας (Κορινθοῦ), ποὺ ἔχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δρόμο, τρεῖς συνεχόμενους χώρους καλυπτόμενους μὲ καμάρα. Ὁ χώρος πρὶν ἀπὸ τὸν προθάλαμο μπορεῖ νὰ

θεωρηθεῖ ἡ αὐλὴ τοῦ τάφου (βλ. L. HEUZEY - H. DAUMET ὁ.π. πίν. 18).

40. Ὅμοια πλιθιά χρησιμοποιήθηκαν καὶ σὲ ἄλλους τάφους στὸν μακεδονικὸ χῶρο. Βλ. σχετικὰ ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 228, πίν. 361β καὶ 362δ. Ἀνάλογο ἐπίσης παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ τοῖχοι μὲ ὅμοιες πηλοπλίνθους δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς πρόσοψης τοῦ μεγάλου τάφου τοῦ τύμβου τῆς Βεργίνας (ποὺ φέρουν μάλιστα καὶ τὸ ἴδιο κονίαμα στὴν ὁρατὴ τους ἐπιφάνεια), καθὼς καὶ τὸ στηθαῖο στὴν πρόσοψη τοῦ ἴδιου τάφου (M. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ὁ.π. 4).

41. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὸν τάφο τῶν Λευκαδίων II (KINCH). Βλ. K. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΑΕ 1971, 148-149.

Ειχ. 23. Κάτοψη και κατά μήκος τομή της ολής και του δρόμου.

καὶ μῆκος 18.10 μ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ὁ μακρύτερος μέχρι σήμερα δρόμος μακεδονικοῦ τάφου⁴². Ὅλα μαζί τὰ στοιχεῖα τοῦ τάφου (δρόμος, αὐλὴ, τάφος) ἔχουν μῆκος 27 μ. περίπου. Τὸ δάπεδο τοῦ δρόμου, ὅπου διαπιστώθηκε, εἶναι ἐπιχρισμένο μὲ τὸ ἴδιο κονίαμα τῶν τοίχων του καὶ παρουσιάζει ἱκανὴ κλίση πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ τάφου, ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν, στὸ μεγαλύτερό τους τουλάχιστον μῆκος, καὶ οἱ τοῖχοι του. Ἔτσι, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς αὐλῆς, οἱ τοῖχοι τοῦ δρόμου, μὲ ὁμαλὴ κλίση 5% περίπου, ὑψώνονται πρὸς τὰ βόρεια σὲ μῆκος 4.50 μ. Στὴ συνέχεια ἡ πάνω τους ἐπιφάνεια γίνεται ὀριζόντια σὲ μῆκος 2.50 μ. περίπου καὶ κατόπιν καὶ οἱ δύο τοῖχοι τοῦ δρόμου χαμηλώνουν κλιμακωτὰ μὲ σκαλοπατάκια ὕψους 10 ἐκ. (ὅσο καὶ τὸ πάχος τῶν πλίνθων). Ἡ κλιμάκωση αὐτὴ συνεχίζεται πρὸς τὰ βόρεια σὲ μῆκος 2.50 μ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πάνω οἱ τοῖχοι τοῦ δρόμου χάνουν τὸ ὕψος τους σὲ σχέση μὲ τὸ δάπεδό του. Μέχρι δηλαδὴ τὴν ἀρχὴ τοῦ δρόμου πρὸς τὰ βόρεια, σὲ μῆκος 8 μ. περίπου, ἔχουν ὕψος ± 40 ἐκ. καὶ συνεχίζουν μὲ ὀριζόντια τὴν πάνω τους ἐπιφάνεια, ποὺ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς κλιμάκωσης δὲν φέρει πιά κονίαμα.

Χωρὶς ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση παραμένει μιὰ τεχνικὴ λεπτομέρεια στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τοῦ δρόμου: ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς αὐλῆς καὶ πρὸς τὰ βόρεια, ὑπάρχουν καὶ στοὺς δύο τοίχους τοῦ δρόμου ἀντίστοιχα, κάθετες καὶ κενές ἀπὸ κονίαμα ταινίες, πλάτους 15 ἐκ. Τὸ φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται τέσσερις φορές. Διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ταινιῶν αὐτῶν εἶναι ἴσως οἱ μεταξὺ τους ἀποστάσεις. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ νότια πρὸς τὰ βόρεια, ἡ πρώτη καὶ ἡ δεύτερη βρίσκονται ἀνὰ 1.85 μ., ἐνῶ ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη ἀνὰ 3.80 μ. Πολὺ πιθανόν, λόγω τοῦ μεγάλου ὕψους τοῦ δρόμου καὶ τῆς μικρῆς ἀντοχῆς τῶν πλίνθων στὶς πλευρικὲς πιέσεις, νὰ εἶχαν κτισθεῖ ἐγκάρσια τοιχάρια μεταξὺ τῶν δύο τοίχων, ποὺ θὰ ἀφαιρέθηκαν μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κατασκευῆς τοῦ δρόμου. Σὲ τοῦτο συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῶν κάθετων αὐτῶν ταινιῶν εἶναι ἀρκετὰ ἀνώμαλη⁴³.

Ἀνερμήνευτη ἐπίσης παραμένει ἡ χρησιμότητα μιᾶς παραλληλεπίπεδης πώρινης κατασκευῆς μέσα στὸν δρόμο (πίν. 23β). Βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 12 μ. ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς αὐλῆς καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δρόμου, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ σὲ μῆκος 3 μ. περίπου λείπει ἐντελῶς. Ἡ ὅλη κατασκευὴ, μὲ κατεύθυνση Ν.-Β., ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις γωνιολίθους, ἀνὰ δύο κατὰ μῆκος τοποθετημένους. Ἐχει συνολικὸ μῆκος 1.88 μ., πλάτος περὶ τὸ 1 μ. καὶ ὕψος 30 ἐκ. Δεδομένου ὅτι οἱ διαστάσεις τῆς τὸ ἐπιτρέπουν καὶ ἐπειδὴ ἔχει λαξευτεῖ στὴν πάνω του ἐπιφάνεια ὁ νοτιοανατολικὸς γωνιολίθος ἔτσι ὥστε νὰ ἔχει τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸν διπλάνό του, μπορούμε ἴσως νὰ ὑποθέ-

42. Γιὰ τοὺς μακεδονικοὺς τάφους μὲ δρόμο βλ. κυρίως B. GOSSEL ὁ.π. 13. Τὸν μεγαλύτερο μέχρι τώρα δρόμο εἶχε ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Πύδνας, μήκους 12 μ. (HEUZEY-DAUMET ὁ.π.).

43. Ἀνάλογα φαινόμενα, μὲ κάθετα ὅμως λαξευμένα αὐλάκια σὲ λίθινες ὀχυρώσεις τῆς Ἡπείρου, τὰ ἐρμηνεύει ὁ καθηγητὴς Σ. Δάκαρης «ὡς ὁδηγούς, γιὰ τὸν ἐλεγχό δη-

λαδή, κατὰ τὴν κατασκευὴ, τῆς κλίσης τοῦ τείχους». Βλ. σχετικὰ Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Θεσπρωτία (Ἀθήνα 1972) 98, παράγραφος 286 καὶ σ. 123, παράγραφος 357 (στὴ σειρὰ Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κέντρου Οἰκιστικῆς). Δὲν νομίζω ὅτι μπορούμε, στὴν περίπτωσή ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ, νὰ υἱοθετήσουμε τὴν παραπάνω ἐξήγηση.

σουμε ότι ή πρόχειρη αυτή κατασκευή χρησιμοποιήθηκε κατά την τελετή της ταφής και πρὶν τὴν καύση, γιὰ νὰ ἀκουμπήσουν ἴσως πάνω της τὴν κλίνη τοῦ νεκροῦ. Ἕνας μικρότερος κυβόσχημος πωρόλιθος (μὲ μῆκος πλευρᾶς 30 ἐκ.) βρίσκεται στὰ δυτικὰ ἀκριβῶς τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ἐνῶ ἕνας ἄλλος ὅμοιος ὑπάρχει νοτιότερα μέσα στὸν δρόμο, σὲ ἀπόσταση 7.50 μ. ἀπὸ τὴν αὐλή. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ πωρόλιθοι αὐτοὶ πατοῦν πάνω στὸ κονίαμα τοῦ δαπέδου τοῦ δρόμου, σημαίνει ὅτι τοποθετήθηκαν ἐκεῖ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς κατασκευῆς ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ τάφου καὶ τοῦτο ἐνισχύει ἴσως τὴν ὑπόθεση πὺλ κἀναμε προηγουμένως γιὰ τὴ χρησιμότητά τους.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δρόμου καὶ κυρίως τῆς αὐλῆς, σὲ σχέση μετὰ τὴν πρόσοψη τοῦ τάφου, θὰ μπορούσαμε νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ καθηγητῆ Δ. Παντερμαλῆ⁴⁴, στὴ δημοσίευση τοῦ μακεδονικοῦ τάφου τῆς Βεργίνας II: «Ἴσως θὰ ἔπρεπε μὲ βάση τὸν κτιστὸ δρόμο νὰ χωρίσει κανεὶς τοὺς μακεδονικοὺς τάφους σὲ δύο κατηγορίες: σὲ τάφους μὲ μνημειώδη πρόσοψη καὶ συνεπῶς χωρὶς δρόμο καὶ σὲ τάφους μὲ δρόμο, τοῦ ὁποῦ ἡ ὑπαρξὴ κάνει περιττὴ κάθε μεγαλοπρεπὴ κατασκευὴ στὴν πρόσοψη...». Στὴ δική μας περίπτωση συνυπάρχει ὁ ἐπιμήκης δρόμος καὶ ἡ μνημειώδης πρόσοψη τοῦ τάφου. Αὐτὸ πετυχαίνεται μὲ τὴν υἱοθέτηση ἑνὸς μεγάλου ἐνδιάμεσου χώρου, τῆς αὐλῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ὁ δρόμος ὑπάρχει καὶ ἡ μνημειακὴ πρόσοψη τοῦ τάφου προβάλλεται. Μποροῦμε ἀκόμη νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ αὐλὴ εἶχε καὶ λειτουργικὸ λόγο ὑπαρξῆς, γιὰ τὴν τελετὴ π.χ. τῆς ταφῆς ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ⁴⁵.

Πρὶν συνεχίσουμε μὲ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ μνημείου καὶ προκειμένου νὰ βοηθηθοῦμε σ' αὐτό, εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναφερθοῦμε στὰ λίγα εὐρήματα πὺλ ἔδωσε ἡ ἀνασκαφή. Ἐξω καὶ γύρω ἀπὸ τὸν τάφο βρέθηκαν μερικὰ ἀντικείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὴν κατασκευὴ του. Ἀπ' αὐτὰ ἀναφέρουμε:

1) Ἀρκετὰ ὄστρακα καὶ λαβὲς κυρίως μελαμβαφῶν ἀγγείων τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (πίν. 24α).

2) Μία χάλκινη τοξωτὴ πόρπη (μῆκος 3 ἐκ.) καὶ κομμάτια μιᾶς δεύτερης ὁμοίας. Τὸ σχῆμα τους καὶ ἡ διακόσμησή τους συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ (τέλη 4ου π.Χ. αἰ.)⁴⁶ (πίν. 24β).

3) Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα χάλκινου ἐπιχρυσωμένου στεφανιοῦ μὲ φύλλα δάφνης καὶ ἐπιχρυσωμένες ἐπίσης κουκίδες καρπῶν. Βρέθηκε μέσα στὸν δρόμο τοῦ τάφου, σὲ ἀπόσταση 12 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψή του καὶ σώζει ἔχνη κόκκινου ὑφαιδιῶ ἀπὸ τὸ ὕφασμα μὲ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἦταν τυλιγμένο.

4) Τμῆμα χρυσοῦ στεφανιοῦ μὲ φύλλα μυρτιᾶς.

44. Μακεδονικά 12, 1972, 147, σημ. 3.

45. Τὰ μικρὰ κομμάτια ὀστέων, πὺλ βρέθηκαν στὸν θάλαμο τοῦ τάφου, φέρουν ἐμφανὴ ἔχνη καύσης. Παρὰ τὶς προσπάθειές μας ὅμως, δὲν ἐντοπίσαμε καμία πυρὰ κοντὰ στὸν τάφο. Ἐπειδὴ, γιὰ τοὺς λόγους πὺλ ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔφτασε μέχρι τὸ δάπεδο τῆς

αὐλῆς, δὲν ἀποκλείεται ἡ καύση τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς νὰ ἔγινε μέσα σ' αὐτὴν καὶ μάλιστα στὸ ἀνατολικὸ της τμήμα, ὅπου ὑπάρχει μεγαλύτερος χώρος.

46. Παρόμοιες πόρπες βλ. D. M. ROBINSON ὁ.π. X, πίν. XXI καὶ XXIII.

5) Δύο εἰδώλια ἀπὸ στοῦκο, ποὺ βρέθηκαν σὲ κακὴ κατάσταση μπροστὰ στὸν τάφο καὶ ἀποτελοῦν τὶς μοναδικὲς πλαστικὲς παραστάσεις τοῦ μνημείου. Τὸ ἓνα βρέθηκε πεσμένο στὸ ὕψος τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος καὶ τὸ δεύτερο λίγο δεξιὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ παραστάδα τῆς πρόσοψης. Δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὑπαρξῆς καὶ ἄλλων παρόμοιων εἰδωλίων γιατί, ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔφθασε μέχρι τὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς τοῦ τάφου. Ἐξάλλου ἡ μεγάλῃ ὑγρασία παραμόρφωσε τὰ πολλὰ καὶ μικρὰ κομμάτια στὰ ὁποῖα διαλύθηκαν μὲ τὴν πτώση τὰ δύο εἰδώλια. Ἔτσι, παρὰ τὶς φιλότιμες προσπάθειες τῶν συντηρητῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, δὲν στάθηκε δυνατό ν' ἀποκατασταθοῦν στὴν ἀρχικὴ τους μορφή. Ἀκέραια σώζονται μόνο τὰ κεφάλια τῶν δύο εἰδωλίων μὲ μέρος τοῦ λαιμοῦ τους, ἓνα ἐπιχρυσωμένο ρυτὸ ποὺ κρατοῦσε ἡ μία μορφή στὸ ὑψωμένο τῆς χέρι, καθὼς καὶ ἀρκετὰ τμήματα κορμῶν καὶ ἄκρων (πίν. 24γ). Τὰ κεφάλια ἔχουν ὕψος 5 καὶ 6 ἐκ. ἀντίστοιχα καὶ ἀνήκουν τὸ ἓνα σὲ νεαρὴ καὶ τὸ δεύτερο σὲ ἡλικιωμένη γυναικεῖα μορφή μὲ ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικά. Ἐχουν κοντὴ κόμμωση μὲ σκούρο κόκκινο ἐπίθετο χρῶμα, φοροῦν περιδέραιο καὶ σκουλαρίκια ἐπιχρυσωμένα καὶ ἡ ἡλικιωμένη μορφή φέρει στεφάνη ἐπίχρυση στὸ κεφάλι. Σὲ ἀρκετὰ ἐπίσης κομμάτια τοῦ ἐνδύματος καὶ τῶν δύο μορφῶν διαπιστώθηκε κίτρινο χρῶμα.

Γιὰ τὴ θέση τῶν δύο εἰδωλίων στὸν τάφο μόνο ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸ μικρὸ τους μέγεθος, πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα νὰ ἦταν ἀκρωτήρια στὴν κορυφὴ τοῦ ἀετώματος, ἐκτὸς ἂν ἀποτελοῦσαν κάποιο σύμπλεγμα, θέμα ὅμως ἀσυνήθιστο σὲ μακεδονικοὺς τάφους στοὺς ὁποίους, ὅταν ὑπάρχουν ἀκρωτήρια, εἶναι κατὰ κανόνα πλαστικὰ ἀνθέμια. Πιὸ πιθανὴ καὶ λογικὴ φαίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ δύο εἰδώλια ἀποτελοῦσαν, μαζὶ ἴσως καὶ μὲ ἄλλα παρόμοια ποὺ δὲν βρέθηκαν, μία πλαστικὴ σύνθεση στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος⁴⁷. Γιὰ τὴν ὑπόθεση αὕτη συνηγοροῦν τόσο τὸ μέγεθος τῶν δύο μορφῶν, ποὺ συνάγεται ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ἀντίστοιχων κεφαλῶν (ὕψος τυμπάνου ἀετώματος στὴν κορυφὴ 42 ἐκ.), ὅσο καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πίσω πλευρὰ τῶν εἰδωλίων ἀφῆθηκε ἀδιαμόρφωτη. Ἡ τελευταία αὕτη παρατήρηση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἵχνη συγκόλλησης οὔτε στὸ πίσω μέρος τῶν εἰδωλίων οὔτε στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος, μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι τὰ εἰδώλια δὲν ἦταν κολλημένα στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος, ἀλλὰ ἀπλῶς τοποθετήθηκαν στὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ ὀριζόντιου γείσου.

Ἄν θεωρήσουμε σωστὴ τὴν παραπάνω ἄποψη, τότε μπαίνει τὸ ἐρώτημα, τί εἰκονίζουν οἱ μορφές αὐτές. Δύο εἶναι οἱ πιθανότερες ἐκδοχές:

α) Ἡ στεφάνη στὸ κεφάλι καὶ τὸ ρυτὸ ποὺ κρατᾷ ἡ μία μορφή δηλώνουν ἴσως ὅτι πρόκειται γιὰ θεότητες μὲ χθόνιο πιθανότατα χαρακτήρα (π.χ. Δήμητρα καὶ Κόρη).

β) Τὰ ρεαλιστικὰ-εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἡλικιωμένης τουλάχιστον μορ-

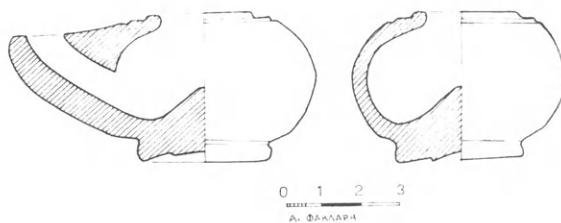
47. Παραστάσεις σὲ ἀετώματα μακεδονικῶν τάφων ἀναφέρονται μόνο γιὰ τοὺς τάφους I καὶ VII τῶν Λευκαδίων. Στὸν πρῶτο ὑπῆρχε γλυπτὸς διάκοσμος στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος (βλ. Φ. ΠΕΤΣΑ ὅ.π. 170-171) καὶ στὸν δεύ-

τερο (ποὺ δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ ἀκόμη), γραπτὴ σύνθεση μὲ τὶς χθόνιες θεότητες Πλούτωνα καὶ Περσεφόνη (βλ. Α. ΜΑΝΤΗ ὅ.π. 38).

φῆς, μᾶς υποβάλλουν τὴ σκέψη ὅτι ἡ παράσταση τοῦ ἀετώματος μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὸν ἢ τοὺς νεκροὺς τοῦ τάφου (ποὺ ἀφηρωίστηκαν μετὰ τὸν θάνατό τους) καὶ τὸ οἰκογενειακὸ τους περιβάλλον γενικότερα.

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, ποὺ ὅπως εἶπαμε βρέθηκε συλημένος, προέρχονται ἀρκετὰ εὐρήματα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου:

1) Ἐνα ἀκέραιο μελαμβαφὲς λυχνάρι, ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ δυτικὸ «θρανίον» τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου. Μαζὶ μὲ τὸν μυκτήρα ἔχει μῆκος 8 ἐκ., πλάτος 5.5 ἐκ. καὶ ὕψος 3.6 ἐκ. (πίν. 26γ), σῶμα μὲ δισκόμορφη βάση καὶ καμπύλο περίγραμμα. Γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» (διαμέτρου 2.2 ἐκ.) ὑπάρχει πλατὺ αὐλάκι καὶ πλαστικὸ δαχτυλίδι (εἰκ. 24). Χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁴⁸

Εἰκ. 24. Τομὲς κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ λυχναρίου.

2) Δύο πολὺ καλῆς τέχνης πήλινα γυναικεῖα εἰδώλια. Βρέθηκαν σὲ κομμάτια, πεσμένα δυτικὰ τῆς νεκρικῆς κλίνης. Οἱ μορφὲς εἰκονίζονται ὀρθιες (πίν. 25α), πατοῦν ἀπευθείας στὸ ἔδαφος, εἶναι ντυμένες καὶ οἱ δύο μὲ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, σώζουν λευκὸ ἐπίχρυσμα σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ σώματος καὶ τοῦ προσώπου τους καὶ στὴν πίσω τους πλευρὰ φέρουν ἀπὸ μία ὀρθογώνια ὀπὴ ἐξαερισμοῦ καὶ μιὰ μικρὴ ὀπὴ ἀνάττης πιὸ πάνω. Τὸ πρῶτο εἰδώλιο ἔχει ὕψος 29 καὶ τὸ δεύτερο 26 ἐκ. Τὸ πρῶτο, σὲ αὐστηρὴ στάση, ἔχει κόμμωση τύπου «Melonenfrizur», ποὺ ἀπολήγει πίσω σὲ κρωβύλο⁴⁹. Τὸ ἄλλο, σὲ μιὰ πιὸ ἐλεύθερη στάση, προβάλλει κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ ἔχει ἄνετο τὸ δεξιὸ τοῦ πόδι, λυγισμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιά, παράλληλα μὲ μιὰ ἀνάλογη κίνηση τῆς κεφαλῆς. Ἐνα εἶδος ἰδιόμορφου κεφαλόδεσμου («τεγίδιον») προστατεύει τὰ κοντὰ μαλλιά του⁵⁰. Ὁ τύπος τῶν δύο εἰδωλίων ἔχει τὴν ἀρχὴν τοῦ στὸν 4ο αἰ. καὶ ἐπιβιώνει σ' ὅλο τὸ α' μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

48. Ἐνα ἐντελὸς ὅμοιο στὴ μορφή καὶ τὴς διαστάσεις λυχνάρι προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφὴ τάφου (τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.) στὴν περιοχὴ Ἀλλατίνι Θεσσαλονίκης, ἀριθ. εὐρετηρίου Μουσείου Θεσσαλονίκης 5214 (βλ. ΑΔ 21, 1966, Χρονικά, 340). Γιὰ παρόμοια καὶ τῆς ἴδιας ἐποχῆς λυχνάρια βλ. ἐπίσης D. M. BAILEY, A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I, πίν. 14 καὶ 16 καθὼς καὶ H. ROBINSON, Hesperia 31, 1962, 125-126, πίν. 47c, d.

49. Παράλλαγή τοῦ τύπου τοῦ εἰδωλίου βλ. F. WINTER,

Die Typen der figürlichen Terrakotten, III, 2 (1903) σ. 11, ἀρ. 4. Γιὰ τὸν τύπο γενικὰ τῆς «πεπονοειδοῦς» κόμμωσης βλ. DOROTHY BURR THOMPSON, Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period (Supplementary Monograph 3), 1963, 38, πίν. I.

50. Γιὰ παρόμοια εἰδώλια βλ. G. KLEINER, JdI, Erg. 15, πίν. 9 καὶ F. WINTER ὁ.π. 26, ἀρ. 3. Γιὰ τὸ «τεγίδιον» βλ. DOROTHY BURR THOMPSON ὁ.π. 50 κέ., πίν. LX,d.

3) Δεκαέξι κυλινδρικές καὶ διπλάσιος ἀκριβῶς ἀριθμὸς πήλινων σφαιρικῶν καὶ ἐπιχρυσωμένων ψήφων περιδεραίου τοῦ γνωστοῦ σχήματος⁵¹.

4) Δύο χρυσές ταινίες μήκους 6.5 καὶ 6 ἐκ. καὶ πλάτους 1.5 καὶ 1.8 ἐκ. ἀντίστοιχα. Βρέθηκαν στὸν προθάλαμο τοῦ τάφου, ἔχουν ἀπὸ τρεῖς μικρὲς ὀπές στὸ κάθε τους ἄκρο καὶ φέρουν ἔκτυπη διακόσμηση μὲ τρέχοντα μαίανδρο (πίν. 25β). Θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς διακόσμησης κάποιου ἐπίπλου ἢ νὰ ἦταν προσαρμοσμένες σὲ ὕφασμα ἢ πιὸ πιθανὸν στίς παρυφές κάποιου θώρακα⁵².

5) Ἀρκετὰ χρυσὰ κομμάτια (φύλλα, καρποί, μίσχοι, ἄνθη) ἀπὸ στεφάνι ἢ στεφάνια μυρτιᾶς.

6) Τρεῖς κεφαλές σιδερένιων διπλῶν περονῶν τοῦ «ἰλλυρικοῦ» λεγόμενου τύπου, πλάτους 2 ἐκ. ἡ καθεμιά, ποὺ σχηματίζονται μὲ ἀναδίπλωση τοῦ στελέχους τους ἀπὸ τρεῖς ἐφαπτόμενους ρόμβους. Προέρχονται ἀπὸ τὸν θάλαμο τοῦ τάφου καὶ προσιδιάζουν στὴ Μακεδονία στὸ β' μισὸ κυρίως τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁵³

Μερικὰ εὐρήματα ποὺ προέρχονται πάνω καὶ γύρω ἀπὸ τὴν παραλληλεπίπεδη κατασκευὴ τοῦ θαλάμου, δείχνουν ὅτι τὰ ὅστὰ τοῦ νεκροῦ ἦταν τοποθετημένα πάνω σὲ μιὰ ξύλινη κανονικὴ κλίνη, διακοσμημένη τουλάχιστον στὰ δύο τῆς πόδια. Τέτοια ἀντικείμενα εἶναι:

1) Ὀκτὼ ἐλεφαντοστέινα μικρὰ κομμάτια σὲ πλακίδια ἢ ράβδους (ἡ μεγαλύτερη ἔχει μῆκος 11 ἐκ.)⁵⁴.

2) Πέντε ἡμισφαιρικά γιάλινα κουμπιά («ὀφθαλμοί»), διαμέτρου 2-2.8 ἐκ. καθὼς καὶ ἕξι ἐπίσης γιάλινα πλακίδια, τὸ μεγαλύτερο διαστάσεων 3.5×5 ἐκ. (πίν. 25γ). Κατὰ πάσα πιθανότητα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔνθετη διακόσμηση στὰ πόδια τῆς ξύλινης κλίνης⁵⁵.

3) Σαρανταένα μικρὰ χάλκινα διακοσμητικὰ καρφιά μὲ στρογγυλὴ κεφαλὴ. Μῆκος 1.5 ἐκ., διάμετρος κεφαλῆς 1.8 ἐκ. (πίν. 26α).

4) Εἰκοσιδύο σιδερένια καρφιά καὶ τμήματα καρφιῶν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν ἔχνη ξύλου⁵⁶ (πίν. 26β).

5) Δέκα κομμάτια ρητινώδους ξύλου ἀπὸ τὴν κλίνη τοῦ τάφου.

Ἀπὸ τὰ ἴδια σημεῖα προέρχονται πολλὰ καὶ μικρὰ ὅστὰ τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς. Εἶναι καμένα καὶ σὲ ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχει μιὰ κόκκινη ἀπόχρωση, γεγονόςὸς ποὺ ἴσως σημαίνει ὅτι ἦταν σκεπασμένα ἢ τυλιγμένα μὲ κάποιο κόκκινο ὕφασμα.

51. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. ΚΟΤΖΙΑ, ΑΕ 1937, 892, εἰκ. 27.

52. Πρβ. τίς ἀνάλογες χρυσές ταινίες στὸν θώρακα τοῦ μεγάλου τάφου τοῦ τύμβου τῆς Βεργίνης (βλ. τιμητικὸ τόμο γιὰ τὴ «Μακεδονία» τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν (1982) 123, εἰκ. 84).

53. Γιὰ παρόμοιες στὸ σχῆμα περόνες βλ. πρόχειρα τὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θησαυροὶ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (1979) 35, πίν. 5, 30 καὶ 67, πίν. 33, 241.

54. Γιὰ χρῆση τοῦ ἐλεφαντοστοῦ σὲ διακόσμηση ἀνάλογων ξύλινων σαρκοφάγων βλ. MARIA VAULINA καὶ ALEKSANDRA WASOWICZ, Bois grecs et romains de l'Ermitage (Académie Polonaise des Sciences, 1974) 82 κέ., πίν. LIVa,b.

55. Βλ. ὁ.π. 45 κέ., πίν. Xa,b γιὰ τὴ θέση τῶν γαλίων εὐρημάτων τοῦ τάφου.

56. Γιὰ ἀνάλογα καρφιά καὶ τὴν ἐρμηνεία τους βλ. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ ὁ.π. 167 καὶ σημ. 1 τῆς ἴδιας σελίδας.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου, ποὺ μόλις περιγράψαμε, συνάγεται μία πολὺ πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Πράγματι, ὅσα ἀπὸ τὰ εὐρήματα αὐτὰ στάθηκε δυνατό νὰ χρονολογηθοῦν, τοποθετοῦνται στὸ β' μιστὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ *terminus ante quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τάφου. Ἡ λίγο μεταγενέστερη ἴσως χρονολόγηση τῶν δύο πήλινων εἰδωλίων, ποὺ βρέθηκαν στὸν νεκρικό θάλαμο (βλ. παραπάνω), κι ἂν ἀκόμη δὲν ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις παλιότερων τύπων, δηλώνουν πιθανότατα μιὰ δεύτερη καὶ σὲ διαφορετικὸ χρόνο ταφὴ.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἀκόμη στοιχεῖα τοῦ τάφου καὶ κυρίως ἡ πρόσοψή του μὲ τὴν ἀπλή, κλασικὴ θὰ λέγαμε, μορφή, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χρονολογήσουμε τὸ μνημεῖο στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. Γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ συνηγοροῦν καὶ ἡ γραπτὴ διακόσμηση τόσο τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν δύο θαλάμων ὅσο καὶ τοῦ θριγκοῦ στὴν πρόσοψη καὶ ἰδίως ἡ μορφή τῶν γραπτῶν ἀνθεμίων τῆς σίμης. Τέλος, ἡ διακόσμηση τῆς μαρμάρινης πύρας τοῦ μνημείου καὶ πιὸ εἰδικὰ ἡ μορφή τῶν ἀνθεμίων τῆς χάλκινης λαβῆς (βλ. σημ. 38) μᾶς ὁδηγοῦν στοὺς ἴδιους χρόνους.

Στὸ ἐπίμετρο ποὺ ἀκολουθεῖ φαίνεται ἡ χημικὴ σύσταση τῶν κονιαμάτων καὶ τῶν χρωμάτων, ποὺ διακοσμοῦν τὴν πρόσοψη καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ μνημείου. Τὴ σχετικὴ ἀνάλυση ἔκαναν οἱ χημικοὶ τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Ε. Μήρτσου καὶ Μ. Κεσίσογλου. Θέλοντας καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ τὶς εὐχαριστήσω γιὰ τὴν εὐσυνείδητη δουλειὰ τους, παραθέτω χωρὶς καμιὰ παρέμβαση τὸ κείμενο ποὺ μοῦ παρέδωσαν:

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ἀνάλυση μὲ περίθλαση ἀκτίνων — Χ χρωμάτων καὶ κονιαμάτων τοῦ τάφου

Μελετήθηκαν συνολικὰ δεκαεπτὰ δείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δεκατρία ἦταν ἀντιπροσωπευτικὰ ὅλων τῶν χρωμάτων ἀπὸ τὶς διάφορες θέσεις τοῦ τάφου, δύο ἦταν ἀπὸ τὸ κονίαμα τῆς πρόσοψης καὶ ἓνα ἀπὸ τὸ κονίαμα τῆς ἐπίστρωσης τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ στὸ μνημεῖο.

Ἡ ὀρυκτολογικὴ σύσταση τῶν δειγμάτων μελετήθηκε μὲ τὴ μὴ καταστρεπτικὴ μέθοδο τῆς περίθλασης τῶν ἀκτίνων -X, ἐνῶ διερεύνηση τῆς φύσης τοῦ χρώματος καὶ τοῦ βάθους διεξόδου τῆς χρωστικῆς οὐσίας στὸ κονίαμα ἔγινε μὲ στερεοσκοπικὴ ἐξέταση.

Σὲ ὅλα τὰ δείγματα πραγματοποιήθηκε ἀνίχνευση γύψου καὶ ἐπὶ πλέον στὰ μαῦρα καὶ γκρίζα χρώματα προσδιορίστηκε ποσοτικὰ ἄνθρακας.

Ἀποτέλεσματα

Τὸ κονίαμα ποὺ ἐπικαλύπτει τοὺς τοίχους τῆς «αὐλῆς» καὶ τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸν τάφο ἔχει πάχος 0.7-2 ἐκ. καὶ ἀποχωρίζεται μὲ ἐλαφρὴ πίεση ἀπὸ τοὺς ὑποκείμενους ὀπτοπλίνθους. Ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ ἀκτινογραφικοῦ τοῦ διαγράμματος εἶναι φανερό ὅτι περιέχει ἀσβεστίτη, δολομίτη καὶ χαλαζία.

Τὸ ἐσωτερικὸ «χοντρὸ» κονίαμα τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου ἔχει πάχος περίπου 0.5 ἐκ. καὶ περιέχει σύμφωνα μὲ τὸ ἀκτινογραφικὸ τοῦ διάγραμμα ἀσβεστίτη, χαλαζία, μαρμαρυγιακὰ ὀρυκτά, πλαγιόκλαστα καὶ χλωρίτη.

Τὸ ἐξωτερικὸ «λεπτὸ» στρώμα τοῦ κονιάματος ἔχει πάχος 1-1.5 χλσμ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὸ ἀσβεστίτη.

Τὰ δείγματα κόκκινου χρώματος ἀπὸ τὴν πρόσοψη καὶ ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ τάφου περιέχουν τὰ κρυσταλλικὰ ὀξείδια τοῦ σιδήρου αἱματίτη καὶ λεπιδохρωσίτη, ἐνῶ ὁ γκαιτίτης (κρυσταλλικὸ ἔνυδρο ὀξείδιο τοῦ σιδήρου) εἶναι συστατικὸ τοῦ κίτρινου χρώματος τοῦ θαλάμου.

Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι δὲν ταυτοποιήθηκε κιννάβαρι στὰ κόκκινα χρώματα τοῦ τάφου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς παρ' ὅλο πὺν ἡ χρωστικὴ αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα στὶς τοιχογραφίες ἄλλων μνημείων τῆς Μακεδονίας. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ κιννάβαρι δὲν ἦταν διαθέσιμο σὲ μεγάλες ποσότητες ἢ ὅτι κόστιζε πάρα πολὺ.

Σὲ ὅλα τὰ δείγματα ἄσπρου χρώματος ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη τοῦ τάφου ταυτοποιήθηκε καθαρὸς ἀσβεστίτης. Τὰ δείγματα μαύρου καὶ γκριζοῦ χρώματος εἶναι ἀσβεστίτης ἀναμειγμένος μὲ ἄνθρακα σὲ ποσοστὸ 7-9% στὰ μαῦρα χρώματα καὶ 2-3% στὸ γκριζὸ χρῶμα, ἐνῶ στὸ λαδοπράσινο δεῖγμα τοῦ προθαλάμου παρατηρήθηκαν μαῦρα ἐγκλείσματα ἄνθρακα κατὰ τὴ στερεοσκοπικὴ ἐξέταση. Τὸ δεῖγμα αὐτὸ περιέχει ἐπίσης γκαιτίτη καὶ ἀσβεστίτη, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὸ ἀκτινογραφικὸ τοῦ διαγράμματος.

Τέλος τὸ διάγραμμα περίθλασης ἀκτίνων -X τοῦ μπλέ χρώματος ἀπὸ τὴν πρόσοψη ἔδειξε τὴν παρουσία τῶν κρυσταλλικῶν ἐνώσεων αἰγυπτιακοῦ μπλέ, ἀσβεστίτη καὶ καολινίτη. Τὸ αἰγυπτιακὸ μπλέ εἶναι τὸ ἀρχαιότερο γνωστὸ συνθετικὸ χρῶμα καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσαν στὴν Αἴγυπτο ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς 4ης Δυναστείας, ἀργότερα δὲ χρησιμοποιήθηκε στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη. Τὸ χρῶμα αὐτὸ ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴ σταθερότητα καὶ φωτεινότητα ἀπὸ τὰ ἄλλα μπλέ χρώματα, ὅπως π.χ. τὸν ἀζουρίτη καὶ χρησιμοποιήθηκε εὐρέως κατὰ τὴ διακόσμηση μνημείων τῆς Μακεδονίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν, ὅπως π.χ. τῆς Θήρας καὶ τῆς Κνωσοῦ. Οἱ πρῶτες ὕλες ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν παρασκευὴ του εἶναι πιθανὸν ἀσβεστίτης, ἄμμος καὶ μαλαχίτης ἢ ἀζουρίτης, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀφθονία στὴ Σερβομακεδονικὴ ζώνη. Γενικὰ ὅμως δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπιτόπια παρασκευὴ τοῦ χρώματος.

Κατὰ τὴ στερεοσκοπικὴ ἐξέταση ὅλων τῶν δειγμάτων διαπιστώθηκε ὅτι σὲ αὐτὰ τῆς πρόσοψης (ἄσπρο, κόκκινο, μπλέ, μαῦρο) τὸ χρῶμα ἀποτελεῖ ἓνα διάκριτο, λεπτότατο στρώμα πάνω στὸ κονίαμα καὶ δὲν διεισδύει καθόλου σ' αὐτό. Εἰδικότερα τὸ μπλέ χρῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ συσσωματώματα μπλέ κρυστάλλων ποὺ καταστρέφονται πολὺ εὐκολα καὶ ἡ χρωστικὴ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ κονίαμα. Λεπτότατο εἶναι τὸ στρώμα τοῦ χρώματος καὶ στὸ γκριζὸ καὶ λαδοπράσινο δεῖγμα τοῦ προθαλάμου. Τὸ πάχος τοῦ κόκκινου χρώματος ἐπίσης τοῦ προθαλάμου εἶναι 0.5-1 χλσμ. καὶ τοῦ μαύρου 1 χλσμ. Στὸν θάλαμο τὸ στρώμα τοῦ κίτρινου καὶ τοῦ μαύρου χρώματος ἔχει πάχος 1 χλσμ. περίπου. Διείδυση τῆς χρωστικῆς στὸ κονίαμα παρατηρεῖται στὸ κόκκινο τοῦ προθαλάμου (0.5 χλσμ.) καὶ στὸ κίτρινο τοῦ θαλάμου (1 χλσμ.) Ὅλα τὰ δείγματα ἀποβάφουν ἐντονότατα.

Ἡ στερεοσκοπικὴ ἐξέταση ὅλων τῶν δειγμάτων ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ τοῖχοι ποὺ ἐπρόκειτο νὰ βαφοῦν καλύπτονταν πρῶτα μὲ ἓνα στρώμα «χοντροῦ» κονιάματος καὶ κατόπιν μὲ ἓνα δεύτερο καθαροῦ ἀσβεστίτη, ἔτσι ὥστε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου νὰ εἶναι λεία γιὰ τὴν καλύτερη καὶ σταθερότερη βαφή της.

Δὲν μποροῦμε κατηγορηματικὰ νὰ προσδιορίσουμε τὴν τεχνικὴ βαφῆς ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴν τοιχογράφηση τοῦ τάφου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἀλλὰ πιστεύουμε ὅτι ἦταν ἡ τεχνικὴ fresco καὶ ὄχι tempera γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α. Σχεδὸν ὅλα τὰ δείγματα εἶναι σὲ καλὴ κατάσταση, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε κάποιο ὀργανικὸ συνδετικὸ μέσο ποὺ νὰ ἐξασφάλιζε τὴ σταθερότητά τους.

β. Τὸ στρώμα τοῦ κονιάματος ἦταν ἀρκετὰ παχὺ καὶ ἀργοῦσε νὰ στεγνώσει. Ἐπὶ τὸ χρῶμα ἔδενε καλὰ μὲ τὸ ὑγρὸ κονίαμα καὶ ὁ τεχνίτης εἶχε ἀρκετὸ χρόνο στὴ διάθεσή του γιὰ νὰ συμπληρώσει τὴ ζωγραφικὴ του.

γ. Τὸ κόκκινο καὶ τὸ κίτρινο χρῶμα διεισδύουν στὸ κονίαμα σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βάθος, παρατήρηση ποὺ θεωρεῖται γενικῶς χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν τεχνικὴ fresco.

δ. Ἡ ἀνίχνευση γύψου ἔδωσε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα τόσο στὰ κονιάματα ποὺ μελετήθηκαν ὅσο καὶ στὰ δείγματα τῶν χρωμάτων. Οἱ ιδιότητες τῆς γύψου νὰ ἀπλώνεται εὐκόλως καὶ νὰ στεγνώνει γρήγορα τὴν κάνουν κατάλληλη γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς tempera.

Ὑπάρχει μιὰ ἰδιαιτερότητα στὸ μπλὲ χρῶμα τοῦ ὁποίου ἡ στερεομικροσκοπικὴ ἐξέταση δείχνει ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ συσσωματώματα μπλὲ κρυστάλλων χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό. Κατὰ τὴν ἀνάλυση δὲν ταυτοποιήθηκε καμιά ὀργανικὴ συνδετικὴ ὕλη, ἡ ὁποία ὅμως καὶ ἂν ὑπῆρχε, θὰ εἶχε πιά καταστραφεῖ. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε γιὰ τὸ εἶδος τῆς τεχνικῆς ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ χρῶμα αὐτό.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟ ΑΝΑΒΡΥΤΗΡΙΟ ΑΠΟ ΤΗ Ν. ΚΛΙΤΥ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

(Πίν. 27-33)

Τὸ μνημεῖο ποὺ παρουσιάζουμε βρίσκεται σήμερα ΝΑ. τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, σὲ χῶρο ὅπου πρόχειρα ἔχουν διευθετηθεῖ καὶ ἄλλα γλυπτὰ μὲ προέλευση τὴν εὐρύτερη περιοχή του¹. Ἀπὸ τὸ μνημεῖο ἦταν γνωστὰ μέχρι τώρα τέσσερα συγκολλούμενα θραύσματα ποὺ μᾶς δίνουν ἓνα μεγάλο του τμήμα (πίν. 27α-β), τρία ἀπὸ τὰ ὅποια εἶχαν ἀριθμηθεῖ κατὰ τὴν καταγραφὴ τῶν κατάσπαρτων μελῶν γύρω ἀπὸ τὸ Διονυσιακὸ θέατρο μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 214Α (πίν. 28β), 214Β καὶ 214Γ (πίν. 28α καὶ 29α-β). Δυστυχῶς δὲν στάθηκε δυνατό νὰ βρεθεῖ καμιὰ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὰ κομμάτια καὶ συνεπῶς ἡ ἀκριβὴς προέλευσή τους παραμένει ἄγνωστη².

Ἀφορμὴ γιὰ μιὰ πληρέστερη διερεύνηση τῆς μορφῆς καὶ τῆς λειτουργίας του, ἀποτέλεσε ἡ ἀνέυρεση καὶ ταύτιση δύο ἀκόμα θραυσμάτων του. Τὸ ἓνα βρέθηκε στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου Ἀκρόπολης μὲ ἀρ. 6826³ (πίν. 30α) καὶ διαπιστώθηκε ὅτι κολλάει στὴν ἐπάνω πλευρὰ τοῦ θραύσματος 214Γ (πίν. 28β). Τὸ ἄλλο βρέθηκε ἀνάμεσα στὰ γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ φυλάσσονται στὸ «βυζαντινὸ πρόσκτισμα» τοῦ Ἀσκληπείου καὶ φέρει ἀριθμὸ καταγραφῆς ΝΚ (= Νότια κλιτὺς) 388 (πίν. 30β). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ θραῦσμα δὲν κολλάει σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἀλλὰ δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο⁴.

Ἀπὸ τὰ ἑξὶ σωζόμενα θραύσματα τοῦ μνημείου συνάγεται μὲ ἀσφάλεια ἡ μορφή του. Πρόκειται γιὰ περίκεντρο μνημεῖο ποὺ σχηματίζει στὴ βάση του κανονικὸ ὀκτάγωνο πλευρᾶς 0.455 μ. καὶ γωνίας 135° (εἰκ. 1-2). Τὰ πέντε πρῶτα συγκολλούμενα θραύσματα προέρχονται ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρές του ἐνῶ τὸ ἕκτο (ΝΚ 388) ἀπὸ κάποια πλευρὰ τοῦ μὴ σωζόμενου τμήματός του. Τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο ὕψος του, στὸ σημεῖο ποὺ προσαρμόσθηκε τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6826, μετρήθηκε σὲ 0.46 μ. Στὴ βάση

1. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὰ μεγάλα ἀγάλματα τῶν σειληνῶν καὶ τῶν σατύρων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου (βλ. R. HELBIG, *Das Dionysos-Theater in Athen II, Die Skulpturen vom Bühnenhaus* (1935), M. BIEBER, *The History of the Greek and Roman Theater* (1965) 223 κέ.) ἀλλὰ καὶ γιὰ διάφορα ἄλλα. Μνεία τους γίνεται στὴν ΑΕ 1960, 44 (Γ. ΔΟΝΤΑΣ). Πρβ. E. BUSCHOR, *AM* 53, 1928, 96.

2. Τὰ θραύσματα δὲν ἀναφέρονται στὸ χειρόγραφο «εὐρετήριο λίθων» ποὺ εἶχε συντάξει ἤδη τὸ 1961 ὁ τότε

ἐπιμελητὴς Π. Καλλιγᾶς καὶ φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας, οὔτε ἔφεραν ἄλλη προηγούμενη ἀρίθμηση.

3. Κρίνοντας ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καταγραφῆς του, τὸ θραῦσμα πρέπει νὰ ἔχει εἰσαχθεῖ στὸ Μουσεῖο τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ μιὰ εἰκοσαετία. Διαστάσεις: ὕψ. 0.25, πλ. 0.14, πᾶχ. 0.125 μ.

4. Στὸ ἀντίστοιχο δελτίο ἀναφέρεται ὡς «τμήμα βωμίσκου... ποὺ κοσμεῖται μὲ βαθμιδωτὸ κόσμημα καὶ ἐξερ-
γη φυτικὴ διακόσμηση». Διαστάσεις: ὕψ. 0.31 μ., πλ. 0.21, πᾶχ. 0.135 μ.

Εἰκ. 1. Τὸ μαρμάρινο ὀκταγωνικὸ ἀναβρυτήριον τῆς Ν. κλιτύος.

σχηματίζεται ὀκταγωνικὸ πόντιο ὕψους 0.15 μ. περίπου, ποὺ κάτω ἀπολήγει σὲ κυμάτιο ὕψ. 0.028 μ. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ λεπτομέρεια ὅτι τὸ κυμάτιο διακόπτεται λοξότμητα κάθε φορά λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ σημεῖα τῶν ἀκμῶν δημιουργώντας κενὰ μήκους 0.033 μ., γεγονός ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ στερέωση τοῦ μνημείου στὸ ὑποκείμενο μέλος⁵. Πάνω ἀπὸ τὰ διάκενα τοῦ κυματίου τῆς βάσης ὑπάρχουν μικρὲς ἀβαθεῖς ὀπές ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν προσήλωση ἢ τὴ στερέωση κάποιου ἄλλου ἐξαρτήματος ἀπὸ ἄλλο ὕλικό. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι λεία.

Πάνω ἀπὸ τὸ πόντιο τὸ μνημεῖο κοσμεῖται μὲ ἐξεργη ἀνάγλυφη διακόσμηση ποὺ παρουσιάζει μείωση καὶ καμπυλότητα πρὸς τὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν σώζεται. Ἡ ἀνώμαλη αὐτὴ ἐπιφάνεια ὑποδγλώνει βραχῶδες τοπίο μὲ πλούσιο φυτικὸ διάκοσμο καὶ διάφορα τετράποδα, πουλιὰ καὶ ἑρπετά, ποὺ ἀναπαύονται σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα στὰ ἐξάρματα τοῦ ἐδάφους.

Ἡ βραχώδης ἐπιφάνεια διακόπτεται σὲ κάθε δεύτερη πλευρὰ ἀπὸ μικρὲς κλίμα-

5. Θὰ πρέπει νὰ ἦταν κι αὐτὸ πολυγωνικὸ, ἐνῶ γύρω συντριβάνια.
θὰ σχηματιζόταν μικρὴ λιμνούλα, ὅπως καὶ στὰ σημερινὰ

κες⁶ (τέσσερις συνολικά), πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ ποδίου καὶ κατευθύνονται πρὸς τὸ κέντρο τοῦ μνημείου, σχηματίζοντας σὲ κάτοψη σταυρὸ ἐγγεγραμμένο στὸ ὀκτάγωνο. Στὸ τμήμα τοῦ μνημείου πού ἔχει ἀποκατασταθεῖ σώζονται δύο τέτοιες κλίμακες, ἐνῶ μιὰ τρίτη σώζεται στὸ θραῦσμα NK 388.

Ἡ ὀλόκληρη ἡ ἀνάγλυφη ἐπιφάνεια ἔχει ὑποστῇ ὁμοιόμορφη φθορὰ καὶ διάβρωση πού προκλήθηκε ἀπὸ τὴ ροὴ τοῦ νεροῦ, γεγονὸς πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ γίνουν δυσδιάκριτες ὀρισμένες λεπτομέρειες τῶν παραστάσεων.

Στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ σωζόμενου τμήματος (θραῦσμα 214A, πίν. 28α καὶ 29α) μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς ἀριστερὰ ἓναν ἐλίσσόμενο μίσχο καὶ τὸ τετράφυλο λουλούδι πού τὸν ἐπιστέφει καὶ λίγο δεξιότερα τὰ περιγράμματα τῶν μπροστινῶν ποδιῶν ἐνὸς αἰγοειδοῦς πού εἰκονίζεταν ξαπλωμένο προφανῶς, ἀλλὰ ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου ἀποκρουσθεῖ. Ἀρκετὰ εὐκρινὴς εἶναι ἡ παράσταση μιᾶς σαύρας στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ θραύσματος, πού εἰκονίζεται μὲ τὴν οὐρά της πρὸς τὰ πάνω. Τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς παράστασης εἶναι δυσδιάκριτα.

Ἐνα ζῶο στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀναγνωρίζεται μὲ σιγουριά στὸ ἐπόμενο πρὸς τὰ δεξιὰ θραῦσμα (χ.ἀ., πίν. 28γ καὶ 29α). Πρόκειται γιὰ ἓνα αἰλουροειδές, πιθανότατα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ κεφάλι καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κορμοῦ, ἀλλὰ λείπουν τὰ σκέλη. Εἶναι ἰδιαίτερα ἑξεργα ἀποδομένο καὶ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀναπαύεται καθισμένο στὸ ἔδαφος, ὅπως ἄλλωστε δείχνει καὶ ὁ ὑπερυψωμένος ὄγκος στὸ πίσω (καὶ πάνω) μέρος τοῦ κορμοῦ. Ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω διακρίνονται τὰ περιγράμματα τῶν μπροστινῶν ποδιῶν ἐνὸς ἄλλου ζώου, πιθανότατα αἰγοειδοῦς καὶ ἐπίσης γυρισμένου πρὸς τὰ ἀριστερὰ, τοῦ ὁποῖου ὅμως λείπει τὸ σῶμα. Ἀριστερὰ τέλος ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ σωζόμενου ζώου διακρίνεται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο ὁ μίσχος καὶ τὰ φύλλα ἐνὸς καλαμοειδοῦς φυτοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα ἔχνη δὲν μποροῦν νὰ ἀναγνωρισθοῦν μὲ σαφήνεια.

Στὸ ἐπόμενο θραῦσμα (214B, πίν. 28β καὶ 29β), στὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνεται ὁ φυτικός διάκοσμος, κυριαρχεῖ ἡ παράσταση ἐνὸς πτηνοῦ. Ἀπὸ τὸ πτηνὸ, πού εἶναι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀποκρουμένο, σώζεται τὸ ἓνα πόδι μὲ τὴν πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν τριῶν νυχιῶν πάνω στὸ ἔδαφος, τὸ καμπύλο περίγραμμα τοῦ σώματος καὶ τὸ φτέρωμα τῆς οὐρᾶς. Τὸ κεφάλι του φαίνεται πὼς ἦταν σκυμμένο κάτω. Πάνω ἀπὸ τὸ πτηνὸ διακρίνεται καθαρὰ τὸ πόδι ἐνὸς αἰγοειδοῦς, στραμμένου πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση πίσω ἀπ' αὐτό, ἓνα δεύτερο πόδι ἀπὸ τὸ ἴδιο ζῶο. Ἀριστερὰ τέλος ἀπὸ τὸ πτηνὸ φαίνεται νὰ φύεται ἀπὸ πολὺ χαμηλὰ ἓνα καλαμοειδὲς φυτό, παρόμοιο μὲ τὸ προηγούμενο, ἐνῶ δεξιὰ διακρίνεται ἓνα μικρὸ δέντρο ἢ θάμνος.

Στὸ ἐπόμενο πρὸς τὰ δεξιὰ θραῦσμα (214Γ, πίν. 28β) διακρίνεται τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος ἐνὸς ζώου στραμμένου πρὸς τὰ ἀριστερὰ, τὸ ὁποῖο ἔχει καταστραφεῖ σχεδὸν ὀλοκληρωτικά, καθὼς καὶ τὰ μπροστινὰ καὶ πισινὰ σκέλη του. Ψηλότερα διακρίνεται ἓνα ἐλίσσόμενο στέλεχος, πού ἂν δὲν εἰκονίζει ἔρπετό, εἶναι ἡ οὐρά κάποιου ζώου. Τὰ

6. Τὰ σωζόμενα ὕψη τῶν κλιμάκων εἶναι ἀντίστοιχα, πλάτος τῶν κλιμάκων εἶναι 0.07 μ. Τὸ ὕψος τῶν σκαλοπατιῶν 0.02 μ. - 0.03 μ.

ἀναγλυφικά ἐξάρματα δεξιά ἀπὸ τὸ αἰγοειδές, ἀποδίδουν πιθανότατα ἀνώμαλη βραχώδη ἐπιφάνεια.

Ἐνα ζῶο εἰκονίζεται ἀκόμα στὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6826 (πίν. 30α) ποὺ προσαρμόζεται, ὅπως εἶπαμε, στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ θραύσματος 214Γ. Πρόκειται γιὰ ἓνα ξαπλωμένο πάνω στὸν βράχο αἰλουροειδές, πιθανότατα λιοντάρι⁷, ἐὰν ἀναγνωρίζουμε σωστὰ τὶς λεπτομέρειες τῶν νυχιῶν στὸ σωζόμενο πίσω ἀριστερὸ πόδι, ποὺ εἶναι ἐπίσης στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερά. Πάνω ἀπὸ τὸ ζῶο διακρίνονται ἀμυδρὰ τὰ λεπτὰ πόδια κάποιου ἀραχνοειδοῦς (σκορπιός;). Τέλος οἱ ἀκανόνιστες τρύπες ποὺ παρατηροῦνται κάτω ἀπὸ τὸ ζῶο, ὑποδηλώνουν πιθανότατα τὰ σπηλαιώδη ἀνοίγματα μιᾶς βραχώδους πλαγιᾶς.

Πολὺ λιγότερα στοιχεῖα διακόσμησης μᾶς προσφέρει τὸ ἕκτο θραῦσμα (NK 388, πίν. 30β). Ἐπάνω δεξιά διακρίνεται ὁ μίσχος καὶ τὸ φύλλο κάποιου καλαμοειδοῦς φυτοῦ, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγήσει κανεὶς τί σημαίνουν τὰ καμπύλα θέματα στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία τῆς παράστασης. Γενικεύοντας θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι δὲν ἐφαρμόζονται κλίμακες σωστῶν ἀναλογιῶν στὴν ἀπεικόνιση τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν.

Ἐσωτερικὰ τὸ μνημεῖο εἶναι κοῖλο καὶ ἀδρὰ δουλεμένο μὲ τὸ βελόνι. Στὴ βάση του διατηρεῖ τὸ ὀκταγωνικὸ σχῆμα, ἀλλὰ ψηλότερα λεπταίνει καὶ στενεύει πρὸς τὸ κέντρο. Τὸ πᾶχος, στὸ ὕψος τοῦ ποδίου, μετρήθηκε 0.135 μ. Ἡ λάξευση στὸ ἐσωτερικὸ εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν κατανόηση τῶν φάσεων τῆς ἐπεξεργασίας. Ἀρχικὰ τὸ μνημεῖο σχεδιάσθηκε σὲ κάτοψη στὴν ἐπάνω καὶ κάτω πλευρὰ τοῦ μαρμάρινου κυβόλιθου, ποὺ μὲ κατάλληλες λαξεύσεις πῆρε ὀκταγωνικὸ σχῆμα. Στὴ συνέχεια δουλεύτηκε στὸ κάτω μέρος τοῦ ὀκταγωνικοῦ λίθου τὸ πόδιο μὲ τὸ κυμάτιο καὶ μετὰ σχεδιάστηκαν καὶ λαξεύθηκαν οἱ κλίμακες καὶ τὰ ἀνάγλυφα. Ἡ λάξευση στὸ ἐσωτερικὸ ἔγινε μᾶλλον μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ μνημείου, γιατί ἂν εἶχε προηγηθεῖ, ὑπῆρχε κίνδυνος θραύσης κυρίως στὰ ἐπάνω λεπτότερα σημεῖα του.

Τὸ μνημεῖο ποὺ παρουσιάσαμε φαίνεται νὰ εἶναι ἀσυνήθιστο καὶ σπάνιο στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τὰ μόνον παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου στὸν χῶρο αὐτὸν εἶναι, ὅσο μπορέσαμε νὰ ἐλέγξουμε⁸, δύο παρόμοια μνημεῖα ποὺ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης. Τὰ περισσότερα ὅμως παράλληλα ἐντοπίζονται στὴν Ἰταλία καὶ κυρίως σὲ μουσεῖα τῆς Ρώμης, ὅπου ὑπάρχει μιὰ μεγάλη ποικιλία παρόμοιων τυπολογικὰ μνημείων, ποὺ εἶναι γνωστὰ ὡς *fontanini* ἢ *fontes salientes*. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουν γενικὰ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου, ποὺ εἶναι ἡ τετράγωνη ἢ πολυγωνικὴ κάτοψη, οἱ κλίμακες καὶ ἡ γλυπτικὴ διακόσμηση. Στὴν κορυφή τους, ὅπου αὐτὴ σώζεται, ὑπάρχει πάντα ἡ ὀπὴ ἐκροῆς.

Ἀπὸ τὸ συγκριτικὸ αὐτὸ ὕλικὸ παραθέτουμε ἓναν συνοπτικὸ κατάλογο.

7. Ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ ζώου τὸ θραῦσμα εἶχε ἐρμηνευθεῖ στὸ ἀντίστοιχο δελτίο τοῦ Μουσείου ὡς «ἀγαλμάτιο Κυβέλης ἐπὶ θρόνου τῆς ὁποίας ἐλλεῖπει τὸ ἀπὸ τοῦ στήθους καὶ ἄνω τμήμα...».

8. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω τὴν πληροφορία τοῦ Γ. Δεσπίνη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀκόμα παραδείγματος στὸ Ἑθν. Μουσεῖο.

Κατάλογος

1. Σπάρτη, 'Αρχαιολ. Μουσείο 143.

"Υψ. 0.27 μ., διάμ. 0.50 μ. "Έχει οκταγωνική κάτοψη. 'Ανάμεσα σὲ ὀκτὼ ραβδωτοὺς πεσσούς καὶ ἰσάριθμες κόγχες, εἰκονίζονται ἀνοικτὰ κοχύλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ νερὸ ἔτρεχε πάνω σὲ μικρὲς κλίμακες. Στὸ κέντρο ὑπάρχει μιὰ κυκλική τρύπα (διάμ. 0.18 μ.), ἀπὸ ὅπου ἀνάβλυζε τὸ νερό.

Χρονολογεῖται στὴν αὐτοκρατορική περίοδο.

H. Dressel - A. Milchhofer, AM 2, 1887, 376, ἀρ. 187. M. N. Tod - A. J. B. Wace, A Catalogue of the Sparta Museum² (1968) 153, ἀρ. 143.

2. Σπάρτη, 'Αρχαιολ. Μουσείο 836.

Βρέθηκε τὸ 1906, ἐντειχισμένο στὴν οἰκία Ν. Φίλια καὶ 'Α. Τυροβολᾶ στὴν ὁδὸ "Αγίδος. "Έχει τετραγωνική κάτοψη, πλευρὰ 0.49 μ. καὶ σωζόμενο ὕψος 0.40 μ. περίπου. Στὸ μέσο κάθε πλευρᾶς εἰκονίζονται ὄρθιες γυναικεῖες μορφές (νύμφες) ποὺ κρατοῦν κοχύλια καὶ στὶς γωνίες "Ερωτες ποὺ ἱππεύουν δελφίνια. Τὸ νερὸ ἔρρε ἀπὸ τὰ στόματα τῶν δελφινιῶν καὶ ἀπὸ τὰ κοχύλια τῶν νυμφῶν.

Γ. Οἰκονόμος, ΑΕ 1923, 81 κέ., εἰκ. 21.

3. Ρώμη, Museo Nazionale Romano 674.

"Υψ. 0.36 μ., πλ. 0.58 μ. "Έχει οκταγωνική κάτοψη καὶ ἐσωτερικὰ εἶναι κοῖλο σὲ σχῆμα ἡμισφαιρικό. Στὶς τέσσερις πλευρὲς διακοσμεῖται ἐναλλάξ ἀπὸ κλίμακες μὲ ὀκτὼ ἀναβαθμούς. Οἱ κλίμακες ἐπιστέφονται ἀπὸ ἀνοικτὰ κοχύλια ποὺ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν κεντρική λεκάνη μὲ μιὰ μικρὴ ὀπή. Οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς κοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις γυνῶν παιδικῶν μορφῶν, ποὺ συμβολίζουν τὶς τέσσερις ἐποχές. Τὸ νερὸ ἀνέβαινε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀναβρυτηρίου μέσα ἀπὸ σωλήνα, στὴ συνέχεια ἀνάβλυζε στὴν κεντρική λεκάνη καὶ μετὰ χυνόταν μέσα ἀπὸ τὶς μικρὲς τρύπες τῶν κοχυλιῶν στὶς κλίμακες.

M. Cima, Museo Nazionale Romano, Le Sculture a cura di A. Giuliano I, 3 (1982) 66, II, 38.

4. Ρώμη, Museo Nazionale Romano 860.

"Υψ. 0.46 μ., πλ. 0.72 μ., βᾶθ. 0.68 μ. "Έχει τετράγωνη κάτοψη καὶ ἐξέχουσα πλίνθο. Στὸ μέσο τῆς κάθε πλευρᾶς σχηματίζονται ἀπότομες κλίμακες μὲ ἑντεκα ἀναβαθμούς ἢ κάθε μία, ποὺ ἐπιστέφονται ἀπὸ ἀχιβάδες. Στὶς κόγχες, ποὺ σχηματίζονται στὶς γωνίες, εἰκονίζονται ψηλὰ γενειοφόρες προτομές-ὕδρορρόες καὶ κάτω "Ερωτες ποὺ ἱππεύουν δελφίνια.

M. Cima ὅ.π. 208, VIII, 23.

5. Ρώμη, Museo Vaticano, Galleria Lapidaria ἀρ. 58a. Παλιότερα βρισκόταν στὴ Μητρόπολη τοῦ Tivoli (πίν. 31α).

"Υψ. 0.56 μ., πλ. 0.70 μ., πᾶχ. 0.58 μ. "Έχει τετράγωνη κάτοψη καὶ στὶς γωνίες, ἐπάνω, ἀπολήγει σὲ κριοκεφαλές. Στὸ μέσο κάθε πλευρᾶς ἐξέχει μιὰ ἀπότομη κλίμακα. Πάνω ἀπὸ τὶς δύο κλίμακες εἰκονίζονται δύο ἀνακλιμένες νύμφες μὲ καλυμμένο τὸ κάτω σῶμα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Τὸ δεξιὸν χεῖρ εἶναι ἀκουμπισμένο στὸ στῆθος, ἐνῶ τὸ ἄλλο ἀναπαύεται σὲ ἓνα σφαιρικό ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ὁποῖου ἔρρε τὸ νερό. Στὶς ἄλλες δύο πλευρὲς ἀντίστοιχα εἰκονίζονται σὲ ἡμικυκλικὲς κόγχες γενειοφόρες μάσκες - ὕδρορρόες. Στὸ μέσο τῆς ἐπάνω πλευρᾶς προβάλλει τὸ χαμηλὸ στόμιο ἑνὸς πεπλατυσμένου ἀγγείου. 'Απὸ ἐδῶ ἀνάβλυζε τὸ νερό, χυνόταν στὴν αὐλάκα γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο καὶ στὴ συνέχεια ἔρρε μέσα ἀπὸ τὶς μάσκες-ὕδρορρόες καὶ τὰ ἀγγεῖα τῶν νυμφῶν στὶς κλίμακες.

W. Amelung, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums I (1903) 207, ἀρ. 58a. M. Cima ὅ.π. 67.

6. Ρώμη, Museo Vaticano, Galleria Lapidaria αρ. 170.
 Ύψ. 0.22 μ., πλ. 0.48 μ. Πάνω από τη βάση σχηματίζονται επτά κλίμακες, με πέντε αναβαθμούς ή κάθε μία, που χωρίζονται από πεσσούς. Πάνω από τις κλίμακες μέσα σε ημισφαιρικές κόγχες εικονίζονται ανοιχτά κοχύλια τρυπημένα για την έκροή του νερού. Στις εξωτερικές επιφάνειες των πεσσών εικονίζονται σε πρόστυπα φθαρμένα ανάγλυφα θεϊκές και μυθολογικές μορφές. Στο μέσο της επάνω πλευρᾶς ἐξέχει ὁ ὄμος ἐνὸς στρογγυλοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου ἀνάβλυζε τὸ νερό.
 Amelung ὁ.π. 289, αρ. 170, πίν. 29.
7. Ρώμη, Museo Vaticano, Galleria Lapidaria αρ. 192c (πίν. 31β).
 Ύψ. 0.22 μ., πλάχ. καὶ πλ. 0.33 μ. Στὸ μέσο τῶν τεσσάρων πλευρῶν σχηματίζονται κλίμακες ποὺ στενεύουν πρὸς τὰ πάνω καὶ ἐπιστέφονται με κοχύλια τρυπημένα για τὴν ἐκροή, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς ἐπάνω πλευρᾶς ἐξέχει ὁ ὄμος ἐνὸς στρογγυλοῦ ἀγγείου, ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ὁποίου γινόταν ἡ τροφοδοσία.
 Amelung ὁ.π. 300, αρ. 192c, πίν. 29.
8. Ρώμη, Museo Vaticano χ. ἀ. (πίν. 32α).
 Ἔχει ὀκταγωνικὴ κάτοψη καὶ πυραμιδόσχημη διάρθρωση. Στὸ κάτω μέρος ὑπάρχει πόδιο ποὺ ἐπιστέφεται με ταινία. Πάνω ἀπὸ τὸ πόδιο ὑψώνονται τέσσερις κλίμακες καὶ ἀνάμεσά τους, στὰ κογχωτὰ διάχωρα ποὺ σχηματίζονται, εικονίζονται ἀνάγλυφες προτομές γενειοφόρων.
9. Ρώμη, Museo Vaticano αρ. 649 (πίν. 32β).
 Ἔχει τετραγωνικὴ κάτοψη. Στὸ μέσο τῶν τεσσάρων πλευρῶν σχηματίζονται ἀπότομες κλίμακες με πέντε ἀναβαθμούς ἢ κάθε μία ποὺ ἐπιστέφονται ἀπὸ ἀνοιχτὰ κοχύλια τρυπημένα στὸ μέσο γιὰ τὴν ἐκροή. Στις κόγχες, ποὺ σχηματίζονται στὶς γωνίες καὶ χωρίζονται ἀπὸ τις σκάλες με πεσσούς, εικονίζονται σάτυροι ποὺ κρατοῦν στὸν ὄμο ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔρρεε ἐπίσης νερό.
10. Ρώμη, Museo Vaticano, Cortile del Belvedere. Εἶναι σὲ χρῆση. Ἔχει τετράγωνη κάτοψη καὶ πυργόσχημη διαμόρφωση στὶς γωνίες. Στὸ μέσο τῶν τεσσάρων πλευρῶν σχηματίζονται πλατιᾶς κλίμακες.
11. Ρώμη, Antiquarium στὸ Forum χ. ἀ. (πίν. 33α).
 Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα. Τὸ κάτω ἔχει τετράγωνη κάτοψη, ὕψ. 0.26 μ. καὶ πλευρὰ 0.47 μ. Ἐσωτερικὰ εἶναι κοῖλο καὶ σχηματίζει ὀκτάγωνο, ἐνῶ ἐξωτερικὰ ὑπάρχουν σκαλοπάτια στὸ μέσο τῶν πλευρῶν, καὶ κυλινδρικὰ ἀγγεῖα στὶς γωνίες, τὰ ὁποῖα ἐπικοινωνοῦν με τὸ ἐσωτερικὸ με μικρὲς τρύπες στὸ κάτω μέρος τῶν τοιχωμάτων τους.
 Τὸ ἐπάνω τμήμα ἔχει ἐξαγωνικὴ πλίνθο πλευρᾶς 0.115 μ. καὶ μορφὴ ὀβελίσκου ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τις ἑξι μικρὲς κοῖλες κλίμακες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς πλευρές. Εἶναι διαμπερές.
 G. Boni, NSc 1901, 127 κέ., εἰκ. 1, αρ. 119-36.
12. Ρώμη, Antiquarium στὸ Forum χ. ἀ. (πίν. 33β).
 Ἔχει τετράπλευρη κάτοψη καὶ διαστάσεις 0.60 × 0.60 × 0.32 μ. Στις τέσσερις γωνίες σχηματίζονται ἀνώμαλες βραχώδεις ἐπιφάνειες ποὺ κοσμοῦνται με φυτικὸ διάκοσμο καὶ διάφορα ζῶα. Εἰκονίζονται παπαροῦνες, ἓνα σαλιγκάρι, ἓνα ὄστρακο, δύο κατσίκες, ἓνα πρόβατο, ἓνα σκυλὶ ποὺ ξετρυπώνει ἓνα λαγό, δύο σαλαμάνδρες, δύο φίδια, ἴσως ὀχιές, καὶ ἓνα καλαμοειδὲς φυτό. Ἀνάμεσα στὶς ἐξέχουσες τοπιογραφικὲς ἐπιφάνειες, σχηματίζονται τέσσερις μικρὲς δυσανάβατες κλίμακες με πέντε ἀναβαθμούς ἢ κάθε μία, ποὺ ἐπιστέφονται ἀπὸ κοχύλια. Στὴν ἐπάνω πλευρά, στὸ μέσο μιᾶς ἡμισφαιρικῆς ἐπιφάνειας (διαμ. 0.32 μ.), ὑπάρχει ἡ ὀπή ἐκροῆς.
 G. Boni ὁ.π. 127 κέ., εἰκ. 121.

13. 'Ακυληία, Museo Archeologico 482.

Σωζ. ύψ. 0.34 μ., ύψ. κλίμακας 0.18 μ., ύψ. αναβαθμοῦ 0.02 μ. Τὸ θραῦσμα ἀποτελοῦσε τμήμα μόνο τῆς κρήνης. Στὸ πίσω μέρος ὑπάρχει μεγάλη ἐγκοπὴ γιὰ τὴν προσαρμογὴ ἐμβόλου, τὸ ὁποῖο στηριζόταν στὸν τοῖχο. Τὸ μικρὸ γλυπτὸ σύμπλεγμα ποὺ εἰκονίζει τὴ γέννηση τῆς 'Αφροδίτης ἀπὸ τὸ κοχύλι, ἀποτελεῖ ἀπομίμηση τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς. 'Ενδιαφέρον ἀκόμα παρουσιάζει καὶ ἡ ρεαλιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ περιβάλλει τὴ βάθυνση τῆς ἐπάνω πλευρᾶς μὲ τοὺς μικροὺς ὀδόντες, τὶς μικρὲς ταινίες τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τὸ κυμάτιο μὲ τὰ αὐγά. Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῶν 'Αντωνίων (β' μισὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.).

E. Maionica, Guida del Museo di Aquileia (1911) 85, ἀρ. 140. V. Scrinari, Museo Archeologico di Aquileia (1972) 96, ἀρ. 283.

14. Nissan, 'Αρχαιολογικὴ ἀποθήκη.

Υψ. 0.30 μ. Διαστάσεις βάσης: κάτω 0.78×0.45 μ., ἐπάνω 0.73×0.41 μ. Ἔχει πυραμιδόσχημη μορφή καὶ ἡ πάνω πλευρὰ παρουσιάζει τὴ συνηθισμένη βάθυνση. Οἱ τέσσερις πλευρὲς κοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφα ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ μικρὲς κλίμακες. Στὶς δύο μεγάλες πλευρὲς μιὰ σαύρα καταλαμβάνει μιὰ μικρὴ κεντρικὴ κόγχη. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ δύο δελφίνια, ποὺ εἰκονίζονται μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω, περιτυλιγμένα γύρω ἀπὸ μιὰ τρίαινα, πλασιώνουν τὴν κεντρικὴ σκηνή. Οἱ μικρὲς πλευρὲς παρουσιάζουν τὸ ἴδιο μοτίβο. Στὶς γωνίες τέσσερις μικρὲς κόγχες θὰ πρέπει νὰ στέγαζαν κολονάκια ἢ ἀγαλμάτια, σήμερα χαμένα. Τὸ νερὸ φθάνοντας στὴν ἐπάνω κοίλανση ἀπὸ δύο ἀγωγούς, ἀκόμα ὁρατοὺς, κατανέμονταν ἀνάμεσα στὰ διάχωρα.

G. Barroul, Gallia 31, 1973, 493, εἰκ. 16.

15. Λονδίνο, British Museum (2535 Smith).

Υψ. 0.30 μ. Συμπληρωμένο εἶναι τμήμα τοῦ κάτω μέρους τοῦ καὶ μικρὰ τμήματα τῶν μορφῶν 1 καὶ 4. Δωρήθηκε στὸ Βρετ. Μουσεῖο ἀπὸ τὸν Charles Townley, Esq. τὸ 1786.

Ἔχει κυκλικὴ κάτοψη καὶ μικρὴ λεκάνη στὸ κέντρο, μὲ ὀπὴ στὸν πυθμένα, ὅπου κατέληγε ὁ ἀγωγὸς τοῦ νεροῦ. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς περιφέρειας δημιουργοῦνται τέσσερις κόγχες, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὁποίων σχηματίζονται κλίμακες μὲ πέντε ἀναβαθμούς. Μεταξὺ τῶν κογχῶν εἰκονίζονται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο οἱ ἀκόλουθες μορφές:

1. Μιὰ μαινάδα ποὺ ἀνεβαίνει σὲ βραχώδη πλαγιά, κρατώντας θύρσο στὸ δεξιὸ χέρι καὶ ἓνα κύμβαλο στὸ ἀριστερό. Φοράει χιτῶνα ἀνοιχτὸ στὴ δεξιὰ πλευρά.

2. Πάνας, ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ ἀριστερά.

3. Πάνας, ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ ἀριστερά.

4. Σάτυρος, ποὺ τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερά, κρατώντας θύρσο στὸν δεξιὸ του ὤμο.

H. Ellis, The Townley Gallery of Classic Sculpture in the British Museum (1846) II, 74.

A. H. Smith, A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum III (1904) 408.

16. Λονδίνο, British Museum (2536 Smith).

Μήκ. 0.75 μ., πλ. 0.61 μ. Ἰταλικὸ μάρμαρο. Ἔχουν συμπληρωθεῖ οἱ μύτες τῶν τριῶν σκύλων καὶ τμήματα τῆς ἐξωτερικῆς δεξαμενῆς. Δωρήθηκε στὸ Βρετ. Μουσεῖο τὸ 1786 ἀπὸ τὸν Charles Townley, Esq.

Ἔχει ὀρθογώνια κάτοψη, μέσα στὴν ὁποία σχηματίζεται μιὰ κόλωση πυραμιδόσχημη κατασκευή. Στὸ μέσο τῶν τεσσάρων πλευρῶν τῆς πυραμίδας, ὑπάρχουν κλίμακες, οἱ ὁποῖες ἐπιστέφονται ἀπὸ κοχύλια. Στὶς γωνίες σχηματίζονται κόγχες, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες προβάλλουν προτομὲς σκύλων πάνω ἀπὸ κοχύλια. Στὴν κορυφὴ ὑπάρχει βάθυνση καὶ στὸ μέσο ὀπὴ, στὴν ὁποία κατέληγε ὁ ἀγωγὸς τοῦ νεροῦ. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πλευρὲς τοῦ μνημείου βρίσκεται ἡ ὀπὴ γιὰ τὴν ἐκροὴ τοῦ νεροῦ.

Ellis 6.π. 75. Smith 6.π. 409.

Τυπολογία - Χρονολόγηση

Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ἀναβρυτηρίου εἶναι καθαρὰ ρωμαϊκὸ δημιούργημα ποὺ γνωρίζει ἀνθήση στὴν Ἰταλία κυρίως ἀλλὰ καὶ στὶς ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες. Μὲ ἐνδειξη τὴν ἀπουσία παρόμοιων μνημείων στὶς πόλεις ποὺ καταστράφηκαν μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ 79 μ.Χ. στὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο, ὁ Blanco Freijeiro⁹, ἐντοπίζει βásiμα τὴν ἀφετηρία τοῦ τύπου περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. "Ὅπως ἔχει ἤδη ἀπὸ παλαιὰ ὑποστηριχθεῖ¹⁰, ὁ τύπος τοῦ πολυγωνικοῦ ἀναβρυτηρίου ἀνάγει τὰ πρότυπά του σὲ μνημειώδεις κρηναῖες κατασκευές, ὅπως εἶναι τὰ νυμφαῖα μὲ σκάλες καὶ ἄλλα περίκεντρα κρηναῖα οἰκοδομήματα¹¹. Τὴν ἐπίδραση τὴν ἀνιχνεύει κανεὶς ὅχι μόνον στὸ σχῆμα, ποὺ ἀποδίδεται μικρογραφικά, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπιλέγονται, ὅπως οἱ κόγχες, οἱ κιονίσκοι, οἱ κλίμακες ἀλλὰ καὶ οἱ γλυπτικὲς συνθέσεις, ποὺ ἀποτελοῦν ἀπομιμήσεις τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς, καὶ ποὺ ὅλα μαζὶ συνιστοῦν τὰ κατεξοχὴν χαρακτηριστικὰ ἐνὸς τύπου ποὺ καταλήγει νὰ εἶναι μιὰ διακοσμητικὴ κρήνη.

Παρ' ὅλες ὅμως τὶς γενικὲς τυπολογικὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ παραδείγματα τοῦ καταλόγου, τὸ ἀναβρυτήριό τῆς νότιας κλιτύος διαφοροποιεῖται ἀπὸ αὐτὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες. Ἡ ἐξωτερικὴ περίμετρός του, ποὺ εἶναι 3.64 μ., εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα, τῶν ὁποίων καὶ τὸ ὕψος ὑπολείπεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος (0.46 μ.) τοῦ ἀναβρυτηρίου τῆς νότιας κλιτύος. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη τὸ μνημεῖό μας παρουσιάζει μιὰ μοναδικότητα μὲ τὴν πλούσια καὶ ρεαλιστικὴ διακόσμησή του σὲ σχέση μὲ ἄλλα παραδείγματα. Ἡ ἔλλειψη συγγενέστερων παραλλήλων μᾶς στερεῖ τὴ δυνατότητα νὰ τὸ κατατάξουμε σὲ μιὰ ἐξελιγμένη βαθμίδα ἢ νὰ τὸ θεωρήσουμε προβαθμίδα ἐνὸς τύπου, ὁ ὁποῖος μέσα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή του ἀποκτᾷ μιὰ παγιωμένη διακοσμητικὴ μορφή. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπ' αὐτὸ καὶ παρὰ τὶς ἀποκλίσεις ποὺ παρουσιάζει σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα παραδείγματα, τὰ τελευταῖα βοηθοῦν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀποκατάστασή του. Ἀναλογικὰ λοιπὸν μὲ τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα, τὸ μνημεῖο, ποὺ στενεύει πρὸς τὰ ἐπάνω, θὰ πρέπει νὰ κατέληγε στὸ στόμιο κάποιου ἀγγείου ἀπὸ ὅπου ἀνάβλυζε τὸ νερό. Ἐπειδὴ στὰ περισσότερα παραδείγματα οἱ κλίμακες ἐπιστέφονται ἀπὸ ἀνοιχτὰ κοχύλια, ὑποθέτουμε ὅτι κάτι ἀνάλογο συνέβαινε καὶ μὲ τὸ μνημεῖο μας, μολονότι δὲν μπορεῖ κατηγορηματικὰ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ μιὰ ἄλλου εἴδους ἐπίστεψη τῶν κλιμάκων (π.χ. προσωπεῖα, ὕδρορροές κ.τ.λ.).

9. A. BLANCO FREJEIRO, *Habis* I, 1970, 116 κέ.

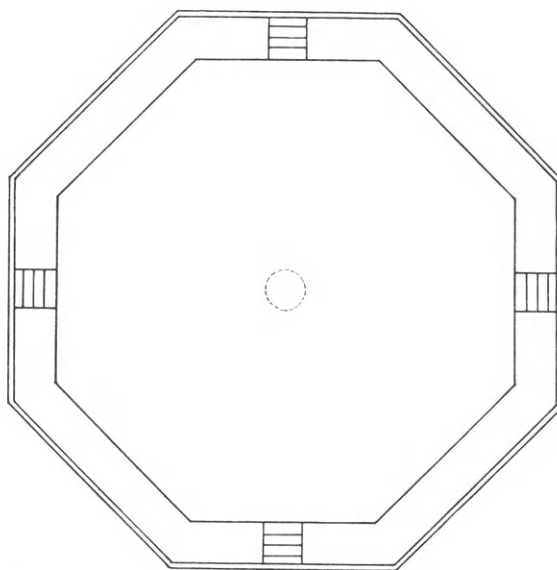
10. JORDAN, *Ann. del Ist.* 1867, 398 κέ. Πρβ. M. CIMA, *Museo Nazionale Romano* 1,3 (1982) 67 (A. GIULIANO).

11. Γιά τὶς ἀρχαῖες κρήνες βλ. γενικὰ F. GLASER, *Die antiken Brunnenbauten (Κρήναι) in Griechenland* (1983). Γιά τὰ ρωμαϊκὰ κρηναῖα οἰκοδομήματα A. BA-

LIL, *Boletín Archeologico* 4, 1975, 33 κέ. N. NEUBURG, *L'architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica* (1965).

Ἀπὸ τὰ μνημειακὰ παραδείγματα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ἀναβρυτήριό τῆς Χερσοννήσου στὴν Κρήτη, ποὺ εἶναι κοσμημένο μὲ μωσαϊκὰ δαπέδου, Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Κρητ.Χρον.* 1953, 483.

Ἡ ἀπουσία χρονολογημένων παράλληλων ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο δυσκολεύει ἀρκετὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἔργου. Ἡ διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας καὶ ἡ κακὴ διατήρησις δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε μὲ σαφήνεια τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα, ἀποφασιστικὰ γιὰ μιὰ ὀρισμένη ἐποχή. Ὑποχρεωτικὰ λοιπὸν μὲ βάση τὶς χρονολογικὰς ἐνδείξεις ποὺ ἀναφέρουμε παραπάνω γιὰ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἰταλία, θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸ ἀναβρυτήριο τῆς νότιας κλιτύος μὲ περισσότερες πιθανότητες στὸν 2ο μ.Χ. αἰ.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ ἀναβρυτηρίου τῆς Ν. κλιτύος.

Ἀναπάντητο μένει πρὸς τὸ παρὸν τὸ ἐρώτημα τῆς ἀρχικῆς θέσης τοῦ μνημείου. Τὸ γεγονὸς βέβαια ὅτι τὰ περισσότερα θραύσματά του ἐντοπίζονται στὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἀποτελεῖ ἴσως μιὰν ἀσφαλὴ ἀφετηρία ἀναζήτησης, χωρὶς ὡστόσο αὐτὴ νὰ εἶναι καὶ δεσμευτική. Εἶναι ἀβέβαιο ἐξ ἄλλου ἂν τὸ ἀναβρυτήριο βρίσκεται σὲ κάποια συνάρτηση μὲ τὶς κρηναῖες κατασκευές ποὺ εἶναι βεβαιωμένες στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς νότιας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης, ὅπως π.χ. οἱ κρήνες τοῦ Ἀσκληπείου¹². Κι αὐτὸ γιὰ τὸ μνημεῖο, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα τοῦ καταλόγου, δὲν πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἱερὸ ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ ἰδιωτικὸ ἢ δημόσιο χῶρο. Δὲν ἀποκλείεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ τὰ ἰδιωτικὰ ἢ δημόσια κτιριακὰ συγκροτήματα ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχει ἀποκαλύψει ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου¹³.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

12. Γιὰ τὴν ἀρχαῖα κρήνη τοῦ Ἀσκληπείου βλ. J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (1971) 138 κέ.

13. Γ. ΜΗΛΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1956, 262-65· ΠΑΕ 1957, 23-26· ΠΑΕ 1959, 5-7.

ΤΟ ΟΡΡΑΟΝ

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΗΠΕΙΡΟ*

(Πίν. 34-41)

Στή μνήμη
Χρήστου Καρούζου

Δύο φυσικές διαβάσεις συνδέουν την κεντρική Ήπειρο, την αρχαία Μολοσσία, με τον Άμβρακικό, ή διάβαση κατά μήκος της κοιλάδας του Λούρου, του αρχαίου Ἀφάτας¹, και ή διάβαση Σκλίβανης-Πέντε Πηγαδιών, που περνάει ανατολικότερα, στις υπώρειες του Ξηροβουνιού (εικ. 1). Ἡ διάβαση αὐτή εἶναι πιὸ σύντομη καὶ εὐκολοδιάβατη καὶ γι' αὐτὸ ἦταν σὲ μεγαλύτερη χρήση στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Σὲ μερικά σημεία διατηροῦνται ἀκόμη τὰ ἔχνη τοῦ παλίου λιθόστρωτου δρόμου καὶ στὰ Πέντε Πηγάδια τὰ ἐρείπια τουρκικοῦ φρουρίου, πού ἤλεγχε τὴ διάβαση².

Κατὰ μήκος τῆς κοιλάδας αὐτῆς βρίσκονται οἱ ἀρχαῖοι τειχισμένοι οἰκισμοί: τῆς Μυροδάφνης (παλιότερα Λαγάτορα)³, τοῦ Καλεντζίου⁴, δύο ὥρες περίπου ἀνατολικά, τῆς Σκλίβανης, τοῦ Τερόβου⁵ καὶ τοῦ Ἀμμότοπου.

Κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς διαβάσης, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Λούρου, βρίσκονται οἱ τειχισμένοι οἰκισμοί τῆς Καλογερίτσας⁶, νότια τοῦ χωριοῦ Θεριακίσι, ἡ ὀχυρὴ ἀκρό-

* Τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ σπιτιοῦ 1 τοῦ Ὀρράου ἐπιχειρήσαμε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κασσώπης, μετὰ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχιτεκτόνων - ἀρχαιολόγων, καθηγ. W. Hoepfner καὶ δρ. E. L. Schwandner τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου, στοὺς ὁποίους ὀφείλονται καὶ τὰ σχέδια τοῦ σπιτιοῦ 1.

Ἡ παρούσα μελέτη ἐπομένως περιλαμβάνει καὶ ἀπόψεις τῶν δύο συνεργατῶν μου. Τὰ σχέδια 2 καὶ 3 ἐγίναν τὸ 1970 ἀπὸ τὸ τοπογραφικὸ συνεργεῖο τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κέντρου Οἰκιστικῆς (Κ. Δοξιάδη) μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν τοπογράφο κ. Λαγοδῆμο καὶ ὑπὸ τὴν εὐθύνη τοῦ γράφοντος, καὶ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸν κ. Schwandner, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ φωτογραφίες εἶναι τοῦ φωτογράφου τῆς IB Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἡπείρου Β. Πτηνόπουλου. Ὅλους αὐτοὺς τοὺς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν συνεργασία. Πολλὰς εὐχαριστίας ὀφείλω ἐπίσης στὴν Κωνσταντῖνα Γραβάνη γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ὀστράκων καὶ στὸν ἀρχαιολόγο Νέστορα Μπαμίδη, πού συμμετέσχε στὴν ἀνασκαφὴ μετὰ ὁμάδα φοιτητῶν.

1. Τὸ ἀρχαῖο ὄνομα τοῦ ποταμοῦ Λούρου Ἀφὰς βεβαιώθηκε τελευταῖα ἀπὸ ἐπιγραφὴ γύρω στὸ 166 π.Χ., πού βρέθηκε στὸν ὑστεροαρχαῖο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Σωτήρος

τῆς Ἀμβρακίας. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ στὴ γενικὴ Ἀφάτας ἀπὸ τὴν ὀνομαστικὴ Ἀphas, πού παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο τὸν πρεσβύτερο (PLIN. N. H. 4.1), P. CABANES - J. ANDREOU, BCH 109, 1985, 502 καὶ 518 (ἐπιγραφὴ A, στ. 19, 24). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ βεβαιώνεται ἐπίσης τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Ὀρράον τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀμμότοπος, πού ὑπάγεται στὴν κοινότητα Γοργομύλου τοῦ νομοῦ Πρεβέζης.

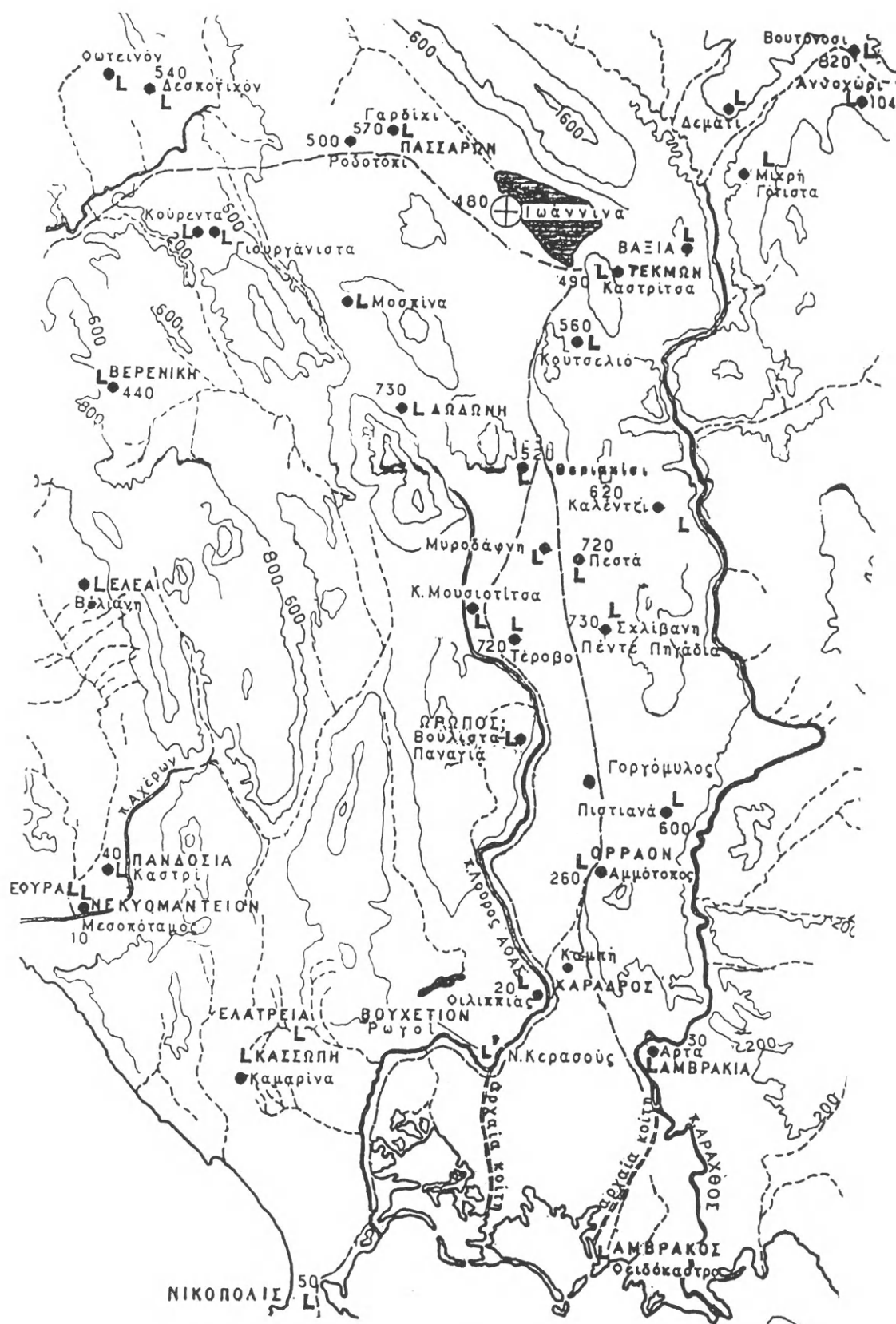
2. Γιὰ τὴ διάβαση αὐτὴ βλ. N. G. L. HAMMOND, Epirus (1967) 154, 156. Ὁ LEAKE (Travels in Northern Greece, London 1835, τ. I, 222), σημειώνει ὅτι Hammond, χρειάστηκε 6 ὥρες γιὰ νὰ διασχίσει ἔφιππος μετὰ τὴν ὁμάδα τοῦ τὴ διάβαση ἀπὸ τὴν Ἄρτα μέχρι τὰ Πέντε Πηγάδια (εικ. 1), καὶ ἄλλες 6 ὥρες ἀπὸ Πέντε Πηγάδια μέχρι τὰ Ἰωάννινα, ἐνῶ ὁ Hammond χρειάστηκε 8 1/2 ὥρες πεζοπορία ἀπὸ τὴν Ἄρτα μέχρι τὰ Πέντε Πηγάδια.

3. Ὁ HAMMOND ὅ.π. 156 εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴ θέση τὸν Ἰούλιο 1944, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ περιγράψῃ τὸν ἀρχαῖο περίβολο.

4. Ὁ.π. 175-76, σχέδ. 3 καὶ σ. 659.

5. Ὁ.π. 157.

6. Ὁ.π. 158, 659, σχέδ. 14.

Εἰκ. 1. Οἱ δύο διαβάσεις πὺ συνδέουν τὴν Κεντρικὴ Ἠπειρὸ μὲ τὸν Ἀμβρακικό.

πολη τῆς Κάτω Μουσιονίτσας⁷, πάνω ἀπὸ τὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Λούρου στὴν εἴσοδό του στὴ χαράδρα, καὶ οἱ ἀκροπόλεις τῆς Παναγιᾶς καὶ τῆς Παλιᾶς Φιλιππιάδας, ὅπου ἡ ἀρχαία Χάραδρος ἢ Χέραδρος ἢ Χαράδρα⁸.

Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀρχαίων τούτων οἰκισμῶν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ πιὸ σπουδαία διάβαση, ποὺ συνέδεε τὴ Μολοσσία μὲ τὴν Ἀμβρακία καὶ τὸν Ἀμβρακικό, ἦταν ἡ ἀνατολική μὲ τοὺς ἀρχαίους οἰκισμοὺς τῆς Μυροδάφνης, τοῦ Καλεντζίου, τῆς Σκλίβανης καὶ τοῦ Ἀμμότοπου (εἰκ. 1)⁹. Σύμφωνα μὲ τὸν Περίπλου 32 τοῦ Ψευδο-Σκύλακος, ποὺ γράφτηκε κατὰ τοὺς χρόνους 380-360 π.Χ., οἱ Μολοσσοὶ κατεῖχαν μιὰ ζώνη στὶς βόρειες ἀκτὲς τοῦ Ἀμβρακικοῦ 40 σταδίων, 8 περὶπου χιλιόμετρων¹⁰. Ἡ ζώνη αὐτὴ βρισκόταν μεταξὺ τῆς ἀρχαίας κοίτης τῶν ποταμῶν Ἀράχθου καὶ Λούρου, τῶν ὁποίων ἡ κοίτη στὸν κάτω ροῦ ἔχει ἀλλάξει ἐπανελημμένα λόγῳ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 1)¹¹.

Ἡ διάβαση ἐπομένως αὐτὴ εἶχε μεγάλη στρατηγικὴ καὶ οἰκονομικὴ σημασία γιὰ τοὺς Μολοσσούς, διότι συνέδεε τὴ Μολοσσία μὲ τὸν Ἀμβρακικό. Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ διάβαση, ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ Βουθρωτὸ καὶ συνέδεε τὴ Μολοσσία μὲ τὸ Ἰόνιο, καὶ ἐνδεχομένως μιὰ δευτέρη ποὺ ὁδηγοῦσε στὰ Σύβοτα, στὸν κόλπο τῆς Ἡγουμενίτσας, ἤλεγχαν οἱ Μολοσσοὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα¹².

7. Ἡ Ἰ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ (ΑΔ 28, 1973, Χρον., 404) ἀναφέρει στὸ νέο χωριὸ Κ. Μουσιονίτσα, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Χάνι-Τέροβο, ἀποθέτη ποὺ ἦρθε στὸ φῶς κατὰ τὴ θεμελίωση σπιτιοῦ, ὅπου βρέθηκε μέσα σὲ καμένα χρώματα πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ κοτύλες, φιαλίδια, σκύφους, λυχνάρια, μικρὰ ἀγγεῖα, ἕνα προσωπεῖο Μέδουσας, κεφαλὲς πῆλινων εἰδωλίων (πίν. 355α), σιδερένιες αἰχμὲς ἀκοντίων καὶ δοράτων τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως καὶ ἕνα ὀστράκο μὲ μέρος ἐπιγραφῆς in graffiti. "Ἐνα χιλιόμετρο νοτιότερα, στὴν εἴσοδο τῆς χαράδρας, πάνω ἀπὸ τὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Λούρου σώζονται τὰ εἰσώματα πολυγωνικοῦ περιβόλου ἀκρόπολης, ποὺ χρησίμευε ὡς καταφύγιο τῶν κατοίκων τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ τῆς Κ. Μουσιονίτσας, Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Cassopaia (1971) 80. Σχετικὰ καὶ Α. PHILIPPSON - E. KIRSTEN, Die griechischen Landschaften II, 1 (1965) 112 καὶ σημ. 2.

8. Τὴν πόλιν *Χάραδρον* ἢ *Χαράδραν* τοποθετεῖ ὁ HAMMOND ὅ.π. 159-160 καὶ The Princeton Encyclopedia of Classical Sites (1976) σ. 218, στὴ λ. Charadra, στὴ (Βούλιστα) Παναγιᾶ, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε πολὺ νοτιότερα, στὴν ἐξοδο τῆς χαράδρας τοῦ Λούρου, βόρεια τῆς Φιλιππιάδας, στὴ θέση «Καστρί» τῆς περιοχῆς «Ρωμιᾶς», ὅπου σποραδικὰ λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Τὴν πόλιν ἀναφέρει ὁ ΠΟΛΥΒΙΟΣ (4.63.4) γιὰ τὸ ἔτος 219 π.Χ. Ὁ Φίλιππος Ε' μετὰ τὴν πολιορκία καὶ κατὰληψη τοῦ Ἀμβράκου, ἐπινεῖλε τῆς Ἀμβρακίας στὸν Ἀμβρακικό (εἰκ. 1), ἐπειγόμενος νὰ φτάσει ἀπέναντι στὸ Ἀκτιο καὶ θέλοντας νὰ ἀποφύγει τὰ ἔλη βόρεια τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἀνέκαμψε πρὸς τὴν Φιλιππιάδα, ὅπου ἡ Χαράδρα. Ἡ λοξοδρόμηση ἀκόμη βορειότερα, ὡς τὴν Παναγιᾶ, ἦταν ἐντε-

λῶς περιττή, Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Cassopaia 52, 61-62, 86, 187, 205 (σημ. 152), P. CABANES, L'Epire (272-168/67), 1976, 244-245. Ἡ ταύτιση τῆς Χαράδρας μὲ τὸ «Καστρί» τῆς περιοχῆς «Ρωμιᾶς», βόρεια τῆς Φιλιππιάδας, ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀμβρακίας, BCH 109, 1985, 514-15. Γιὰ τὴν ἀκρόπολιν τῆς Παναγιᾶς, Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ ὅ.π. 62, P. CABANES ὅ.π. 245, BCH 1985, 515.

9. N.G.L. HAMMOND, BSA 48, 1953, 134-40, πίν. 33-34, τοῦ ἴδιου, Epirus 1967, 154-156 κ.λ., Ἰ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 24, 1969, Χρον., 248-9, πίν. 250α-γ. Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER, NT. GRABANH, Δωδώνη Ε', 1976, 431-36. Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη. Νεώτερες ἀνασκαφές (1984) 49, εἰκ. 14. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER, Haus und Stadt im klassischen Griechenland (1986) 109-110, εἰκ. 107.

10. N. G. L. HAMMOND, Epirus 511, ἰδίως 523-524.

11. Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Cassopaia 9-10, εἰκ. 15 καὶ 32.

12. Γιὰ τὴ βάση τῶν Μολοσσῶν στὸ Βουθρωτὸ, Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν (Ἀθήναι 1964) 36 κ.λ., 100-101. Ὁ HAMMOND, Epirus 499-500 καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν ὁ P. CABANES, L'Epire 116 καὶ 120, δέχονται ὅτι ἡ Χερσόνησος τοῦ Βουθρωτοῦ ἐξακολούθησε νὰ εἶναι κερκυραϊκὴ Περαιὰ καὶ στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα. GJ. KARAIKAI, Butrinti (Tirana 1981) 149-150. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν Συβότων στὸν ὄρμο τῆς Ἡγουμενίτσας καὶ στὸν παρακείμενο ὄρμο τοῦ Βάλτου ἢ Λυγιάς, ὅπου τὸ 433 π.Χ. διεξήχθη ἡ μεγαλύτερη ὡς τότε ναυμαχία μετὰξὺ Ἑλλήνων (ΘΟΥΚ. 1, 24 κ.λ.), E. VANDERPOOL, AJA 58, 1954, 237. Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Θε-

Εἶναι ἐπομένως εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Ἀμμότοπος, ποὺ τελευταῖα ταυτίστηκε μὲ τὸ Ὀρραον¹³, γνωστὸ ἀπὸ ἐπιγραφές τοῦ 4ου-2ου π.Χ. αἰώνα, εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ Μολοσσία, διότι βρισκόταν στὴν ἔξοδο τῆς ἀνατολικῆς διάβασης πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸ καὶ ἤλεγχε τὴν ἐπίκαιρη αὐτὴ περιοχὴ, ὅπως ἡ πόλη Χάραδρος ἤλεγχε τὴν ἔξοδο τῆς κοιλάδας τοῦ Λούρου πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἀμβρακικοῦ.

Τὸ Ὀρραον εἶναι χτισμένο σὲ ἀπότομο κωνικὸ λόφο, στὶς δυτικὲς ὑπώρειες τοῦ Ξηροβουνιοῦ, στὸ ἄκρο βουνοσειρᾶς ποὺ προβάλλει πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Ἀρτας καὶ ἐλέγχει τὴ ζώνη μεταξὺ τοῦ Ἀμβρακικοῦ καὶ τοῦ Λούρου (πίν. 34α).

Τὴ σπουδαιότητα τοῦ οἰκισμοῦ μαρτυροῦν ἡ θέση, ὁ ἰσχυρὸς περίβολος (πίν. 34β) ποὺ παρουσιάζει δύο φάσεις ὁχύρωσης, ἡ μνεῖα του ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία¹⁴ καὶ κυρίως ἀπὸ ἐπιγραφές τῆς Δωδώνης τῶν χρόνων τῆς Συμμαχίας (342-233/2) καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (233/2-168/7 π.Χ.)¹⁵. Ἡ ἀπόφασή μας νὰ ἐρευνήσουμε ἀνασκαφικὰ ἓνα ἢ δύο σπίτια στὸν Ἀμμότοπο, παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ μερικῶν σπιτιῶν τῆς Κασσώπης, ἀποδείχτηκε δικαιολογημένη. Καὶ οἱ δύο οἰκισμοὶ εἶναι περίπου σύγχρονοι. Οἰκοδομήθηκαν λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα μὲ πρότυπο τὴν Ἀμβρακία, εἶχαν κοινὲς περιπέτειες κατὰ τὴ διάρκεια τῶν 340-350 χρόνων ποὺ ἔζησαν, καταστράφηκαν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, τὸ 168 π.Χ. τὸ Ὀρραον καὶ τὸ 167 π.Χ. ἡ Κασσώπη, ἀνοικοδομήθηκαν καὶ ἐγκαταλείφθηκαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τους, γιὰ νὰ συνοικισθοῦν στὴ Νικόπολη, ποὺ ἱδρύσε ὁ Αὐγουστος μετὰ τὴ νίκη του στὸ Ἀκτιο (31 π.Χ.).

Οἱ δύο περιτειχισμένες πόλεις, ποὺ βρίσκονται στὴν περιοχὴ τῆς Ἀμβρακίας, τῆς σπουδαιότερης ἀποικίας τῆς Κορίνθου μετὰ τὴν Κέρκυρα στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, καὶ ἡ σπάνια διατήρησή τους, ἰδίως τοῦ Ὀρράου, μποροῦν νὰ ἀλληλοσυμπληρώσουν τὰ κενὰ καὶ νὰ φωτίσουν περισσότερο τὰ προβλήματα, ποὺ συχνὰ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ. Ἐπιπλέον τὰ λιθόχτιστα σπίτια τοῦ Ὀρράου, ποὺ ἐνίοτε διατηροῦν καὶ τοὺς τοίχους τοῦ ἄνω ὀρόφου μὲ τὰ παράθυρα καὶ τὶς δοκοθῆκες στοὺς τοίχους (πίν. 35), ὑποβοηθοῦν στὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀρχαίου σπιτιοῦ τῆς ὑστεροκλασικῆς περιόδου, ὅπως τὰ ἐλληνιστικὰ σπίτια τῆς Δήλου. Τέλος, καὶ οἱ δύο οἰκισμοὶ διατηροῦν σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση τὸ πολεοδομικὸ τους σχέδιο, μὲ τὰ συγκροτήματα τῶν ἐρειπωμένων σπιτιῶν, ποὺ διακρίνονται ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ φτωχὴ ἄγρια βλάστηση (πίν. 35-36)¹⁶.

σπρωτῖα 1972, 29-31 καὶ στὴν ὑπὸ ἔκδοση ἀνακοίνωση στὸ Ε' Διεθνὲς Πανιώνιο Συνέδριο στὴν Κεφαλονιά (Μάιος 1986).

13. Ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς στὴ θέση «Καστρί» ταυτίστηκε μὲ τὸ Ὀρραον, μὲ βάση τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀμβρακίας, P. CABANES, J. ANDREOU, BCH 109, 1985, 499 κέ. καὶ 753-57 (P. CABANES). Εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ Horreum ποὺ ἀναφέρει ὁ LIVIUS (45.25.9) κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν Ρωμαίων στὴν Ἡπειρο τὸ 168 π.Χ.

14. ΔΙΟΝ. ΚΑΛΛΙΦΩΝΤΟΣ, στ. 45, εἶτα μετὰ ταύτην (τὴν Ἀμβρακία) εἰς Ὀρεῖται καλούμενοι. Στὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία τὸ ἐθνικὸ ἀπαντᾷ Ὀρραεῖται καὶ Ὀρραῖται (βλ. καὶ παρακάτω).

15. Βλ. παρακάτω σημ. 30 καὶ σ. 118-19.

16. Γιὰ τὴν Κασσώπη, ΠΑΕ 1952, 226 κέ. 1953, 164 κέ. 1954, 201 κέ. 1955, 181 κέ. καὶ ΠΑΕ 1977-1983. S. DAKARIS, Cassopaia 101 κέ., Enciclopedia italiana, 1o Suppl. (1970) 385 κέ. (S. DAKARIS)· ὁ ἴδιος, Pa-

Ἔτσι, οἱ δύο γειτονικὲς πόλεις τῆς νότιας Ἡπείρου, ἡ Κασσώπη καὶ τὸ Ὀρραον, ποὺ δὲν ἀπέχουν ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία περισσότερο ἀπὸ 3-6 ὥρες πορείας, ἀποτελοῦν τὴν καλύτερη περίπτωση γιὰ μελέτη τῆς ἀρχαίας πόλης στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα. Τὰ ἐρείπια τῆς Ἀμβρακίας, ποὺ ἀποτέλεσε στὸν 4ο αἰῶνα τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἡπειρωτικῶν πόλεων, ἀνασκάπτονται κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν σύγχρονων στεγαστικῶν ἀναγκῶν καὶ ὕστερα καλύπτονται ἀπὸ τὶς νεόδμητες πολυκατοικίες, ποὺ ἐξαφανίζουν σιγὰ-σιγὰ τὴν ἀρχαία πόλη¹⁷.

Στὶς δύο ἐντόπιες πόλεις διαπιστώνονται κάποιες διαφορές. Τὸ Ὀρραον, τὸ μικρὸ περιτειχισμένο πολίχνιο, ἔχει φρουριακὸ χαρακτήρα, καθὼς ἤλεγχε τὴν ἀνατολικὴ διάβαση, ἐνῶ ἡ Κασσώπη, ἡ πρωτεύουσα τῶν Κασσωπαίων, ἦταν τὸ διοικητικὸ κέντρο τοῦ φύλου τῶν Κασσωπαίων στὶς πλαγιὲς τοῦ Ζαλόγγου, ποὺ προστάτευε τὴ νότια χερσόνησο ἀπὸ τὶς ἀποικίες τῶν Ἡλείων καὶ ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία. Ἐνῶ τὰ σπίτια τοῦ Ἀμμότοπου εἶναι λιθόχτιστα, μὲ ἰσοδομικὴ τοιχοδομία ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 35-36), τὰ σπίτια τῆς Κασσώπης ἔχουν λίθινη πολυγωνικὴ κρηπίδα καὶ ἀνωδομία ἀπὸ ὠμὰ πλιθάρια, ξυλοδεσιές καὶ ὀπτοπλίνθους¹⁸.

Ἡ χρῆση διαφορετικοῦ δομικοῦ ὕλικου στὶς δύο πόλεις, ὅπως ὁ ἀσβεστόλιθος, οἱ ὠμὲς πλῖθρες καὶ οἱ ὀπτοπλίνθοι, καὶ ἡ διαφορετικὴ μορφή δόμησης, ὅπως ὁ πολυγωνικὸς καὶ ὁ ἰσοδομικὸς τρόπος, δὲν ἔχουν καμιά ἰδιαίτερη σημασία. Ὁ εὐλάχιστος καὶ ἀνθεκτικὸς ἀσβεστόλιθος τοῦ Ἀμμοτόπου ἐξορύσσεται ἐπὶ τόπου σὲ κανονικὲς ἰσοδομικὲς στρώσεις, πάχους 0.25-0.35 μ., ποὺ ἀπαιτοῦν λίγη ἐργασία γιὰ τὴ δόμηση. Ἡ πολυγωνικὴ τοιχοδομία, ποὺ κυριαρχεῖ στοὺς ἡπειρωτικοὺς οἰκισμοὺς, ἀπαιτεῖ περισσότερη ἐργασία, διότι τὰ λιθάρια ἔχουν περισσότερες πλευρὲς ὥσεως (συναρμογῆς) καὶ διαφορετικὲς γωνίες. Ὁ ἀσβεστόλιθος ὅμως ἐξορύσσεται σὲ ὄγκους ποὺ ἐπιβάλλουν τὸν πολυγωνικὸν τρόπο. Στὴν Ἡπειρο ἀφθονεῖ τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἀσβεστόλιθου καὶ στὶς ἀρχαῖες ἡπειρωτικὲς πόλεις εἶναι φανερὴ ἡ προτίμηση τῆς πολυγωνικῆς τοιχοδομίας, ἡ ὁποία μὲ τὴν ἔνταση (κύρτωση) τοῦ μετώπου ταίριαζε καλύτερα σὲ ὀχυρωματικὰ ἔργα.

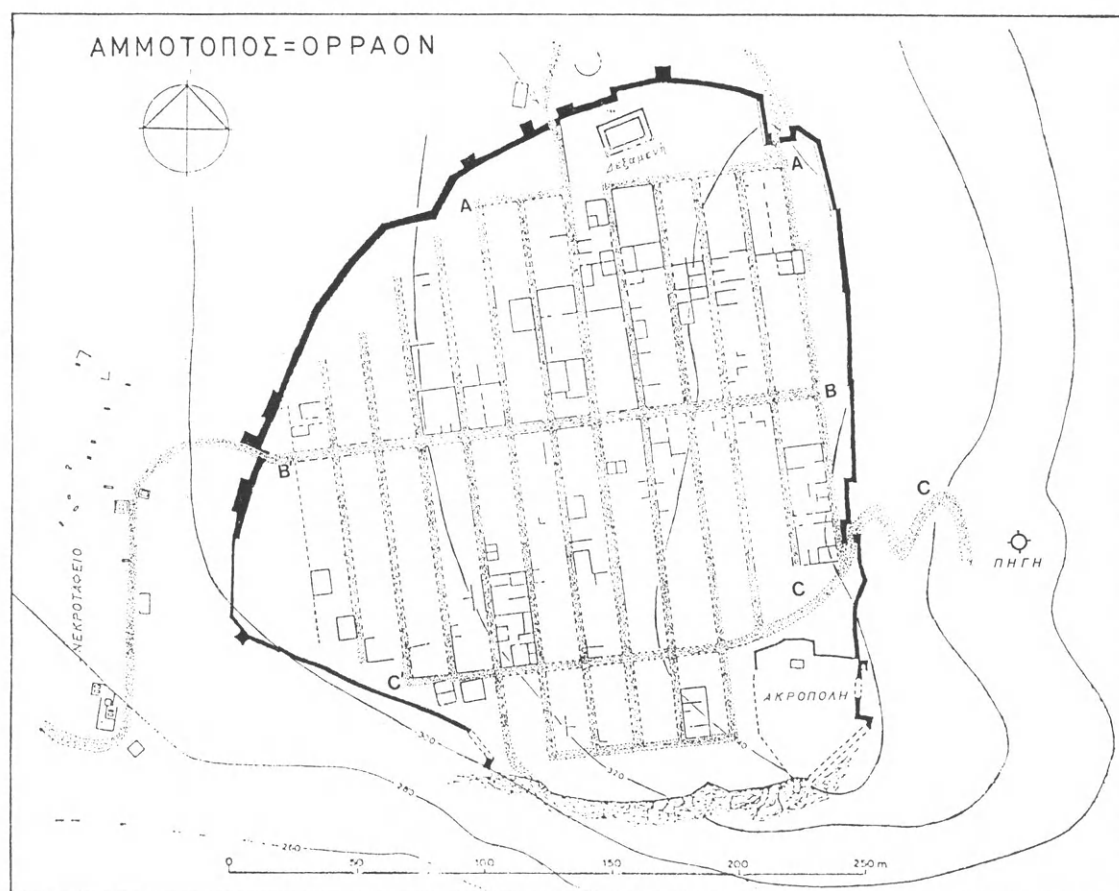
Τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῶν δύο οἰκισμῶν εἶναι γεωμετρικὸ (εἰκ. 2-3). Πολλοὶ στενοὶ δρόμοι (στενωποὶ) διασταυρῶνται μὲ πλατύτερους δρόμους (πλατεῖαι) τέμνοντάς τες σὲ ὀρθογώνιες νησίδες τὴν πόλη, πλάτους 15 μ. (50 πόδια) στὸ Ὀρραον καὶ 30 μ. (100 πόδια) στὴν Κασσώπη. Ἀλλά, ἐνῶ στὸ πλάτος κάθε νησίδας στὸ Ὀρραον εἶναι συνήθως χτισμένο ἓνα σπίτι, στὴν Κασσώπη εἶναι δύο σπίτια, πλάτους 14.40 μ. τὸ καθένα, ποὺ χωρίζονται μεταξὺ τους μὲ μιὰ στενὴ δίοδο, πλάτους 1.00-1.20 μ., τὴν

last und Hütte. Bauen und Wohnen im Altertum (Mainz/R 1982) 361-73 καὶ W. HOEPFNER ὁ.π. 47-8. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER, Haus und Stadt 75-123, μὲ παρένθετα ἄρθρα γιὰ τὴν κεραμικὴ (K. GRABANH, 123-134), τὰ νομίσματα (M. OIKONOMIDOU-KAPAMESSINH, 134-36) καὶ τὰ ὀργανικὰ λείψανα (J. BOESNECK, 136-40). Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 9 κέ.

17. ΑΔ 25, 1970, Χρον., 303-304, σχέδ. 1. 26, 1971, Χρον., 331-32. 27, 1972, Χρον. 442-43. 29, 1973-74,

Χρον., 590. 30, 1975, Χρον., 222. 31, 1976, Χρον., 193-95. 32, 1977, Χρον., 145-46. 33, 1978, Χρον., 177-179, σχέδ. 1. 34, 1979, Χρον., 240-45, σχέδ. Β. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΑΑ 1971, 332-35. ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ, Ἡπ. Χρον. 25, 1983, 9-22.

18. ΠΑΕ 1952, 342-44, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 32. Ὁ ἴδιος τρόπος δόμησης τῆς ἀνωδομίας, μὲ ὠμὰ καὶ ψημένα πλιθάρια, ἀπαντᾷ ἀπὸ τὸν 4-3ο αἰ. π.Χ. στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης καὶ στὸ Νεκρομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντα.

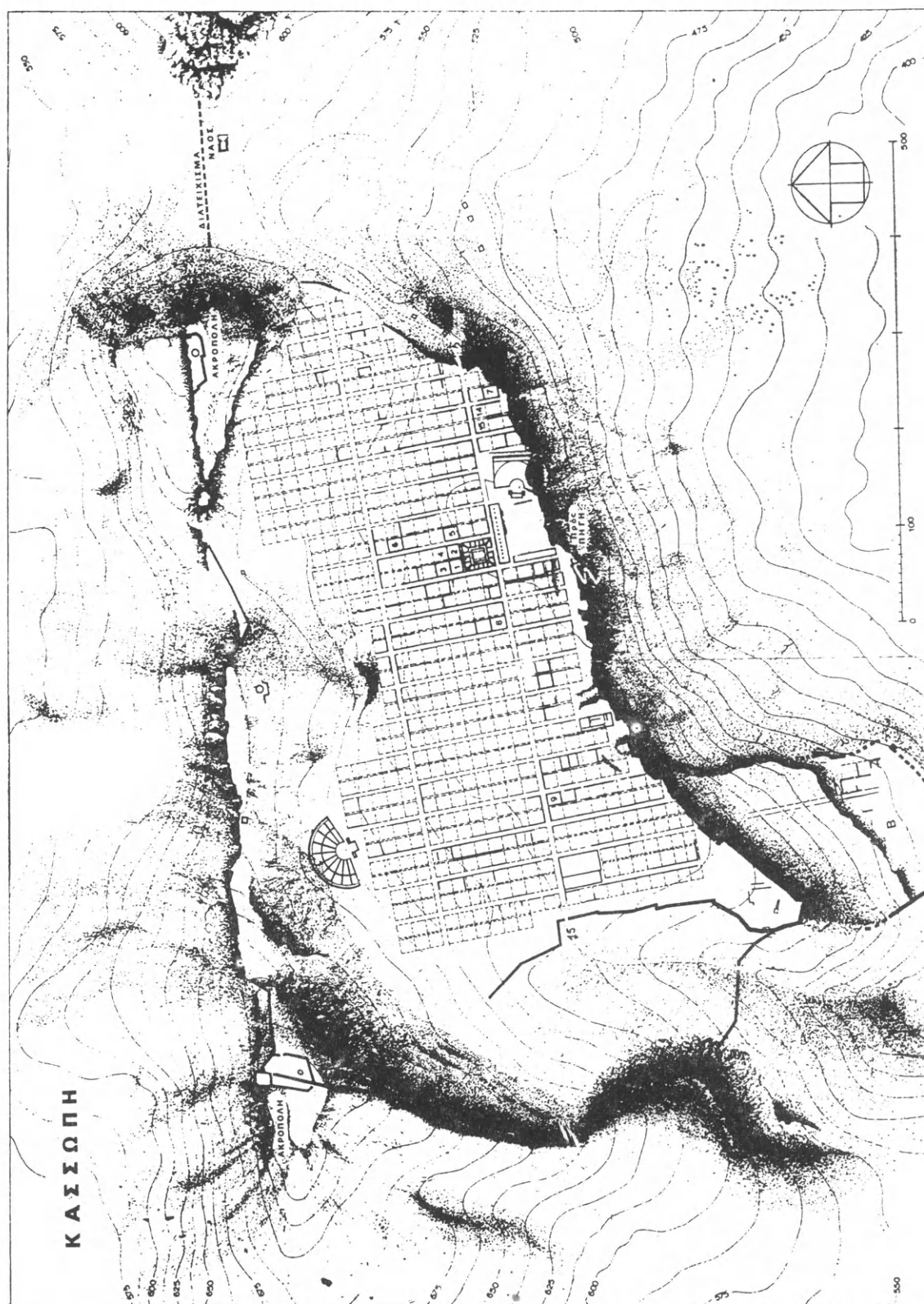
Εἰκ. 2. Ὀρραον. Κάτοψη.

περίσταση, πού χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν ὀμβρίων νερῶν ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν, ἀπὸ τὴν αὐλὴ καὶ ἀπὸ τὴν οἰκιακὴ χρῆση¹⁹. Ἐτσι, ἐνῶ στὴν Κασσώπη κάθε σπίτι ὀρίζεται ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς μὲ μιὰ στενὴ ὁδὸ, πλάτους 4.50 μ., καὶ τὴν ἀποχευτικὴ δίοδο, στὸν Ἀμμότοπο τὰ σπίτια ὀρίζονται ἀπὸ δύο παράλληλους στενωποὺς δρόμους, πλάτους 3.50 μ. περίπου, πού ἀπέχουν μεταξύ τους 14.50 μ. Καὶ ἐνῶ στὴν Κασσώπη ὅλα σχεδὸν τὰ σπίτια, μὲ ἐξαίρεση ἐκεῖνα πού βρίσκονται στὴν περιφέρεια, ἔχουν τὸ ἴδιο ἐμβαδόν (225 μ.²), πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὅλοι οἱ πολῖτες τῆς πόλης εἶχαν ἴσα δικαιώματα καὶ ἴση μοῖρα οἰκοπέδου, στὸ Ὀρραον δὲν φαίνεται νὰ τηρεῖται ἡ ἀρχὴ αὐτή, διότι ἡ ἔκταση τῶν σπιτιῶν ποικίλλει²⁰. Τὸ σπίτι 1, πού ἐρευνήσαμε, ἔχει ἐμβαδόν 292 μ.², ἐνῶ σὲ ἄλλα σημεῖα τὸ ἐμβαδόν τοῦ οἰκοπέδου ποικίλλει.

19. Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 17-18 καὶ 38, W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER, Haus und Stadt 86, εἰκ. 63-64, 104, 110. S. I. DAKARIS, Actes du Colloque International de Clermont-Ferrand (21-25 Octobre

1984) 1987, 73, εἰκ. 2-3.

20. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 64. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER ὁ.π. 108. S. I. DAKARIS, Orraon, Magna Graecia, A. XXIII, 9/10, 1988, 12-15.

Ειζ. 3. Κασώπη, Κάτωψη.

Στενοὶ δρόμοι καὶ ἀπουσία ἀποχετευτικῶν διόδων δὲν σημαίνουν βέβαια πυκνότερη κατοίκηση στὸν Ἀμμότοπο. Σὲ μικροὺς περιτειχισμένους οἰκισμούς, ὅπως τὸ Ὀρραον, οἱ στενοὶ δρόμοι ἐπιβάλλονται ὄχι μόνο γιὰ λόγους πρακτικούς, ἀλλὰ καὶ ἀμυντικούς, διότι μποροῦν εὐκόλα νὰ ἀποκλειστοῦν μὲ ἄμαξες καὶ ἄλλα ἐμπόδια καὶ ὅταν ὁ ἐχθρὸς εἰσέλθει στὴν πόλη, βάλλεται κατὰ τὶς ὁδομαχίες ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν μὲ κεραμίδια καὶ πέτρες, ὅπως συνέβη στὶς Πλαταιὲς τὸ 431 π.Χ., ὅταν οἱ Θηβαῖοι μπῆκαν λαθραῖα στὴν πόλη (Θουκ. 2.3.3, 2.4.2).

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη κοινόχρηστων χώρων καὶ ὁ ἐφοδιασμὸς τοῦ Ὀρράου μὲ μεγάλες δεξαμενὲς νεροῦ καὶ μὲ μιὰ πηγὴ ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη (εἰκ. 2)²¹ καὶ τὰ δυνατὰ τεῖχη του, γιὰ τὰ ὁποῖα λαμβάνεται πρόνοια νὰ ἐνισχυθοῦν σὲ δευτέρη φάση μὲ πύργους καὶ πρόσθετα τεῖχη, μαρτυροῦν τὸν εἰδικὸ φρουριακὸ χαρακτήρα του²². Τὸ γεγονὸς ἐπίσης ὅτι ὁ μικρὸς αὐτὸς οἰκισμὸς τῶν πέντε ἑκταρίων ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις οἰκισμοὺς τῆς Μολοσσίας ποὺ ἐπιχείρησαν νὰ ἀντισταθοῦν στὶς λεγεῶνες τοῦ L. Anicius τὸ 168 π.Χ., ἐνισχύει τὴν ἂποψη ὅτι τὸ Ὀρραον ἦταν ἓνα πόλισμα-φρούριο ποὺ ἤλεγχε τὴ ζωτικὴ διάβαση πρὸς τὸν Ἀμβρακικό.

Τὸ Ὀρραον ἦταν ἡ τέταρτη πόλη τῆς Μολοσσίας ποὺ δὲν παραδόθηκε ἀμέσως τὸ 168 π.Χ. στοὺς Ρωμαίους, ἀλλὰ πρόβαλε ἀντίσταση, μετὰ τὴν Πασσαρῶνα, τὴν Τέκμωνα καὶ τὴ Φυλάκη (Liv. 45.26.3 κέ.). Ἐπειδὴ οἱ δύο πρῶτες πόλεις, ἡ Πασσαρῶν καὶ ἡ Τέκμων, ἔχουν ταυτιστεῖ, ἡ πρώτη μὲ τὴν ἀκρόπολη στὸ λόφο τοῦ Γαρδικιοῦ, 11 χιλιόμετρα βορειοδυτικὰ τῶν Ἰωαννίνων (ἐμβαδὸν 8.9 ἑκτ.)²³ καὶ ἡ Τέκμων μὲ τὰ ἐκτεταμένα ἐρείπια (ἐμβαδὸν 40 ἑκτ.) στὴ βόρεια ράχη τῆς Καστρίτσας, νοτιοανατολικὰ τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων (εἰκ. 1)²⁴, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιχείρηση τοῦ

21. Ἐνα μονοπάτι ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ πύλη τοῦ περιβόλου στὴ θέση «Πηγαδούλι» (εἰκ. 2), ὅπου ἓνα βαθούλωμα μὲ βράχους γύρω-γύρω, τὸ ὁποῖο ὁ HAMMOND (Epirus 155) ἐξέλαβε ὡς μικρὸ θέατρο. Ὁ πυθμὲνας του εἶναι ἐπίπεδος καὶ ὑγρὸς καὶ διατηρεῖ μερικὰ ἀρχαῖα λιθάρια, ποὺ ἀνήκουν σὲ κάποια κυκλικὴ κατασκευὴ, πιθανῶς κρήνη ἢ πηγάδι. Οἱ ντόπιοι μὲ πληροφόρησαν ὅτι ἡ θέση αὕτη διατηρεῖ νερὸ μέχρι τὸν Ἰούνιο. Ἡ μεγάλη δεξαμενὴ τοῦ Ὀρράου, κοντὰ στὸ βόρειο τεῖχος, περιβάλλεται ἀπὸ στοᾶς ποὺ τὴν τροφοδοτοῦσαν μὲ βρόχινο νερό. Ἡ χωρητικότητά της ὑπολογίζεται σὲ 400 μ.³ περίπου (14.35 × 7.45 × 3.50 μ.). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, λίθινη κλίμακα, ποὺ κάποτε ἀνακατασκευάστηκε στενότερη, ὁδηγεῖ στὸν πυθμὲνα τῆς δεξαμενῆς. Τὰ τοιχώματά της εἶναι ἐπιχρισμένα μὲ ἰσχυρὸ κουρασάνι γιὰ νὰ εἶναι ἀδιάβροχα. Μία ἄλλη μικρὴ δεξαμενὴ διακρίνεται στὴν ἀκρόπολη (Δωδώνη Β', 1976, 433) καὶ ἄλλη μία πιθανῶς στὸ οἰκοδόμημα 2 ποὺ ἀνασκάψαμε δοκιμαστικά.

22. Φρουριακὸ χαρακτήρα ἐπίσης εἶχε καὶ ἡ Ἡράκλεια ἢ Ἡράκλειον ποὺ ἀναφέρεται ὡς τοπογραφικὸ σημεῖο στὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Σωτῆρος στὴν Ἀμβρακία, Τὴν Ἡράκλεια τοποθετεῖ ὁ CABANES (BCH 109, 1985, ἐπιγραφή Α στ. 18, 27, 28) κοντὰ στὸ χωριὸ

Καμπή, ὅπου ὁ Pouqueville σημειώνει ἀρχαῖα ἐρείπια οἰκισμοῦ. Αὐτοὶ οἱ μικροὶ τευχισμένοι οἰκισμοὶ ἦταν πολίχνες ἢ πολισμάτια, ἀντίστοιχα μὲ τὶς σημερινὲς κωμοπόλεις, καὶ βρίσκονται κυρίως σὲ φυσικὲς διαβάσεις τὶς ὁποῖες προστάτευαν ὅπως οἱ τευχισμένες πολίχνες τῆς (εἰκ. 1). Σχετικὰ καὶ S. I. DAKARIS, Cassopaia 42-44.

23. Ἡ Πασσαρῶν ἦταν ἡ πρωτεύουσα τῆς Μολοσσίας. Γιὰ τὴν ταύτισή της μὲ τὴν ἀκρόπολη στὸ χωριὸ Γαρδικί, 11 χιλιόμετρα ΒΔ. τῶν Ἰωαννίνων, Σ. I. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον (Ἀθῆναι 1956) 46 κέ., ὁ ἴδιος, Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι 89, 144-145. N. G. L. HAMMOND, Epirus 184, 576 κέ. καὶ Princ. Encycl. (1976) 747, στὴ λ. Radotovi. P. CABANES, L'Epire (272-168/7) 246-247. S. I. DAKARIS, Colloque Intern. Clermont-Ferrand 1987, 71-73, εἰκ. 1.

24. Σ. I. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον 65-66, 73-74 καὶ ΑΕ 1957, 90. Ὁ HAMMOND, Epirus 173-75 (σχέδ. 15) καὶ σ. 526-27, 632 καὶ Princ. Encycl. 321 (στὴ λ. *Eὐρυμεναί*), τοποθετεῖ ἐκεῖ τὶς Εὐρυμενές, ὅπου κατέφυγε ὁ βασιλιάς τῶν Μολοσσῶν Ἀλκέτας Β', μετὰ τὴν ἥττα του τὸ 312 π.Χ. στὴν Κασσώπη ἀπὸ τὸν Λυκίσκο, στρατηγὸ τοῦ Κασσάνδρου (ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. 19.88). Προφανῶς ὁ Ἀλκέτας κατέφυγε διαμέσου τῆς Ἀμβρα-

Ἀνικίου ἀπέβλεπε στὸ νὰ πλήξει κυρίως τὴ Μολοσσία. Ὑστερα ἀπὸ συνεννόηση βέβαια μὲ τὸν Αἰμίλιο Παῦλο, ὁ Ἀνίκιος, ἀφοῦ τακτοποίησε τὴν κατάσταση στὴν Ἰλλυρία, βάδισε ἐναντίον τῆς Ἠπείρου. Ἡ πρώτη ἡπειρωτικὴ πόλη ποὺ ἄνοιξε πρόθυμα τὶς πύλες τῆς ἦταν ἡ θεσπρωτικὴ Φανοτή, στὰ ὅρια τῆς Θεσπρωτίας-Μολοσσίας²⁵. Ἀφοῦ τοποθέτησε ἐκεῖ φρουρά, εἰσῆλθε στὴ Μολοσσία, τῆς ὁποίας ὅλες οἱ πόλεις παραδόθηκαν, *praeter Passaronem et Tecmonem et Phylacem et Horreum*. Οἱ δύο πρῶτες πόλεις, ἡ Πασσαρών, ἡ πρωτεύουσα τῶν Μολοσσῶν, καὶ ἡ Τέκμων, ἡ μεγαλύτερη ἡπειρωτικὴ πόλη, ἀφοῦ ἔκλεισαν τὶς πύλες, ἀντιστάθηκαν μὲ τὴν ὑποκίνηση τῶν ἐπικεφαλῆς ἀρχηγῶν τους, τοῦ Ἀντινόου καὶ τοῦ Θεοδότου στὴν Πασσαρόνα καὶ τοῦ Κεφάλου στὴν Τέκμων. Ἀλλὰ *nec Phylace nec Horreum oppugnationem tulerunt* (Liv. 45.26.10).

Πρόθεση ἐπομένως τῶν Ρωμαίων θὰ ἦταν νὰ χτυπηθεῖ ἡ Μολοσσία καὶ νὰ ἀποκοπεῖ ἀπὸ τοὺς ζωτικούς της χώρους, ἀπὸ τὶς βάσεις της στὸ Ἰόνιο (Βουθρωτὸ καὶ πιθανῶς ὁ λιμὴν Συβότων) καὶ στὸν Ἀμβρακικό, ὅπου οἱ Μολοσσοὶ κατεῖχαν τὴν παράλια ζώνη τῶν 40 σταδίων (εἰκ. 1).

Ὁ Ἀνίκιος λοιπὸν μπαίνοντας στὴ Μολοσσία προσέβαλε πρῶτα τὴν Πασσαρόνα, τὴν πρωτεύουσα τῶν Μολοσσῶν, ὕστερα πολιορκήσε τὴν Τέκμωνα (Καστρίτσα), τὴ μεγαλύτερη καὶ ἰσχυρότερη ἡπειρωτικὴ πόλη, καὶ τέλος, ἀκολουθώντας τὴν ἀνατολικὴ διάβαση πρὸς τὸν Ἀμβρακικό, κατέλαβε τὴν ἄγνωστή μας Φυλάκη καὶ τὸ Ὀρραον. Ἡ θέση τῆς Φυλάκης δὲν εἶναι γνωστή. Θὰ βρισκόταν στὴν ἀνατολικὴ ἢ στὴ δυτικὴ διάβαση πρὸς τὸν Ἀμβρακικό, ὅπου οἱ δέκα περίπου τειχισμένοι οἰκισμοὶ (εἰκ. 1). Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ πιὸ σημαντικοὶ ἦταν τῆς Καλογερίτσας, σὲ θέση φυσικὰ ὀχυρὴ, πόλισμα 7.5 ἐκτ., τῆς Μυροδάφνης (Λαγάτορα), πόλισμα ἐξίσου ὀχυρὸ (5.25 ἐκτ.), ὁ περιτειχισμένος οἰκισμὸς τοῦ Καλεντζίου (3.10 ἐκτ.) καὶ τῆς Σκλίβανης (1.5 ἐκτ.). Ἐνας ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς μπορεῖ νὰ διεκδικήσει τὸ ὄνομα τῆς Φυλάκης, ἰδιαίτερα ἡ Καλογερίτσα, νότια τοῦ Θεριακισίου, καὶ ἡ Μυροδάφνη, διότι, καθὼς ἡ τελευταία βρίσκεται στὴν ἀπόκρημνη καὶ βραχῶδη ράχη, ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς δύο διαβάσεις, δεσπάζει στὴν περιοχὴ καὶ μπορεῖ νὰ διεκδικήσει τὸ ὄνομα τῆς Φυλάκης²⁶.

κίας στὶς Εὐρύμενες τῶν Ἀρκτάνων, ἡπειρωτικοῦ φύλου τῆς νοτιοδυτικῆς Θεσσαλίας ποὺ ὑπαγόταν στὸ Κοινὸ τῶν Μολοσσῶν (ΑΕ 1957, 90, σημ. 3, σ. 100, σημ. 1). Ἡ ταύτιση τοῦ Ὀρράου μὲ τὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ τοῦ Ἀμμότοπου ἐπιβεβαιώνει τώρα τὴν τοποθέτηση τῆς Τέκμωνος στὴν Καστρίτσα τῶν Ἰωαννίνων, διότι ἡ πόλη βρίσκεται μεταξὺ τῆς Πασσαρόνας καὶ τοῦ Ὀρράου.

25. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς Φανοτῆς στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Θύαμη (Καλαμά) κοντὰ στὸ χωριὸ Δόλιανη τῆς Θεσπρωτίας, κέντρου τῶν Φανοτῶν, ὅπου περιτειχισμένος οἰκισμὸς 5.3 ἐκταρίων μὲ ἀκρόπολη, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Θεσπρωτία 39-41, σχέδ. 56, P. CABANES, L'Épire

(272-168/7) 296. Ὁ HAMMOND τοποθετεῖ τὴ Φανοτὴ ἀνατολικότερα, στὰ ἐρείπια μικροῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ δύο ἐκταρίων κοντὰ στὸ χωριὸ Ραβένι (Epirus 186, 628, 632, 676, Princ. Encycl. 751, στὴ λ. Raveni), Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Θεσπρωτία 156-57, σχέδ. 57.

26. Στὴ διάβαση αὐτὴ ἀναζητεῖ καὶ ὁ PHILIPPSON, *Landschaften II* (1956) 115, τὴ θέση τῆς Φυλάκης καὶ τοῦ Ὀρράου, ἐνῶ ὁ KIRSTEN (115, σημ. 1) ἀποβλέπει στὸ ὕψωμα Κούτσι, ἀνατολικά τοῦ Θεριακισίου, ὅπου τὸ ἀρχαῖο κάστρο Καλογερίτσα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς ἓνα «rechte Wachtposten (Phylake) des Beckens von Ioannina».

Χρονολόγηση τοῦ οἰκισμοῦ

Δὲν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικά κριτήρια γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τοῦ Ὀρράου. Τὸ μικρὸ πάχος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου (2.00-2.20 μ.) καὶ ἡ ἀπουσία πύργων στὴν πρώτη φάση εἶναι ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀρχαιότερου τείχους στὸ ἀ' μιστὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.²⁷ Παρόμοιος εἶναι ὁ ἀρχαιότερος ἰσοδομικὸς περίβολος τοῦ γειτονικοῦ Βουχετίου, ἀποικίας τῶν Ἡλείων, καὶ τῆς Ἑλάτριας στοὺς δυτικὸς πρόποδες τοῦ Ζαλόγγου, κοντὰ στὸ χωριὸ Παλιορόφορο²⁸. Τοὺς δύο αὐτοὺς τειχισμένους οἰκισμοὺς χρονολογήσαμε παλιότερα στὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. γιὰ λόγους ἱστορικούς. Κατὰ τὴ διάρκεια δηλαδὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τὰ ἡπειρωτικὰ φύλλα προσχώρησαν στὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία, ἐνῶ οἱ Ἡλεῖοι εἶχαν συνταχθεῖ μὲ τὴν Κόρινθο καὶ τὴ Σπάρτη. Ἦταν εὐλογο ἐπομένως οἱ ἀποικίες τῶν Ἡλείων στὴν Κασσωπαία, ἡ Πανδοσία στὸν Ἀχέροντα, ἡ Ἑλάτρια καὶ τὸ Βουχέτιον, καὶ ἐνδεχομένως ἡ Βατία²⁹, βόρεια τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ποὺ βρίσκονταν σὲ ἐχθρικό ἔδαφος, νὰ λάβουν μέτρα προστασίας καὶ νὰ περιτειχισθοῦν.

Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ὀρράου στὸν 4ο π.Χ. αἰ. μαρτυροῦν τέσσερις ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές καὶ ἓνα τιμητικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης. Στὶς ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές, ποὺ χρονολογοῦνται, μὲ βάση τὴ μορφή τῶν γραμμάτων, ἀπὸ τὸν 4ο-2ο π.Χ. αἰ., ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων καὶ μάρτυρες μὲ τὸ ἐθνικὸ Ὀρραίτας, δηλ. κάτοικος τοῦ Ὀρράου³⁰. Σὲ δύο συνανήκοντα τεμάχια λίθινης ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο νὰο τοῦ Ἀπόλλωνος Σωτῆρος (γύρω στὸ 160 π.Χ.), στὴν ὁποία ὀρίζονται τὰ γεωγραφικὰ ὅρια μεταξὺ τῆς Ἀμβρακίας καὶ τῆς Χαράδρου, ἀναφέρονται καὶ τὰ πολίσματα Ἡράκλεια καὶ Ὀρραον καὶ τὸ ἐθνικὸ Ὀρραεῖτας καὶ Ὀρραῖτας³¹. Πρόκειται

27. Δωδώνη Ε', 1976, 432-33.

28. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου τοῦ Βουχετίου στὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Δωδώνη ΣΤ', 1, 1977, 212 κέ., ἰδίως 221-24, εἰκ. 2-3, Cassopaia 147-48, 181, εἰκ. 47. Γιὰ τὴν Ἑλάτρια, ὁ.π. 147-48 καὶ 174, εἰκ. 43-44. Σχετικὰ καὶ Ν. G. L. HAMMOND, Epirus 57 κέ. καὶ 660, ποὺ χρονολογεῖ τὸν περίβολο στὸ τέλος τοῦ 6ου ἢ στὸν 5ο αἰ. π.Χ.

29. Γιὰ τὴ Βατία (ἢ Βατίαι) Ν. G. J. HAMMOND, Epirus 55, σχέδ. 3. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Βατία δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἡλειακῶν ἀποικιῶν ποὺ πολιορκήσε καὶ κατέλαβε ὁ Φίλιππος Β' (343/42 π.Χ.) (ΔΗΜ. Ἀλόν. 32), μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πόλη ἴσως ἦταν ἀτείχιστη καὶ δὲν πρόβαλε ἀντίσταση, ὅπως οἱ τρεῖς ἄλλες ἡλειακὲς ἀποικίες. Ἡ τέταρτη ἀποικία, Βατία ἢ Βατία, μνημονεύεται ἀπὸ τὸν ΘΕΟΠΟΜΠΟ, FGtH III B, 115. Σχετικὰ S. I. DAKARIS, Cassopaia 185-86, εἰκ. 45-46. Ἡ ἀμυντικὴ ὀργάνωση τοῦ περιβόλου, μὲ πολλοὺς δυνατοὺς πύργους ποὺ προβάλλουν 8 μέτρα ἀπὸ τὸν περίβολο, φαίνεται νεότερη, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ.

30. α) SGDI 1366, ὅπου τὸ ἐθνικὸ Ὀριάτ[α]ς, ἀντὶ τοῦ

ὁρθοῦ Ὀρραίτας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. β) Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡπ. Χρον. 10, 1935, 247-48 (4ος αἰ. π.Χ.) Ν. G. L. HAMMOND, Epirus 540. P. CABANES, L'Épire (272-168/7) 586, ἀρ. 70. γ) Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ὁ.π. 245 κέ., πίν. 26α, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ, χρονολογεῖ τὸ ψήφισμα στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (317-312 π.Χ.). Συμφωνεῖ ὁ FRASER, JHS 1954, 57,7 ἐνῶ ὁ HAMMOND ὁ.π. 564 κέ., χρονολογεῖ στὸ 317-312 ἢ 302-297 π.Χ. καὶ ὁ CABANES ὁ.π. 539-40 (ἀρ. 3) πρὸ τοῦ 330 π.Χ., δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Συμμαχίας τῶν Ἡπειρωτῶν, τὴν ἐναρξὴ τῆς ὁποίας τοποθετεῖ γύρω στὸ 330 π.Χ. (σχετικὰ βλ. παρακάτω σ. 118-9). δ) P. CABANES ὁ.π. 589-91, πίν. XI.

31. P. CABANES, J. ANDREOU, BCH 109, 1985, 499 κέ., εἰκ. 12, καὶ 753-57 (CABANES). Στὶς δύο πλάκες, Α καὶ Β, ἀναφέρεται τὸ Ὀρραον (Α, στ. 18, 19, 20) καὶ τὸ ἐθνικὸ Ὀρραεῖται (Α, στ. 24 καὶ 25) ἢ Ὀρραῖται (Β, στ. 31). Ἐπομένως, σύμφωνα μὲ τὴ γραφὴ Ὀρραεῖται, πρέπει νὰ ἀναγνώσουμε τὸ ἐθνικὸ τοῦ Ὀρράου, Ὀρραῖτας καὶ ὄχι Ὀρραίτας.

προφανώς για τὸ *Horreum* ποὺ ἐπιχείρησε νὰ προβάλει τὸ 168 π.Χ. ἀντίσταση στοὺς Ρωμαίους (Liv. 45.26.4 καὶ 10).

Στὸ τιμητικὸ ψήφισμα τῆς Δωδώνης, τὸ Κοινὸ τῶν Μολοσσῶν χορηγεῖ στὸν Θεσσαλὸ Φεραῖο Λαγέτα τοῦ Λαγέτα πολιτεία, προξενία καὶ ἄλλες τιμές. Τὸ ψήφισμα χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Δ. Εὐαγγελίδη στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ., ἀλλὰ εἶναι ἀρχαιότερο, πρὸ τοῦ 340 π.Χ. Τὸ ψήφισμα συντάχθηκε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν, τὸ ὁποῖο διαδέχτηκε ἡ Συμμαχία τῶν Ἑπειρωτῶν. Τὴν ἐναρξὴ τῆς Συμμαχίας ὀρίζει ὁ Franke μετὰ τὸ 331/330 π.Χ., ἔτος τοῦ θανάτου στὴν κάτω Ἰταλία τοῦ Ἀλεξάνδρου Α', βασιλιᾷ τῶν Μολοσσῶν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 325 π.Χ.³² Ὅμως νεότερα στοιχεῖα, κυρίως νομίσματα ποὺ κόπηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀποδείχνουν τὴν ὑπαρξὴ τῆς Ἑπειρωτικῆς Συμμαχίας πρὶν ἀπὸ τὸ 330 π.Χ.³³ Πιθανὸς χρόνος ἐναρξέως τῆς Συμμαχίας μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἔτος 342 π.Χ., ὅταν ὁ Φίλιππος ἀναμείχθηκε στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἑπείρου, ἢ ἀμέσως μετὰ. Τὸ 343/2 π.Χ. εἰσέβαλε στὴν Ἑπείρο καὶ ἀπομάκρυνε τὸν σφετεριστὴ τοῦ θρόνου τῆς Μολοσσίας Ἀρύββα, θεῖο τοῦ γυναικάδελφου τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὸν ὁποῖο ἀποκατέστησε στὸ θρόνο. Ἀκολουθῶς ὁ Φίλιππος ἐπιχείρησε νὰ ἀπαλλάξει τὴν Ἑπείρο ἀπὸ τὴν ἀποικιοκρατία. Μετὰ τὴν ἀποτυχία του στὴν Ἀμβρακία, πολιορκήσε καὶ κατέλαβε τὶς ἀποικίες τῶν Ἠλείων στὴν Κασσωπαία, τὴν Πανδοσία, τὰ Βούχετα καὶ τὴν Ἐλάτρια, τὶς ὁποῖες παρέδωκεν Ἀλεξάνδρῳ τῷ κηδεστῇ τῷ ἑαυτοῦ δουλεύειν (Δημ. Ἀλονν. 32).

Ὁ Φίλιππος βέβαια ἐνήργησε σύμφωνα μὲ τοὺς πολιτικὸς κανόνες, παραδίδοντας τὶς ἀποικίες στὸν Ἀλέξανδρο ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς Ἑπειρωτικῆς Συμμαχίας, στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ ἀποικίες περιῆλθαν στοὺς νόμιμους δικαιούχους, τοὺς Κασσωπαίους, οἱ ὁποῖοι προσχώρησαν στὴν Ἑπειρωτικὴ Συμμαχία μαζί μὲ ἄλλα ἡπειρωτικὰ φύλα. Ἐπομένως ὡς πιθανότερο χρόνο γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς Συμμαχίας μπορούμε νὰ δεχθοῦμε τὰ ἔτη 342/240 π.Χ. καὶ νὰ χρονολογήσουμε τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Θεσσαλὸ Λαγέτα, στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται καὶ ἓνας *ιερομναμονεῶν* Ὁρραῖτας, πρὸ τοῦ 340 π.Χ. Ὅπως σημειώσαμε στὴν ἀρχή (σ. 110), οἱ Μολοσσοὶ κατεῖχαν στὸν Ἀμβρακικὸ ζώνη πλάτους 40 σταδίων (8 χλμ. περίπου), ἡ ὁποία εἶχε περιέλθει στοὺς Μολοσσούς πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο 380-360 π.Χ., χρόνο συγγραφῆς τοῦ σχετικοῦ μὲ τὴν Ἑπείρο τμήματος τοῦ *Περίπλου* τοῦ Ψευδο-Σκύλακος, καὶ πιθανότερα στὰ χρό-

32. P. R. FRANKE, *Alt Epirus und das Königtum der Mollosier* (1954) 35 κέ., ὁ ἴδιος, *Die antiken Münzen* (1961) 55 κέ., 116 κέ.

33. R. R. HOLLOWAY, *Atti del I Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici*, 5-8 Aprile 1967, 131 κέ. (δημοσιεύτηκε ἀργότερα στὰ *Annali*). Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ-ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ, Ἑπ. Χρον. 26, 1984, 39-42, τῆς ἴδιας στὴ μελέτῃ HOEPFNER, SCHWANDNER, *Haus und Stadt* 135-36. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, *Κασσώπη* 56-57 ὁ ἴδιος, *Colloque Intern. Clermont - Ferrand* 1987, 72 καὶ σημ. 4. Ὁ CABANES, *L'Épire* 172 κέ.,

τοποθετεῖ ἐπίσης τὴν ἐναρξὴ τῆς Συμμαχίας γύρω στὸ 330 π.Χ., μὲ βάση τὸν κατάλογο τῶν θεωροδόκων τοῦ Ἀργους (CHARNEUX, BCH 90, 1966, 159-236 καὶ 710-14). Στὸν κατάλογο αὐτὸν ἀναφέρεται ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἑπείρου ἡ βασίλισσα Κλεοπάτρα, ποὺ ἀναπλήρωνε τὸν Ἀλέξανδρο κατὰ τὴν ἐκστρατεία, του στὴν Ἰταλία (334-330 π.Χ.). Ἐπομένως κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ εἶχε συσταθεῖ ἡ Ἑπειρωτικὴ Συμμαχία καὶ πάντως πρὶν ἢ Κλεοπάτρα ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπιάδα, μετὰ τὸ θάνατο στὴν Ἰταλία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (331-330).

νια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλκέτα (385-370 π.Χ.), ὁπότε ἐγκαινιάζεται ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῶν Μολοσσῶν. Στὴν περίοδο αὐτὴ λοιπὸν καὶ ὡς τὸ 360 π.Χ. πρέπει νὰ εἶχε χτιστεῖ καὶ περιτειχισθεῖ τὸ Ὀρραον, ποὺ προστάτευε τὴ ζωτικὴ διάβαση τῶν Πέντε Πηγαδιῶν-Ἀμβρακίας καὶ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τῶν Μολοσσῶν μὲ τὸν Ἀμβρακικό^{33α}.

Στοὺς ἴδιους χρόνους, ἐπὶ βασιλέως Ἀλκέτα, οἱ Μολοσσοὶ εἶχαν ἐξασφαλίσει καὶ μία ἄλλη βάση στὸ Ἴόνιο, τὸ Βουθρωτό, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπέκταση τῶν γενεαλογικῶν μύθων τῶν Μολοσσῶν ὡς ἐκεῖ. Οἱ μύθοι αὐτοὶ ἀνήγαγαν τὴν καταγωγὴ τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Μολοσσῶν Αἰακιδῶν στοὺς δύο ἑνδοξοὺς οἴκους τῆς Φθίας καὶ τῆς Τροίας, διότι γενάρχες τῶν Μολοσσῶν ἦταν ὁ Νεοπτόλεμος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀχιλλέα, καὶ ἡ Ἀνδρομάχη³⁴. Μὲ τίς δύο αὐτὲς βάσεις, τὸ Ὀρραον στὸν Ἀμβρακικὸ καὶ τὸ Βουθρωτό στὸ Ἴόνιο, οἱ Μολοσσοὶ τῆς κεντρικῆς Ἡπείρου ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τὴ νότια Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδι. Στὴν ἐπικοινωνία αὐτὴ ὀφείλαν οἱ Μολοσσοὶ τὴ ραγδαία οἰκονομικὴ ἀνάπτυξή τους στὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ τὴν ὑπεροχὴ τους ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἡπειρωτικῶν φύλων, ἡ ὁποία τοὺς ὀδήγησε στὶς δύο τολμηρὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Ρωμαίων, τὴν πρώτη μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Α' τὸν Μολοσσὸ (334-331) καὶ τὴν ὕστερη μὲ τὸν βασιλῆα Πύρρο (280-275). Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅσα σημειώσαμε παραπάνω, ἡ ἱδρυση καὶ ὁ περιτειχισμὸς τοῦ Ὀρράου πρέπει νὰ ἐγίνε ἐπὶ βασιλέως Ἀλκέτα (385-370) ἢ τὸ ἀργότερο στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα^{34α}.

Τὸ σπίτι τοῦ Ὀρράου (εἰκ. 5)^{34β}

Στὴ συνοπτικὴ μελέτη μας γιὰ τὴν Κασσώπη (1984) ἐπιχειρήσαμε μιὰ ἀπόπειρα ἀναπαράστασης τοῦ σπιτιοῦ τῆς Κασσώπης, μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα:

1) Ἡ σκάλα ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν β' ὄροφο —ὅπου μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ— βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ ἐπομένως ἡ βόρεια πλευρὰ ἦταν διώροφη, ἐνῶ ἡ νότια μονώροφη, ὅπως συνιστᾷ καὶ ἡ ἀρχαία γραπτὴ παράδοση³⁵ καὶ

2) Ἡ στέγη τῶν σπιτιῶν ἦταν σαμαρωτὴ, μὲ κλίση ἀνατολική - δυτικὴ πρὸς τὴν ἀποχετευτικὴ δίοδο, τὴν περίστασιν, καὶ πρὸς τὸν κάθετο δρόμο, τὸν ἀνατολικὸ ἢ τὸ δυτικόν³⁶. Ἐσωτερικὸ σύστημα ἀποχέτευσης τῶν ὀμβρίων νερῶν δὲν διαπιστώθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημόσια κτίρια μὲ περιστύλη αὐλὴ καὶ τὸ σπίτι 3, ποὺ στὴν τελευταία φάση εἶχε περιστύλιο καὶ ἐπομένως περισσότερα ὄμβρια νερά³⁷.

Στὴν ἀναπαράσταση αὐτὴ τῶν σπιτιῶν δὲν προσδιορίζεται ἡ θέση τοῦ οἴκου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δίνει ἀπάντηση ἡ ἐργασία τῶν Hoepfner καὶ Schwandner, στὴ σειρὰ

33α. S. I. DAKARIS, Colloque Intern. Clermont - Ferrand 1987, 79.

34. ΠΡΟΚΛ. Χρηστ. 5, Νόστοι (KINKEL, Epic. Graecorum Fragm. 1, σ. 53. ΕΥΡ., Ἀνδρ. στ. 1243. ΠΑΥΣ. 1.11.1 Σχετικά, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ. Οἱ γενεαλογικοὶ μύθοι 14 κέ., 34.

34α. Ὅτι ἐπὶ Ἀλκέτα οἱ Μολοσσοὶ εἶχαν ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία τους πέρα ἀπὸ τὰ σύνορά τους, N. G. L.

HAMMOND, Epirus 524, 533. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ. Γενεαλογικοὶ μύθοι 63 κέ.

34β. S. I. DAKARIS, Orraon, Magna Graecia, ὁ.π. (σημ. 20).

35. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 43.

36. Ὁ.π. 43-44, 49, εἰκ. 12-13.

37. Ὁ.π. 43.

Wohnen in der klassischen Polis I (1986), οἱ ὅποιοι τοποθετοῦν τὸν οἶκο στὸ βάθος τῆς κεντρικῆς ζώνης τοῦ σπιτιοῦ, μὲ βάση τὸ σπίτι 1 τοῦ Ὀρράου, ποὺ εἶναι σπίτι-κλειδί³⁸. Βρίσκεται στὴ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ, μεταξὺ τῶν δρόμων 8 καὶ 9. Ὅπως ὅλα τὰ σπίτια τοῦ Ὀρράου, εἶναι λιθόχτιστο ἀπὸ τὴ βάση ὡς τὴ στέγη (πίν. 36). Σὲ μερικὰ σημεῖα ὁ αὐτοφυῆς ἀσβεστόλιθος ἔχει λαξευθεῖ χοντρικὰ καὶ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ τῶν ἐσωτερικῶν διαιρέσεων καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ ἐσωτερικὲς διαιρέσεις παρέμειναν ἀμετάβλητες ὡς τὸ τέλος (πίν. 39β).

Ἡ ἐντύπωση ὅμως ποὺ σχηματίζουμε γιὰ τὰ ἀρχαῖα σπίτια ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραπτὴ παράδοση τοῦ 4ου αἰ. εἶναι κάπως διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἀναπαράσταση. Σύμφωνα μὲ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες, ἡ οἰκία πρέπει νὰ εἶναι δροσερή, ψυχρινὴ καὶ εὐπνοὺς τὸ καλοκαίρι, καὶ εὐήλια (ἀλγεινὴ) τὸ χειμῶνα. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Οἰκ. 1345a) πρέπει νὰ εἶναι ὑγιεινὴ ἢ κατοικία, ἡδίστη καὶ χρησιμωτάτη, δηλ. εὐχάριστη καὶ λειτουργικὰ εὐχρηστη. Καὶ αὐτὰ ἐπιτυγχάνονται, ὅταν εἶναι προστατευμένη ἀπὸ τὸ βοριά (κατάβορος), χτισμένη κατὰ τὸ πλάτος καὶ ὄχι σὲ βάθος (καὶ μὴ ἰσοπλατῆς) καὶ ἡ βόρεια πτέρυγα, ποὺ βλέπει πρὸς Νότον, εἶναι ψηλότερη ἀπὸ τὴ νότια, δηλαδή εἶναι διώροφη³⁹. Ἡ ἀναπαράσταση τῶν σπιτιῶν τῆς Κασσώπης ἀξάνει ὑπερβολικὰ τὸν οἶκο σὲ βάρος τοῦ ἐλεύθερου χώρου τῆς αὐλῆς, ποὺ περιορίζεται σὲ ἐμβαδὸν 20-25 μ.², δίνοντας ἔτσι τὴν ἐντύπωση φωταγωγοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φωτίζονται οἱ γύρω χώροι⁴⁰.

Τὰ σπίτια τῆς Κασσώπης καὶ τοῦ Ὀρράου εἶναι ἀγροτικά, ὅπως γενικότερα εἶναι ἀγροτικὸς ὁ χαρακτήρας τῆς ἐλληνικῆς πόλης. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξετάσουμε μὲ προσοχὴ τὸ σπίτι 1 τοῦ Ἀμμότοπου, νὰ δοῦμε ἂν οἱ χώροι τοῦ κάνουν τὴ διαμονὴ εὐχάριστη καὶ εὐχρηστη (ἡδίστη καὶ χρησιμωτάτη), ἂν λειτουργοῦν καὶ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκίας (εἰκ. 5).

Τὸ σπίτι 1 εἶναι χτισμένο κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα μὲ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο πολὺ καλῆς ποιότητος καὶ ἐργασίας. Οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τοῦ εἶναι 19.70×14.80 μ. καὶ τὸ ἐμβαδὸν τοῦ 291.50 μ.² Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὸ δρόμο 9 πρὸς τὴ ΒΔ. γωνία (πίν. 38α). Ἡ ἐξώθυρα, ποὺ προστατεύεται ἀπὸ τὴ βροχὴ μὲ πρόθυρο, ὅπως καὶ τὰ περισσότερα σπίτια τῆς Κασσώπης, ὀδηγεῖ στὸ προαύλιο g καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν αὐλὴ i ποὺ βρίσκεται στὸν ἄξονα τοῦ σπιτιοῦ, σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ τὸ προαύλιο (πίν. 38α). Σὲ κάποια φάση ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σπιτιοῦ κατέρρευσε καὶ ξαναχτίστηκε. Ἡ ἀνακατασκευὴ εἶναι ἐμφανὴς ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐνώθηκε ἡ νέα νοτιοδυτικὴ πλευρὰ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ οἴκου (πίν. 36β).

Στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῇ ἡ αὐλὴ δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε λίθινο περιστύλιο. Μιὰ λίθινη κλίμακα στὴ βόρεια πλευρὰ ὀδηγοῦσε στὸ ὑπερῶο τοῦ h. Ὑπῆρχε ὅμως στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς ἡ στοὰ α', ὁ πρόδομος ἢ αἶθουσα τοῦ οἴκου d, ὅπως στὸ ὁμηρικὸ

38. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER, Haus und Stadt 138 κέ.

39. ΞΕΝ., Οἰκ. 9. 2-10, Ἀπομν. 3.8.8-10.

40. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER ὅ.π. 109-110, εἰκ. 104-106 καὶ 110.

σπίτι (Ὅδ. δ 303). Ἡ ὑπαρξὴ στωικοῦ προδόμου στὴν πρόσοψη τοῦ οἴκου μὲ λίθινους ἢ ξύλινους στύλους ἦταν ἀναγκαία, γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὴ βροχὴ ἢ εἴσοδος τοῦ οἴκου. Σὲ νεότερη φάση, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., κατασκευάστηκε, ὥπως θὰ δοῦμε, τὸ λίθινο περιστύλιο μὲ 3×4 τετράπλευρους στύλους καὶ μεταξόνιο 1.65-1.70 μ. γιὰ νὰ προφυλάγονται οἱ ἔνοικοι στὶς μετακινήσεις τους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ τὴ βροχὴ.

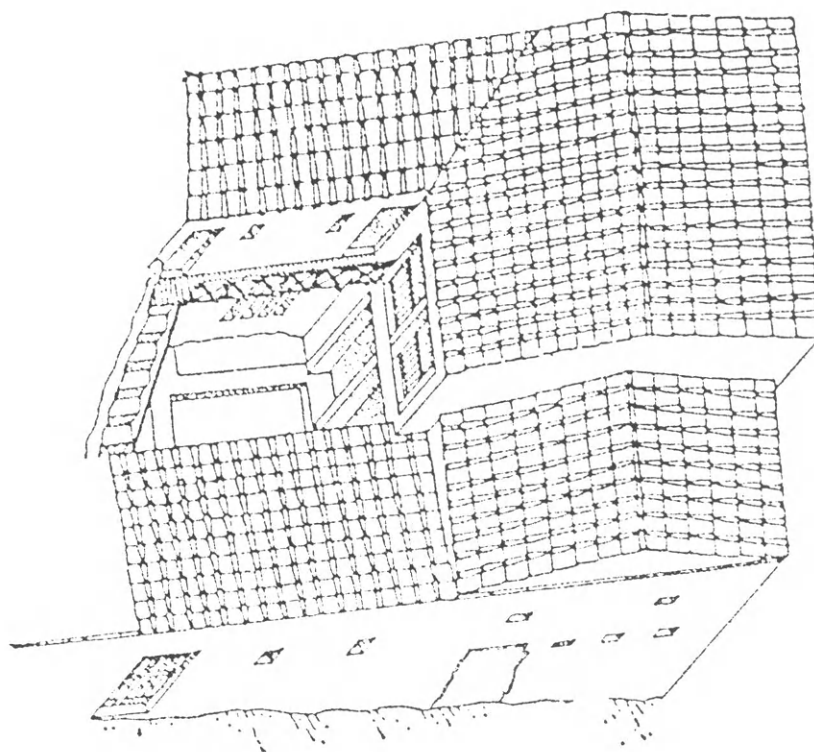
Μὲ τὴν προσθήκη, ἀργότερα, τῶν γύρω στοῶν ὁ πρόδομος τοῦ οἴκου δ ἐνώθηκε ὀργανικότερα μὲ τὴν αὐλὴ *i* καὶ μὲ τὸ προαύλιο *g*. Τὸ συνολικὸ ἐμβαδὸν τῆς αὐλῆς (*g, i*) 54.25 μ.² ἀντιπροσωπεύει τὸ 25% τοῦ συνολικοῦ ὠφέλιμου χώρου τοῦ σπιτιοῦ.

Πιθανῶς οἱ κατώτεροι ἀναβαθμοὶ τῆς λίθινης κλίμακας τῆς αὐλῆς ἦταν ξύλινοι. Ἄν τοῦτο βεβαιωθεί, θὰ πρέπει τότε νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ προαύλιο *g* ἦταν στεγασμένο γιὰ νὰ προστατεύεται ἡ ξύλινη βάση τῆς κλίμακας⁴¹. Ἐχει πλάτος, μαζὶ μὲ τὸν πολυγωνικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο, 1.25 μ. Ἡ λίθινη κλίμακα δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ σπιτιοῦ, διότι τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ ἀναλήμματος τῆς κλίμακας ἐδράζεται πάνω στὸ λίθινο κατώφλι τῆς βόρειας θύρας τοῦ *h* καὶ ἡ θεμελίωσή του εἶναι ἐπιπόλαιη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστεῖ καθίζηση. Ἐνδεχομένως ἡ ἀρχικὴ θύρα τοῦ χώρου *h* βρισκόταν στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου καὶ ἀχρηστεύτηκε, ὅταν κατασκευάστηκε τὸ λίθινο περιστύλιο τῆς αὐλῆς. Τὴν ὑπαρξὴ θύρας στὸ σημεῖο αὐτὸ δείχνει ἕνας μεγάλος ὀρθοστάτης, ποὺ ξεχωρίζει ἀνάμεσα στὴν ἰσοδομικὴ πρόσοψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (πίν. 39α). Μὲ τὴν ἀχρήστευση τῆς θύρας αὐτῆς, ἀνοίχτηκε ἄλλη στὸ βόρειο ἄκρο τῆς πρόσοψης, στὸ ὑπερυψωμένο κατώφλι τοῦ ὁποῖου ἐδράζεται τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ κρηπιδώματος. Ἡ ὑπαρξὴ θύρας στὸ σημεῖο αὐτὸ διευκόλυνε τὴν ἐπικοινωνίαν τοῦ χώρου *h*, τοῦ μαγειρείου, μὲ τὸν οἶκο, καὶ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ διαμόρφωσιν καὶ τὰ λαξεύματα ποὺ παρατηροῦνται στὴν κάθετη πλευρὰ τῶν δύο ἰσοδομικῶν λιθαρῶν ποὺ συνδέονται μὲ τὸν ὀρθοστάτη.

Ἀνατολικά τῆς αὐλῆς ὁ ὑπερυψωμένος κατὰ 0.40-0.50 μ. χώρος *h*, διαστάσεων 7.00×3.00 μ. (ἐμβαδὸν 21 μ.²), ἔφερε στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ποὺ βλέπει πρὸς τὴν αὐλὴ, σειρὰ ἀπὸ τέσσερα στενὰ ὀρθογώνια παράθυρα γιὰ τὸ φωτισμὸ καὶ τὸν ἀερισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ (εἰκ. 4). Τὰ παράθυρα βρέθηκαν πεσμένα στὸ πλακόστρωτο δάπεδο τῆς αὐλῆς καὶ μποροῦν νὰ ἀναστηλωθοῦν. Τὸ δάπεδο τοῦ *h* ἀποτελεῖ ὁ αὐτοφυῆς ἀσβεστόλιθος ποὺ ἔχει λαξευθεῖ ἔτσι, ὥστε ὁ ἀσβεστόλιθος νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ βάση τοῦ τοίχου στὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ.

Ἀπέναντι βρίσκεται ὁ ἀνδρῶν (πίν. 38α). Τὸ δάπεδό του ἦταν στρωμένο μὲ θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ πλακερὰ λιθαρᾶκια. Ἡ εἴσοδος δὲν βρίσκεται στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἀλλὰ εἶναι ἐκκεντρικὴ. Τὸ ἐσωτερικὸ του ἔπαιρνε τὸ φῶς ἀπὸ τὸ δρόμο 9, ἀπὸ δύο ὀρθογώνια παράθυρα, ποὺ διευρύνονται ἀπὸ ἔξω πρὸς τὰ μέσα καὶ φώτιζαν ἐπαρκῶς τὸν ὥρον (πίν. 38β). Οἱ διαστάσεις του, 5.50×4.60 μ. = 25.30 μ.², ἐπιτρέπουν

41. Ἡ βάση τῆς κλίμακας δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ παλαιότερη κλίμακα στὴ θέση τῆς σωζόμενης. τὰ χρώματα ἐντελῶς καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν προὔπηρχε

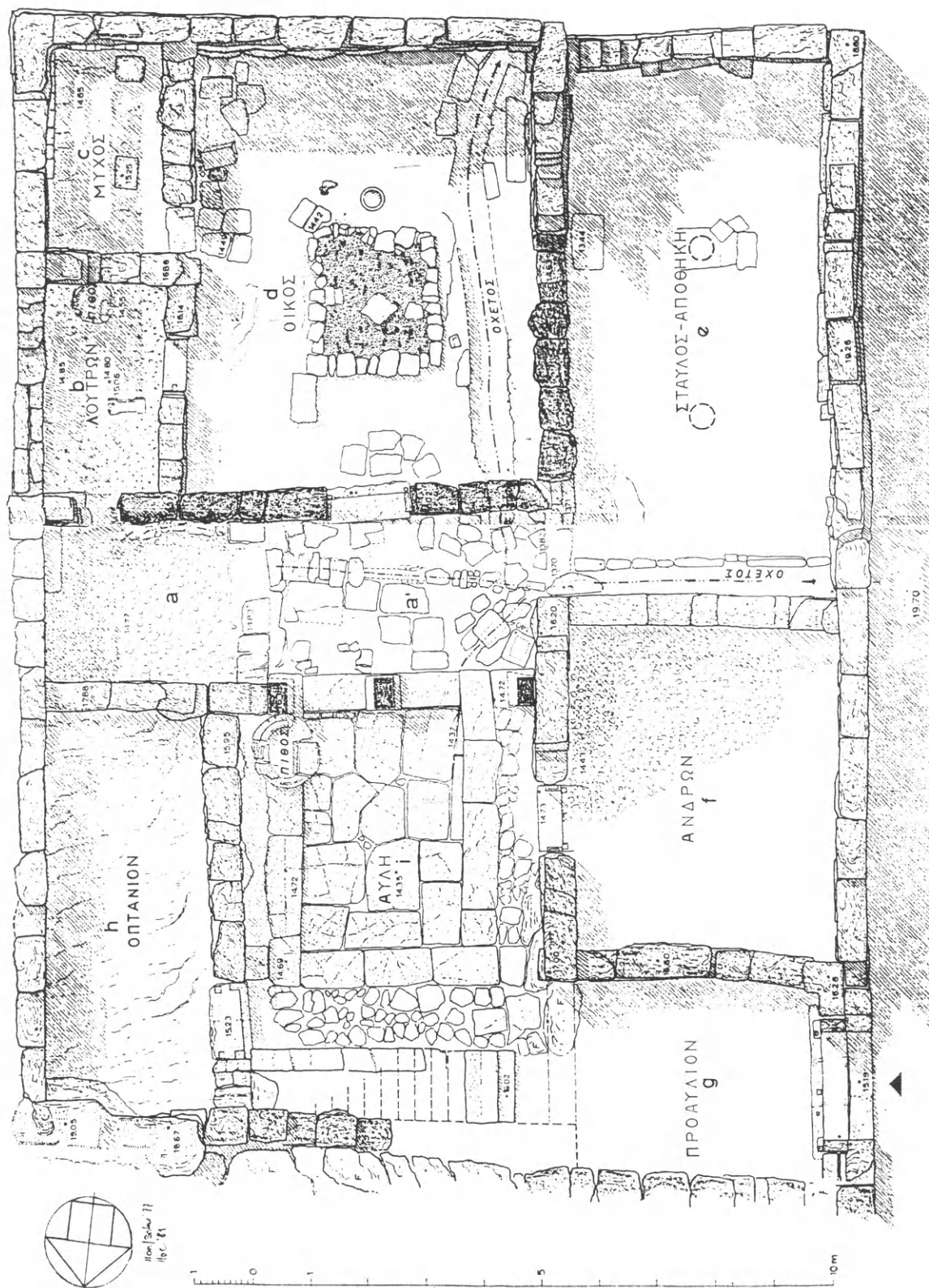

Εἰκ. 4. "Ορραον. Ἀναπαράσταση τοῦ σπιτιοῦ 1 (σχέδ. W. Hoepfner - E. L. Schwandner).

τὴν τοποθέτηση 7 κλινῶν. Νότια τῆς αὐλῆς κυριαρχεῖ ὁ εὐρύχωρος οἶκος d (7.30×6.30 μ. = 46.00 μ.²) μὲ τὴ μεγάλη ἐστία στὸ μέσον (εἰκ. 5). "Οπως δείχνουν τὰ λαξεύματα στοὺς τοίχους, μιὰ ξύλινη κλίμακα περιέτρεχε τὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ τοίχου καὶ ὀδηγοῦσε στὸν ἄνω ὄροφο, πάνω ἀπὸ τοὺς χώρους b, c τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 10)⁴². Στὸ νότιο τοῖχο ὑπῆρχαν μόνο τρεῖς στενοὶ φεγγίτες φωτιστικοὶ ποὺ φωτίζαν τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὴν κλίμακα. Ὁ οἶκος ἐπομένως δὲν εἶχε ὀροφή, ἀλλὰ ὑπερυψωμένη στέγη γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνὸς τῆς ἐστίας τοῦ ὑψηλόστεγου δόμου, ὅπως ὁ δόμος τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μενελάου, στὸ μυχὸ τοῦ ὁποῖου κοιμόνταν ὁ Μενέλαος καὶ ἡ Ἑλένη ('Ατρεΐδης δὲ καθεῦθε μυχῶ δόμου ὑψηλοῖο, 'Οδ. δ 304).

"Ενα ρεῖθρο, σκαμμένο στὸ βράχο καὶ σκεπασμένο μὲ πλάκες, δυτικὰ τῆς ἐστίας, ἀποχέτευε τὰ νερὰ τῆς αὐλῆς ἔξω στὸν κάθετο δρόμο C νότια τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ φωτισμὸς δὲν ἦταν ἀρκετός. Οἱ τρεῖς φεγγίτες στὸ νότιο τοῖχο, σὲ διαφορετικὸ ὕψος τοποθετημένοι, θὰ χρησίμευαν κυρίως νὰ φωτίζουν τὴν ξύλινη κλίμακα ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ἀνατολικὸ ὑπερῶο, καὶ ἔρριχναν τὸ λιγιστὸ φῶς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἴκου, ποὺ φωτιζόταν κυρίως ἀπὸ τὴν αὐλὴ διαμέσου τοῦ προδόμου καὶ ἐνδεχομένως ἀπὸ τὰ παράθυρα στὴν πρόσοψη τοῦ οἴκου, κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ στωικοῦ προδόμου α'. Τὶς ἐσωτερικὲς ἐπι-

42. Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ οἴκου ὀφεί- εἰκ. 107.
λεται στοὺς HOEPFNER καὶ SCHWANDNER ὁ.π. 110,

Εἰκ. 5. Ὀρραον. Κάτοψη τοῦ σπιτιοῦ 1 (σχέδιο W. Hoepfner - L. E. Schwandner).

φάνειες τῶν τοίχων κάλυπτε στρώμα κονιάματος με κεραμίδια (ἀστράκωμα)⁴³, λείψανα τοῦ ὁποίου διατηρήθηκαν κυρίως στὴ βάση τῶν τοίχων ποὺ τὴν προστάτευαν οἱ ἐπιχώσεις.

Ὁ χώρος c, διαστ. 3.50×2.00 μ., ἐπικοινωνεῖ με τὸν οἶκο με θύρα. Εἶναι σκαμμένος ἐνμέρει στοὺς βραχῶδες ἔδαφος καὶ βρίσκεται 1-2.50 μ. κάτω ἀπὸ τοὺς δρόμους C καὶ 8, ἀπ' ὅπου φωτιζόταν με μικροὺς φεγγίτες, ἓνα στὴ νότια πλευρά, πάνω ἀπὸ τὸ νότιο δρόμο καὶ πιθανῶς ἓνα ἢ δύο φεγγίτες στὴν ἀνατολική. Ἐξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο, στοὺς δάπεδο τοῦ οἴκου, βρέθηκαν 28 πήλινες ἀγνύθες καὶ τρυπημένα κεραμίδια, βαρίδια ἀργαλειοῦ, ὅπως καὶ μία θραυσμένη μεγάλη ὀρθογώνια πλάκα ἀσβεστολιθική, πιθανῶς βάση τοῦ ὑφαντικοῦ ἱστοῦ. Οἱ Hoepfner καὶ Schwandner δέχονται, με κάποια ἐπιφύλαξη, ἐπειδὴ ὁ χώρος εἶναι «ὕγρὸς καὶ σκοτεινός», ὅτι χρησίμευε ὡς ἱστεών⁴⁴. Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς εἶναι χτισμένο ἓνα χαμηλὸ πεζούλι με ξερολιθιά, ὕψους 0.45 μ. καὶ πλάτους 0.25-0.35 μ., ἐνῶ στὴν ἀπέναντι δυτικὴ πλευρὰ βρίσκονται στὴ θέση τους δύο ὀρθογώνια λιθάκια με ἰσοῦψή ἐπιφάνεια. Πιστεύω ὅτι τὰ δύο πεζούλια ποὺ ἦταν ἐπιχρισμένα με ἰσχυρὸ κονίαμα, μαζί με τὰ δύο ὀρθογώνια λιθάκια, χρησίμευαν γιὰ βάση κλίνης με σανίδωμα, διαστ. 2.20×1.50 μ. περίπου. Παράλληλα τὰ δύο πεζούλια, κατασκευασμένα στὴ βάση τοῦ βράχου, προστάτευαν τὸν χώρο ἀπὸ ἐνδεχόμενη ὑγρασία, καθὼς τὸ δάπεδο βρισκόταν 1.20-2.50 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τῶν δύο δρόμων. Στὸν χώρο αὐτὸ θὰ διανυκτέρευε τὸ ζεῦγος τῆς οἰκογένειας, ποὺ θὰ ἦταν ἰδιαιτέρα ἀναγκαῖος σὲ περίπτωση φιλοξενίας ξένων, ὅπως ὁ μυχὸς τοῦ δόμου ὑψηλοῦ (δ 304-305) ὅπου κοιμόταν ὁ Μενέλαος με τὴν Ἑλένη⁴⁵, ἐνῶ ὁ Τηλέμαχος με τὸ γιό του Νέστορα κοιμήθηκαν ἔξω, στὴν αἴθουσα, ἐν προδόμῳ δόμου (δ 302).

Ὁ παράπλευρος χώρος b, ποὺ ἐπικοινωνοῦσε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸν οἶκο με θύρα, ἢ ὁποία ὅμως πολὺ ἀργότερα ἐντοιχίστηκε, ἦταν ὁ λουτρών. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 3.50×2.00 μ., ὅπως καὶ τοῦ c. Στὴ νότια πλευρὰ σώζονται λείψανα πιθαριοῦ γιὰ τὴν ἀποθήκευση νεροῦ, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ βρέθηκε μιὰ μεγάλη ἀσβεστολιθική πλάκα, ἴσως θέση γιὰ τὴν ἀσάμινθο. Τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο με σκληρὸ μίγμα ἀμμοκοινίας, σὰν κουρασάνι, γιὰ νὰ εἶναι ἀδιάβροχο.

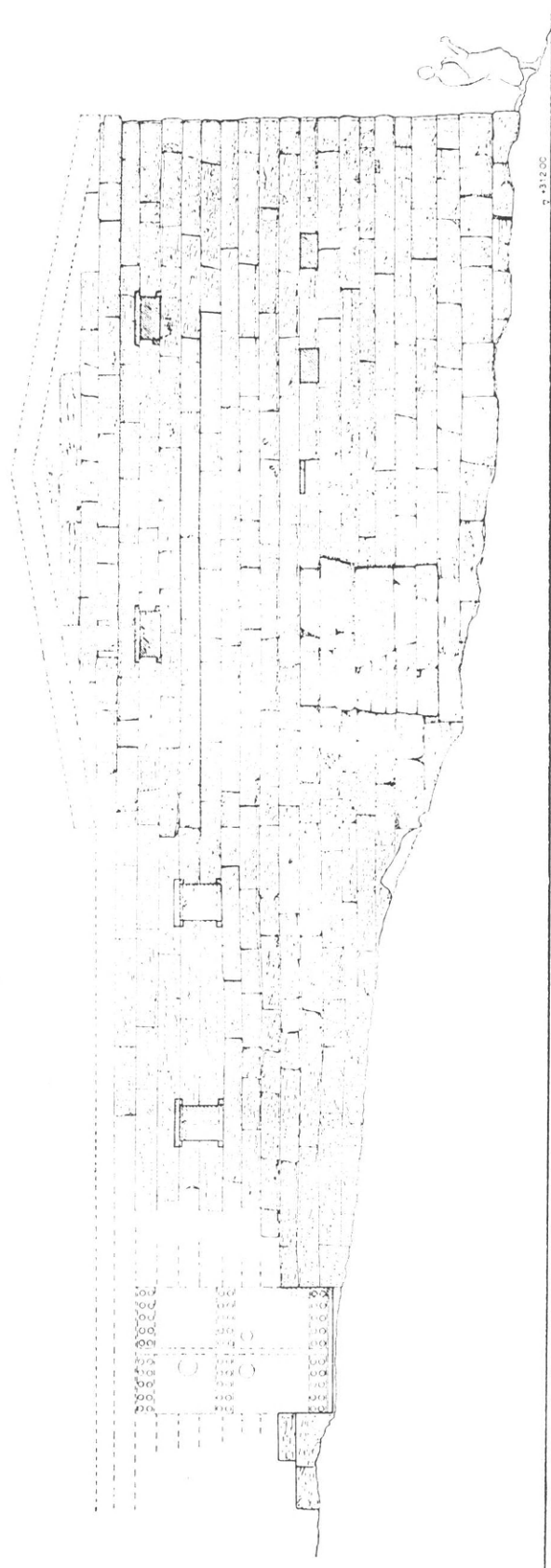
Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ξεκινᾷ ρεῖθρο σκαμμένο στοὺς βραχῶδες δάπεδο, σκεπασμένο με μικρὲς πλάκες, τὸ ὁποῖο παραλάμβανε τὰ νερά τοῦ λουτροῦ καὶ με δυτικὴ κατεύθυνση, παρακάμπτοντας τὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ κατωφλιοῦ ποὺ στοὺς σημεῖο αὐτὸ εἶναι λαξευμένο, διέσχιζε κατὰ μῆκος τὸν πρόδρομο α' καὶ συναντοῦσε στοὺς δυτικὸ ἄκρο τὸ ἀποχετευτικὸ ρεῖθρο τῆς αὐλῆς. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ξεκινοῦσαν δύο ἀποχετευτικὰ ρεῖθρα, τὸ ἓνα πρὸς δυτικά, στοὺς χώρος e, καὶ τὸ ἄλλο πρὸς Νότο, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ οἴκου d (εἶκ. 7).

43. Οἱ λέξεις ἀστράκωμα, ἀστρακιά, ἀστρακῶνα, ἀπὸ τῆς λ. ἀστρακον.

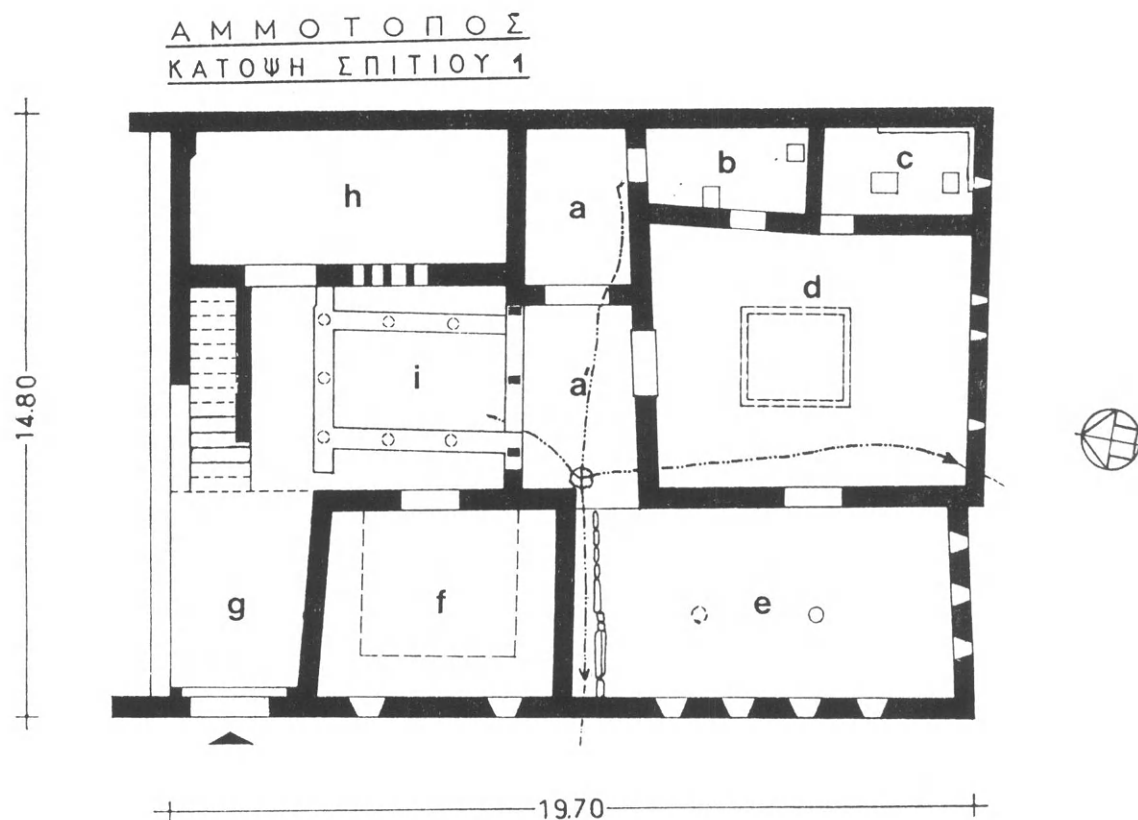
44. Ὁ.π. 110.

45. Ὁ A. J. WACE καὶ FR. H. STUBBINGS, A Com-

panion to Homer (1962) 494-96, θεωροῦν τὸν μυχὸ ὡς κάποια ἐσοχή ἢ ἓνα μικρὸ ἀπομονωμένο χωρὶς στοὺς βάθος τοῦ μεγάρου.

Εἰκ. 6. Ὀρραον. Δοτική ὄψη τοῦ σπιτιοῦ 1.

Είχ. 7. Ὅραον. Κάτοψη τοῦ σπιτιοῦ 1.

Ὁ χώρος e, διαστ. 9×4.50 μ. (ἐμβαδὸν 40.50 μ.²), ἔχει τὸ δάπεδό του 0.60 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν αὐλὴ καὶ τὸν οἶκο, μὲ τὸν ὅποιο ἐπικοινωνεῖ μὲ μεσόθυρα. Ὅπως μαρτυροῦν τὰ βαθιὰ ὀρθογώνια λαξεύματα στὶς δύο ἐσωτερικὲς πλευρὲς τῶν τοίχων, οἱ δοκοθήκες (πίν. 41β), ὁ χώρος e εἶχε καὶ ἄνω ὄροφο. Τὸ πάτωμα τοῦ ἀνωγείου ὑποβάσταζαν δύο ξύλινοι στύλοι, ποὺ πατοῦσαν σὲ δύο λίθινες ὀρθογώνιες βάσεις. Ἀπὸ τὶς δύο βάσεις σώζεται στὴ θέση τῆς ἡ νότια, διαστ. 1.35×0.70 μ. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς ξεχωρίζει στὸ δάπεδο ἓνα λίθινο πλαίσιο ποὺ σχηματίζει ἓνα ὀρθογώνιο ρεῖθρο ἢ βόθρο, πλάτους 0.60 μ. καὶ ὕψους $0.30-0.40$ μ., μὲ ἐκρὴ στὸ δυτικὸ δρόμο. Στὸ ρεῖθρο κατέληγαν τὰ ἀποχετευτικὰ αὐλάκια τοῦ λουτροῦ b καὶ τῆς αὐλῆς i.

Στὸ δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ e διακρίνονται καθαρὰ ἔχνη ἐντοιχισμένης θύρας, ὕψους 2 μ., πλάτους $2.00-2.20$ μ. (εἰχ. 6). Ἡ θύρα ἔχει ἀκανόνιστες παραστάδες, διότι ἀνοίχτηκε μεταγενέστερα, μὲ τὴν ἀφαίρεση 7 ἰσοδομικῶν σειρῶν λιθαριῶν, ἀλλὰ ἀργότερα ἐντοιχίστηκε, διότι τὸ λίθινο ἀνώφλι θραύστηκε καὶ ἀχρηστεύθηκε. Πέντε μικρὰ παραθυράκια στὴ σειρά, σὰν σχισμές, φωτίζουν ἀμυδρὰ τὸ ἐσωτερικόν. Δύο ἀπὸ αὐτὰ διευρύνθηκαν ἀργότερα γιὰ νὰ φωτίζουν ἐπαρκῶς τὸν χώρο e. Ἡ κάθοδος ἀπὸ τὸν πρόδομο καὶ τὸν οἶκο στὸν χώρο αὐτὸ γινόταν μὲ δύο-τρία σκαλοπάτια.

Στὴ βόρεια εἴσοδο τοῦ λουτρῶνα b ἔχει ἀφετηρία τὸ ἀποχετευτικὸ αὐλάκι, σκεπασμένο μὲ πλάκες, ποὺ δυτικότερα συναντᾷ τὴν ἀποχέτευση τῆς αὐλῆς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀποχέτευση διακλαδίζεται πρὸς δύο κατευθύνσεις. Τὸ νότιο αὐλάκι διέσχιζε τὸ δάπεδο τοῦ οἴκου d καὶ ἀποχέτευε τὰ νερὰ ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, στὸν κάθετο δρόμο C, ἐνῶ τὸ δυτικὸ κατέληγε στὴν ὀρθογώνια τάφρο τοῦ e ποὺ εἶχε ἀποχέτευση στὸ δυτικὸ δρόμο. Δύο ἐρμηνεῖες εἶναι δυνατὲς γιὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἀποχέτευση. Ἡ τὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα ἦταν σύγχρονο καὶ κάθε αὐλάκι εἶχε διαφορετικὸ προορισμὸ ἢ τὰ δύο αὐλάκια λειτούργησαν σὲ διαφορετικὴ περίοδο. Ὅπως σημειώσαμε, τὸ περιστύλιο τῆς αὐλῆς κατασκευάστηκε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., διότι κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση βρέθηκαν μέσα σὲ λεπτὸ στρώμα μελανωπῆς γῆς, ὅστρακα μεγαρικῶν ἀγγείων ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἢ καὶ ἀργότερα. Ἡ κλίμακα, ποὺ πιθανῶς ὑπῆρχε ἐξαρχῆς, ὀδηγοῦσε στὸν ἄνω ὄροφο τοῦ h. Ἡ ὑπαρξὴ β' ὀρόφου στὴ ΒΑ. γωνία ἐξασφάλιζε τὸ σπίτι ἀπὸ τοὺς βορειοανατολικοὺς ψυχροὺς ἀνέμους καὶ κυρίως ἀπὸ κλοπές, διότι ὁ δρόμος ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ σπιτιοῦ βρισκόταν στὸ ἐπίπεδο περὶ τοῦ α' ὀρόφου, ἀπ' ὅπου ἦταν εὐκόλη ἡ κάθοδος στὴν αὐλή.

Ἑρμηνεία τῶν χώρων

Εἶναι βέβαιη ἡ ταύτιση τοῦ χώρου f μὲ τὸν ἐπτάκλινο ἀνδρῶνα γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ μεγάλου χώρου d μὲ τὸν ὀμηρικὸ οἶκο ἢ μέγαρον, ποὺ εἶχε ψηλὴ στέγη γιὰ τὸ ἔλκυσμα τοῦ καπνοῦ τῆς ἐστίας, ποὺ βρισκόταν στὸ μέσον τοῦ οἴκου καὶ χρησίμευε ὡς χῶρος διαμονῆς καὶ ὑποδοχῆς. Ὁ μικρὸς χῶρος b, ποὺ ἐπικοινωνοῦσε ἀπὸ τὸν οἶκο μὲ θύρα καὶ μὲ τὴν αὐλὴ ἀπὸ τὸ χῶρο a, ἦταν ὁ λουτρῶν καὶ ὁ χῶρος c κατὰ μία ἀποψὴ ἦταν ὁ ἱστεῶν, διότι ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο, στὸ δάπεδο τοῦ οἴκου, βρέθηκαν οἱ 28 ἀγνῦθες, τὰ τρυπημένα κεραμίδια, βαρίδια ὑφαντικοῦ ἱστοῦ, καὶ ἡ μεγάλη ὀρθογώνια πλάκα, ἴσως ἡ βάση τοῦ ἱστοῦ. Ἡ ἔλλειψη ὅμως ἐπαρκοῦς φωτισμοῦ τοῦ χώρου κάνει ἀμφίβολη τὴ λειτουργία ἐκεῖ ὑφαντικοῦ ἱστοῦ. Ἴσως ὁ ἱστεῶν βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο c, στὸ βάθος τοῦ οἴκου, ὅπου βρέθηκαν οἱ ἀγνῦθες καὶ ἡ μεγάλη λίθινη πλάκα (εἰκ. 10). Πιθανότερα ὅμως ὁ ἱστεῶν βρισκόταν στὸ ὑπερῶο τοῦ χώρου b καὶ c, ἀπ' ὅπου κατέπεσε στὸ ἰσόγειο τοῦ οἴκου. Στὸ ὑπερῶο τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀδυσσεά βρισκόταν ἐπίσης ὁ θάλαμος, ὅπου ἡ Πηνελόπη ὕφαινε στὸν ὑφαντικὸ ἱστό ('Οδ. τ 53), ὁ ὁποῖος ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ μέγαρο μὲ πλευρικὴ θύρα τὴν ὀρσοθύρη ('Οδ. χ 126, 132, 333)⁴⁶. Ὁ χῶρος c ἀπηχεῖ τὸν ὀμηρικὸ *μυχόν*, στὸ βάθος τοῦ μεγάρου, ὅπως ὁ μυχὸς στὴ σκηνὴ τοῦ Ἀχιλλέως, ὅπου ὁ ἥρωας εὗδε *μυχῶ κλισίης εὐπῆκτου* ('Ιλ. I 663) ἢ ὅπως ὁ μυχὸς *δόμου ὑψηλοῖο*, ὅπου κοιμόταν ὁ Μενέλαος μὲ τὴν Ἑλένη ('Οδ. δ 304). Στὸ μυχὸ τοῦ οἴκου διανυκτέρευε τὸ ζεῦγος τῆς οἰκογένειας τοῦ σπιτιοῦ καὶ σὲ περίπτωσι ἐπισκέψεων μποροῦσαν οἱ γυναῖκες νὰ ἀποσυρθοῦν ἀπὸ τὶς πλαϊνὲς θύρες τῶν χώρων b καὶ c καὶ νὰ βγοῦν ἔξω στὴν αὐλὴ ἢ νὰ καταφύ-

46. 'Ο.π. 492-93. Ὅμως ἡ Ἀνδρομάχη ὕφαινε στὸ μυχό.

γουν στους θαλάμους του υπερώου⁴⁷. Σὲ νεότερη φάση ἀνοίχτηκε, ὅπως εἶδαμε, στὸν ἐξωτερικὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου e θύρα, ἡ ὁποία ὅμως ἐντοιχίστηκε ἀργότερα. Γιὰ νὰ φωτίζεται καλύτερα τὸ ἐσωτερικόν, δύο ἀπὸ τοὺς πέντε μικροὺς φεγγίτες διευρύνθηκαν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο ἀχρηστεύθηκαν ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου. Τότε ἐκβαθύνθηκε τὸ δάπεδο στὸ ὕψος περίπου τοῦ δυτικοῦ δρόμου, 0.80 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ προδόμου καὶ τοῦ οἴκου.

Οἱ μεταβολὲς αὐτὲς σημαίνουν κάποια ἀλλαγὴ στὴ λειτουργία τοῦ χώρου. Σὲ ἓνα ἀγροτικὸ σπίτι εἶναι ἀναγκαῖα μιὰ εὐρύχωρη ἀποθήκη γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῆς συγκομιδῆς⁴⁸, ξύλων γιὰ θέρμανση, ζωοτροφῶν, καὶ γιὰ τὴ στέγαση τῶν ζώων ἀκόμη. Γιὰ τὶς μεταφορὲς εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖα τὸ ἄλογο καὶ ὁ σταῦλος, ὁ ἵππων, γιὰ τὴ στέγασή του. Ἡ ἀποθήκη καὶ ὁ σταῦλος πρέπει νὰ εἶναι εὐκόλα προσιτοὶ ἀπὸ τὸ δρόμο. Τὸ δάπεδο τοῦ σταύλου δὲν ἀπαιτεῖ εἰδικὴ κατασκευή, ἀλλὰ τὸ κατώφλι πρέπει νὰ βρίσκεται στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο μὲ τὸ δρόμο, ὅπως στὸ σπίτι 1.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ξενοφῶντα (Ἰππ. 4. 1-2), ὁ ἵππων πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ κατάλληλο χῶρο τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου πλειστάκις ὁ δεσπότης ὄψεται τὸν ἵππον, γιὰ νὰ εἶναι ἐξασφαλισμένος ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῆς τροφῆς τοῦ ζώου, διότι ὁ δὲ τούτου ἀμελῶν ἐμοὶ μὲν ἑαυτοῦ δοκεῖ ἀμελεῖν.

Ἡ καλύτερη θέση τοῦ σταύλου εἶναι στὴν αὐλή, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξώθυρα ποὺ εἶναι πλατιά (1.50 μ. περίπου), ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἀνδρώνα, κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ οἰκοδεσπότη· ἐκτὸς βέβαια ἂν ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐξώθυρα ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ κατὰστημα, ὅπως ὁ χῶρος e.

Στὸ σπίτι 1 ὁ χῶρος e ἦταν προσιτὸς στὴν πρώτη φάση ἀπὸ τὴν αὐλὴ i. Τὰ μεταξόνια τῶν τριῶν στύλων τοῦ προδόμου α', 1.50 μ. περίπου, ἐπέτρεπαν τὴ διάβαση τοῦ ὑποζυγίου. Ὅταν ὅμως ἡ αὐλὴ ἐγίνε περιστυλι, δὲν ἦταν τόσο ἀπρόσκοπτη ἡ διέλευση τοῦ ζώου. Τότε ἴσως θὰ ἀνοίχτηκε ἡ ἐξωτερικὴ θύρα τοῦ e, γιὰ νὰ εἶναι ὁ χῶρος εὐκόλα προσιτὸς ἀπὸ τὸ δρόμο. Τότε θὰ ἀφαιρέθηκαν οἱ ἐπτὰ στρώσεις τῶν λιθαρῶν στὸ δυτικὸ τοῖχο, στὸ σημεῖο ὅπου ὑπῆρχε ὁ μεγάλος δόμος, μήκους 2.50 μ., σὲ ὕψος ποὺ μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει γιὰ ἀνώφλι. Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου ἐκβαθύνθηκε γιὰ νὰ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο περίπου μὲ τὸ δυτικὸ δρόμο καὶ κατασκευάστηκαν οἱ δύο μικρὲς κλίμακες γιὰ νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν οἶκο d καὶ τὸν πρόδομο α'.

Γιὰ λόγους ὅμως ἀσφάλειας, ἡ εἴσοδος ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν πρόδομο α' ἀσφαλίστηκε μὲ ξύλινη θύρα. Τὴν κατασκευὴ τῆς μαρτυρεῖ ἡ ἀφαίρεση ἐνὸς λιθαριοῦ ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ἀνδρώνα, γιὰ νὰ στηριχτεῖ τὸ πλαίσιο τῆς θύρας. Ἐπειδὴ τὸ περιστύλιο τῆς αὐλῆς κατασκευάστηκε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ μεταβολὲς στὸ χῶρο e θὰ ἐγίναν στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου ἢ στὸν 1ο π.Χ. αἰ.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω, ὁ σταῦλος κανονικὰ πρέπει νὰ βρίσκεται στὸν προαύλιο χῶρο, μετὰ τὴν ἐξώθυρα, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἀνδρώνα καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ τὸν ἀνα-

47. "Ο.π. 493-94.

ἀποβλέποντα κατασκευαστέον.

48. ΑΡΙΣΤ., Οἰκ. 1345a, οἰκίαν δὲ πρός τε τὰ κτήματα

ζητήσουμε καὶ στὰ σπίτια τῆς Κασσώπης⁴⁹. Τὸ ἄλογο εἶναι ὁ ἀναγκαῖος σύντροφος τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὶς μεταφορὲς στὸ ὁροπέδιο τῆς Κασσώπης καὶ ἡ πιὸ κατάλληλη θέση τοῦ σταύλου εἶναι τὸ προαύλιο, ἐκτὸς βέβαια ἂν ὑπάρχει καὶ δεύτερη ἐξώθυρα ποὺ δὲν σχετίζεται μὲ κατάστημα ἢ ἐργαστήριον, ὅπως στὸ σπίτι 7 τῆς Κασσώπης, ποὺ ἔχει καὶ δεύτερη ἐξώθυρα⁵⁰. Ἐνας ἀκόμη μέγας χῶρος εἶναι ὁ h στὴ βορειοανατολική πλευρὰ τοῦ σπιτιοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐξώθυρα καὶ τὸν ἀνδρώνα, ὁ ὁποῖος ἔφερε στὴ δυτικὴ πλευρὰ πρὸς τὴν αὐλὴ τέσσερα ὀρθογώνια ἀνοίγματα, παράθυρα. Ἡ μεταγενέστερη εἴσοδος βρισκόταν στὸν ἄξονα τῆς βόρειας στοᾶς τῆς αὐλῆς καὶ εἶχε ψηλὸ κατώφλι (0.35 μ.). Ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ὀπτάνιον (μαγειρεῖο) εἶναι εὐνόητο, διότι εἶναι ἀναγκαῖος χῶρος γιὰ ἓνα σπίτι⁵¹. Εἶναι ἀπομονωμένος ἀπὸ τὸν οἶκο καὶ ἔχει ἀνοίγματα γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνὸς στὴν ὑπαίθρια αὐλὴ (εἰκ. 4). Στὸ χῶρο βρέθηκαν κόκκαλα ζώων, μία σιδερένια κρεάγγρα, ἓνα δρεπάνι, ὅστρακα ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα καὶ ἔξω, στὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη, ἓνα λίθινο ἐλαιοτριβεῖο κυκλικὸ μὲ προχὸν καὶ αὐλάκι στὴν περιφέρεια, ἐπίσης στόμιο πῆλινου πιθαριοῦ καὶ ἓνας στρογγυλὸς μυλόλιθος. Βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἀνδρώνα, ὅπου οἱ συναναστροφές καὶ τὰ συμπόσια τῶν ἀνδρῶν. Στὴν αὐλὴ θὰ δειπνοῦσαν τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας τὶς ζεστὲς βραδιὲς τοῦ καλοκαιριοῦ, ὅπως δειπνοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴ θόλο, κάτω ἀπὸ τὰ δέντρα στὸ ὀδυσσειακὸ σπίτι τῆς Ἰθάκης (χ 442 καὶ 459). Ἡ χρῆση τοῦ χώρου γιὰ μαγειρεῖο ἐπέβαλλε τὴν κατασκευὴ τῶν τεσσάρων ἀνοιγμάτων στὴν πρόσοψη τοῦ μαγειρείου.

Πιθανῶς στὸ ὀδυσσειακὸ σπίτι ὑπῆρχε στὴ στέγη ὀπαῖο, ἡ κάπνη, μὲ μορφὴ θόλου, ποὺ ἔδωσε στὸ χῶρο αὐτὸ τὸ ὄνομα τῆς θόλου⁵². Βρισκόταν στὸ ἄλσος τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἐκεῖ παρήγγειλε ὁ Ὀδυσσεὺς νὰ κρεμάσουν τὶς δώδεκα δοῦλες (χ 442, 459) αἱ πάσης ἀναιδείης ὑπερέβησαν.

Ἀπὸ τὸ σπίτι λείπει ὁ χῶρος τοῦ ἀποχωρητηρίου, τοῦ κοπρῶνος, φαινόμενο συνηθέστατο στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ σπίτια. Ἀναμέναμε ὅτι ὁ χῶρος a, ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ λουτρόνα b, θὰ ἦταν ὁ κοπρῶν· ἀλλὰ καμιά ἐνδειξη δὲν προέκυψε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ, ποὺ νὰ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση αὐτή. Βρέθηκε μόνον τὸ ἀποχετευτικὸ αὐλάκι ποὺ διασχίζει τὸν πρόδρομο a' καὶ συναντᾷ τὸ ἀποχετευτικὸ αὐλάκι τῆς αὐλῆς. Ὑστερα, τὰ δύο αὐλάκια διχάζονται, τὸ ἓνα πρὸς δυτικά, στὸ χῶρο e, καὶ τὸ ἄλλο πρὸς νότια, διασχίζοντας κατὰ μῆκος τὸ δάπεδο τοῦ οἴκου d (εἰκ. 7).

Στὴν προκαταρκτικὴ ἐκθεσὴ μας γιὰ τὴν Κασσώπη περιγράφουμε ἓναν παραδοσιακὸ τρόπο καθαρισμοῦ τῶν ἀποχωρητηρίων, ποὺ ἦταν σὲ χρῆση προπολεμικὰ στὴν πε-

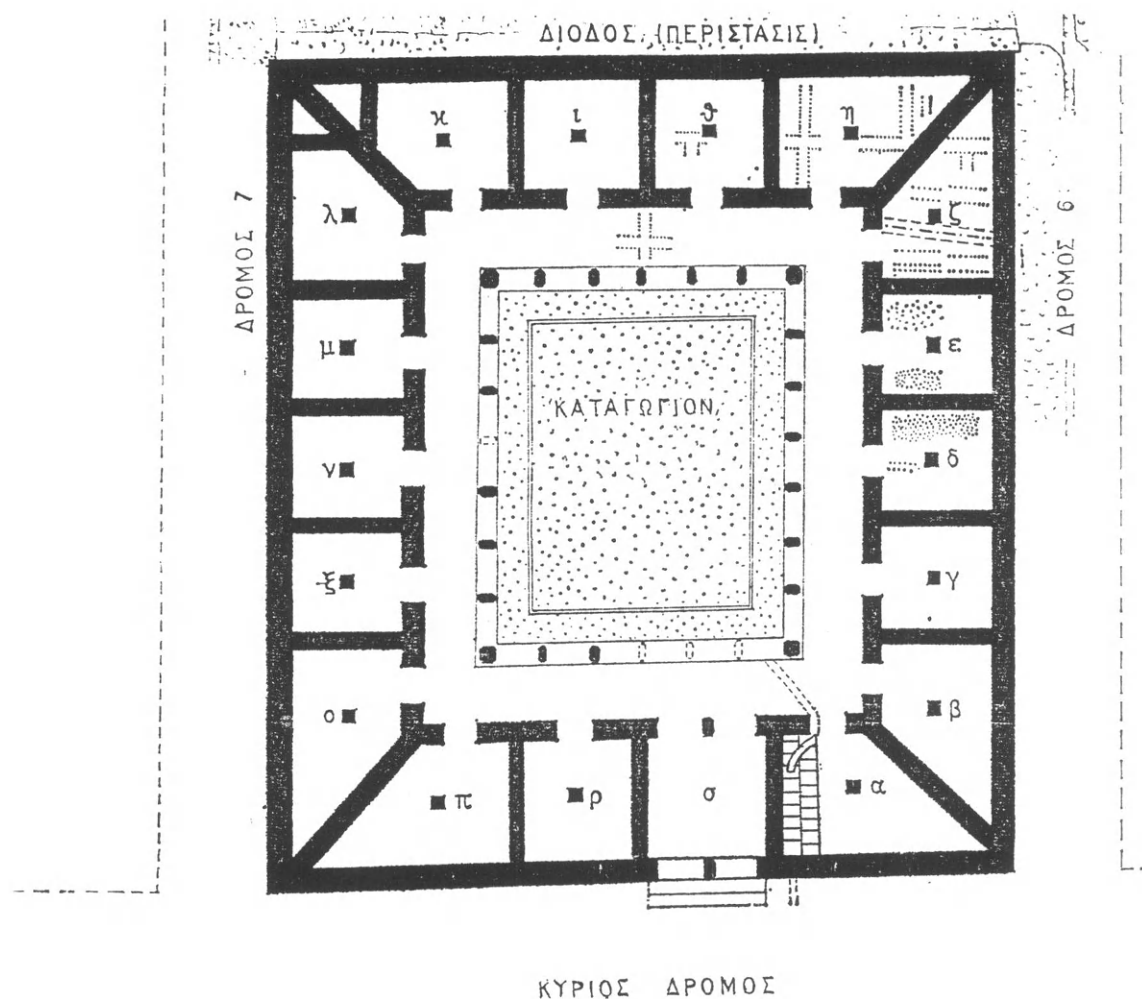
49. Στὰ σπίτια 1, 3, 6, 7, 14 σταῦλοι μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ χῶροι στὴν αὐλὴ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἀνδρώνα, ποὺ χαρακτηρίζονται μὲ τὸ γράμμα L (= κατάστημα) ἢ W (= χῶρος νοικοκυριοῦ) ἀπὸ τοὺς HOEPFNER καὶ SCHWANDNER 6. π. εἰκ. 104 καὶ 110. Βλ. ὅμως καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ Κασσώπη (1989) 50-53.

50. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 41, εἰκ. 11.

51. Ἡ χρῆση τοῦ οἴκου καὶ ὡς μαγειρείου, ὅπως στὴν ἀναπαράσταση τῆς εἰκ. 9, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, ὅπως καὶ στὰ νεότερα ἀγροτόσπιτα, τὰ ὁποῖα ὅμως διαθέτουν

καπνοδόχο. Τὸν ἀρχαῖο οἶκο ἢ διατητήριον (ΞΕΝ., Οἶκ. 9. 4), ὅπου διημέρευε ἡ οἰκογένεια, πρέπει νὰ τὸν φανταστοῦμε ὡς χῶρο ὑποδοχῆς.

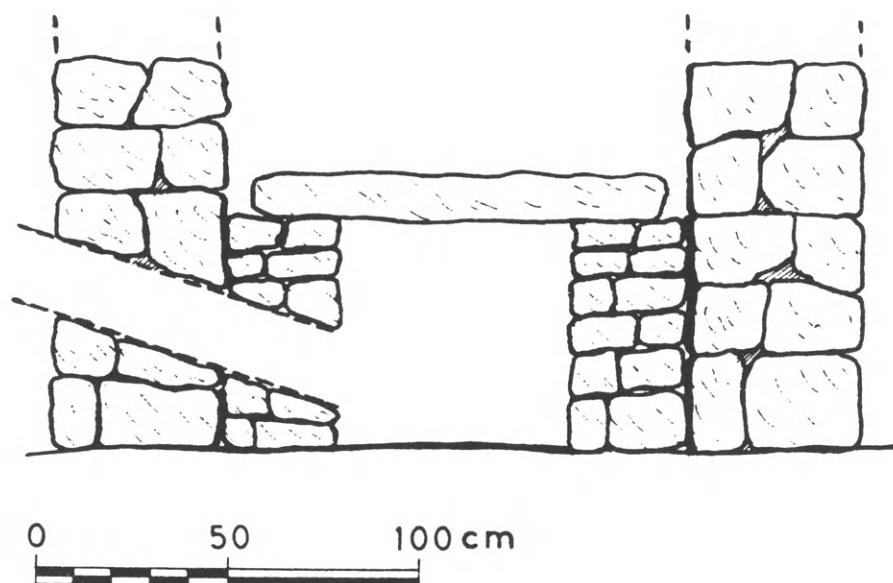
52. Σὲ ὑστερογεωμετρικὸ στρώμα αὐλῆς στὴν ἀρχαία Σμύρνη βρέθηκαν κυκλικά κτίσματα, κατάγια ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς σειροί, H. DRERUP, *Archaeologia Homerica* (1969) τ. II, O, σ. 130. E. AKURGAL, *Alt-Smyrna I, Wohnschichten und Athenatempel* (Ankara 1983) 28, πίν. 16a-c.

Εικ. 8. Κάτοψη τοῦ καταγωγίου τῆς Κατσώπης.

ριοχή τοῦ Ζαγοριοῦ⁵³. Μὲ τὴν ἐναρξὴ τῶν φθινοπωρινῶν ραγδαίων βροχῶν, οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἀδειαζαν τὰ ἀπόβλητα τῶν βόθρων στοὺς λιθόστρωτους δρόμους τοῦ χωριοῦ, ποὺ παρασύρονταν ἀπὸ τὶς ραγδαῖες βροχές, ἢ μὲ τὴ βοήθεια ρεῖθρου ὁδηγοῦσαν τὰ ὄμβρια νερὰ τῆς αὐλῆς στὸ ἀποχωρητήριο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔξω στὸ δρόμο. Ἡ πρακτικὴ αὕτὴ μέθοδος ἐξηγεῖ τὴ διπλὴ ἀποχέτευση στὸ σπίτι 1. Τὰ νερὰ τοῦ λουτροῦ καὶ τῆς αὐλῆς διοχετεύονταν τὸ φθινόπωρο μὲ τὶς πολλὰς βροχές στὸ βόθρο τοῦ ε καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ξεχύνονταν στὸν κατηφορικὸ δυτικὸ δρόμο, ἀπ' ὅπου κατέληγαν στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ. Ὁ βόθρος τοῦ ε θὰ ἦταν καλυμμένος μὲ σανίδωμα ποὺ ἔφερε ὀπές, ὅπως περίπου οἱ ρωμαϊκὲς βεσπασιανές. Ὅλον τὸν ἄλλο καιρό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν φθινοπωρινῶν καὶ χειμερινῶν βροχῶν, τὸ δυτικὸ ρεῖθρο, ποὺ κατέληγε στὸ βόθρο

53. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κατσώπη 18 καὶ 44. Βλ. σχετικὰ καὶ Κατσώπη (1989) 17-18, 46, πίν. 20.

Εἰκ. 9. Κασσώπη. Τομή ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ (λαύρας) με ὑπόνομο.

τοῦ ε, παρέμεινε ἀποκομμένο καὶ λειτουργοῦσε μόνο τὸ νότιο ρεῖθρο ποὺ ἀποχέτευε τὰ καθαρὰ νερὰ τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ λουτρῶνα διαμέσου τοῦ οἴκου d στὸ νότιο δρόμο C. Παρόμοιο τρόπο καθαρισμοῦ βόθρου ἀποχωρητηρίου διαπιστώνουμε καὶ στὸ δωμάτιο α τοῦ καταγωγίου τῆς Κασσώπης (εἰκ. 8). Ἕνας πήλινος ἀγωγὸς ὀδηγοῦσε τὰ ὕμβρια νερὰ τῆς περιστυλῆς αὐλῆς στὸ δωμάτιο α, ὅπου ὑπῆρχε κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου μεγάλη καὶ βαθιὰ τάφρος, στρωμένη με ὀπτοπλίνθους καὶ ἐπαλειμμένη με κουρασάνι γιὰ τὴ στεγανότητα τῶν τοιχωμάτων της. Στὸ ἄλλο ἄκρο τῆς τάφρου, ἓνας ἄλλος πήλινος ἀγωγὸς ἀποχέτευε τὰ ἀπόβλητα στὸν κύριο ὑπόνομο τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, νότια τοῦ καταγωγίου, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος διασχίζοντας τὴν ἀγορά⁵⁴.

Στὰ σπίτια τῆς Κασσώπης φαίνεται ὅτι λειτουργοῦσε ἓνα παρόμοιο σύστημα ἀποχέτευσης. Ἐπειδὴ ιδιαίτεροι χῶροι ἀποχωρητηρίων δὲν βεβαιώθηκαν πουθενά, εἴχαμε ὑποθέσει ὅτι γιὰ ἀποχωρητήρια χρησίμευαν οἱ λουτρῶνες, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται κοντὰ στὴν ἀποχετευτικὴ δίοδο ποὺ χωρίζει κατὰ μῆκος τὶς νησίδες σὲ δύο σειρές. Ἐνίοτε στὰ κάθετα τοιχώματα τῶν διόδων παρατηροῦνται στὶς δύο πλευρὲς χαμηλὰ τοιχάρια

54. ΠΑΕ 1952, 332, εἰκ. 8, σ. 335-36, ὅπου ἡ τάφρος θεωρήθηκε ὡς δεξαμενὴ, ποὺ κατασκευάστηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 167, διότι τὸ δάπεδό της ἦταν ἐπιστρωμένο με ἐλληνιστικὲς ὀπτοπλίνθους. Ἀργότερα ὅμως τὴν τάφρο αὐτὴ ἐρμηνεύσαμε ὡς κοινόχρηστο ἀποχωρητήριο τοῦ καταγωγίου (Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 37) ποὺ εἶχε ἀποχέτευση στὸν ὑπόνομο τοῦ κεντρικοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ἀπέληγε ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος. Ἡ λειτουργία ἀποχωρητηρίου εὐθὺς ἐξαρχῆς ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐνοίκων. Οὔτε ὅμως ἡ θέση τοῦ οἰκοδομήμα-

τος, κοντὰ στὴν πολιτικὴ ἀγορὰ (ΑΡΙΣΤ. 1331a), ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαράσταση τῶν ἀρχαιότερων λειψάνων ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ κτίριο οὔτε ὁ τύπος τοῦ οἰκοδομήματος, με τὰ πολλὰ ἀπομονωμένα δωμάτια σὲ δύο ὀρόφους γύρω ἀπὸ τὴν αὐλή, ὅπως τὰ νεότερα χάνια, οὔτε τὸ ἔδαφος με τὴν περίσταση οὔτε τέλος ἡ σὲ σχῆμα Π στοικὴ πρόσοψη, ἄγνωστη στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, ἐπιτρέπουν τὴν ἀναπαράσταση καὶ τὸ χαρακτηρισμὸ του ὡς ἀγορᾶς ὠνίων, ποὺ προτείνουν οἱ HOEPFNER καὶ SCHWANDNER ὁ.π. 88 κέ. εἰκ. 77.

ἀπὸ ξερολιθιά σὰν πεζούλια, τὰ ὅποια, ἂν τὰ φανταστοῦμε σκεπασμένα μὲ πλάκες ἢ ὀπτοπλίνθους θὰ χρησίμευαν ὡς ὑπόνομοι γιὰ τὰ ἀπόβλητα τῶν βόθρων. Στὸ λουτρόνα τοῦ σπιτιοῦ 5 διαπιστώθηκε στὸ βάθος του μιὰ τέτοια ἀποχέτευση ποὺ ἀποχέτευε τὰ λύματα στὸν ὑπόνομο τῆς περιστάσης (εἰκ. 9)⁵⁵. Παρόμοιο σύστημα διαπιστώνεται ἐπίσης στὴν Ἀμβρακία, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια περίσταση, πλάτους 1.10-1.20 μ., ποὺ χωρίζει κατὰ μῆκος τὶς οἰκοδομικὲς νησίδες σὲ δύο σειρές, ἀπαντοῦν καὶ δευτερεύουσες κάθετες μὲ κατεύθυνση Ἀ.-Δ., πλάτους 0.80-1.00 μ., καὶ μεμονωμένες, πλάτους 0.60-0.80 μ.⁵⁶ Μποροῦμε ἐπομένως νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἀποχετευτικὲς περιστάσεις τῶν νησίδων τῆς Ἀμβρακίας καὶ τῆς Κασσώπης χρησίμευαν γιὰ δύο σκοποὺς, ὅπως καὶ ἡ ἀποχέτευση τοῦ σπιτιοῦ 1 στὸ Ὁρραον, νὰ περισυλλέγουν τὰ ὄμβρια νερὰ ἀπὸ τὶς στέγες καὶ τὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν καὶ παράλληλα οἱ χτιστοὶ ὑπόνομοι στὸν πυθμένα τῶν ἀποχετευτικῶν διόδων νὰ δέχονται τὰ δύσοσμα λύματα τῶν λουτρῶνων-ἀποχωρητηρίων. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα ἀποχετευτικὸ σύστημα, τεχνικὰ ἀρτιότερο, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ὁλόκληρο τὸν οἰκισμὸ τῆς Κασσώπης.

Παρόμοιο ἀποχετευτικὸ σύστημα εἶχε καὶ ἡ Ὀλυνθος στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ., διότι καὶ ἐκεῖ ὑπῆρχε ἡ ἀποχετευτικὴ δίοδος, ἡ περίστασις, ποὺ χωρίζε τὶς νησίδες σὲ δύο σειρὲς σπιτιῶν. Ὁ D. Robinson, ποὺ ἀνέσκαψε προπολεμικὰ ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς πόλης, 100 περίπου σπιτία, δὲν κατόρθωσε νὰ ἐντοπίσει εἰδικὸ χῶρο ἀποχωρητηρίου, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ πιθανὴ περίπτωση, καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ κάτοικοι θὰ χρησιμοποιοῦσαν τὸ δοχεῖο νυχτός, τὴ *σκωραμίδα*. Ἡ ἄποψη αὕτη δὲν λύνει βέβαια τὸ πρόβλημα. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι οἱ ἀποχετευτικὲς περιστάσεις χρησίμευαν ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν ὀμβρίων νερῶν ἀπὸ τὶς στέγες καὶ τὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν λουτρῶνων, ποὺ λειτουργοῦσαν καὶ ὡς ἀποχωρητήρια, ὅπως στὴν Κασσώπη. Ἡ γειτνίαση τῶν πλείστων λουτρῶνων μὲ τὴν ἀποχετευτικὴν περίσταση στὴν Ὀλυνθο ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω ἄποψή μας, ὅτι οἱ λουτρῶνες τῆς Ὀλυνθου χρησίμευαν καὶ γιὰ ἀποχωρητήριο. Πραγματικά, τὸ 70% τῶν λουτρῶνων τῶν σπιτιῶν τῆς Ὀλυνθου γειτονεύουν μὲ τὸν ἀποχετευτικὸ διάδρομο⁵⁷. Ἐπειδὴ ἓνας ἀριθμὸς λουτρῶνων δὲν ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὶς περιστάσεις, ἀλλὰ μὲ τοὺς στενωποὺς δρόμους, θὰ πρέπει ἴσως νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν περίπτωση αὕτη τὰ ἀπόβλητα τῶν ἀποχωρητηρίων-λουτρῶνων τὰ δέχονταν οἱ δρόμοι, ὅπως στὸ Ὁρραον καὶ ἐνδεχομένως στὴν Κασσώπη⁵⁸.

55. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 44. Γιὰ τὴ διαχωριστικὴ περίσταση τῶν νησίδων, E. AKURGAL, Bayrakli (1950) 77. H. DRERUP ὅ.π. 98.

56. ΑΔ 33, 1978, Χρον. 178, ΑΔ 34, 1979, Χρον., 240-44 (Ηλ. ΑΝΔΡΕΟΥ) καὶ 244-45, σχέδ. Β (Π. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ-ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗ). Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΑΑ 2, 1969, 39 κέ. καὶ 4, 1971, 332 κέ. Μία κατὰ μῆκος περίσταση ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν Ὀλυνθο (D. ROBINSON, Olynthus VIII, 1938, 33 καὶ 36, W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER ὅ.π. 27 κέ.), στὴν Ἀντιγόνεια τῆς νότιας Ἀλβανίας (DH. BUDINA, Iliria 2, 1972, 259 κέ., εἰκ. 27-29), στὸ Κάλλιον τῆς Αἰτωλίας (P. THEMELIS, ΑΑΑ

12, 1972, 260 κέ. εἰκ. 7 καὶ 10), στὴ Γκούμανη τῆς Θεσπρωτίας (ἀρχαία Τιτάνη) S. I. DAKARIS, Colloque Intern. Clermont-Ferrand 1987, 75 καὶ 80, εἰκ. 6., στὴν ἀρχαία Σύμρνη, στὰς Κασμενὰς τῆς Σικελίας (H. DRERUP ὅ.π. σ. 98 καὶ σημ. 57), ἐνῶ στὴν Ἰμέρα τῆς Σικελίας, ἐκτὸς τῆς κυρίας, ἀπαντοῦν ἐνίοτε καὶ 1-2 κάθετες γιὰ τὴν τοπικὴ ἐξυπηρέτηση (W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER ὅ.π. 4 κέ., εἰκ. 4), ὅπως καὶ στὴν Ἀμβρακία.

57. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν συνάδελφο κ. Γ. Βελένη.

58. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 18.

Σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Πριήνης ὁ ἀποχετευτικὸς διάδρομος εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα *περίστασις*, ἡ ὁποία περιβάλλει τὸ οἶκημα, ὅπως ἡ κιονοστοιχία τὸ *νάό*, ἣ χωρίζει δύο οἰκήματα (Πολύβ. 6.34-42)^{58α}.

Στὴν Ὀδύσσεια ὁ στενὸς διάδρομος, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ὀρσοθύρη τοῦ μεγάρου στὴν αὐλή, καὶ μὲ τὴ βοήθεια κλίμακας στὸ ὑπερῶο, ὀνομάζεται *λαύρη* (χ 128, 137). Ὁ διάδρομος αὐτὸς εἶναι στενός, διότι ὁ Ὀδυσσεύς ἐμπιστεύεται τῇ φύλαξί του ἀπὸ τοὺς μνηστῆρες σὲ ἓναν μόνον ἄνθρωπο, τὸν Εὐμαιο⁵⁹.

Παρόμοιους διαδρόμους συναντᾶμε στὴν πρωτοελλαδική «Οἰκία τῶν Κεράμων» τῆς Λέρνας, στὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα, καὶ ἰδίως στὰ μινωικά, ὅπως ἡ *λαύρη* G στὸ «Σπίτι τῶν Κιόνων» τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 11, G)⁶⁰.

Ὅτι ὅμως ἡ λ. *λαύρα* σημαίνει καὶ τὸν ἀποχετευτικὸ διάδρομο, ὅπως καὶ ἡ λ. *περίστασις*, προκύπτει ἀπὸ τὸ παρακάτω χωρίο τοῦ Ἀριστοφάνη (Εἰρ. στ. 99-101) τὸ ὁποῖο συσχετίζει τοὺς κοπρῶνες μὲ τὴ *λαύρα*:

*τούς τε κοπρῶνας καὶ τὰς λαύρας
καιναῖς πλίνθοισιν ἀνοικοδομεῖν
καὶ τοὺς πρωκτοὺς ἐπικλείειν.*

Λαύρα ἐπομένως καὶ *περίστασις* εἶναι συνώνυμες λέξεις ποὺ δηλώνουν καὶ τοὺς ἀποχετευτικὸς διαδρόμους ποὺ δέχονται τὰ ἀπόβλητα τῶν κοπρῶνων-λουτρῶνων, καὶ εἶναι ἐφοδιασμένοι, ἐνδεχομένως, μὲ σκεπαστὸ ὑπόνομο, ὅπως στὴν Κασσώπη καὶ τὴν Ἀμβρακία.

Τὸ ἀνώγειο

Τὴν ὑπαρξὴ ἀνωγείων χώρων, *θαλάμων*, στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ σπιτιοῦ ἀποδείχνουν οἱ σωζόμενοι τοῖχοι, οἱ δοκοθῆκες καὶ οἱ δύο κλίμακες, ἡ ξύλινη τοῦ οἴκου, ποὺ περιέτρεχε τὶς τρεῖς πλευρὲς του καὶ ὁδηγοῦσε στὸ ἀνώγειο τοῦ χώρου e καὶ ἀκολούθως στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, πάνω ἀπὸ τοὺς χώρους b, c καὶ a, καὶ ἡ λίθινη κλίμακα στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς αὐλῆς, ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ ὑπερῶο τοῦ h. Ὑπῆρχε δηλαδὴ β' ὄροφος σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μὲ μέτωπο πρὸς δυτικά, πρὸς τὴν πλεονεκτικὴ ἀπὸ ἄποψη κλίματος καὶ ἀνοιχτοῦ ὀρίζοντα πλευρὰ.

Ἄνω ὄροφος ὑπῆρχε ἐπίσης καὶ πάνω ἀπὸ τὸ χῶρο e, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς ψηλοὺς τοίχους, πάνω ἀπὸ 7 μέτρα ὕψος, ὁ ὁποῖος ἐπικοινωνοῦσε μόνον ἀπὸ τὸ δόμο μὲ τὴ βοήθεια τῆς ξύλινης κλίμακας καὶ θύρας ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ ἀνώγειο τοῦ e. Ἡ στέγη ἦταν σαμαρωτὴ-ἀμφικλινὴς (εἰκ. 6). Τὸ τριγωνικὸ ἄνοιγμα κάτω ἀπὸ τὴ στέγη ἔκλεινε μὲ ἰσοδομικὸ τοῖχο, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὶς δύο σωζόμενες ἰσοδομικὲς

58α. Βλ. σημείωση 55.

59. A. J. WACE, FR. H. STUBBINGS, *A Companion* 493-94.

60. Ἡ ὁμηρικὴ *λαύρη* εἶναι χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, H. DRERUP ὅ.π. 130.

στρώσεις, πάνω από τὸ ὑπάετιο γεῖσο. Τὴν κλίση τοῦ ἀετώματος προσδιορίζουν οἱ δύο κερκιδιαῖοι λίθοι, ποὺ βρέθηκαν στὴν αὐλὴ κατὰ τὴν τελευταία ἀνασκαφὴ τοῦ 1986. Τὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα ἔκλεινε μὲ ὑπάετιο γεῖσο.

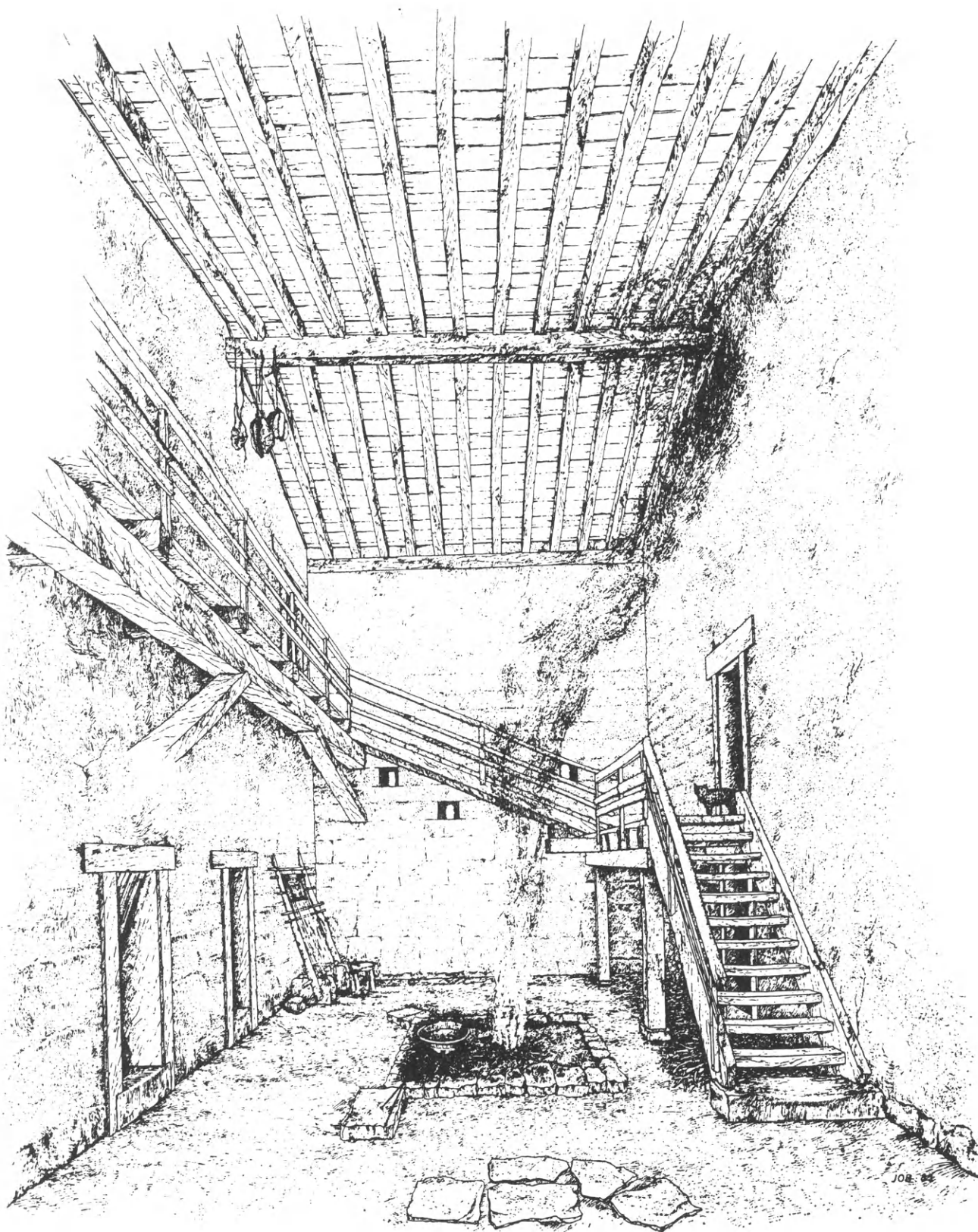
Οἱ πλεονεκτικότερες πλευρὲς τοῦ σπιτιοῦ ἦταν οἱ δύο μακρὲς πλευρὲς ποὺ ἔβλεπαν πρὸς τὰ δυτικά, ὅπως ὅλη ἡ πόλη. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ οἰκία πρέπει νὰ εἶναι εὐπνοὺς (εὐάερη) τὸ καλοκαίρι καὶ εὐήλιος τὸ χειμῶνα καὶ συμβαίνει αὐτό, ὅταν ἡ οἰκία εἶναι κατάβορρος... καὶ μὴ ἰσοπλατῆς, ὅταν δηλαδὴ προστατεύεται ἀπὸ τοὺς βορεινοὺς ἀνέμους καὶ εἶναι ἀναπτυγμένη κατὰ πλάτος καὶ ὄχι σὲ βάθος (Οἰκ. 1345a).

Σύμφωνα πάλι μὲ τὸν Ξενοφῶντα (Ἀπομν. 3. 8. 8-10), ἡ οἰκία πρέπει νὰ εἶναι ψηλότερη στὴν πλεονεκτικὴ πλευρὰ ποὺ βλέπει πρὸς Νότο, δηλαδὴ τὴ βόρεια, γιὰ νὰ τὴ βλέπει ὁ χειμερινὸς ἥλιος, καὶ χαμηλότερη στὴν πλευρὰ ποὺ βλέπει πρὸς βορρᾶ, δηλαδὴ τὴ νότια, ἵνα οἱ ψυχροὶ μὴ ἐμπίστωσιν ἀνεμοί. Τὰ δύο ὑπερώα τῶν χώρων ἡ καὶ εἰς τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς πλευρᾶς ἦταν ἀπὸ ἀποψη κλίματος καὶ θεᾶς οἱ πλεονεκτικότεροι χώροι, ἰδίως μάλιστα τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα πάνω ἀπὸ τὸ μαγειρεῖο ἡ ποὺ ἔβλεπε πρὸς τὴν αὐλὴ, καὶ θὰ χρησίμευαν ἀσφαλῶς γιὰ κοιτῶνες. Ὁ μεγαλύτερος χώρος πάνω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη-σταῦλο, ἦταν ἡ γυναικωνίτις, διότι δὲν ἐπικοινωνοῦσε μὲ κανέναν ἄλλο χώρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν οἶκο. Λαμβάνεται πρόνοια δηλαδὴ ὁ γυναικωνίτης νὰ εἶναι ἀποχωρισμένος μὲ θύρα βαλκανωτὴ ἀπὸ τῆς ἀνδρωνίτιδος, ἵνα μὴτε ἐκφέρηται ἐνδοθεν ὅ,τι μὴ δεῖ μὴτε τεκνοποιῶνται οἱ οἰκέται ἀνευ τῆς ἡμετέρας γνώμης (Ξεν., Οἰκ. 9. 2 κέ.). Ἐπομένως ὁ θάλαμος ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἀνδρῶνα ἦταν ἡ ἀνδρωνίτις, προσιτὴ καὶ ἀπὸ τὴν αὐλὴ μὲ τὴ λίθινη κλίμακα καὶ πιθανῶς ἀπὸ τὸν οἶκο διαμέσου τοῦ ἐξώστη. Κατὰ μῆκος τοῦ ὑπερώου ὑπῆρχε ξύλινος ἐξώστης, προέκταση τοῦ ξύλινου ἐξώστη στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ οἴκου (εἰκ. 10), στηριζόμενος πάνω στοὺς τρεῖς στύλους τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία ἴσως γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι στενὴ (0.95 μ.) σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες τρεῖς στοές (εἰκ. 7). Οἱ δύο αὐτοὶ θάλαμοι θυμίζουν τοὺς θαλάμους τῶν ὁμηρικῶν ἀνακτόρων, ὅπως τὸ θάλαμο τῆς Πηνελόπης στὸν ἄνω ὄροφο, ποὺ ἐπικοινωνοῦσε ἀπὸ τὸ μέγαρο μὲ τὴν πλευρικὴ θύρα (τ 53), τὴν ὀρσοθύρη, καὶ μὲ κλίμακα μὲ τὸ θάλαμο, ὅπου φυλαγόταν τὸ τόξο τοῦ Ὀδυσσεᾶ (φ 8)⁶¹, ὅπως ἀκριβῶς ὁ οἶκος τοῦ σπιτιοῦ 1 ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν ξύλινη κλίμακα μὲ τὸ γυναικωνίτη πάνω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη.

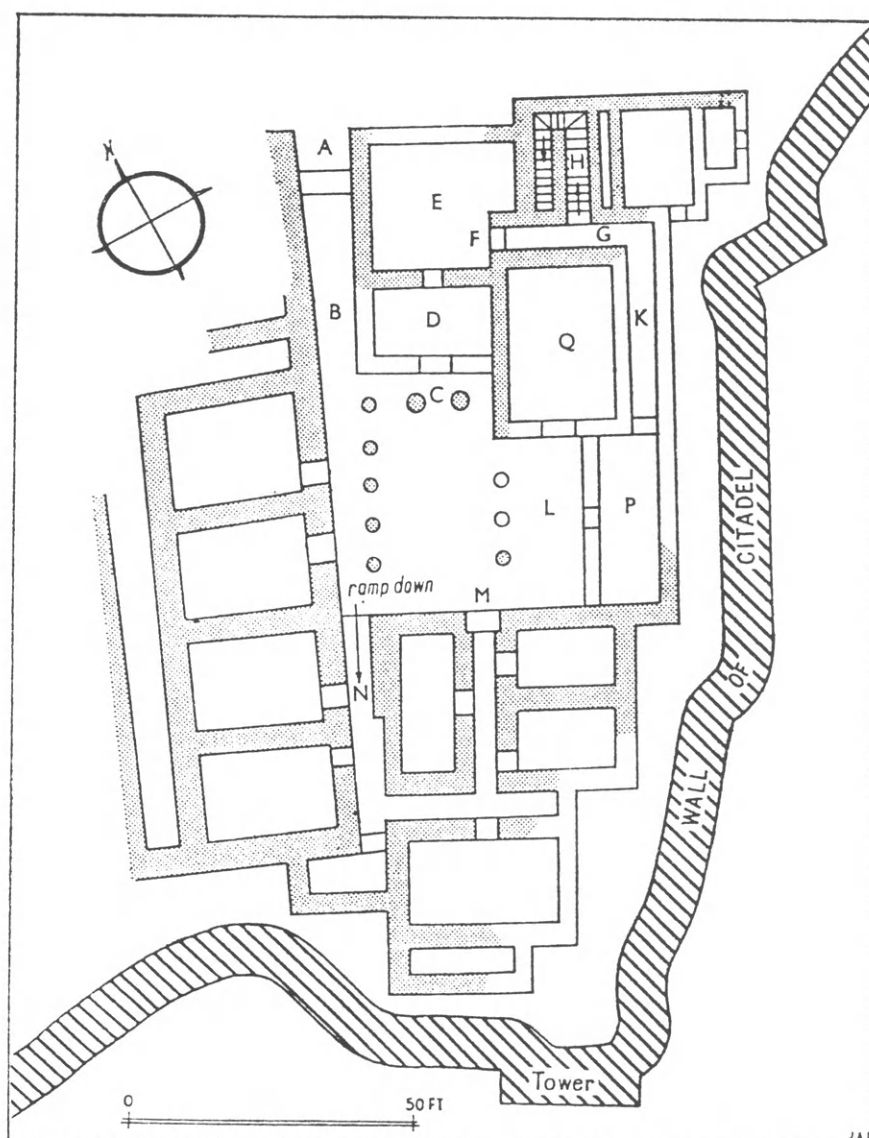
Ἀναφερθήκαμε ἐπανειλημμένα στὸ ὁμηρικὸ σπίτι καὶ στὶς ἀντιστοιχίες ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ στὸ σπίτι 1 τοῦ Ὀρράου. Ὁ Ὅμηρος μᾶς δίνει χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ὀδυσσεᾶ στὴν Ἰθάκη, τοῦ Μενελάου στὴ Σπάρτη καὶ τοῦ Νέστορα στὴν Πύλο. Ἀλλὰ γιὰ τὰ ἰδιωτικὰ σπίτια δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία. Τὸ πλησιέστερο παράδειγμα γιὰ σύγκριση εἶναι τὸ ἀρχοντικὸ σπίτι, ποὺ βρέθηκε πίσω ἀπὸ τὸν νοτιοανατολικὸ πύργο τῶν Μυκηνῶν, γνωστὸ ὡς «Οἰκία τῶν Κιόνων», ἐπειδὴ ἡ αὐλὴ ἔχει πολλοὺς κίονες (εἰκ. 11)⁶². Ἡ εἴσοδος Α στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σπιτιοῦ ὁδηγεῖ στὴν αὐλὴ. Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς αὐλῆς βρίσκεται ἡ αἴθουσα C, ἓνα

61. A. J. WACE, FR. H. STUBBINGS ὁ.π. 492-93.

62. Ὁ.π. 489 κέ.

Εἰκ. 10. Ὀρραον. Ἀναπαράσταση τοῦ οἴκου τοῦ σπιτιοῦ 1.

Εἰκ. 11. Μυκῆνες. Σχέδιο τῆς «Οἰκίας τῶν Κιόνων».

πρόθυρο με δύο κίονες, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὸν πρόδομο D καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ ὑψηλόστεγο μέγαρο E με τὴν ἐστία, ποὺ εἶναι ὅμως πολὺ καταστραμμένο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ μεγάρου, μιὰ μικρὴ πλευρική θύρα, ἡ ὀρσοθύρη F, ὁδηγοῦσε διαμέσου τοῦ διαδρόμου (λαύρης) G καὶ τῆς κλίμακας H στὸ ὑπερῶο-θάλαμο καὶ διαμέσου τῶν διαδρόμων G-K κατέληγε στὴν αὐλή, ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἔτσι καὶ στὸ σπίτι τοῦ Ὀρράου ἀπὸ τὴν αὐλή φτάνει κανεὶς στὸν πρόδομο α' καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ δῶμα d με τὴν ἐστία. Δύο πλευρικές θύρες ὁδηγοῦσαν διαμέσου τῶν ἰσογείων χώρων b-c καὶ e στὴν αὐλή καὶ διαμέσου τῆς ξύλινης κλίμακας τοῦ οἴκου d στοὺς ἀνώγειους χώρους τοῦ e καὶ τοῦ h, ὅπου οἱ δύο θάλαμοι, ἡ γυναικωνίτις καὶ ἡ ἀνδρωνίτις. Ἔτσι, στὴ σκεπή τῆς μνη-

στηροφονίας (Ὁδ. χ 126-38) ὁ Ὀδυσσεύς παραγγέλλει στὸν Εὐμαῖο νὰ φυλάξει τὴν *λαύρην*, τὸ διάδρομο τοῦ μεγάρου, ἀπὸ ὅπου οἱ μνηστῆρες καὶ ὁ βοσκὸς Μελάνθιος μποροῦσαν νὰ διαφύγουν καὶ νὰ εἰδοποιήσουν τοὺς φίλους τους ἔξω γιὰ νὰ ἔρθουν σὲ βοήθεια, ἐνῶ ὁ Ὀδυσσεύς κάλυπτε τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ μεγάρου (εἰκ. 10)⁶³.

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐξηγήσουμε ποῦ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ στενὴ σχέση τοῦ ὀμηρικοῦ μεγάρου μὲ τὰ σπίτια τοῦ Ὀρράου καὶ τῆς Κασσώπης. Ἴσως ὀφείλεται στὴν κοινὴ καταγωγὴ τοῦ μεγάρου ἀπὸ τὸ μεσοελλαδικὸ πρότυπο ἢ στὸ μυκηναϊκὸ ἀποικισμὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἡπείρου κατὰ τὸ 140-130 αἰ. ἀπὸ ἀποίκους τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἢ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται ἀκόμη στὸν ἀποικισμὸ τοῦ 8ου καὶ 7ου αἰῶνα ἀπὸ τοὺς Ἡλείους καὶ τοὺς Κορινθίους. Ἡ διατήρηση τοῦ τύπου μέχρι τὸν 4ο π.Χ. αἰ. σὲ μιὰ περιοχὴ ἀπομονωμένη καὶ ὀρεινὴ, ὅπως ἡ Ἡπειρος, ποὺ ἦταν προσαρμοσμένος στὶς κλιματικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς, δὲν εἶναι σπάνιο φαινόμενο. Τὴ συντηρητικότητά αὐτὴ τὴ διαπιστώνουμε στὴ χειροποίητη κεραμεικὴ τῆς Ἡπείρου ποὺ ἐπιβιώνει ὡς τὸ τέλος τοῦ 5ου-ἀρχὲς 4ου αἰῶνα, σὲ λατρευτικοὺς τύπους τῆς Δωδώνης, στὸν τύπο τοῦ ναοῦ ποὺ ἔχει τὴ μορφή τοῦ ἀπλοῦ μεγάρου κ.ά. Τὴ συντηρητικότητά τῶν ἡπειρωτικῶν φύλων ὑπογραμμίζει, νομίζω, καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο παράδειγμα ἡ νεότερη παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ποὺ φαίνεται νὰ συνεχίζει παλαιότερους τύπους, ὅπως ὁ τρόπος καθαρισμοῦ τῶν ἀποχωρητηρίων, ποὺ εὐνοοῦσε ἡ μεγάλη ἐτήσια βροχόπτωση καὶ ἡ διατήρηση τῶν ἀποχετευτικῶν διαδρόμων στὰ παραδοσιακὰ χωριά τῆς Πίνδου⁶⁴, τὸ πρόθυρο μὲ τὸ προστέγασμα καὶ ἰδίως ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μυχοῦ στὸ βάθος τοῦ οἴκου, ὅπου διανυκτέρευε τὸ ζεῦγος τῆς οἰκογένειας, ποὺ διαπιστώνεται στὸ Ὀρραον καὶ τὴν Κασσώπη.

Στὰ παραδοσιακὰ σπίτια τοῦ Ζαγοριοῦ, στὸ καθιστικὸ ἢ χειμωνιάτικο δωμάτιο, ποὺ εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ τζάκι, ἐνίοτε ἀπαντᾷ στὸ βάθος ἓνας μικρότερος χώρος μὲ τζάκι ἐπίσης, ὅπου διανυκτέρευε τὸ ζεῦγος τῆς οἰκογένειας (εἰκ. 12 Α-Β).

Ὅμως πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο, εἶχε στὸ μέσον μιὰ μεγάλη κυκλικὴ ἐστία καὶ γύρω-γύρω τέσσερις κίονες ποὺ στήριζαν τὴν εἰδικὴ κατασκευὴ τῆς στέγης μὲ τὴν *κάπνην*, ἀπ' ὅπου ἔφευγε ὁ καπνός, ἐνῶ στὸ σπῖτι τοῦ Ἀμμότοπου καὶ ἀσφαλῶς καὶ τῆς Κασσώπης δὲν ὑπάρχουν τὰ στοιχεῖα αὐτά. Ὁ καπνὸς ἔφευγε ἀπὸ τὸν ὑψηλόστεγο οἶκο ποὺ δὲν εἶχε ὀροφή, ὅπως μέχρι σήμερα σὲ ἀγροτικὰ σπίτια καὶ στὸν κτηνοτροφικὸ οἰκισμὸ τῆς Βίτσας τοῦ 5ου-4ου π.Χ. αἰ.⁶⁵ Ἐπιπλέον λείπει ἡ λαύρα, οἱ στενοὶ διάδρομοι, ποὺ περιέβαλλαν τὸ μέγαρο καὶ ἀποτελοῦσαν χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου.

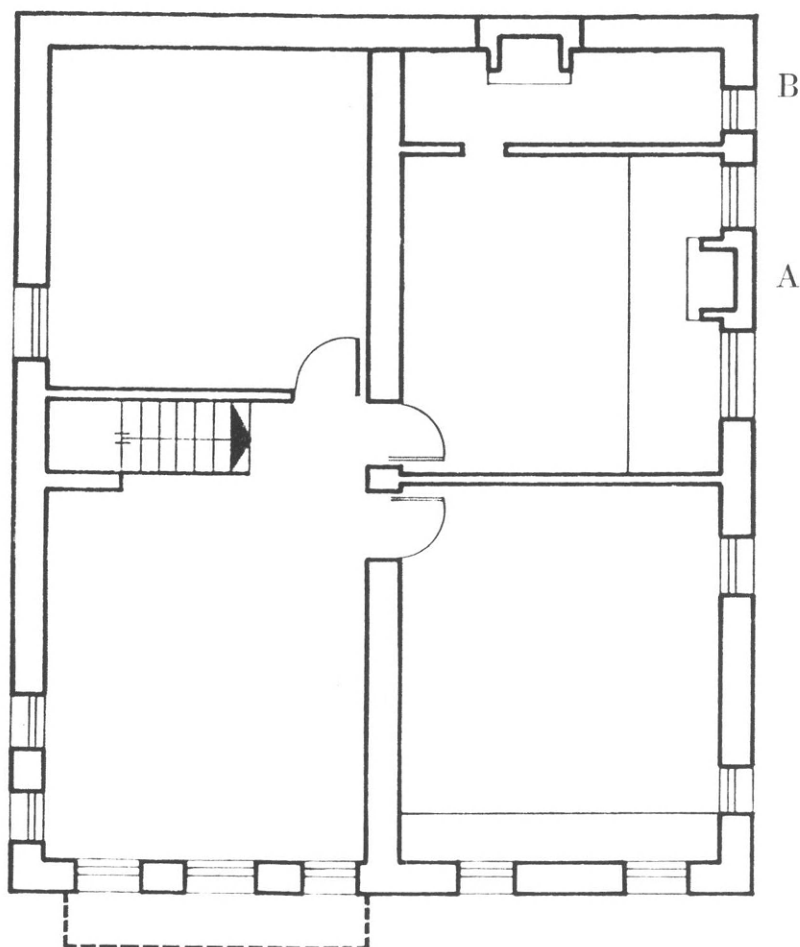
Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ σπίτια τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων εἶναι περιορισμένες καὶ στὴν Ἡπειρο ἀνύπαρκτες. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι τὸ σπῖτι τοῦ Ὀρράου διατηρεῖ πολλὰ ὀμηρι-

63. A. J. WACE, FR. STUBBINGS *ὁ.π.* 491, 493-94.

64. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 17, πίν. 20.

65. ΑΔ 27, 1972, Χρον., 446, σχέδ. 2 Β, Γ, Δ, πίν. 378α, μὲ πλακόστρωτο δάπεδο καὶ ἐστία καὶ βορειότερα τὸ κτίσμα Ζ, S. I. DAKARIS, *Palast und Hütte* (1982)

357, εἰκ. 1-2, ἀρ. 8, 9, 15-17, 19, 22, 24. Ι. ΒΟΚΟΤΟ-ΠΟΥΛΟΥ, Βίτσα. Τὰ νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσσικῆς κώμης, (Ἀθήνα 1986) τ. Γ', πίν. Ι, Α-Ζ. ΠΑΕ 1977, 145, εἰκ. 2Γ'-Γ''. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη (1989) 43 κέ.

ΚΑΤΟΨΗ ΟΡΟΦΟΥ

Εἰκ. 12. Κάτοψη ὀρόφου παραδοσιακοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ζαγοριοῦ (Ἐλάτη): Α = καθιστικό με τζάκι, Β = «μυχός» με τζάκι (σχέδ. Σπύρου Πανταζῆ).

κά στοιχεῖα καὶ ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ μεγάρου μετὸν πρόδομο, τὴν αἴθουσα στὴν πρόσοψη καὶ τὸν οἶκο μετὴ μεγάλη τετράγωνη ἐστία στὸ βάθος, ἦταν σὲ χρῆση στὴν Ἡπειρο κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ ἀργότερα, καὶ ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἦταν γνωστὸς στὸν κόσμον τῶν ὁμηρικῶν χρόνων καὶ στὸν ποιητὴ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.⁶⁶

Στὸν πίνακα ποὺ παραθέτουμε σημειώνονται τὸ ὠφέλιμο ἐμβαδὸν καθενὸς χώρου χωριστὰ καὶ ἡ σχέση του πρὸς τὸ σύνολο τοῦ ὠφέλιμου χώρου, ποὺ ὑπολογίζεται σὲ 220 μ.²

66. H. DRERUP, *Archaeol. Homeric* 129.

Χῶροι	Διαστάσεις	Ἐμβαδὸν μ. ²	%
g	5.20 × 3.30	17.16	7.72
i	7.00 × 5.30	37.10	16.70
h	7.00 × 3.00	21.00	9.45
f	5.50 × 4.60	25.30	11.39
a	2.60 × 3.50	9.10	4.10
a'	2.60 × 4.60	11.96	5.38
d	7.30 × 6.30	45.99	20.71
e	9.00 × 4.50	40.50	18.23
c	3.50 × 2.00	7.00	3.15
b	3.50 × 2.00	7.00	3.15
		222.11	99.98

Ἀπὸ τὸν πίνακα προκύπτει ὅτι τῇ μεγαλύτερῃ ἔκτασιν κατέχει ἡ αὐλὴ i-g, ἴση πρὸς 54.40 μ.², ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ 24.70% ἢ τὸ 1/4 τοῦ συνολικοῦ ὠφελίμου χώρου. Ἄν ὅμως στὸ χῶρο αὐτὸ συνυπολογίσουμε καὶ τὸν στῳικὸ πρόδρομο α', ἴσο πρὸς 12 μ.², τότε ἡ αὐλὴ ἀντιπροσωπεύει τὸ 30%. Ἀκολουθοῦν ὁ οἶκος d, μὲ ἔμβαδὸν 46 μ.², ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ 20.7% ἢ τὸ 1/5 τοῦ συνολικοῦ χώρου, ἡ ἀποθήκη - σταῦλος - ἀποχωρητήριο e, μὲ ἔμβαδὸν 40.50 μ.² ἢ τὸ 18%, ὁ ἀνδρῶν f μὲ ἔμβαδὸν 25.30 μ.² ἢ τὸ 11.4%, τὸ μαγειρεῖο ἢ ὀπτάνιον h μὲ 21 μ.², ἢ τὸ 9.5%, καὶ οἱ τρεῖς βοηθητικοὶ χῶροι a, b, c μὲ 23 μ.², τὸ 10.40%.

Οἱ ἀναπαραστάσεις τῶν σπιτιῶν τῆς Κασσώπης ἀπὸ τοὺς Hoepfner-Schwandner περιορίζουν τὸ χῶρο τῆς αὐλῆς σὲ 20-25 μ.², δηλαδὴ στὸ 1/8 περίπου τοῦ ὠφελίμου χώρου, διότι αὐξάνουν τὸ χῶρο τοῦ οἴκου σὲ βάρος τῆς αὐλῆς, ὁ ὅποιος κατὰ κανόνα βρίσκεται στὴ μεσαία ζώνη τοῦ σπιτιοῦ καὶ κατέχει περίπου τὰ 2/3 τῆς ζώνης⁶⁷. Ὅμως μιὰ τέτοια ἀνάπτυξη τοῦ οἴκου σὲ βάρος τῆς αὐλῆς δὲν βεβαιώνεται στὸ σπίτι 1 καί, νομίζω, οὔτε στὸ σπίτι 3, ποὺ ἐπικαλοῦνται οἱ δύο συνεργάτες μου⁶⁸. Στὶς ἀναπαραστάσεις αὐτὲς ἀντιτίθεται ἡ ἀρχαία γραπτὴ παράδοση τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἡ ὁποία συνιστᾷ ἡ κατοικία νὰ εἶναι ἔτσι κατασκευασμένη, ὥστε νὰ κάνει ἡδίστην καὶ χρησιμωτάτην τὴν διαμονή, δηλαδὴ νὰ εἶναι ἡ οἰκία ψυχρεὴ τὸ θέρος καὶ ἀλεεινὴ (προσῆλια) τὸ χειμῶνα καὶ πρὸς εὐημερίαν δὲ καὶ πρὸς ὑγιειάν δεῖ εἶναι εὐπνοὺν μὲν τοῦ θέρους, εὐήλιον δὲ τοῦ χειμῶνος. Εὐχάριστη λοιπὸν πρέπει νὰ εἶναι ἡ κατοικία καὶ λειτουργικὰ εὐχρηστη (χρησιμωτάτη). Εὐήλια, εὐάερη, δροσερὴ καὶ εὐχρηστη, προστατευμένη ἀπὸ τὸ βοριά, προσανατολισμένη πρὸς Νότο, εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα ποὺ πρέπει νὰ ἐκπληρῶναι τὸ σπίτι τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἡ σχετικὰ εὐρύχωρη αὐλὴ εἶναι στοιχεῖο ἀναγκαῖο τοῦ σπι-

67. Stadt und Haus (1986) 108 κέ. εἰκ. 104-106, 110, 119.

68. Στὸ σπίτι Κασσώπης 1 δὲν βεβαιώθηκε διαχωριστικὸς τοῖχος μεταξὺ αὐλῆς καὶ οἴκου (ΠΑΕ 1977, 145, εἰκ. 2) καὶ τοῦτο συζητήθηκε ἐπὶ τόπου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ μὲ τὸν Hoepfner, χωρὶς νὰ ὑπάρξει ἐκ μέρους τοῦ ἀντίρρησης. Πρόκειται γιὰ λιθορριπὴ (γέμισμα) γιὰ τὴν ἰσο-

πέδωση τῆς αὐλῆς, διότι ψηλότερα, στὸ δάπεδο, διαπιστώθηκε στρώση λατύπης ἀπὸ τὴ λάξευση τῶν δύο πλευρικῶν τοίχων. Περισσότερο ἀμφίβολη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ σπιτιοῦ 3, ἐξαιτίας τῶν πολλῶν μεταβολῶν ποὺ ἔγιναν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ (ΠΑΕ 1978, 101, εἰκ. 2).

τιοῦ. Ἡ πολεοδομικὴ ἀντίληψη τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., πού ἀπηχεῖ ἀπόψεις τῆς ἱπποδάμειας πολεοδομίας τοῦ 5ου αἰ. ('Αριστλ., Πολιτ. 1330a), λαμβάνει ὑπόψη τῆ φυσικῆ καὶ τεχνητῆ ἄμυνα τοῦ χώρου, τὴν ὕδρευση μὲ φυσικὲς πηγές ἢ δεξαμενές, τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τοὺς χώρους ἐργασίας καὶ τὴν ὑγεία, δηλαδὴ τὴν προσαρμογὴ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τοῦ σπιτιοῦ στὶς οἰκονομικὲς καὶ κλιματικὲς συνθῆκες. Προβλέπει τέλος τὴν ὑπαρξὴ λουτρῶνος καὶ ἀποχωρητηρίου γιὰ κάθε σπίτι καὶ ἓνα ἄρτιο ἀποχετευτικὸ σύστημα.

Τὸ σπίτι 1 τοῦ Ὀρράου ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν τύπο τοῦ ἀρχαίου ἡπειρωτικοῦ σπιτιοῦ, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Κασσώπης καὶ τῆς Ἀμβρακίας. Οἱ χώροι τοῦ σπιτιοῦ εἶναι διαταγμένοι σὲ τρεῖς ζώνες, μὲ τὴν κεντρικὴ περισσότερο ἀναπτυγμένη σὲ βάρος τῆς ζώνης μὲ τοὺς δύο βοηθητικούς χώρους b-c, μὲ αὐλὴ καὶ στεγασμένο ἢ ἄστεγο προαύλιο, καὶ στὸ βάθος τὸν οἶκο μὲ τὴν ἐστία. Ὁ οἶκος εἶναι ὑψηλόστεγος, χωρὶς ὀροφὴ ἢ ὑπερῶο γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνὸς τῆς ἐστίας. Ἐνίοτε ὁ οἶκος, ὅπου διημέρευε ἡ οἰκογένεια, ἔχει ἓναν πρόδομο γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ τὸν ἄνεμο καὶ βλέπει πρὸς τὴν αὐλὴ πού ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ δρόμο. Ἡ ἐξώθυρα συχνὰ προστατεύεται μὲ πρόθυρο. Στὴν αὐλὴ βρίσκονται ὁ ἀνδρῶν καὶ ἡ ἀποθήκη-σταῦλος ἢ ἐνδεχομένως τὸ μαγειρεῖον, ἀποχωρισμένα ἀπὸ τὸν οἶκο καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς οἰκογένειας. Ἄνω ὀροφος ὑπάρχει σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς πλεονεκτικῆς πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὸν καλῦτερο προσανατολισμό, ὅπου βρίσκονται οἱ θάλαμοι, ἢ ἀνδρωνῖτις ἢ ἡ γυναικωνῖτις, καὶ ἐνδεχομένως ὁ ἰστέων. Ἄνω ὀροφος ὑπάρχει ἐνίοτε καὶ στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ οἴκου.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀπαντοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς καὶ στὴν Κασσώπη, μὲ μερικὲς παραλλαγές πού ὀφείλονται κυρίως στὸ προηγμένο πολεοδομικὸ σχέδιο μὲ τὸ τελειότερο ἀποχετευτικὸ σύστημα, πιθανὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ Κασσώπη χτίστηκε μετὰ τὸ Ὀρραον. Χάρη στὸ σύστημα αὐτὸ ὁ κοπρῶν βρίσκεται κατὰ κανόνα στὸ λουτρόνα πού ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἀποχετευτικὸ διάδρομο, τὴν περίστασιν ἢ λαύραν, ἡ ὁποία χωρίζει τὶς οἰκοδομικὲς νησίδες σὲ δύο σειρές σπιτιῶν (εἰκ. 3). Ὑπάρχουν στοιχεῖα πού μαρτυροῦν ὅτι οἱ ἀποχετευτικοὶ διάδρομοι ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ καλυμμένο ὑπόνομο γιὰ νὰ ἀποχετεύονται τὰ δύσοσμα ἀπόβλητα τῶν λουτρῶνων-ἀποχωρητηρίων (εἰκ. 9).

Τρία ἐπομένως εἶναι τὰ κύρια συστατικὰ τοῦ ἡπειρωτικοῦ σπιτιοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὁ ὑψηλόστεγος οἶκος μὲ τὴν ἐστία, ἡ αὐλὴ καὶ στὸ ὑπερῶο οἱ θάλαμοι. Τὴν ἴδια τριμερὴ διαίρεση εἶχε καὶ τὸ σπίτι τοῦ Πάρη στὴν Τροία, οἷ οἱ ἐποίησαν θάλαμον καὶ δῶμα καὶ αὐλήν ('Ιλ. Ζ 316)⁶⁹. Ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. φαίνεται ὅτι στὰ πλουσιότερα σπίτια υἱοθετεῖται ἡ σύνθετη μορφή τῆς αὐλῆς μὲ τὸ περιστύλιο⁷⁰.

69. A. J. WACE, FR. H. STUBBINGS, A Companion 490. H. DRERUP, Archaeol. Homeric 130.

70. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 43. ΠΑΕ 1978, 104-105. Τὸ μόνον σπίτι μὲ περιστύλη αὐλὴ πού διαπιστώθηκε ὡς τώρα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀμβρακίας, στὸ οἰκόπεδο Μπανταλούκα χρονολογεῖται στὴ μέση ἐλληνιστι-

κὴ περίοδο, στὸν 3ο-2ο π.Χ. αἰ., ΑΔ 34, 1979, Χρον., 244-45, σχέδ. Β. Τὰ μέχρι τώρα δεδομένα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ εὐρύχωρη περιστύλη αὐλὴ ἀπαντᾷ στὰ δημόσια οἰκοδομήματα τῆς Κασσώπης (καταγώγιμο, πρωτανεῖο) περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Ἡ διάρθρωση τῶν χώρων μαρτυρεῖ κατασκευαστικὴ πείρα καὶ γνώση ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τὶς βιοκλιματικὲς συνθήκες τῆς περιοχῆς, ὅπως τὶς ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης (Οἶκον. 1345a), λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.: οἰκίαν δὲ πρὸς τὰ κτήματα ἀποβλέποντα κατασκευαστέον καὶ πρὸς ὑ γ ί ε ι α ν καὶ πρὸς εὐ η μ ε ρ ί α ν αὐτῶν.

Χρονολόγηση

Συχνὰ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγηση ἑνὸς ἀρχαίου σπιτιοῦ, διότι τὰ σπίτια δὲν ἔχουν συνήθως τὸν εἰδικὸ ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο καὶ ἡ κεράμωση τῆς στέγης δὲν φέρει διακόσμηση, στοιχεῖα ποὺ ἔχουν χρονολογικὴ ἀξία. Ἐπιπλέον οἱ ἐπιχώσεις εἶναι συχνὰ ταραγμένες ἀπὸ τὶς διαφορὲς μεταβολές τοῦ στὸ ἐσωτερικὸ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ σπιτιοῦ. Στὴν περίπτωση μάλιστα τῶν σπιτιῶν τοῦ Ὅρραου, ποὺ εἶναι χτισμένα στὴ ράχη τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑψώματος μὲ μεγάλες ἰσοδομικὲς λιθοπλινθίδες, χωρὶς συνδετικὸ πηλὸ ἢ μεταλλικοὺς συνδέσμους καὶ χωρὶς τὴ χρῆση ὠμῶν πλίνθων, οἱ ἐπιχώσεις εἶναι ἐλάχιστες. Τὸ μόνον δομικὸ ὕλικὸ ἐδῶ εἶναι οἱ λιθόπλινθοι καὶ τὸ κονίαμα γιὰ τὴν ἐπίχριση τῶν τοίχων, ποὺ προστάτευε τὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ ἀπὸ τὰ ζώφια τὰ ὁποῖα εἰσχωροῦν συνήθως ἀπὸ τοὺς ἀρμούς τῶν λιθαρῶν. Τὸ κονίαμα ἀποτελεῖται ἀπὸ παχὺ στρῶμα πηλοῦ ἀνάμεικτο μὲ κομμάτια κεραμιδιῶν χωρὶς ἀσβέστη, μιὰ μέθοδος σὲ χρῆση μέχρι σήμερα σχεδόν, γνωστὴ μὲ τὶς λέξεις ἀστράκωμα, ἀστρακῶνω, ἀστρακιά, ἀπὸ τὴ λέξη ὄστρακον (κεραμίδι).

Λεπτὲς ἐπιχώσεις, 0.10-0,30 μ., κάλυπταν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ καὶ σωροὶ ὀγκολίθων (πίν. 36α, 40β) μὲ ἐξαίρεση τὴν ἀποθήκη - σταῦλο ε στὴ δυτικὴ πτέρυγα, ποὺ βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ διατηροῦσε περισσότερες ἐπιχώσεις. Ἀλλὰ ὁ χώρος αὐτὸς ἐκβαθύνθηκε, ὅπως εἶδαμε, γιὰ νὰ εἶναι προσιτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ δρόμο, ὅταν ἀνοίχτηκε ἡ βοηθητικὴ ἐξώθυρα τοῦ σπιτιοῦ. Τὰ δάπεδα τῶν χώρων, ποὺ διατηροῦσαν κάποιες ἐπιχώσεις, ἐρευνήθηκαν μὲ τομές, οἱ ὁποῖες ἔδωσαν ὄστρακα ἐλληνιστικὰ καὶ λιγοστὰ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ., χωρὶς στρωματογραφικὴ ἀξία. Μὲ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ., ὡς χρόνον κατασκευῆς τοῦ σπιτιοῦ, συμφωνεῖ καὶ ἡ ἐπιμελημένη ἐργασία τῶν ἰσοδομικῶν τοίχων⁷¹.

Καλύτερα ὅμως ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἱστορία τοῦ σπιτιοῦ τὰ 51 νομίσματα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν. Τὰ περισσότερα νομίσματα εἶναι τοῦ 3ου καὶ 2ου π.Χ. αἰ.⁷²

71. Παρόμοιος εἶναι ὁ ἀρχαιότερος ἰσοδομικὸς περίβολος τοῦ γειτονικοῦ Βουχετίου, τὸν ὁποῖο χρονολογήσαμε μὲ λόγους ἱστορικοὺς στὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (Δωδώνη ΣΤ', 1977, 222-24) καὶ ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος τῆς ἱερᾶς οἰκίας τῆς Δωδώνης, ποὺ περιέκλειε τὴν ἱερὴ φηγὴ καὶ ἀντικατέστησε τὸν περίβολο τῶν τριπόδων στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ΑΕ 1959, 36-38. S. I. DAKARIS,

Archaeological Guide to Dodona (Athens 1971) 41-42, βλ. καὶ ἐλληνικὴ ἔκδοση (1986) 42-43.

72. Ἡ ἀναγνώριση τῶν νομισμάτων ὀφείλεται στὴ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, κυρία Οἰκονομίδου-Καραμεσίνη, ἡ ὁποία μελετᾷ τὰ νομίσματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς Κασσώπης καὶ Ὅρραου.

Ὅσο καὶ ἂν ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι περιορισμένος, εἶναι ἐνδεικτικὸς γιὰ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις τοῦ Ὀρράου μὲ τὶς ἄλλες πόλεις καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ σπιτιοῦ. Τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτὰ (26) εἶναι τῆς Ἀμβρακίας (περίπου 238-138 π.Χ.), ἓνα τοῦ βασιλέως Πύρρου (295-272 π.Χ.), ἑπτὰ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (233/2-168 π.Χ.), δύο τῆς Κέρκυρας (229-48 π.Χ.), ἓνα τοῦ Βουθρωτοῦ τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἓνα τῶν Ἀθηναίων (περίπου 30 π.Χ.), δύο χάλκινα ἀσσάρια τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. καὶ μερικὰ φθαρμένα καὶ ἀδιάγνωστα.

Ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα νομίσματα, συνολικὰ πέντε, τρία χάλκινα εἶναι τῆς Λευκάδας τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. ἢ τῆς Ἑλέας (περ. 360-340 π.Χ.)⁷³, ἓνας ἀσημένιος στατήρας τοῦ Ἀνακτορίου (350-300 π.Χ.) καὶ ἓνα χάλκινο τοῦ Ἀργούς Ἀμφιλοχικοῦ. Ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτά, τὰ πρὸ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ σπιτιοῦ εἶναι τὸ ἓνα τῆς Λευκάδας καὶ ὁ ἀργυρὸς στατήρας τοῦ Ἀνακτορίου, διότι βρέθηκαν στὰ θεμέλια τῆς τάφρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ h. Τὸ χάλκινο τῆς Λευκάδας (ἢ τῆς Ἑλέας) βρέθηκε στὸ βάθος τῆς τάφρου, κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν θεμελίων λίθων γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτησίν τους, ἐνῶ ὁ ἀργυρὸς στατήρας τοῦ Ἀνακτορίου βρέθηκε τὸ ἴδιον ἔτος (1981) στὰ χώματα ποὺ εἶχαν ἀπορριφθεῖ τὸ 1980 ἀπὸ τὴν ἴδια θεμέλια τάφρο, ὅπου βρέθηκε καὶ τὸ προηγούμενο χάλκινο νόμισμα. Ἐπίσης τὸ χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀργούς Ἀμφιλοχικοῦ (περ. 350-250 π.Χ.) βρέθηκε μέσα στὸ ἀποχετευτικὸ αὐλάκι τοῦ οἴκου d. Τὴ χρονολόγησιν τοῦ σπιτιοῦ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. στηρίζουν ἐπίσης μερικὰ ὄστρακα, κυρίως βάσεις ἀπὸ μελανόβαφα ἀγγεῖα (σκύφοι) μὲ καλὸ γάνωμα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.⁷⁴, ὅπως καὶ δύο κομμάτια πηλίνων στρωτῆρων κεραμίδων τοῦ κορινθιακοῦ τύπου, ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο h, τῶν ὁποίων ἡ τομὴ ἀπαντᾷ στὴν ἀρχαία κεράμωσιν τῆς Ἡπείρου στὸν προχωρημένο 4ο αἰῶνα ἢ στίς ἀρχές τοῦ 3ου. Τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ σπιτιοῦ στὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. βεβαιώνουν νεότερα ἀγγεῖα, κυρίως ἀρρετινὰ πινάκια καὶ μεγαρικά κύπελλα (bowls) μὲ γραμμικὴ διακόσμηση, ποὺ κατεβαίνουν ὡς τὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.⁷⁵, στὰ χρόνια δηλαδὴ τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Νικόπολης. Τὴν οἰκονομικὴ σπουδαιότητα τοῦ Ὀρράου μαρτυροῦν ὅχι μόνον ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος μὲ τὰ ἰσχυρὰ τείχη, ἀλλὰ καὶ τὰ δαπανηρὰ λιθόχτιστα σπίτια, ἐντυπωσιακὰ ἀπὸ ἄποψιν διατήρησιν καὶ ἐπιμέλειαν.

Ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτὰ προκύπτει ὅτι τὸ Ὀρραον εἶχε ἀναπτύξει οἰκονομικὲς σχέσεις ἰδίως μὲ τὴν Ἀμβρακίαν, πράγμα εὐλόγῳ λόγῳ τῆς γειτνίασιν μὲ τὴν Κέρκυραν, τὸ Βουθρωτό, τὴ Λευκάδα, τὸ Ἀνακτόριο, τὸ Θύρρειο, τὸ Ἀργὸς Ἀμφιλοχικόν, δηλαδὴ μὲ πόλεις ποὺ ἤκμαζαν στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους καὶ ἦταν προσιτὲς κυρίως ἀπὸ τὴ θάλασσα. Λεῖπουν τὰ νομίσματα τῆς Κασσώπης, ἡ ὁποία διατηροῦσε πυκνὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἀμβρακίαν καὶ μὲ τὶς παρὰλιν πόλεις τοῦ Ἰονίου⁷⁶. Τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶναι μᾶλ-

73. «Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε», σημειώνει ἡ Μ. Οἰκονομίδου, «ἐὰν τὰ δύο χάλκινα νομίσματα εἶναι Λευκάδος ἢ Ἑλέας, διότι δὲν διακρίνεται τὸ ἐθνικὸ τῆς πόλιν ἢ τοῦ φύλου».

74. Σύμφωνα μὲ τὴ γνωμάτευσιν τῆς Κ. Γραβάνη ποὺ

μελετᾷ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς Κασσώπης, νεκρομαντείου καὶ Ὀρράου.

75. Βλ. σημ. 74.

76. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 54 κέ. καὶ 59. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER, Haus und Stadt 134-36.

λον συμπτωματικό, διότι νομίσματα Κασσωπαίων εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα στὴν περιοχή τοῦ Ὅρραου, ὅπως ἓνα χάλκινο νόμισμα μετὰ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀφροδίτης πρὸς δεξιὰ στὴν ἀ΄ ὄψη καὶ περιστέρι ἰπτάμενο πρὸς ἀριστερὰ μέσα σὲ στεφάνι δάφνης στὴ β΄ ὄψη (περίπου 360-340 π.Χ.)⁷⁷. Ἐπίσης ἓνα θραῦσμα κεραμίδας ἀπὸ τὸ σπῖτι 1 μετὰ ὀρθογώνιο σφράγισμα διατηρεῖ τὰ τρία πρῶτα γράμματα τοῦ ἐθνικοῦ Κασ[ωπαίων] (πίν. 41β)⁷⁸. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης ἓνα θραῦσμα κεραμίδας ἀπὸ τὸ σπῖτι 1, μετὰ παράσταση βαϊτύλου πάνω σὲ ἀμφίκυκλο βάθρο καὶ τὰ δύο ἀρχικά γράμματα Μ-Ο τοῦ ἐθνικοῦ Μολοσσῶν (πίν. 41γ). Ὁ βαϊτύλος συνδέεται μετὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως καὶ ἀπαντᾷ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου καὶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. σὲ ἀργυρὰ νομίσματα τῆς Ἀμβρακίας, σὲ χάλκινα τοῦ 5ου τῆς Ἀπολλωνίας, ὅπως καὶ σὲ χάλκινα νομίσματα τῆς Ἀμβρακίας (περ. 238-168 π.Χ.), τῆς Ἀπολλωνίας (229-100 π.Χ.), τοῦ Ὠρικοῦ (238-168 π.Χ.), τῆς Ἀμαντίας (2ος π.Χ. αἰ.). Λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως βεβαιώνεται ἐπίσης στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Νικόπολη⁷⁹. Σὲ αὐτὴ, τὴν τόσο διαδεδομένη στὴν Ἡπειρο λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως, πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε τώρα καὶ τὸ Ὅρραον. Παράμενει ὥστόσο ἀμφίβολο κατὰ πόσο ἡ λατρεία αὐτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως ποὺ συνδέεται μετὰ τὸν βαϊτύλο, ὀφείλεται στὴν Ἀμβρακία, ἀποικία τῆς Κορίνθου, ἢ πρόκειται γιὰ τοπικὴ ἡπειρωτικὴ λατρεία ποὺ ἀργότερα συνδέθηκε μετὰ τὸν Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος στὴν Ἀμβρακία λατρεύεται ὡς Ἀγυιεύς, Πύθιος καὶ Σωτήρ⁸⁰. Βεβαιώνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ εὑρημα αὐτὸ ὅτι τὸ Ὅρραον καὶ ἡ διάβαση τῶν Πέντε Πηγαδιῶν-Ἀμβρακικοῦ ὑπαγόταν πραγματικὰ στοὺς Μολοσσούς, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἤλεγχαν τὴ μετὰ τῆς ἀρχαίας κοίτης τοῦ Ἀράχθου καὶ τοῦ Ἀφάτας (Λούρου) ζώνη 40 σταδίων, στὴν βόρειες ἀκτὲς τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ὅπου τὸ ἐπίνειο τῆς Ἀμβρακίας, Ἀμβρακος, τὸ σημερινὸ Φειδόκαστρο (εἰκ. 1).

Αὐτὴ τὴ σημαντικὴ διάβαση, ποὺ συνέδεε τὴ μεσογειακὴ Μολοσσία μετὰ τὴ θάλασσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ, τὴ στερήθηκαν οἱ Μολοσσοὶ δύο αἰῶνες ἀργότερα, μετὰ τὴν ὑποδούλωση τῆς Ἡπείρου στοὺς Ρωμαίους. Οἱ κατακτητές, θέλοντας νὰ ἐξαφανίσουν τὸν κύριο ἀντίπαλο, ὁ ὁποῖος εἶχε διεκδικήσει μετὰ τοὺς ὑψηλοὺς γενεαλογικοὺς του τίτλους τὴν

77. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὸν ἀρχαῖο οἰκισμό (20. 4.69) συνέλεξα ἀπὸ συλημένο τάφο, δυτικὰ τοῦ περιβόλου (εἰκ. 2), μελανόβαφα ὄστρακα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἓνα λίθινο καὶ ἓνα πήλινο «φυλαχτὸ» μετὰ ὀπὴ ἀνάρτησης (pendant) καὶ τὸ χάλκινο νόμισμα Κασσωπαίων. Ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο προέρχεται ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Σωσάνδρου τῶν προχωρημένων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ΑΔ 1969, Χρον., 248-49.

78. Ὁμοιο μονογράφημα ΚΑΣ (= Κασσωπαίων) ἀπαντᾷ σὲ χάλκινο σταθμὸν ἀπὸ τὸ σπῖτι 14 τῆς Κασσώπης (Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη 47, πίν. 17α. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER ὁ.π. 96, εἰκ. 88), ὅπου καὶ χάλκινη ψῆφος μετὰ τὸ ἴδιο μονογράφημα, ποὺ σημαίνει Κασσωπαίων καὶ ὄχι Κασσώπης, ὅπως HOEPFNER, SCHWANDNER ὁ.π. 97, εἰκ. 87-88.

79. M. NILSSON, GrRel I² (1955) 203, 544, 562,

πίν. 34, 4. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως στὴν Ἡπειρο, Χρ. ΣΟΥΛΗ-ΤΖΟΥΒΑΡΑ, Δωδώνη II', 1984, 427-41, τῆς Ἰδίας, Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Ἰωάννινα 1986, 177-78.

80. Σύμφωνα μετὰ τὸν Διευχίδα, ἱστορικὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Ἀρποκρατίων, στὴ λ. Ἀγυιάς) ὁ κωνοειδὴς κίων τοῦ Ἀγυιέως, ἴδιον εἶναι Ἀγυιέων. Ἡ λατρεία τοῦ πραγματικὰ ἀπαντᾷ πολὺ συχνότερα στὴ ΒΔ. Ἑλλάδα καὶ στὴν Πελοπόννησο, παρ' ὅσο στὴ λοιπὴ, μὴ δωρικὴ Ἑλλάδα, ὅπως ἡ Ἀθήνα. Τώρα πληροφοροῦμαστε ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ, ποὺ συνδέεται μετὰ τὸν βαϊτύλο, δὲν ἦταν ἀγνωστὴ καὶ στὴ Μολοσσία (Ὅρραον). Γιὰ τὴ λατρεία αὐτὴ, ποὺ ὀφείλεται κυρίως σὲ κορίνθιους ἀποίκους, Χρ. ΣΟΥΛΗ-ΤΖΟΥΒΑΡΑ, ὁ.π. 427 κέ. καὶ 441.

Zerstörung erlebt hat»⁸⁵. Ἀσφαλῶς, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ., δὲν ἐξαφανίστηκε ἡ ζωὴ στὴν Ἡπειρο οὔτε στὴν Κασσώπη. Ὑπάρχουν ὅμως ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ποὺ βεβαιώνουν τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς.

Στὴν Κασσώπη ἀπὸ τὸ 1.512 νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές 1977-83, ἓνα ἐλάχιστο ποσοστό, ποὺ δὲν ὑπερβαίνει τὴ μία δεκάδα, ἀνήκει στὸν 1ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ τὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ (233/2-168 π.Χ.) ἀντιπροσωπεύουν τὸ 34.99% τοῦ συνόλου τῶν νομισμάτων, τὰ νομίσματα τῆς Ἀμβρακίας τὸ 21.72%, καὶ τὰ νομίσματα τῶν Κασσωπαίων τῆς πρώτης περιόδου (c. 360-340 π.Χ.) εἶναι σχεδὸν διπλάσια τῆς δεύτερης⁸⁶. Ἀνάλογη εἰκόνα παρουσιάζει καὶ ἡ κεραμεικὴ τῆς Κασσώπης τῶν χρόνων τοῦ Κοινοῦ, σὲ σχέση μετὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 167 π.Χ. καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα⁸⁷.

Στὸ σπίτι τοῦ Ὀρράου δὲν διαπιστώθηκαν ἔγνη καταστροφῆς, ἴσως ἐπειδὴ τὰ σπίτια καθαρίζονται συνήθως ἀπὸ τὰ ἐρείπια, ὅταν ἐπισκευάζονται. Ἀλλὰ, ὅταν τὰ ἰσχυρὰ τεῖχη τοῦ Ὀρράου εἶναι ἰσοπεδωμένα, ἐνῶ οἱ λεπτοὶ τοῖχοι σπιτιῶν διατηροῦνται τόσο καλὰ, εἶναι φανερό ὅτι ἡ καταστροφὴ τῶν τειχῶν εἶναι ἔργο ἀνθρώπων καὶ ὄχι τοῦ χρόνου⁸⁸.

Τὸ νεκρομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντα, ὅπου διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές ζωὴ εἴκοσι αἰῶνων περίπου, καταστρέφεται ὁλοσχερῶς τὸν 2ο π.Χ. αἰ. ἀπὸ φωτιά καὶ ἐγκαταλείπεται ὀριστικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐλή, ὅπου βρίσκουν καταφύγιο ἄνθρωποι⁸⁹. Ἡ πυρπόληση ἀσβεστοποίησε ὁλόκληρες ἐπιφάνειες τοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ καὶ προκάλεσε τὴν τήξη ὀπτοπλίνθων τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ στὴ Δωδώνη κατὰ τὸν 2ο π.Χ. αἰ. Ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά στὸ τέλος τῆς περιόδου τοῦ Κοινοῦ (233/2-168 π.Χ.) βεβαιώθηκε στὸ θέατρο καὶ ἰδίως στὸ βουλευτήριον καὶ τὸ πρυτανεῖο⁹⁰.

Ὅταν οἱ καταστροφὲς αὐτὲς συμβαίνουν στοὺς ἴδιους περίπου χρόνους σὲ τέσσερις χώρους τῆς Ἡπείρου, ποὺ ἐρευνήσαμε ἀνασκαφικὰ ἐπὶ 5 ἕως 20 χρόνια⁹¹, καὶ μετὰ τὴν

85. Haus und Stadt 78, 280 (σημ. 150).

86. W. HOEPFNER, E. L. SCHWANDNER ὁ.π. 134-136 (M. OIKONOMIDOU-KARAMESINI).

87. Ὀ.π. (σημ. 86) 126, 132 (K. GRAVANI).

88. Βλ. καὶ N. G. L. HAMMOND, Epirus 156. Δωδώνη Ε', 1976, 433.

89. Ὀ.π. N. G. L. HAMMOND ὁ.π. 687-88, σημειώνει ὅτι τὸ νεκρομαντεῖο ἐξακολούθησε νὰ «προσελκύει ἐπισκέπτες» στοὺς ὑστεροελληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους. Δὲν πρόκειται γιὰ ἐπισκέπτες, διότι τὸ ἱερό, καταχωσμένο μέσα στὰ ἐρείπιά του, ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ὀριστικά, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους ποὺ βρῆκαν καταφύγιο κοντὰ στὸ δυτικὸ περίβολο τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ. Τὸ Ἔργον 1963, 62. ΠΑΕ 1963, 92. S. I. DAKARIS, Cassopaia 168-69 καὶ σημ. 202.

90. Ἡ χρονολόγησις τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀπὸ πυρπόλησις βασίζεται στὰ ἀνθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτήρων (Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἡγεμό-

νες καὶ κορυφαῖες κεραμίδες μετὰ διακόσμηση (διδ. διατριβή, Ἰωάννινα 1986) 211 κέ., 224 κέ., πίν. 20γ-23), στὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ, μετὰ τὶς ομάδες νομισμάτων VII καὶ VIII, ποὺ θεωροῦνται οἱ τελευταῖες κοπὲς τοῦ Κοινοῦ, P. FRANKE, Die antiken Münzen (1961) 149-50.

91. Ἡ ἴδια κατάστασις παρουσιάζεται καὶ στὸ ἀνασκαπτόμενον δυτικὸν τμήμα τῆς Ἀμβρακίας. Οἱ ἀνασκαφὲς ἔφεραν στὸ φῶς ἐρείπια τριῶν περιόδων τοῦ 5ου-4ου π.Χ. αἰ., τῆς ἐλληνιστικῆς τοῦ 3ου-ἀρχῶν 2ου καὶ τῆς ὑστεροελληνιστικῆς τοῦ 2ου-1ου π.Χ. αἰ. Οἱ δύο νεότερες πόλεις χωρίζονται ἀπὸ ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά καὶ κεραμίδια στέγης. Τὴ νεότερη ἐλληνιστικὴ πόλις τοῦ 2ου-1ου π.Χ. αἰ. χαρακτηρίζουν ἐπισκευὲς σπιτιῶν μετὰ πρόχειρα ὕλινά, μετὰ μικρὰς μετατροπῆς, ὅπως ἀκριβῶς στὴν Κασσώπη καὶ στὸ ἱερό τῆς Δωδώνης, Π. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ-ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 34, 1979, Χρον., 244.

καταστροφή τὰ δημόσια οἰκοδομήματα καὶ τὰ ἰδιωτικά σπίτια ἀνοικοδομοῦνται μὲ προχειρότητα ἢ καὶ ἐγκαταλείπονται ἐνίοτε, ὅπως συμβαίνει στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, στὴν Κασσώπη καὶ στὸ νεκυρομαντεῖο, καὶ ἀκολουθεῖ οἰκονομικὴ παρακμὴ, ἔρχονται στὴ σκέψη μας οἱ μαρτυρίες τοῦ Στράβωνα, ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Ἥπειρο λίγο μετὰ τὴν ἱδρύση τῆς Νικοπόλεως, ποὺ διαφωτίζουν τὶς ἀνασκαφές καὶ ἐξηγοῦν τὴν αἰτία τῆς καταστροφῆς⁹².

ΣΩΤ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

92. ΣΤΡΑΒ. 7.7.3: *Νυνὶ δ' ἐρημόν τῆς πλείστης χώρας γεγεννημένης καὶ τῶν κατοικιῶν καὶ μάλιστα τῶν πόλεων ἡφανισμένων οὐδ' εἰ δύναίτο τις ἀκριβοῦν ταῦτα... τῶν δ' οὖν Ἑπειρωτῶν ἑβδομήκοντα πόλεις Πολύβιος φησιν ἀνατρέψαι Παῦλον μετὰ τὴν Μακεδόνων καὶ Περσέως κατάλυσιν (Μολοτιῶν δ' ὑπάρξαι τὰς πλείστας), πέντε δὲ καὶ δέκα μυριάδας ἀνθρώπων ἐξανδραποδίσασθαι.*

7.7.9: *"Ομως εὐάνδρῃ ἢ τε Ἥπειρος πᾶσα καὶ ἡ Ἰλνρίς· νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρεπίοις λείπεται.*

7.7.10: *... τὸ τελευταῖον ὁ Σεβαστὸς ὁρῶν ἐκλελειμμένας τελέως τὰς πόλεις εἰς μίαν συνήκισε τὴν ὑπ' αὐτοῦ κληθεῖσαν Νικόπολιν ἐν τῷ κόλπῳ τούτῳ.*

ΔΥΟ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΟΜΟ ΚΟΖΑΝΗΣ¹

(Πίν. 42-43)

Α. Ἐπιτύμβια στήλη Ἄνω Κώμης

Ἡ μαρμαρίνη ἐνεπίγραφη στήλη μὲ ἀρ. 1051 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης προέρχεται ἀπὸ τὴ θέση Ζίγρες τῆς κοινότητος Ἄνω Κώμης².

Τὸ μάρμαρο εἶναι ἄσπρο κρυσταλλικὸ καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μικρὲς ἀποκρούσεις, ἰδιαίτερα στὶς ἀκμὲς τῶν κροτάφων καὶ στὰ ἀκρωτήρια, ἔχουν σπάσει τμήματα στὸ κάτω μέρος τῶν στενῶν πλευρῶν (πίν. 42α), καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα στὴν πάνω δεξιὰ πλευρά. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μορφῆς εἶναι ἀπλή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν κυρίως κορμὸ καὶ τὴν ἐπίστεψη, ἡ ἀρχὴ τῆς ὁποίας ὀρίζεται μὲ μιὰ ἀπλή ὀριζόντια ἐγχάρακτη γραμμὴ. Τὸ συνολικὸ ὕψος εἶναι 0.72 μ. καὶ τῆς ἐπίστεψης 0.25 μ. Ἡ στήλη μειώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω: πλάτος κάτω 0.315 μ., πάνω 0.295 μ. καὶ στὸ ὕψος τῆς ὀριζόντιας χάραξης 0.302 μ., τὸ πάχος εἶναι κάτω 0.137 μ. καὶ πάνω 0.118 μ. Στὴν ἐπίστεψη παρατηροῦμε ἓνα ἰσόπλευρο ἐγχάρακτο τρίγωνο πλευρᾶς 0.07 μ. καὶ ὕψ. 0.13 μ. μὲ μικρὸ ρόδακα στὴν κορυφὴ διαμ. 0.063 μ. καὶ δύο μεγαλύτερους δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διαμ. 0.085 μ. Ὁ κύκλος στοὺς ρόδακες, καθὼς καὶ τὰ ἔξι φύλλα τους, ἔχουν χαραχτεῖ μὲ διαβήτη. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τριγώνου, ὅπως καὶ τῶν φύλλων στοὺς ρόδακες, ἔχει δουλευτεῖ μὲ βελονάκι.

Ἡ στήλη φέρει τριγωνικὴ-ἀετωματικὴ ἀπόληξη μὲ τρία ἀκρωτήρια. Ἡ πάνω στενὴ πλευρὰ τῆς κορύφωσης ἔχει ξεχοντριστεῖ μὲ βελόνι, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς στενὲς πλευρὲς καὶ ἡ πίσω εἶναι λεῖες.

Ἀνάλογο παράδειγμα διάταξης διακοσμητικῶν στοιχείων σὲ ἐπίστεψη στήλης δὲν βρήκαμε. Οἱ πιθανὲς ἐξηγήσεις ποὺ μποροῦμε νὰ δώσουμε γιὰ τὴ διακόσμηση αὐτὴ μὲ τὰ ἐγχάρακτα κοσμήματα καὶ τὴν εἰδικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἐπιφανειῶν τους εἶναι ἢ ὅτι ἔγινε μεταγενέστερα³ πάνω στὴ στήλη ποὺ ἐξετάζουμε καὶ ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ στὴ μέση ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ (βλ. παρακάτω σ. 150) ἢ ὅτι ἀποτελεῖ προ-

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν ἔφορο κ. Μ. Σιγανίδου γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης τῶν στηλῶν. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴ δ. Σ. Πινιγάτογλου καὶ τὴν κ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις τους.

2. Τὴ στήλη παρέδωσε ὁ κ. Σπ. Παπαϊωάννου. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ βρέθηκε μὲ βαθιὰ ἄρση σὲ ἀπόσταση 15 μ. περίπου δυτικὰ τοῦ γυναικείου τάφου μὲ τὰ ἐξαιρετικὰ εὐρήματα—χρυσὰ κοσμήματα, χάλκινα, ἀργυρὰ καὶ πῆλινα ἀγγεῖα—ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ

4ου π.Χ. αἰ. (βλ. ΑΔ 38, 1983, Χρονικά, ὑπὸ ἐκδοσιν). Γιὰ ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἄνω Κώμη βλ. Κ. ΣΙΑΜΠΑΝΟΠΟΥΛΟ κ.ἄ., Γνωριμία μὲ τὸν Νομὸ Κοζάνης (1970) 325-7, τοῦ ἴδιου, Αἰανή (1974) 203-12, καθὼς ἐπίσης ΠΑΕ 1932, 45-47, ΑΕ 1933, 50, BCH 1933, Chron. 279, ΑΔ 23, 1968, Β2, 350, ΑΔ 30, 1975, Β2, 260.

3. Πρβ. ρωμαϊκὴ ἐνεπίγραφη στήλη ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Φλῶρινας μὲ τετράφυλλο ἐγχάρακτο ρόδακα, ΑΔ 24, 1969, Β2, 334, πίν. 343β.

δρομικό μοναδικό (;) παράδειγμα⁴. Ωστόσο η δεύτερη άποψη μᾶς φαίνεται περισσότερο πιθανή, ἐπειδὴ τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο δὲν παρέχει ἄλλα στοιχεῖα γιὰ μεταγενέστερη ἐπέμβαση καὶ οἱ τέσσερις στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σύγχρονοι καὶ ὀργανικὰ δεμένοι μετὰ τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ τῆς στήλης. Ἔτσι σὲ ἀπόσταση 0.035 μ. ἀπὸ τὴν ὀριζόντια χάραξη ποὺ ὀρίζει, ὅπως εἴπαμε, τὴν ἐπίστεψη τῆς στήλης καὶ 0.023 μ. ἀπὸ τὶς δύο παράλληλες ὀριζόντιες χαράξεις⁵ ποὺ ὀρίζουν τὸ τέλος, εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή (42α-β)⁶

Λάανδρος Πατύλλου

Σατύρα Λαάνδρου

Νικάνωρ Ἀλεξάνδρου

Ἀλέσαρχος Λεωνίδου

Πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβια στήλη στὴν ὁποία γράφονται τὰ ὀνόματα τεσσάρων ἀτόμων μετὰ τὰ πατρωνυμικά τους⁷. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι: 0.07-0.02 μ., ἡ ἀπόσταση μεταξύ τους 0.001-0.008 μ., ἡ ἀπόσταση τῶν στίχων 0.01-0.02 μ. Ἡ χάραξη δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη καὶ παρατηροῦμε ὅτι στὴν ἐπιγραφή ἔχει καταργηθεῖ σχεδὸν ἡ στοιχηδὸν διάταξη⁸, μετὰ ἐξαίρεση ἴσως τὰ δύο πρῶτα γράμματα τοῦ δεύτερου, τρίτου καὶ τέταρτου στίχου. Τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ πρώτου στίχου χαράχτηκε ἀριστερότερα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ὑπολοίπων στίχων, σὲ δύο περιπτώσεις τὰ γράμματα ἐνώνονται, στὰ Α τοῦ πρώτου στίχου καὶ στὸ Α καὶ Λ τοῦ τέταρτου στίχου, ἐνῶ ὁ τρίτος καὶ τέταρτος στίχος μολοντί ἔχουν ἴσο ἀριθμὸ γραμμάτων καταλαμβάνουν ἄνισο μῆκος ἐξαιτίας τῆς ἀπόστασης ποὺ ὑπάρχει μεταξύ τοῦ 10ου καὶ 11ου γράμματος τοῦ τρίτου στίχου.

Στίχ. 1: Λάανδρος Πατύλλου. Τὸ ὄνομα Λάανδρος, δωρικὸς τύπος ἀντὶ Λεάνδρος⁹, τὸ συναντᾶμε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐπιγραφή τῆς Κοζάνης, ἐνῶ δὲν εἶναι ἄγνωστο στὸν Βορειοελλαδικὸ χῶρο. Ὑπάρχει, ἀπὸ γνωστὰ σὲ μᾶς παραδείγματα, σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Βεργίνας¹⁰, τῆς Βέροιας¹¹, τῆς Λητῆς¹² καὶ τῆς Θάσου¹³.

4. Ἐγχάρακτος κύκλος-τροχὸς ὑπάρχει σὲ ἀέτωμα ἐνεπιγραφῆς στήλης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Αἰανῆς, ἀρ. 260, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 2ο αἰ. π.Χ. ΑΔ 37, 1982, Χρον. (ὑπὸ ἐκδόση). Βλ. ἐπίσης I. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ, Μνημειακὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιγραφῶν (1936) 64, σημ. 6 καὶ 7 γιὰ στήλες μετὰ ἐγχάρακτο ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα.

5. Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τους εἶναι 0.025 μ. Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι κάτω ἀπὸ τὶς γραμμὲς αὐτὲς ὑπάρχουν δύο παράλληλες καὶ ἀντιθετικὲς ἐγχάρακτες καμπύλες, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν γνωρίζουμε ἂν πρόκειται γιὰ τυχαία κάκωση ἢ μέρος τῆς διακόσμησης τῆς στήλης.

6. Τὴ σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῶν γραμμάτων, σὲ κλίμακα 1:1 ὁφείλω στὸν ἀρχιτέκτονα κ. Σπύρο Σώρα, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα.

7. Ἀνάλογες στήλες μετὰ πολλὰ ὀνόματα νεκρῶν εἶναι ἀρκετὰ σπάνιες πρβ. M. T. COUILLON, Les monuments funéraires de Rhénée, Délos XXX (1974) 259,

ἀρ. 107, 160, 326, 334, ὅπου ἡ ἐπανάληψη τῶν ὀνομάτων δηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ συγγενικὰ πρόσωπα, καὶ ἀρ. 72 καὶ 95 μετὰ διαφορετικὰ πατρωνυμικά. Στὴ στήλη μας ἡ συγγένεια ὑπάρχει ἄμεση στοὺς δύο πρώτους νεκρούς, Λάανδρο καὶ Σατύρα.

8. Γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ στοιχηδὸν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., βλ. I. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ ὁ.π. 55.

9. Βλ. F. BECHTEL - A. FICK, Die griechischen Personennamen (1894) 10 καὶ 184 καὶ PAPE-BENSELER, Wörterbuch der griechischen Eigennamen (1911) 757 στὴ λ.

10. SEG XXX (1980) 649.

11. Δ. ΚΑΝΑΤΟΥΛΗΣ, Μακεδονικὴ προσωπογραφία (1955) 87, ἀρ. 810 = BCH 35, 1911, 238, ἀρ. 6.

12. Δ. ΚΑΝΑΤΟΥΛΗΣ ὁ.π. ἀρ. 809. Στὴν ἐπιγραφὴ ὡστόσο ὑπάρχει ΛΑΝΔΡΟΣ, βλ. X. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, Μακεδονικά 2, 1941-52, 619, ἀρ. 420, πίν. XIVβ.

13. IG XII 7-8, 306₁₆. Πρβ. τέλος στὴν ἴδια γραφή:

Πατύλλου: πατρωνυμικὸ τοῦ Λαάνδρου, ὀνομαστικὴ Πατυλλος. Τὸ ὄνομα, ἀπ' ὅσο μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε, ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορά. Κάποια συσχέτιση ἴσως μπορεῖ νὰ γίνει μὲ τὸ ὄνομα Πάτων, γνωστὸ ἀπὸ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Θεσσαλίας¹⁴. Ἡ ὑποκοριστικὴ κατάληξη -υλλος ἀπαντᾶται σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Αἰανῆς¹⁵ καὶ σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Βέροιας¹⁶.

Στίχ. 2: Σατύρα Λαάνδρου. Τὸ θηλυκὸ Σατύρα¹⁷, ἀρσενικὸ Σάτυρος, γνωστὸ ἀπὸ ἄλλες περιοχές¹⁸, τὸ συναντᾷμε γιὰ πρώτη φορά στὴν Ἄνω Μακεδονία.

Λαάνδρου: συμπεραίνουμε ἀπὸ ἄλλα παράλληλα¹⁹ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ πατρωνυμικὸ τῆς Σατύρας.

Στίχ. 3: Νικάνωρ Ἀλεξάνδρου. Τυπικὰ μακεδονικὰ ὀνόματα²⁰, τὰ συναντᾷμε συχνὰ σ' ὅλο τὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο. Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Κοζάνης τὸ ὄνομα Νικάνωρ ἐπαναλαμβάνεται στὴν ὑπ' ἀρ. 9 ἀναθηματικὴ στήλη μὲ τὴ γραφὴ *Νει-κάνωρ* καὶ στὴν ὑπ' ἀρ. 46 ἐπιγραφὴ μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Φιλίππου Ε' ²¹. Τὸ ὄνομα Ἀλέξανδρος στὴν παραπάνω ὑπ' ἀρ. 46 ἐπιγραφὴ²² καὶ στίς ὑπ' ἀρ. 894²³ καὶ 1024²⁴ ενεπίγραφες στήλες.

Στίχ. 4: Ἀλέσαρχος Λεωνίδου. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ μὲ τὸ πατρωνυμικὸ του. Τὸ Ἀλέσαρχος, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορά, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ τὸ Ἀλέξαρχος²⁵.

Λεωνίδου. Τὸ ὄνομα μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ σὲ μεταγενέστερα χρόνια στὴν Ἄνω Μακεδονία²⁶, ἐνῶ εἶναι γνωστὰ ἱστορικὰ πρόσωπα Μακεδόνων μὲ τὸ ὄνομα αὐτό²⁷.

Δεινίας Λαάνδρου Ἀρκάς, σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Μεγαλόπολης, IG V 2, 549²⁵.

14. Α. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θεσσαλικαὶ Ἐπιγραφαί, ΑΕ 1924, 156, στίχ. 23, 24 καὶ σχολιασμοὶ σ. 161. Τοῦ ἴδιου, Προσωπογραφία Τριπολιτῶν Περραιβῶν, ΑΕ 1925-1926, 98 καὶ 210.

15. ΑΔ 24, 1969, Β2, 332, BCH 95, 1971, Chron. 971 εἰκ. 379. Κ. ΣΙΑΜΠΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αἰανή, *Διτ' Ὑψίστου* / *Ἀτρείδης* / *Κατύλλου* / *Εὐχὴν*.

16. Κοπρύλλος, στή στήλη ἀρ. Α 315, I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Νέος Κατάλογος Ἐφῆβων ἐκ Βεροίας, ΑΔ 26, 1971, Α, 129, 131, Ἀττύλου στή στήλη ἀρ. 209 Syll.³ I 459. R. M. ERRINGTON, Ἀρχαία Μακεδονία III, 118 καὶ σημ. 7 μὲ τὴν παλιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν κατάληξη -υλλος βλ. καὶ I. RUSSU, *Macedonica*, EDR VIII, 1938, 124, E. LOCKER, *Glotta* 22, 1934, 60-68.

17. Βλ. PAPE-BENSELER ὁ.π. 1351 στή λ. F. BECHTEL, *Die attischen Frauennamen* (1902) 76.

18. IG IX 2, 414a, 2, 1227₁₀, 567₂₂, ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας. Μὲ τὴ μορφή Σατυρία σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Πιερίας, Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας (1915) 13, ἀρ. 6, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Μακεδονικὴ προσωπογραφία 141. Πρβ. καὶ I. RUSSU ὁ.π. 215, *Σατυρίων* καὶ *Σάτυρος*.

19. Βλ. M. T. COUILLOU ὁ.π. 258, ἀρ. 84, 97, 182. Ἄν ἐπρόκειτο γιὰ συζυγικὸ, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω μελέτη, θὰ ὑπῆρχε ἡ λέξις γυνή (τοῦ δεινά).

20. Νικάνωρ καὶ γενικὰ ὀνόματα σὲ -ανωρ, βλ. J.

KALLERIS, *Les Anciens Macédoniens* II (1976) 492. I. RUSSU ὁ.π. 204-205 καὶ 166-167 γιὰ τὸ ὄνομα Ἀλέξανδρος.

21. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἐκ τῆς Ἑλιμείας καὶ τῆς Ἑορδαίας, ΑΕ 1936, παράρτ. 7 ἀρ. 9. *Διτ' Ὑψίστου* / *Ἀρτεμ[...]* / καὶ *Νει-κ[...]-νωρ* / *οι - [Νει-] / κ[...]-[...]* / *εὐ- / χ[...]*. Τοῦ ἴδιου, Ἐπιστολὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου τοῦ Ε', ΑΕ 1934-5, 118-9, στίχ. 3, 10-11 καὶ 16. Βλ. ἀκόμη Δ. ΣΑΜΣΑΡΗ, Τὰ ἀνθρωπωνύμια ἐκ τῆς Δ. Μακεδονίας κατὰ τὴ Ρωμαϊοκρατίαν, Μακεδονικά 22, 1982, 282.

22. Δύο φορές, στίχ. 14-15 καὶ 15-16.

23. ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 725, πίν. 522γ, δ. Βλ. ἐπίσης Δ. ΣΑΜΣΑΡΗ ὁ.π. 274, ὅπου ἀποδελτιώνονται 17 παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία. Ὡστόσο δὲν ἀναφέρεται ἡ στήλη ὑπ' ἀρ. 10 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης (βλ. σημ. 24), στὴν ὑπ' ἀρ. 894 ἀναφέρεται λάθος τόπος προέλευσης καὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 165 τῆς ἴδιας συλλογῆς, ποὺ συναριθμεῖται, ἡ ἀνάγνωσις δὲν εἶναι βεβαία.

24. J. TOURATSOGLOU, *Anthroponymie thrace en Macédoine Occidentale*, *Pulpuveva* 1976, 2, 134, ἀρ. 10b, ὅπου καὶ παλιότερη βιβλιογραφία.

25. I. RUSSU ὁ.π. 167.

26. Στὸ δόγμα τῶν Βαττυναίων: Ἀλεξάνδρου τοῦ Λεωνίδα καὶ Ἀλέξανδρος Λεωνίδου, A. M. WOODWARD, *Inscriptions from Thessaly and Macedonia*, JHS 33, 1913, 337 κέ.

27. O. HOFFMANN, *Die Makedonen* (1906) 209-

Ἡ στήλη, τῆς ὁποίας ἡ συμβολὴ στὴ μακεδονικὴ προσωπογραφία, μὲ τὰ ἑπτὰ διαφορετικὰ ὀνόματα ποὺ παραδίδει εἶναι σημαντικὴ, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Παρατηροῦμε ὅτι τὰ γράμματα εἶναι χωρὶς ἀκρέμονες· ἀναλυτικότερα: τὸ Α ἔχει ἄλλοτε καμπύλη (στὴ λ. π.χ. Πατύλλου καὶ τὸ δεύτερο Α τῆς λ. Λάανδρου τοῦ δεύτερου στίχου) καὶ ἄλλοτε εὐθεία (π.χ. στὰ Α τῆς λ. Λάανδρος τοῦ πρώτου στίχου), τὴ μεσαία κεραία²⁸, οἱ κεραῖες τοῦ Σ ἄλλοτε ἀποκλίνουν (στὸν πρῶτο καὶ δεύτερο στίχο) καὶ ἄλλοτε εἶναι ὀριζόντιες (στὸν τέταρτο στίχο), τὸ Ο εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα γράμματα καὶ τὸ Ω μὲ μακριές τις ὀριζόντιες κεραῖες²⁹. Τέλος ἡ ὀριζόντια κεραία τοῦ Π ἐξέχει ἀπὸ τις κάθετες καὶ ἡ δευτέρη κάθετη κεραία ἔχει ἐπιμηκυνθεῖ³⁰.

Β. Ἀναθηματικὴ στήλη Μαυροπηγῆς

Ἡ ἀνάγλυφη ἐνεπίγραφη³¹ στήλη μὲ ἀριθμὸ 960 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Κάστρου³² τῆς κοινότητος Μαυροπηγῆς.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ στήλη ἀπὸ πάλλευκο λεπτόκοκκο μάρμαρο ἔχει ὑποστεῖ μεγάλη διάβρωση (βλ. πίν. 43α) καὶ πάνω της διακρίνουμε ἀποτυπώματα ἀπὸ τις ρίζες τῶν φυτῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τις μικρὲς ἀποκρούσεις λείπουν τμήματα ἀπὸ τὴ δεξιὰ καὶ ἀπὸ τὴν πάνω πλευρά, ἡ ὁποία πῆρε σχῆμα τριγωνικὸ ἀπὸ μεγάλο σπάσιμο. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὁ κρόταφος ποὺ σώζεται εἶναι λεῖος, ἐνῶ ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη μὲ βελόνι. Σωζόμενο ὕψ. 0.35 μ., μέγ. πλάτ. 0.20 μ., πᾶχ. κάτω 0.070 μ., πάνω 0.090 μ. Στὸ κάτω μέρος, σὲ ἐπιφάνεια πλάτ. 0.20 μ. καὶ ὕψ. 0.14 μ., μὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη μετάβαση, ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ἀναθηματικὴ στὸν Ἀπόλλωνα.

Στὸ ἀνάγλυφο τμήμα τῆς στήλης παριστάνεται μορφὴ κατ' ἐνώπιον ντυμένη μὲ μακρὸ χιτῶνα³³. Οἱ πτυχὲς κατακόρυφες καλύπτουν περισσότερο τὸ ἀριστερὸ σκέλος,

10. I. RUSSU ὁ.π. 198, ὅπου καὶ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία μὲ ἀναφορὰς σὲ ἐπιγραφικὰ μαρτυρία γιὰ Μακεδόνες μὲ τὸ ὄνομα αὐτό. Πρβ. ἐπίσης CH. MICHEL, *Recueil d'Inscriptions Grecques* (1900) 331,3 *Φιλοκράτης* [Α] ἐω-νίδου Ἐπιδάμνιος.

28. Πρβ. Α μὲ καμπύλη τὴ μεσαία κεραία M. T. COULLOND ὁ.π. 244, ἀρ. 88 καὶ 379 καὶ M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca I* (1967) 380.

29. Βλ. σχετ. M. GUARDUCCI ὁ.π. 371.

30. Διακρίνουμε μάλιστα ὅτι ἡ κεραία αὐτὴ εἶναι ἐλάχιστα μακρύτερη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν κρίνουμε ὅτι ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ μεταγενέστερη χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς, στὴν ὁποία ἄλλωστε διαπιστώνουμε ὅτι πολλὰ γράμματα παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ παλιότερους τύπους, ὅπως τὰ Α, Σ, Ν, καὶ τὸ ἀποδί-

δουμε σὲ πρόχειρη χάραξη.

31. Τὴ στήλη παρέδωσε ὁ Θεοφάνης Κεσικερίδης, κάτοικος Μαυροπηγῆς, μαζί μὲ πέντε χάλκινα νομίσματα, βλ. ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, ὑπὸ ἔκδοση.

32. Πρόκειται γιὰ οἰκισμὸ σὲ λόφο βλ. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, *Μακεδονικά* 1, 1940, Χρον. Ἀρχ., 491. Στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ στεγαζόταν μικρὴ συλλογὴ ἀρχαίων, ἡ ὁποία μεταφέρθηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Κοζάνης, βλ. ΑΔ 37, 1982, Χρον. (ὑπὸ ἔκδοση) καὶ Κ. ΣΙΑΜΠΑΝΟΠΟΥΛΟ κ.ἄ., *Γνωριμία μὲ τὸν Νομὸ Κοζάνης* 117-121.

33. Τὸ ἀκάλυπτο τμήμα τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδιοῦ διακρίνεται πάνω ἀπὸ τὸ γράμμα Ο καὶ τοῦ ἀριστεροῦ κάτω ἀπὸ τὸ Ω τῆς λέξης ΑΠΟΛΛΩΝΙ.

εἶναι ἔντονα βαθιές στῆ μέση τῶν σκελῶν³⁴ καὶ πιὸ ρηχές, ὥστε νὰ τὸ ἀφήνουν νὰ διαγράφεται, στὸ δεξιὸ σκέλος. Ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ δεξιὸ χέρι, μὲ τὴν παλάμη καὶ τὸν ἀντίχειρα σὲ ἀπόσταση, προσαρμοσμένο πλάγια κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ σκέλους. Πρόκειται γιὰ τὴ μορφή τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα στὸν τύπο τοῦ Κιθαρωδοῦ μὲ τὸ μακρὺ ἔνδυμα, παράδοση ποὺ ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὰ κλασικὰ χρόνια³⁵. Ὁ τύπος ἔχει μεγάλη διάδοση στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια μὲ γνωστότερη ἀπεικόνιση στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀρχελάου³⁶, γεγονός τὸ ὁποῖο ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ στὰ μετέπειτα. Ἀπὸ τὴ μορφή λείπουν τὸ πάνω τμήμα τοῦ κορμοῦ μὲ τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι, καὶ ἔχει ἀποκρουσθεῖ τμήμα τοῦ σωζόμενου πάνω μέρους τοῦ σώματος. Κατὰ τὸ παράδειγμα παρόμοιων μορφῶν σὲ ἄλλα ἀνάγλυφα κρατοῦσε πιθανὸν κιθάρα πάνω καὶ δεξιὰ³⁷. Ἐπίσης ἡ κίνηση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ δείχνει ὅτι μᾶλλον κρατοῦσε μ' αὐτὸ πλῆκτρο³⁸.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση, ἀρκετὰ ἔξεργη ὅπως δείχνει σήμερα τὸ βάθος στὴν ἀριστερὴ πλάγια πλευρά³⁹, ὑπάρχει ἐπιγραφή ἐγχάρακτη σὲ πέντε στίχους⁴⁰ (πίν. 43β).

Ἀπόλλωνι
Ἑκατομβίῳ
Διομήδης
Ἀμμάδου ἐν
χῆν

Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων ποικίλλει ἀπὸ 0.013 μ. ἕως 0.020 μ. Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τους εἶναι 0.001-0.008 μ. καὶ μεταξύ τῶν στίχων 0.001-0.006 μ. Τὰ πρῶτα γράμματα τῶν τεσσάρων στίχων ἔχουν χαραχτεῖ, μποροῦμε νὰ ποῦμε, στοιχηδόν. Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τέταρτος στίχος ἔχουν περίπου ἴσο μῆκος. Κάτω ἀπὸ τὸν τελευταῖο στίχο ἡ λεία ἐπιφάνεια τῆς στήλης συνεχίζεται σὲ μῆκος 0.035 μ.

34. Οἱ βαθιές πτυχές ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ ἄνετο δεξιὸ πόδι εἶναι χαρακτηριστικὲς στὴν εἰκονογραφία τῆς μορφῆς ποὺ ἐξετάζουμε.

35. Πρβ. Ἀπόλλωνα Πατρῶο S2134 τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (O. PALAGIA, *Euphranor* (1980) 13 κέ. εἰκ. 6, 7) καὶ βάση τοῦ Sorento μὲ μορφή Ἀπόλλωνα ποὺ ἀντιγράφει ὁμοῦς πρωτότυπο τοῦ Σκόπα (A. STEWART, *Skopas of Paros* (1977) 93-4, πίν. 33b).

36. Βλ. D. PINKWART, *Das Relief des Archelaos von Priene und die «Musen des Philiskos»* (1965).

37. Πρβ. ρωμαϊκὸ ἀνάγλυφο Ἀπόλλωνα μὲ κιθάρα πάνω καὶ δεξιὰ, ἀπὸ τὸν Τετράλοφο στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Κοζάνης, ἀρ. 155, ΑΔ 23, 1968, Β3, 350, καθὼς καὶ παραστάσεις Ἀπόλλωνα Κιθαρωδοῦ στὸ ἐνεπίγραφο ρωμαϊκὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ Βεργίνα, BAEGE, *De Macedonia Sacris* (1913) 39, Heuzey miss. ἀρ. 107 καὶ στὴν ἐνεπίγραφη ἑλληνιστικὴ στήλη, ἀρ. Δ172 Μουσείου Βέροιας, J.M.R. CORMACK, *Unpublished Inscriptions*

from Beroea, BSA 39, 1938-9, 94 κέ. ἀρ. 5, πίν. 30, 5.

38. Πρβ. δεξιὸ χέρι μὲ πλῆκτρο ἐνὸς ἀγαλματιοῦ ἀρχαϊτικοῦ Ἀπόλλωνα Κιθαρωδοῦ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Πέλλας, A. BABRITSA, *Ἐπιγραφή ἐξ Ἀραβησσού, Ἀρχαία Μακεδονία* 11, 1977, 7, εἰκ. 5, 6, PH. PETSAS, *Pella* (1978) 164, εἰκ. 4 ὅπου καὶ ἡ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία, καθὼς καὶ τῶν μορφῶν στὰ παραπάνω ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν Ἡμαθία μὲ ὁμοῖο μοτίβο δεξιοῦ χεριοῦ (βλ. σημ. 37).

39. Πάχος ἐδάφους κορμοῦ τῆς στήλης 0.04 μ. καὶ ἀνάγλυφης ἐπιφάνειας 0.07 μ. Ἡ διαφορὰ στὸ πάχος μεταξύ τῆς ἀνάγλυφης καὶ ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας εἶναι 0.02 μ.

40. Ἡ μεταγραφή τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς ὀφείλεται στοὺς συνεργάτες τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος κ. Ἰ. Τουράτσογλου καὶ Ἀ. Ριζάκη, τοὺς ὁποῖους καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ. Ἡ σχεδιάσθ της σὲ κλίμακα 1:1 (βλ. πίν. 43β) ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Σπ. Σώρα, τὸν ὁποῖο ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμὰ.

Στίχ. 1: 'Απόλλωνι. Τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὴ μορφή του, σὲ δοτική⁴¹. Λατρεία τοῦ 'Απόλλωνα μαρτυρεῖται στὴν περιοχή καὶ ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἀγαλμάτιο 'Απόλλωνα Κιθαρωδοῦ, ὕψ. 0.32 μ. Κρατᾷ πλῆκτρο στὸ δεξιὸ χέρι, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ κεφάλι λείπουν. Φέρει ἐπιγραφή μὲ ὄνομα ἀναθέτη στὴ συμφυὴ στρογγυλὴ βάση⁴² καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ γειτονικὸ χωριὸ Κόμανος⁴³.

Στίχ. 2: 'Εκατομβίῳ. Τὸ ἐπίθετο 'Εκατομβαῖος ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση συνοδεύει τοὺς θεοὺς Δία καὶ 'Απόλλωνα⁴⁴. 'Ὡς ἐπίθετο τοῦ θεοῦ 'Απόλλωνα ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορά στὴ Μακεδονία⁴⁵, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ἐπιγραφικὰ ἀπὸ τὸν νοτιοελλαδικὸ χῶρο⁴⁶. Συγχρόνως παραδίδονται ἀπὸ γραπτὲς πηγὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, γιορτὲς μὲ ἀγῶνες⁴⁷, τὰ ἐκατόμβοια, πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν⁴⁸ καθὼς καὶ ἐκατόμβιο ἱερὸ τοῦ 'Απόλλωνα στὴ Φωκίδα⁴⁹.

'Απὸ τὴν ἐπιγραφή, στίχ. 3, μαθαίνουμε ὅτι ὁ ἀναθέτης τῆς στήλης εἶναι ὁ Διομήδης⁵⁰. 'Ὁνομα μυθολογικὸ - ἱστορικόν⁵¹, τὸ συναντᾷμε σὲ πολλὰς ἐπιγραφὰς⁵² τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου καθὼς καὶ στὴν ὑπ' ἀρ. 179 ἀναθηματικὴ στήλη τῆς 'Αρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης⁵³.

Στίχ. 4: 'Αμμάδου. Πατρωνυμικὸ τοῦ Διομήδη σὲ γενική. 'Ονομαστικὴ 'Αμμάδας⁵⁴.

41. Βλ. M. GUARDUCCI, Epigrafia Greca II (1969) 124-5.

42. 'Αρ. 42 τῆς 'Αρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης. Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, 'Αρχαῖα λείψανα τῆς 'Ανω Μακεδονίας, ΑΔ 14, 1931-32, Παράρτ. 37, ἀρ. 9, εἰκ. 9β. 'Ἡ ἐπιγραφή Λέων 'Αντιγόνου. Τὸ ἀγαλμάτιο, ὅπως καὶ ἡ στήλη ἀρ. 155 τῆς 'Αρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης (βλ. παραπάνω σημ. 37), εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὴ στήλη πού ἐξετάζουμε, γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς ὁποίας βλ. παρακάτω σελ. 153.

43. Τὸ χωριὸ ἀπέχει περίπου 3 χιλ. ἀπὸ τὴ Μαυροπηγή. Συνολικὰ παραστάσεις 'Απόλλωνα Κιθαρωδοῦ καὶ συνελπίως ἀντίστοιχες λατρεῖες ἔχουμε πέντε στὸν Νομὸ Κοζάνης: στὸ πρὸς ἐξέταση ἀνάγλυφο, στὰ ὑπ' ἀρ. 42 καὶ 155 (βλ. σημ. 42 καὶ 37 ἀντίστοιχα), σὲ ἀδημοσίευτο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Βελβενδοῦ καὶ σὲ ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο πιθανὸν ἀπὸ τὴν 'Εράτυρα, βλ. W. BAEGE, De Macedonum Sacris 39.

Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ 'Απόλλωνα γενικὰ στὴ Μακεδονία, βλ. W. BAEGE ὁ.π. 35-39, J. KALLERIS, Les anciens Macédoniens II (1976) 544 κέ., S. DÜLL, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit (1977) 50-58, 278-287, καθὼς καὶ βιβλιοκρισία ἀπὸ Φ. ΠΕΤΣΑ, Μακεδονικά 20, 1980, 543-549.

44. ΗΣΥΧ. λ. 'Εκατομβαῖος: ὁ 'Απόλλων παρὰ 'Αθηναίοις καὶ ὁ Ζεὺς ἐν Γορτύνῃ, παρ' 'Αρχαῖσι καὶ Κρησίν.

45. Γιὰ ἐπίθετα καὶ ἐπικλήσεις τοῦ θεοῦ γενικὰ βλ. RE II, 1, 41-72 καὶ γιὰ Μακεδονία W. BAEGE ὁ.π. 38-49 καὶ S. DÜLL ὁ.π.

46. 'Απὸ ἐπιγραφή τῆς Μυκόνου, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ θέσπιση ἐορτῶν μὲ θυσίαις πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν DIT-

TENBERGER, Syll.³ 1024,30: 'Εκατομβαιῶνος ἐβδόμης ἱσταμένον 'Απόλλωνι 'Εκατομβίῳ ταῦρος καὶ δέκα ἄρνες.

47. RE VII 2, 2786 λ. *Hekatombaion* μὲ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ 'Αμοργό: IG XII 7, 237₄₂, IG XII, 7, 388₂₉, Δελφούς: DITTENBERGER, Syll.¹ 36₃₆ καὶ 82₆, Δῆλο, BCH 29, 1905, 243, Τεγέα: IG V 2, 1429,23,35.

48. Οἱ μέχρι σήμερα ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες εἶναι ἐλλιπεῖς ὅσον ἀφορᾷ τὸν θεὸ πού τιμοῦσαν στίς γιορτὲς αὐτές. Γιὰ τὴ σχέση τους μὲ τὸν 'Απόλλωνα, βλ. M. P. NILSSON, Griechische Feste von religiöser Bedeutung (1906) 138, 174, PROT-ZIEHEN, Leges Graecorum Sacrae (1906) 277, σημ. 7.

49. IG IX 1, 8776, 78.

50. Λέξη σύνθετη σὲ ὀνομαστικὴ, F. BECHTEL - A. FICK, Die Griechischen Personennamen (1894) 99 καὶ 206.

51. PAPE-BENSELER, Wörterbuch 305 στὴ λ.

52. Βλ. IG X 2, 381₂, 137₂ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, IG IX 2, 1231₁₂, 157₁ 157_{b2} καὶ 186 ἀπὸ τὴ Θεσσαλία.

53. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΠΑΕ 1965, 25, πίν. 28α: Διὶ Κρονίδῃ / Διομήδῃ / Διονυσίῳ / Εὐχῇ = SEG XXIV 480.

54. "Ὅπως Νικάδας -ου, βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟ, 'Αρχαῖα ἐπιγραφαὶ Βεροίας (1950) 30 ἀρ. 8. Σὰν ὑπόθεση μόνο μπορούμε νὰ διατυπώσουμε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ὄνομα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα πρῶτο συνθετικὸ Ἄμμα καὶ συντομευμένο τύπο -δας ἐνὸς δεύτερου συνθετικοῦ -δαμος -δαμας, πρβ. Αγάδας, Πολύδας, Τελέδας, Κλεόδας Ο. HOFFMANN, Die Makedonen (1906) 136, βλ. ἐπίσης I. RUSSU, Macedonica, EDR VIII, 1938, 125 μὲ ἄλλη ἄποψη: Am -adas (ἢ A -mad -as?).

Τὸ ὄνομα ἦταν γνωστὸ ὡς τὴν ὥρα μόνον ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση, Ἰουστίνος XII 12, 8, καὶ ἀναφέρεται σὲ στρατηγὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου⁵⁵.

Ἀμμάδης ὡστόσο ὑπάρχει σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Πιερίας⁵⁶ καὶ ΑΜΑ΄ΔΑΥ σὲ πῆλινη σφραγίδα τῆς Μαντινείας⁵⁷, ἐνῶ ἡ ρίζα Αμμα-, Αμα-, ὑπάρχει σὲ ὀνόματα θρακικά⁵⁸, τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὴ νεότερη ἔρευνα⁵⁹ θεωροῦνται ἐλληνικῆς - μικρασιατικῆς καὶ ἱρانيκῆς προέλευσης.

Στίχ. 4-5: εὐ/χὴν. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ παραλείπεται τὸ ρῆμα⁶⁰ καὶ μὲ τὴ λέξη αὐτὴ ὁ ἀναθέτης δηλώνει τὴν ἀφοσίωση καὶ συγχρόνως τὴν ἐπιθυμία του γιὰ εὐμένεια ἀπὸ μέρους τοῦ θεοῦ⁶¹.

Τὰ γράμματα, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει ἡ διάβρωση τοῦ ἀναγλύφου νὰ διακρίνουμε, εἶναι ὡς ἐξῆς: τὸ Π μὲ ἴσες τὶς κάθετες κεραῖες, τὸ Ο καὶ τὸ Ω ἔχουν ἴσο μέγεθος σχεδὸν μὲ τὰ ἄλλα γράμματα, τὸ Α ἔχει τὴν ὀριζόντια κεραία γωνιώδη⁶². Τὸ Ε διατηρεῖ τὴ μεσαία κεραία, ὅπως καὶ τὸ Η⁶³.

Ἡ στήλη αὐτὴ, ἡ ὁποία εἶναι σημαντικώτατη γιὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχει τόσο γιὰ τὴ λατρεία ἑνὸς θεοῦ στὴ Μακεδονία καὶ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα γενικότερα, ὅσο καὶ γιὰ τὴ μακεδονικὴ προσωπογραφία, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ταπεινὸ ἀνάγλυφο στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Ἰούλιος 1984

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ - ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

55. H. BERVE, Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage (1926) II. Τόσο ὁ παραπάνω ἐρευνητὴς ὅσο καὶ οἱ σχολιαστὲς τῆς γαλλικῆς καὶ γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ Ἰουστίνου ποὺ εἶδαμε (E. CHAMBRY καὶ L. THELY-CHAMBRY, Paris, Librairie Garnier Frère, 266, σ. 45 καὶ O. SEEL, B. G. TEUBNER, Stuttgart 1972, ἀντίστοιχα) ἀμφιβάλλουν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς λέξης στὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ φυσικὰ τοῦ προσώπου. Στὸν O. HOFFMANN ὅ.π. δὲν ἀναφέρεται καθόλου, ἐνῶ ὑπάρχει Πολυδάμας (σ. 200), ὁ ἀμέσως προηγούμενος στρατηγὸς στὸ κείμενο τοῦ Ἰουστίνου. Βλ. ἐπίσης I. RUSSU, Macedonia (Onomasticon), ὅ.π. 167 καὶ RE I 1712 (KIRCHNER). Σ' ὅλη τὴν παραπάνω βιβλιογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ Ἰουστίνου, ἡ λέξη μὲ ἓνα μ: Amadas.

56. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας (1915) 35-36, ἀρ. 58, εἰκ. 23.

57. IG V 2, 323105, βλ. καὶ I. N. ΣΒΟΡΩΝΟ, Τὰ πῆλινα εἰσιτήρια τοῦ θεάτρου τῆς Μαντινείας, Διεθν. Ἐφ. Νομ. Ἀρχ. III. 1900, 218, ὁ ὁποῖος μεταγράφει... ΑΔΑΥ.

Πρβ. καὶ ρίζα Αμα- Αμο-. F. BECHTEL - A. FICK ὅ.π. 55.

58. D. DETSCHEW, Die thrakischen Sprachreste (1957) 14-16.

59. Βλ. K. VLAHOV, Sind die Vorteile -δοκος -τόκος κ.λ., die in zweistämmigen Personennamen auftreten, thrakisch?, Živa Antika, God. XV, Sv. 2, 1966, 305-319 καὶ εἰδικότερα στὶς σελίδες 306, 314, 317, 319, βλ. ἐπίσης F. PAPAZOGLU, Sur la structure ethnique de l'ancienne Macédoine, Balcanica VIII, 1977, 77 σ. 46 καὶ γαλλικὴ περίληψη σ. 81.

60. Βλ. σχετικὰ M. GUARDUCCI ὅ.π. II 124-5 καὶ III 10, σ. 3.

61. Πρβ. καὶ στήλη ἀρ. 179 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης (ὅ.π. σ. 23).

62. Πρβ. M.-T. COUILLOU, Les monuments funéraires de Rhénée, Délos XXX (1974) 244 κ.ε. καὶ ἀρ. 40, πίν. 8, ἀρ. 61, πίν. 14, ἀρ. 155, πίν. 36, ἀρ. 398, πίν. 74.

63. M. GUARDUCCI ὅ.π. I, 380-1 καὶ 384 (εἰκ. 197).

EPIGRAPHICA VARIA

On the Archaic Law from Dreros and a Possible Pun on the God - Name Apollo

This law, possibly the oldest Greek law which has survived complete¹, was found during the excavations conducted by Professor Marinatos in the thirties.² It consists of grey schist belonging to the wall of the temple of Apollo Delphinios at Dreros and is now kept in the local museum. As stated by Meiggs/Lewis «the crux of the inscription lies in the first two words *θιός ολοιον* for which various readings (and placings) have been suggested.³

Following M. Guarducci and Meiggs/Lewis I prefer a placing in the beginning of line 1 and an interpretation of the words as an invocation, but C.D. Buck is in my opinion nearer the mark, when he prefers an emendation *in malam partem* of the words,⁴ even if I am not able to follow his placing as an insertion in line 2. I think it natural to regard Apollo as the punishing god here, as the inscription is dealing with sanctions against those who unconstitutionally are acting as *kosmoi*, and as we possess good evidence for Apollo as approver of laws⁵ and examples of puns on his name derived from the verb *ἀπόλλυμι*:

Archilochus fr. 26 West: ὦναξ ᾿Απολλον, καὶ σὺ τοὺς μὲν αἰτίους / πῆμαινε καὶ σφας ὅλλυ' ὥσπερ ὀλλύεις.

Hipponax fr. 25 West: ἀπὸ σ' ὀλέσειεν ᾿Αρτεμις - σὲ δὲ κ' ὀπόλλων.

Aeschylus Agamemnon 1080-1082: ᾿Απολλον ᾿Απολλον / ἄγνιᾱτ', ἀπόλλων ἐμός. / ἀπώλεσας γὰρ οὐ μόλις τὸ δεύτερον.

Euripides fr. 781, 11-12 Nauck: ὦ χρυσοφεγγὲς ἥλι', ὥς μ' ἀπώλεσας ὅθεν σ' ᾿Απόλλων' ἐμφανῶς κλήζει βροτός.

Macrobius, Sat. 1, 17, 9-10: alii cognominatum Apollinem putant ὥς ἀπολύντα τὰ ζῶα exanimat enim et perimit animantes cum pestem intemperie caloris immittit, ut Euripides in Phaethonte, (*vide supra*).

Normally the Cretans regarded Zeus as the intermediary of their laws through

1. Full bibliography apud R. Meiggs and D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* No 2. After the publication of that work has—as far as I know—only one study on the inscription appeared, namely C. Gallavotti, *Helikon* 17 (1977), 130-135 quoted by *SEG* 27, 620.

2. For a full report on the excavations see Marina-

tos, Le temple géométrique de Dréros, *BCH* 60 (1936), 214 ff.; 257 ff.

3. See Meiggs/Lewis, loc. cit. and for Gallavotti's article *SEG* loc. cit.

4. C. D. Buck, *The Greek Dialects*, (Chicago, 1955), 116.

5. *Hdt.* 1, 65-66.

Minos and Rhadamanthys,⁶ but another inscription from archaic Dreros confirms that the Pythian Apollo was worshipped there,⁷ exactly the cult of the god from which Lycurgus is said to have received his famous laws for Sparta.

A Suggestion for Restoration of the Stele Concerning Contributions to the Spartan War-Fund

This inscription, now kept in the Sparta Museum, was found above the door of the church of St. Basil on the Githion road south of Sparta. According to R. Meiggs and D. Lewis⁸ nothing is now visible of the lines 11-23 copied by Fourmont. If he has copied correctly the most interesting feature in the now invisible part of the text is the remarkably short line 14, whereas the divergences between the lengths of the other lines are rather small. So why is line 14 only approximately half as long as the others?

A clue to solving the problem may be found in the date of text, 427 B.C., which has been suggested by Meiggs and others, and with whom I agree. The fact that the Lacedaemonian fleet lead by Alkidas put in at Ephesus⁹ and the mention of a pro-Spartan party in Chios¹⁰ remain strong cases for that date. Moreover the fact that the old Spartan king Archidamos died in 427 B.C. and was succeeded by his son Agis may explain the shortness of line 14, which is best illustrated in my suggestion for restoration of the lacunas of lines 1-3 and 15:

(Kleomenes from the Agiads was tutor of the young Pausanias according to Thuc. 3, 26).

[ἔδοκε Ἀρχίδαμος τοῖς Λακεδαιμονίοις..] λο[..
[----- ακα]τίος δαρι^κός. ἔ[δον Π]α[υσανί]-
[ας καὶ Κλεομένης τοῖς Λ]ακεδαιμονίοις ποτ[τ]ὸν
[πόλεμον ἐν]ῆα μῶς καὶ δέκα στατέρας.
[Ἄγης Ἀρχιδάμο]ς ἡ[γ]ιός [ἔ]δ[ο]κε τ[οῖς Λακεδαιμο]-
[νίοις κτλ.]

In my opinion the new «paragraph» after line 14 is made, because the Spar-

6. This is clear from Plato *Nom.* 1, p. 624. Ps. Plato *Minos* p. 319 ff. Ephoros apud Strabo 10, 482. Arist. *Pol.* 2, 10, p. 1271 B v. 31; 7, 10, p. 1329 B v. 5.

7. H. van Effenterre, *Inscriptions archaïques crétoises*, *BCH* 70 (1946), 603 with note 6. This text may support the accounts of e.g. Plb. 10, 2, 8. Arist. *Pol.* 2, 10, p. 1271 B. Plut. *Lyk.* 4. that with the words of G. Busolt and H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*,

737: «die spartanischen Institutionen wären zum grössten Teil von Delphoi sanktionierte Nachahmungen der kretischen.» Cf. N.G.L. Hammond, *A History of Greece to 322 B. C.*² (Oxford, 1967), 97.

8. *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, 183.

9. Thuc. 3, 32, 2.

10. Because Athenian suspicions of the island in winter 425/4 are mentioned by Thuc. 4, 51.

tans wished to underline that the accession of the new king Agis has taken place. As it is known, it was normally prohibited for the Spartans to possess gold and silver, but Thucydides informs us that an exception was made for the kings. Thus Agis was later fined 10.000 drachmas¹¹ and possibly also Pleistoanax was fined 15 talents.

On the Athenian Coinage Decree

This decree, one of the most important Athenian decrees of the 5th cent. B.C. has now been debated for more than a hundred years.¹² A lot of scholars have offered their opinion concerning its date and purpose, or have tried to restore its many lacunas which make it rather difficult to achieve a secure understanding of its content. And the fact that the text is a combination of different fragments excavated around in the Aegean area in cities that were members of the Athenian Alliance makes this decree something quite unique.

As for the date of the text it will appear from this note that the traditional dating between 450 and 446 B.C. should be rejected as convincingly demonstrated by E. Ruschenbusch.¹³ A historical context with a *terminus post quem* in 438 should now be regarded as the only possibility.

Ruschenbusch¹⁴ has demonstrated that the listing of 13 Karian cities in the Second Period of Assessment of tribute from 450 to 438 B.C. makes it impossible that the Coinage Decree could be dated there, because no special mention of Karia is made in the text,¹⁵ and consequently the district was not included in the Ionian area until after 438. Thus we cannot be faced with a decree ordering for the financing of the building of the temple of Hephaistos on the Athenian Agora as believed by B.D. Meritt,¹⁶ but rather, I think, the financing of the decoration of the temple, which —according to A.W. Lawrence¹⁷— «would seem from the style to date within a dozen years of its foundation». That will suit a date immediately after 438 B.C. so warmly recommended by M. N. Tod.¹⁸ Hereafter I wish to restore the lacunas in paragraph 7 as follows: ἐπεὶ ἴδαν δὲ ἀπο-

11. Thuc. 5, 63. Cf. G. Busolt and H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, 661 with notes 3-4.

12. A useful bibliography up to 1975 is offered by B. D. Meritt, Perikles, The Athenian Mint, and the Hephaisteion, *Proceedings of the American Philosophical Society* 119 (1975), 273-274. For literature published thereafter see *SEG* 26, 6; 28, 2; 29, 7; 31, 7.

13. Zur Zahl der Tributbezirke des delischen Seebundes und zur Datierung des Kleinias — und des Münzdekrets, *ZPE* 26 (1977), 215.

14. Loc. cit. Cf. R. Meiggs, *The Athenian Empire*, (Oxford, 1975), 242.

15. No heralds were to be sent to Karia as is clear from the text paragraph 9. Cf. Meiggs/Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, 112.

16. Art. cit. 270-273.

17. *Greek Architecture*², (Harmondsworth, 1967), 177.

18. Review of: The Athenian Tribute Lists, *JHS* 69 (1949), 105.

δοθῆι, [κοσμήσαι τὸν ἐπὶ Κολωνοῦ τῇ Ἀθηνά]αι καὶ τῶι Ἡφαίσ[τῳ] ἰδρυμένον ναόν.
(8) καὶ ἐάν τι]ς εἴπ[η] ἢ] ἐπιψηφίσῃ περ[ὶ] τούτων κτλ.

(the first lacuna contained — according to Meiggs/Lewis— ca. 29 letters, the second ca. 14).

As it is known the sculptures are cut from Parian marble exactly the kind of marble which A. N. Georgiades and W. K. Pritchett¹⁹ have suggested that the Kos fragment was cut from. I agree with these scholars and disagree with Meritt who without argumentation regards the marble as Koan.²⁰ As the Koan text is written in Attic letters, it is not, I think, difficult to imagine that a portion of the Parian marble imported by Athens for the decoration of the Hephaistos temple was reserved for cutting of stelae to be set up in cities which proved stubborn towards the decree, what Kos obviously did.²¹ I would therefore be not in the least surprised, if fragments of other stelae of Parian marble with the Coinage Decree inscribed in Attic letters could be found in other such recalcitrant cities.

Another possible cause for Athens to sending a stele of Parian marble to Kos —and possibly to other cities too— could have been that Athens held that the great importance of the decree demanded an inscription on stones of the best quality, and that Kos and possibly others did not possess stone material that could satisfy the Athenian demands.

On the Alliance Between Telos and Rhodes

S. I. Charitonides²² has published an inscription found in 1948 on the island of Telos and containing an alliance concluded between Telos and neighbouring Rhodes which he dates at some time after 300 B.C.²³ Even if this text has been published nearly 30 years ago, it has only been very little debated:²⁴

19. The Koan Fragment of the Monetary Decree, *BCH* 89 (1965), 400-440. Cf. Meiggs/Lewis, op. cit. 114-115. The editor of this fragment regarded the marble as Pentelic, M. Segre, *La Legge sull'Unificazione della Moneta*, *Clara Rhodos* 9 (1938), 151-178.

20. Art. cit. 267 with n. 1.

21. As possible recalcitrant cities one could mention those that did not pay their tribute around 438 B.C. See the catalogue offered by Meiggs, *The Athenian Empire*, appendix 14, pp. 538-561. That not only Kos could have been stubborn is clear from the same work p. 170.

22. *Arch. Deltion* 16 (1960) [1963], 94-97.

23. Art. cit. 96-97.

24. P.M. Fraser and G.E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands*, (Oxford, 1954), 146 received the right to inspecting the then unpublished inscription. Thereafter have only appeared a brief mention of the text by G. Susini, *Annuario della Sc. Arch. di Atene* 41-42 (1963-64), [1965], 275, a mention in the *Bulletin Epigraphique* by J. and L. Robert, *REG* 77 (1964), 202, no. 332 and latest a re-publication by Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums*. Dritter Band. Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr. (München, 1969), 348-349, no. 561.

Ἔδοξε τοῖς συνέδροις (?) καὶ ταῖ βον/-
 λαῖ· πρυτάνε[ις εἶπαν (?)· συμμ]-
 αχίαν ἤμεν [πρὸς Ῥοδίους (?) καὶ το]-
 υς αὐτοὺς φίλο[υς ἤμεν Τηλίοι (?)]-
 ς, οἳ κα καὶ Ῥοδί[οις· καὶ εἴ τις κα]
 ἐπὶ τὰ γχώραν τὰν Τ[ηλίων στρατε]-
 ύηι, βοαθεῖν Ῥοδ[ίους κατὰ τὸ]
 δυνατόν. καὶ εἴ τί[ς κα ἐπὶ τὰ γχώ]-
 ραν τὰν Ῥοδίων[ν στρατεύηι, βο]-
 [α]θεῖν Τηλίους Ῥο[δίους (?) κατὰ τὸ]
 [δ]υνάτόν· εἰ δὲ κα-----
 [...]ον πολεμῶ -----
 [....] συμμάχων -----
 [... Ῥο]δίους του εν -----
 [.....] ασαισχ -----
 [.. συμμα]χίας -----

As rightly remarked by H. H. Schmitt²⁵ we are faced with an alliance not involving the δᾶμος of Telos. That may be due to that the alliance was made by the σύνεδροι on behalf of the island perhaps against its will as correctly hinted at by Schmitt.²⁶ Now, what kind of σύνεδροι had taken this decision, since they are not attested for Telos itself?²⁷

That Rhodes must be the leading part of the community governed by the σύνεδροι should be regarded as evident. Therefore I think that «our» text should be dated at some time between 200 B.C. when Rhodes concluded alliances with the most islands of the Cyclades²⁸ and 168 B.C. when Rome with G. Busolt/H. Swoboda's words:²⁹ «die Rhodier wegen ihrer Haltung im Kriege gegen Perseus mattsetzte». The above mentioned alliances with the Cyclades were a revival of the Koinon of the Nesiotai established by Antigonos,³⁰ later directed by the Ptolemaeans and to some extent by the Macedonians.³¹ The Council of the alliances was the σύνεδροι who met on the island of Tenos,³² and I see no diffi-

25. Op. cit. 349, supra.

26. Op. cit. 349, infra.

27. This has been demonstrated by Schmitt, loc. cit., and my investigations in inscriptions from Telos published after 1969 have confirmed his view.

28. This is clear from Livy 31, 15, 8: Rhodii Ciam ab Aegina, inde per insulas Rhodum navigarunt omnibus praeter Andrum Parumque et Cythnum, quae praesidiis Macedonum tenebantur, in societatem acceptis. Cf. *Syll*³ 582.

29. *Griechische Staatskunde*, 1287.

30. Diod. 19, 62, 9.

31. *IG* XI, 4, 1038; 1043. Cf. *IG* XII, 7, 506=*Syll*³ 390, Busolt/Swoboda, op. cit. 1287 n. 1. and n. 7 above.

32. *IG* XII, 5, 817; 824; 830. Cf. K. Regling, *RE* V A, 1, 515 s. v. Tenos: «Tenos scheint seitdem oft Tagungsstätte der σύνεδροι gewesen zu sein».

I wish to thank Professor Jerker Blomqvist, University of Lund for his never ceasing interest in my studies on Greek Epigraphy.

culty in regarding the «same friends» of lines 3-4 as the other islands of the revived Koinon. Thus I will prefer a date for the inscription immediately after 200 B.C., as Rhodes without doubt would be just as interested in concluding an alliance with an island much more close to her than the Cyclades. Our text is of course not the original decision taken on Tenos as the inscription is written in Rhodian dialect.

OVE HANSEN

ΧΑΛΚΙΝΟ ΠΤΥΚΤΟ ΚΑΤΟΠΤΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟ

(Πίν. 44-46)

Τὸν Αὐγούστο τοῦ ἔτους 1983 σὲ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο¹ τοῦ Κ. Δ. Τσώλη στὴν Παλαιὰ Ἐπίδαυρο ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ὡς τὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ². Βρέθηκαν εἰκοσιένας τάφοι, οἱ περισσότεροι κεραμοσκεπεῖς καὶ λαξευτοὶ στὸν φυσικὸ βράχο, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ διπλὸς κιβωτιόσχημος τάφος ἀρ. 6 καὶ 7, διαστ. $1.74 \times 1.72 \times 0.60$ μ., κατασκευασμένος ἀπὸ κογχυλιάτη λίθο. Στὸν τάφο 7 ὑπῆρχαν ἑπτὰ ταφές μὲ διάφορα κτερίσματα³ (μυροδοχεῖα, στλεγγίδες κλπ.), καθὼς καὶ ἓνα χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο, ἀρ. 592 Μουσ. Ἐπιδαύρου, ποὺ δημοσιεύεται στὴν παροῦσα μελέτη⁴.

Περιγραφή τοῦ κατόπτρου

Τὸ κάτοπτρο τῆς Παλαιᾶς Ἐπιδαύρου⁵ εἶναι χάλκινο, πτυκτὸ⁶ καὶ ἀνήκει στὸ τρίτο εἶδος ἐλληνικῶν κατόπτρων, ποὺ ἐμφανίζονται στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 5ου π.Χ.

1. Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται Δ. τοῦ σημερινοῦ οἰκισμού τῆς Π. Ἐπιδαύρου στὴ θέση «Νέρα», στὴν ἀνατολικὴ πλαγιά τοῦ λόφου Καταρράχι.

2. Λεπτομερὴς ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς ΑΔ 38, 1983, Β₁, 81-82.

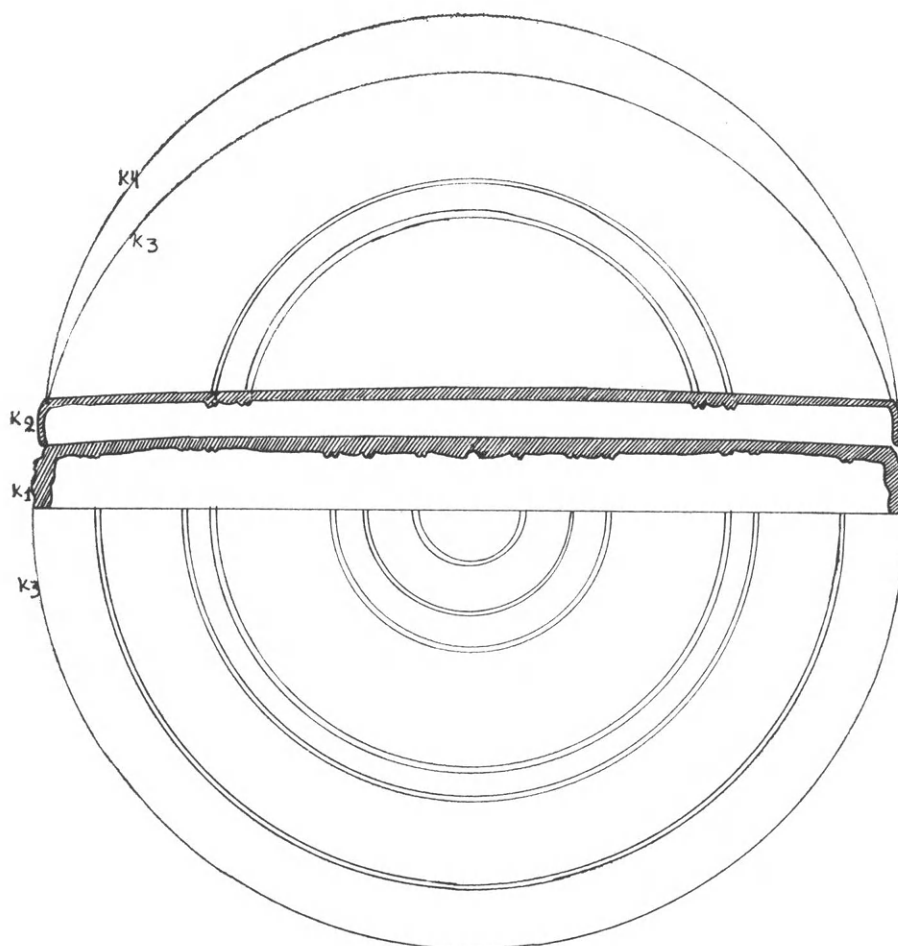
3. Ὁ τάφος 7 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἀρκετὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς ὡς τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

4. Θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Θ. Καραγιωργα-Σταθακοπούλου καὶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη κ. Ἀγγ. Δεληβορριά γιὰ τὶς χρήσιμες συζητήσεις ποὺ εἶχα μαζί τους, καὶ κυρίως τὸν καθηγητὴ κ. Π. Θέμελη, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλὴ σὺννευσι νὰ διαβάσει τὸ χειρόγραφο στὴν ἀρχικὴ του μορφή καὶ νὰ κάνει χρήσιμες ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις, καθὼς καὶ τὸν καθηγητὴ κ. Martin Kreeb γιὰ τὴ μετάφραση τῆς περιλήψης. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν ἀρχιτέκτονα Ἰ. Σβώλο γιὰ τὸ σχέδιο τῆς παράστασης, τὴν ἀρχαιολόγο κ. Ἀ. Παπαδημητρίου καὶ τὶς σχεδιάστριες δ. Μ. Νιώτη, Μ. Λιανοῦ καὶ Μ. Οἰκονόμου γιὰ τὸ σχέδιο τοῦ κατόπτρου.

5. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐπιδαύρου προέρχεται ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς πτυκτῶν κατόπτρων στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συνέχεια.

6. Σημαντικὴ μελέτη γιὰ τὰ πτυκτὰ κάτοπτρα εἶναι ἡ μονογραφία τοῦ W. ZÜCHNER, Griechische Klappspiegel, JdI Erg. H. 14, Berlin 1942. Ἐπίσης G. LIPPOLD, Züchner, Griechische Klappspiegel, Gnomon 20, 1944, 70-79, J. CHARBONNEAUX, Les bronzes grecs (Paris 1958) 29-37, W. LAMB, Greek and Roman Bronzes (N. York 1969) ἐπανεκδόση ἀπὸ L. K. Congdon 176 κέ. Γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ ὅλα τὰ εἶδη κατόπτρων: LENOIRE O. KEENE CONGDON, Caryatid Mirrors of Ancient Greece (Mainz 1981) 261-270. Σημαντικὸ καὶ γιὰ τὰ πτυκτὰ κάτοπτρα εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ C. ROLLEY, Les bronzes grecs (Fribourg 1983).

Ὁ ὅρος «πτυκτὸ» κάτοπτρο χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν Κ. Δ. ΜΥΛΩΝΑ, Ἑλληνικὰ κάτοπτρα (Ἀθῆναι 1876) καὶ εἶναι ἀντίστοιχος τοῦ γερμανικοῦ Klappspiegel (ZÜCHNER ὅ.π. 119 σημ. 2), τοῦ γαλλικοῦ miroir à boîte (CHARBONNEAUX ὅ.π. 32), τοῦ ἀγγλικοῦ Boxmirror ἢ mirror case (CONGDON ὅ.π. 6-5, ANDREW STEWART, A Fourth Century Bronze Mirror Case in Dunedin, Ant. Kunst 23, 1980, 24-34. Φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ κάτοπτρα ZÜCHNER ὅ.π. 120 κέ.

Εἰκ. 1. Τομή τοῦ κατόπτρου τῆς Παλαιᾶς Ἐπιδάουρου (ἀνασκαφή Κ. Τσώλη 1983).

αί.⁷ (πίν. 44α, εἰκ. 1). Διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κάλυμμα, ποὺ ἔφερε ἐξωτερικὰ πρόσθετο διακοσμητικὸ ἀνάγλυφο, τὸν δίσκο, τὸν μεντεσὲ καὶ τὴ λαβή. Ἡ πάτινα⁸ τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ὑπεδάφους ἦταν χρώματος γκριζοπράσινου. Ὁ δίσκος εἶναι χυτός⁹, ὅπως σὲ ὅλα τὰ πτυκτὰ κάτοπτρα, δια-

7. Ἡ ἐμφάνιση τῶν πτυκτῶν κατόπτρων σχετίζεται μὲ τὴν ἀνθήση τῆς τορευτικῆς τέχνης, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ πρακτικούς, οἰκονομικούς καὶ καλλιτεχνικούς λόγους, ZÜCHNER ὅ.π. 1, 11, 129 κέ.

8. Γιὰ τὴν πάτινα εἰδικότερα: E. PERNICE, *ÖJh.* 13, 1910, 102 κέ., K. KLUGE, *Die Antike Erzgestaltung I*, 175 κέ., ZÜCHNER ὅ.π. 123 κέ., S. DOERINGER - D. MITTEN - A. STEINBERG, *Art and Technology* (1970) 57-68, G. RICHTER, *Greek Etruscan and Roman Bronzes* (N. York 1915) XXVII κέ., CHARBONNEAUX ὅ.π. 21-23, CONGDON ὅ.π. 20 κέ. Ἡ συνήθης ἀρχικὴ πάτινα

ποὺ εἶχαν τὰ ἐλληνικὰ κάτοπτρα ἦταν τὸ καστανοκίτρινο χρῶμα τοῦ κράματος τοῦ χαλκοῦ, ποὺ εἶχε τὸ πλεονέκτημα μὲ τὴ στιλπνότητά του νὰ ἀντανάκλῃ τὸ φῶς, ιδιότητα ἀπαραίτητη, ποὺ ἐπιπλέον χάριζε καὶ ἕνα πλούσιο τόνο στὰ κάτοπτρα.

9. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν πτυκτῶν κατόπτρων: ZÜCHNER ὅ.π. 122 κέ., RICHTER ὅ.π. XVIII κέ., H. BLÜMNER, *Technologie u. Terminologie IV* 279 κέ., KLUGE ὅ.π. 218 κέ., D. KENT HILL, *AJA* 51, 1947, 248-256.

τηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ εἶναι ἐπεξεργασμένος στὸν τόρνο¹⁰ (εἰκ. 1, πίν. 44β). Ἡ ἄνω στυλπνὴ ἐπιφάνειά του εἶναι ἐλαφρῶς κυρτή.

Διαστάσεις δίσκου: διάμ. 0.145 μ.¹¹, πάχ. 0.003-0.004 μ. Τὸ περιχέλωμα, πλάτ. 0.009 μ., πάχ. 0.004 μ., νεύει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ καὶ φέρει μικρὲς ἀποκρούσεις· ἐξωτερικὰ κοσμεῖται μὲ διακοσμητικὴ ταινία πλάτ. 0.006 μ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου φέρει στὸ κέντρο βύθουση ἀπὸ τὴν ἀκίδα τοῦ τόρνου καὶ μικρὸ ὀμφαλὸ ἀκτίνας 0.009 μ., καθὼς καὶ τρεῖς ὁμόκεντρος διακοσμητικοὺς δακτυλίους¹² (εἰκ. 1, πίν. 44β).

Τὸ κάλυμμα τοῦ κατόπτρου εἶναι σφυρήλατο, ἐλάχιστα μεγαλύτερο τοῦ δίσκου, διάμ. 0.146 μ., πάχ. 0.0015 μ., ἀρκετὰ καμπύλο γιὰ νὰ ἔχει ἐπαρκὴ στερεότητα καὶ καλὴ ἐφαρμογὴ μὲ τὸν δίσκο (πίν. 44γ), μὲ ἔντονη διάβρωση κυρίως στὴν ἐλεύθερη ἐπιφάνεια, ποὺ δὲν κάλυπτε τὸ πρόσθετο διακοσμητικὸ ἀνάγλυφο. Στὴν περιφέρειά του φέρει μικρὴ ὀπὴ 0.002 μ. Τὸ περιχέλωμα τοῦ καλύμματος, πλάτ. 0.006 μ., νεύει πρὸς τὰ μέσα· μικρὸ τμήμα του εἶναι θραυσμένο καὶ συγκολλημένο καὶ φέρει ἐγχάρακτη ταινία πλάτ. 0.004 μ. Τὸ κάλυμμα εἶναι ἐπεξεργασμένο στὸν τόρνο καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειές του κοσμεῖται μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση κατ' ἀπομίμηση τῶν κατόπτρων μὲ χυτὰ καλύμματα¹³ (εἰκ. 1, πίν. 44γ).

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει περιφερειακὰ δύο ἐφαπτόμενους δακτυλίους, ποὺ ὀρίζονται μὲ τρεῖς ἐγχάρακτες ὁμόκεντρες περιφέρειες διαφορετικῆς ἀκτίνας. Ὁ ἐξωτερικὸς δακτύλιος, πλάτ. 0.004 μ., ὀρίζεται μὲ ἀκτίνες μήκ. 0.07 καὶ 0.066 μ. Ὁ ἐσωτερικὸς, πλάτ. 0.012 μ., ὀρίζεται μὲ ἀκτίνες μήκ. 0.066 μ. καὶ 0.054 μ.

Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος ὑπάρχει ἐγχάρακτος δακτύλιος, πλάτ. 0.004 μ., ποὺ ὀρίζεται μὲ ἀκτίνες μήκ. 0.036 μ. καὶ 0.04 μ. (εἰκ. 1). Τὸ πτυκτὸ κάτοπτρο μὲ τὸ σφυρήλατο κάλυμμα ἀνήκει στὸν τύπο C₂ σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ Züchner¹⁴.

Ἡ σύνδεση τοῦ δίσκου μὲ τὸ κάλυμμα γίνεται μὲ τὸν μεντεσέ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο λιτὰ ἄρθρωτὰ ἐλάσματα, διαστ. $0.026 \times 0.019 \times 0.0002$ μ. καὶ $0.0285 \times 0.23 \times 0.001$ μ., τὰ ὁποῖα σῶζονται ἀκέραια καὶ ἦταν στερεωμένα ἀντίστοιχα στὸν δίσκο καὶ τὸ κάλυμμα μὲ μεταλλικὴ κόλλα¹⁵ (πίν. 44α). Ἡ ἄρθρωση τῶν ἐλασμάτων γίνεται μὲ μεταλλικὸ καρφί, μήκ. 0.0325 μ. Στὸν μεντεσέ προσαρμοζόταν τὸ ἐξάρτημα¹⁶ τοῦ κα-

10. Γιὰ τὴν ἐπεξεργασία στὸν τόρνο ZÜCHNER ὁ.π. 125, E. PERNICE, ÖJh. 8, 1905, 51 κέ., HILL ὁ.π. 125 κέ., BLÜMNER ὁ.π. II 331 κέ., A. RIETH, AA 55, 1940, 616-634, A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων (1958) Α, 57-58, Β, 68. Δ. ΦΙΛΙΟΣ, Ἐπιγραφή ἐξ Ἐλευσίνος, AM 19, 1894, 186-189. Γ. ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ, ΑΕ 1974, 57-74, τοῦ ἴδιου Journ. Histor. Metallurgy Society 9, 1975, 57-63.

11. Τὸ κάτοπτρο εἶναι μέτριου μεγέθους, ZÜCHNER ὁ.π. 128.

12. Ὁ ἐξωτερικὸς δακτύλιος ἔχει πλάτος 0.005 μ. καὶ ὀρίζεται μὲ ἐξωτερικὴ ἀκτὶνὰ μήκ. 0.069 μ., ἐσωτερικὴ μήκ. 0.0640 μ. Ὁ ἐνδιάμεσος δακτύλιος, πλάτ. 0.005 μ., ἔχει ἀκτὶνὰ ἐξωτερικὴ μήκ. 0.0480 μ., ἐσωτερικὴ μήκ. 0.043 μ. Ὁ ἐσωτερικὸς δακτύλιος, πλάτ. 0.07 μ., ἔχει ἀκτὶνὰ ἐξωτερικὴ μήκ. 0.026 μ., ἐσωτερικὴ μήκ. 0.019 μ.

Οἱ δακτύλιοι εἶναι ἔξεργοι, κυρτοὶ καὶ σχηματίζονται μετὰ τὴν δύο ἐγχαράξεις.

13. ZÜCHNER ὁ.π. 135 κέ.

14. Ὁ.π. σημ. 13. Ὁ τύπος C₂ εἶναι ἐξέλιξη τοῦ τύπου C₁ μὲ χυτὸ κάλυμμα καὶ ἐμφανίζεται στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

15. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐπικόλλησης RICHTER ὁ.π. XXV κέ., BLÜMNER ὁ.π. IV 290 κέ., H. MARYON, Metalworking in the Ancient World, AJA 53, 1949, 93-125.

16. ZÜCHNER ὁ.π. 127, εἰκ. 58. Τὸ ἐξάρτημα αὐτὸ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀνάρτηση καὶ τὴν εὐκόλῃ χρῆση τοῦ καθρέφτη καὶ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ ἀνάλογα παραδείγματα: M. COMSTOCK - C. VERMEULE, Greek, Etruscan and Roman Bronzes (Boston 1971) 252-54.

τόπτρου, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη¹⁷, τὸ στέλεχος καὶ τὴν κυρίως λαβή, σχήματος Ω (πίν. 44α).

Στὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος τοῦ κατόπτρου ἦταν προσαρμοσμένο τὸ διακοσμητικὸ χάλκινο ἀνάγλυφο, ἐνταγμένο στὸν ἐσωτερικὸ κύκλο τοῦ καλύμματος, διαμ. 0.108 μ., πού βρέθηκε ἀποκολλημένο. Ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ ἀναγλύφου εἶναι εὐδιάκριτη ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη διάβρωση¹⁸ πού ἔχει ὑποστεί ἡ ἐλεύθερη ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος, πού δὲν κάλυπτε τὸ ἀνάγλυφο, καὶ ἀπὸ τὴ λεπτὴ ἐγχάραξη τοῦ καλύμματος, πού περιτρέχει τὸ κάτω καὶ δεξιὸ περίγραμμα τοῦ ἀναγλύφου (πίν. 44γ). Ἡ ἐγχάραξη αὐτὴ δὲν ἀπαντᾷται συχνὰ καὶ προφανῶς ἔγινε κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐπικόλλησης τοῦ ἀναγλύφου γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ θέση, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ στερεωθεί τὸ ἀνάγλυφο¹⁹.

Τὸ ἀνάγλυφο

Τὸ διακοσμητικὸ χάλκινο ἀνάγλυφο τοῦ κατόπτρου διατηρεῖται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 2, πίν. 45α), ἔχει σωζ. μῆκος 0.103 μ., πλάτος 0.075 μ. στὸ κάτω τμήμα καὶ 0.072 μ. στὸ μέσο, πᾶχος 0.0015 μ. καὶ ὕψος 0.0085 μ. Ἡ πᾶτινα εἶναι σκουροπράσινη, ἡ διάβρωση ἔντονη σὲ ὅλο τὸ ἀνάγλυφο καὶ ὑπάρχουν ἐμφανὴ ρήγματα (σκασίματα) σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Τὸ κάτω ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ἔχει θραυσθεῖ καὶ συγκολληθεῖ, ἐνῶ ἔχουν ἀποκρουσθεῖ μικρὰ κομμάτια στὸ ἄνω καὶ δεξιὸ τμήμα τοῦ ἀναγλύφου. Στὸ ἀριστερὸ γόνατο τῆς ὀρθίας μορφῆς ἔχει δημιουργηθεῖ μικρὴ ὀπή. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι σφυρήλατο²⁰, οἱ λεπτομέρειες καὶ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν ἀποδίδονται μὲ ἐλεύθερο χέρι²¹. Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν περίτμητων ἀναγλύφων²², στὰ ὁποῖα τὸ περίγραμμα τοῦ ἀναγλύφου συμπίπτει μὲ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν. Μὲ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ τονίζονται τὰ περιγράμματα καὶ προβάλλεται ἡ πλαστικότητα τοῦ ἀναγλύφου.

Τὸ ἀνάγλυφο φέρει παράσταση δύο μορφῶν σὲ σκηνὴ μάχης²³. Εἰκονίζεται γυμνός, ἀγένειος πολεμιστὴς σὲ διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἀσπίδα, ἀττικὸ κράνος καὶ χλαμύδα. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατοῦσε σφιχτὰ τὸ ξίφος, πού ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ ξεχωριστὸ πρόσθετο ἔλασμα²⁴ καὶ στραμμένο λοξὰ πρὸς τὰ πάνω. Ὁ κορμὸς

17. Διαστάσεις: στέλεχος: μῆκ. 0.031 μ., κυρίως λαβή: μῆκ. 0.046 μ., πλάτ. 0.029 μ., πᾶχ. 0.003-0.004 μ.

18. LAMB ὁ.π. 180.

19. Βλ. σημ. 15, ZÜCHNER ὁ.π. 141.

20. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ σφυρήλατου ἀναγλύφου, ZÜCHNER ὁ.π. 138 κέ., D. HILL, *Hesperia* 12, 1943, 97-114, E. D. REED, *Clay Impressions from Attic Metalwork* (1974) 3 κέ. MARYON ὁ.π. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου Ι* (Ἀθήνα 1985) 58 κέ.

21. Ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου αὐτοῦ τῆς ἐργασίας εἶναι κάθε ἀνάγλυφο νὰ ἀποτελεῖ μία ξεχωριστὴ καλλιτεχνικὴ δημιουργία παρὰ τὸ ὑπάρχον κοινὸ πρότυπο.

22. Γιὰ τὰ περίτμητα ἀνάγλυφα: ZÜCHNER ὁ.π. 142 κέ., ΛΕΜΠΕΣΗ ὁ.π. 66 κέ. Ἡ τεχνικὴ τοῦ περίτμητου ἀναγλύφου εἶναι ἀνάλογη μὲ τῶν μελικῶν ἀναγλύφων, P. JACOBSTAHN, *Die melischen Reliefs* (Berlin 1931), καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὰ ἐπίθετα ἀνάγλυφα πάνω σὲ ἀγγεῖα, M. TRUMPF-LYRITZAKI, *Griechische Figurenvasen des reichen Stils und der späten Klassik* (Bonn 1969). Eos A. ZERVOUDAKI, *Attische polychrome Reliefkeramik*, AM 83, 1968, 2 κέ.

23. Τὸ κάτοπτρο λόγῳ τοῦ θέματος τῆς παράστασης ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν κατόπτρων μὲ σκηνὲς ἀγώνων, ZÜCHNER ὁ.π. 50 κέ.

24. Ἡ τεχνικὴ νὰ κατασκευάζονται στὰ χάλκινα ἀνά-

Εἰκ. 2. Σχέδιο τῆς παράστασης τοῦ ἀναγλύφου τοῦ κατόπτρου.

προβάλλει εὐθυτενῆς κατ' ἐνώπιον καὶ ἐλαφρῶς στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἔντονη μυϊκὴ διάπλαση καὶ μὲ ὀρμητικὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα συγκρατημένη κίνηση. Τὸ ἐφήβαιο ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ σημεῖο, ἀπὸ ὅπου ξεκινοῦν ὅλοι οἱ ἄξονες ποὺ ἀρθρώνουν καὶ συγκροτοῦν τὴ μορφή. Τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ πολεμιστῆ εἶναι τεντωμένο πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἀριστερά, τὸ ἀριστερὸ πρὸς τὰ δεξιὰ κάμπτεται στὸ γόνατο καὶ πατάει στέρεα στὸ ἔδαφος²⁵. Τὸ ἔδαφος δηλώνεται μὲ ἔκτυπη καμπυλούμενη ταινία²⁶. Τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ κάμψη ἐλαφρῶς πρὸς τὰ πίσω, περασμένο μέσα ἀπὸ τὸ ὄχανο, κρατᾷ στιβαρὰ τὴν ἀσπίδα²⁷ ἀπὸ τὴν ἀντιλαβή, ποὺ εἶναι ἐλλειψοειδῆς, προοπτικὰ ἀποδομένη. Ἐσωτερικὰ τῆς ἀντιλαβῆς ὑπάρχει λεπτὴ ἐλλειψοειδῆς διακοσμητικὴ ταινία μὲ λεπτὲς ἐγχαράξεις²⁸. Τὸ κεφάλι εἶναι μικρὸ ἀναλογικὰ μὲ τὸ σῶμα, στραμμένο ἐλαφρῶς πρὸς τὰ

γλυφα τῶν κατόπτρων χωριστὰ διάφορα ἐξαρτήματα, κυρίως ὅπλα, ξίφη, ἀκόντια, ρόπαλα, εἶναι ἀρκετὰ συχνή, ZÜCHNER ὅ.π. 57, 60-61, εἰκ. 29, πίν. 9, LAMB ὅ.π. 178.

25. Παραστάσεις πολεμιστῶν σὲ ἀνάγλυφα κατόπτρων, ποὺ κρατοῦν τὸ ξίφος μὲ ἀνάλογο τρόπο, ZÜCHNER ὅ.π. 55, εἰκ. 26, Ν. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, Πτυκτὸν κάτοπτρον ἐξ Ἐπι-

δαύρου, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον τ. Β. (1966) 174-186., πίν. XXVI, XXVIII.

26. Ἡ ταινία ἔχει μῆκ. 0.065 μ. καὶ πλάτ. 0.005 μ.

27. Τμῆμα τῆς ἀντιλαβῆς ἔχει ἀποκρουσθεῖ, Α. SNODGRASS, Arms and Armour of the Greeks (London 1967) 56 κέ.

28. Ἀνάλογη ταινία, ROLLEY ὅ.π. 164, εἰκ. 152.

πίσω καὶ δεξιά κατὰ τρία τέταρτα, καὶ τὸ ἀπτικὸ κράνος ποὺ φέρει ἔχει ἀνασηκωμένη τὴ δεξιά παραγναθίδα. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἐλάσματος, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν λόφο τοῦ κράνους, ἔχει ἀποκρουσθεῖ. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἀγένειο, μὲ τονισμένα τὰ χαρακτηριστικά, τὶς κόγχες τῶν ματιῶν, τὴ μύτη καὶ τὸ στόμα.

Ἡ χλαμύδα ξεπροβάλλει ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο πρὸς τὰ πάνω, ἀνεμίζει μὲ ἔντονα καμπυλούμενες πτυχώσεις. Περνώντας διαγώνια πίσω ἀπὸ τὸν κορμὸ ξεπροβάλλει ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ χέρι καὶ κατεβαίνει μὲ συστρεφόμενες καὶ συνεχῶς ἀναδιπλούμενες πτυχώσεις, τονίζοντας τὴν ἔντονη κίνηση τοῦ πολεμιστῆ. Οἱ πυκνὲς κινημένες πτυχὲς ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀδρὲς ἐπιφάνειες τοῦ δυνατοῦ κορμοῦ, ἐνῶ ἡ ἔντονη φωτοσκίαση δίνει τὴν αἴσθηση ζωγραφικοῦ ἔργου. Τὴ μορφή τοῦ ὄρθιου πολεμιστῆ τὴ χαρακτηρίζει ἡ ἔντονη, ἰσοροπημένη, ἀντιθετικὴ κίνηση τῶν μελῶν.

Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σκέλη τοῦ πολεμιστῆ ξεπροβάλλει λοξὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ δεξιά γυμνὴ ἀνδρική μορφή, πεσμένη μὲ τὸ πρόσωπο στὸ ἔδαφος, σὲ προοπτικὴ ἀπόδοση (εἰκ. 2, πίν. 45α). Τὸ σῶμα κουλουριάζεται καὶ συστρέφεται, προβάλλοντας τὴ ράχη καὶ τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς κατὰ τρία τέταρτα, σχηματίζοντας τόξο μὲ τὸ καμπυλωτὸ περίγραμμά τῆς ράχης, ποὺ τονίζεται ἀπὸ τὸ αὐλάκι τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Τὸ ἀκουμπισμένο στὸ ἔδαφος κεφάλι φέρει κοντοὺς καὶ πυκνοὺς βοστρύχους, ἐνῶ εἶναι ὁρατὸ τὸ δεξιὸ αὐτὶ καὶ μέρος τῆς δεξιᾶς παρεῖας. Τὸ δεξιὸ χέρι εἰκονίζεται σὲ κάμψη πρὸς τὰ ἐμπρὸς μὲ παραλυμένη τὴν παλάμη. Τὸ ἀριστερὸ δὲν ἀποδίδεται. Τὸ ἐμπρόσθιο ἄνω τμήμα τοῦ σώματος στρέφεται πρὸς τὰ δεξιά, ἐνῶ τὸ πίσω, ἀντιθετικὰ κινημένο, στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά, μὲ προοπτικὴ ἀπόδοση τῆς δεξιᾶς βουβωνικῆς χώρας· τὸ ἐφήβαιο εἰκονίζεται σὲ κατατομή. Τὰ κάτω ἄκρα χάνονται πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ ὄρθιου πολεμιστῆ, ἐνῶ προεξέχει τὸ περίγραμμά τοῦ ἀριστεροῦ γλουτοῦ καὶ μηροῦ. Τὰ κάτω ἄκρα ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω δὲν ἀποδίδονται.

Πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ ὄρθιου πολεμιστῆ καὶ πρὸς τὰ δεξιά εἰκονίζεται ὄρθια ἀνάγλυφη ἐλλειψοειδῆς ἀσπίδα, ποὺ στηρίζεται στὸ ἔδαφος, προοπτικὰ ἀποδομένη. Τὸ ἐξωτερικὸ τῆς περιγράμμου σχηματίζει τόξο, ποὺ περνάει ἀπὸ τὸν ὀμφαλό. Ὁ ὀμφαλὸς διακοσμεῖται μὲ τέσσερις ἐλικωτὲς λογχοειδεῖς ταινίες καὶ βρίσκεται στὸ κάτω μέρος τῆς ἀσπίδας κοντὰ στὸ ἔδαφος. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ προοπτικὴ ἀπόδοση τῆς ἀσπίδας δεξιά, ποὺ εἰκονίζεται ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ καὶ ἄνω, καθὼς καὶ στὰ κάτω ἄκρα τῆς πεσμένης μορφῆς ἀριστερά, ποὺ τὰ βλέπουμε ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γονάτων καὶ πάνω. Ἡ ἀσπίδα τοῦ ὄρθιου πολεμιστῆ ἀποδίδεται μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, ἀντίθετα ἢ κάτω ἀσπίδα εἰκονίζεται μὲ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς ὀψης²⁹ ἔχοντας τὴν ἴδια λοξὴ κλίση.

Οἱ δύο ἀσπίδες μαζὶ μὲ τὴ χλαμύδα ἀποτελοῦν τὸ φόντο πάνω στὸ ὁποῖο προβάλλονται οἱ δύο μορφὲς τοῦ ἀναγλύφου. Οἱ μορφὲς ἀποτελοῦν μία σύνθεση μὲ ἔντονη τὴν ἀντίθεση τῆς κινημένης ὄρθιας καὶ τῆς πεσμένης μορφῆς μὲ τὰ παραλυμένα μέλη. Στὴ σύνθεση αὕτῃ τῶν δύο μορφῶν μὲ τὴν πλατιὰ βάση οἱ ἄξονες συγκλίνουν πρὸς τὰ πάνω

29. Ἀσπίδες μὲ ἀνάλογο τρόπο ἀπόδοσης ὕ.π. σ. 28.

σχηματίζοντας μία πυραμίδα και ἐπὶ πλέον οἱ δύο μορφές ἀποτελοῦν ἓνα ἄρμονικὸ συν-
ταίριασμα τῶν ἀξόνων τῆς ὀρθίας κινημένης μορφῆς καὶ τῶν καμπύλων ὁμόκεντρων
τόξων, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τὰ περιγράμματα τῶν ἀσπίδων καὶ τὴν πεσμένη μορφή
ποὺ κινεῖται στὸν τρισδιάστατο χῶρο.

Χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου

Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι μία δημιουργία τοῦ τορευτῆ³⁰-καλλιτέχνη εἰδικὰ ἐπιλεγμένη γιὰ
νὰ προσαρμοστεῖ στὴν κυκλικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καθρέπτη καὶ ἀποτελεῖ μία ἐπὶ μέρους
σύνθεση ἀπὸ μία μεγαλύτερη παράσταση μὲ σκηνὴ μάχης. Ἀπὸ τὴν ὅλη σύνθεση καὶ
τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικά της, τὸ ἀνάγλυφο χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου
π.Χ. αἰ., ὅπως θὰ γίνῃ φανερό στὴ συνέχεια.

Ἡ μορφή τοῦ ὀρθίου πολεμιστῆ, μὲ τὸ γυμνὸ σῶμα, τὴν ἔντονη κίνηση καὶ τὴν πλήρη
ἀνάπτυξη τοῦ δραματικοῦ στοιχείου, φέρει φανερὴ τὴν ἐπίδραση τῆς ζωφόρου τῶν
Βασσῶν τῆς Φιγάλειας³¹: εἰδικότερα θυμίζει τὸν Λαπίθη τῆς πλάκας H6-530 τῆς
Κενταυρομαχίας³² μὲ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Καινέα καὶ τὴν ἀνδρική μορφή τῆς πλάκας
H20-532 τῆς Ἀμαζονομαχίας³³. Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. οἱ μορφές συ-
στρέφονται μέσα στὸ χῶρο, ὅπως γίνεταί φανερό ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τῶν νεκρῶν
τοῦ κορινθιακοῦ πολέμου³⁴ (394 π. Χ.), τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ τοῦ
Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο³⁵, τὶς μετόπες τῆς Θόλου τῶν Δελφῶν³⁶, χαρακτηριστικὸ
ποὺ διαπιστώνουμε στὴν πεσμένη μὲ τὸ πρόσωπο μορφή. Σύνθεση δύο πολεμιστῶν
ἀνάλογη μὲ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Παλαιᾶς Ἐπιδάουρου, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ ἀπόδοση
ἀπεικονίζει τὸ ἀριθ. 1712 χάλκινο ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου³⁷ ἀπὸ τὴν
περιοχὴ τῶν Θηβῶν (πίν. 45β). Εἰκονίζεται πολεμιστὴς σὲ δράση πρὸς τὰ δεξιά, ποὺ
κρατοῦσε ξίφος, μὲ χλαμύδα, κράνος καὶ ἀσπίδα, ἐνῶ κάτω ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σκέλη
του πρὸς τὰ δεξιά ξεπροβάλλει νεκρὸς πολεμιστὴς μὲ κράνος καὶ ἀσπίδα, πεσμένος
μὲ τὸ πρόσωπο στὸ ἔδαφος μὲ ἔντονη στροφὴ τοῦ σώματος, προβάλλοντας τὴν πλάτη
κατὰ τρία τέταρτα. Τὸ ἀνάγλυφο χρονολογεῖται λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.,

30. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ρήματος τορευῶ, M.J. MILNE, *AJA* 45, 1941, 390-8.

31. H. KENNER, *Der Fries des Tempels von Bassai-Phigalia* (Wien 1946). URSULA LIEPMANN, *Das Datierungsproblem und die Kompositionsgesetze am Fries des Apollotempels zu Bassai-Phigalia* (Hannover 1970). C. HOFKES - BRUKKER - A. MALLWITZ, *Der Bassai-Fries* (München 1975).

32. HOFKES - BRUKKER ὁ.π. 58-9, KENNER ὁ.π. πίν. 11.

33. HOFKES - BRUKKER ὁ.π. 83-84, KENNER ὁ.π. πίν. 13.

34. *AM* 35, 1910, εἰκ. 6, πίν. XI, XII. M. SÜSSEROT, *Griechische Plastik des 4. Jhr. v. Christus* (1938) πίν. 2, 2. A. STEWART, *Skopas of Paros* (New Jersey 1977) 87 εἰκ. 25a. H. SPEIER, *Zweifiguren-Gruppen*,

RM 47, 1932, 1 κέ., 36. B. BROWN, *Anticlassicism in Greek Sculpture of the Fourth Century B.C.* (N. York 1973) 14, εἰκ. 33, 35.

35. J. F. CROME, *Die Skulpturen des Asklepios Tempels von Epidauros* (Berlin 1951) 37-8 πίν. 26. A. STEWART ὁ.π. 88 πίν. 27a.

36. J. MARCADÉ, *Les métopes mutilées de la Tholos de Marmaria à Delphes*, *Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 1979, 151-170 εἰκ. 1, STEWART ὁ.π. 87, εἰκ. 25 b,c, J. MARCADÉ, *Les sculptures décoratives de la Tholos de Marmaria à Delphes: État actuel du dossier*. *Archaische und Klassische Griechische Plastik*, Band II (1986) 169-173.

37. DE RIDDER, *Les Bronzes antiques du Louvre II*, πίν. 79, ZÜCHNER ὁ.π. 57, 199 κέ., πίν. 9. Τὸ ξίφος τοῦ πολεμιστῆ, ποὺ ἦταν πρόσθετο, δὲν σώζεται.

ἔχει ἄμεση τὴν ἐπίδραση τῆς ζωφόρου τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ καὶ ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Züchner³⁸ στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον.

Στὸ χρυσὸ ἔλασμα, ποὺ κοσμοῦσε τὸν γωρυτό, ποὺ βρέθηκε στὸ μεγάλο ἀσύλητο βασιλικὸ τάφο τῆς Βεργίνας³⁹, εἰκονίζονται σὲ δύο ζῶνες σκηνὲς μάχης ἀπὸ κατάληψη πόλης. Στὴν κάτω ζώνη, ἀνάμεσα σὲ δύο πολεμιστὲς σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, εἰκονίζεται γυμνὸς πολεμιστὴς πρὸς τὰ ἀριστερά, ποὺ πέφτει νεκρὸς πάνω στὴν προοπτικὰ ἀποδομένη ἀσπίδα τοῦ μὲ παραλυμένα μέλη. Ἡ παράσταση τῆς ομάδας τῶν τριῶν πολεμιστῶν τοῦ γωρυτοῦ ἔχει στενὴ συγγένεια μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λούβρου. Τὰ δύο ἀνάγλυφα ἔχουν τὰ μοτίβα τῶν νεκρῶν πολεμιστῶν ἀντίθετα ἀποδομένα, ἐνῶ παρουσιάζουν ὁμοιότητες στὴ σύνθεση καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ὀρθίων πολεμιστῶν, καὶ χρονολογοῦνται στὴν ἴδια ἐποχὴ, γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ γωρυτὸς τῆς Βεργίνας καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λούβρου, ποὺ ἀποδίδεται στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον, ἔχουν κοινὰ πρότυπα⁴⁰.

Συγκρίνοντας τὶς παραστάσεις τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Λούβρου καὶ τοῦ γωρυτοῦ τῆς Βεργίνας μὲ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου παρατηροῦμε ὅτι στὰ δύο πρῶτα ἀνάγλυφα, παρὰ τὸ κοινὸ θέμα καὶ τὶς ἐξωτερικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ τρίτο, οἱ μορφὲς κινοῦνται σὲ δύο ἐπίπεδα, ἔχουν ἔντονη τὴν ἐπίδραση τῆς ζωφόρου τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, ὅπου οἱ μορφὲς εἶναι δισδιάστατες καὶ εἰκονίζονται κατὰ τρία τέταρτα ἀπὸ τὴν ἐμπρὸς ἢ τὴν πίσω πλευρά, καὶ ἀποδίδονται κατὰ ομάδες σχηματίζοντας τρίγωνα ἢ παραλληλόγραμμα· οἱ νεκροὶ πέφτουν μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων, οἱ γραμμὲς τῆς κίνησης εἶναι συνεχεῖς, τὸ ἐνδυμα ἀκολουθεῖ τὸ σῶμα καὶ τὴ γραμμὴ τῆς κίνησης⁴¹. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἐπιδαύρου, ὅπου ὁ πεσμένος πολεμιστὴς εἰκονίζεται μὲ σαφῶς δηλωμένη τὴν τρίτη διάσταση, γίνεται φανερό ὅτι εἶναι ἔργο ὑστερότερον.

Στὴ ζωφόρο τοῦ χορηγικοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτη⁴², ποὺ κατασκευάστηκε γιὰ χορηγικὴ νίκη τοῦ ἔτους 335/4 π.Χ., μὲ τὴν ἔντονη διακοσμητικὴ διάθεση⁴³, οἱ μορφὲς κινοῦνται ἀπελευθερωμένες ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Εἶναι φανερὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν

38. ZÜCHNER ὁ.π. 199 κέ.

39. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΑΑΑ Χ, 1977, 31 εἰκ. 27, τοῦ Ἰδίου, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῶν Αἰγῶν, Φίλιππος βασιλεὺς Μακεδόνων (Ἀθήνα 1980) 218-9, εἰκ. 122, 3, τοῦ Ἰδίου Βεργίνας, οἱ βασιλικοὶ τάφοι καὶ οἱ ἄλλες ἀρχαιότητες (Ἀθήνα 1984) 180-6 εἰκ. 146. The Search for Alexander an exhibition 1980, 182-3, πίν. 28.

40. Σχετικὰ ELIZABETH PEMBERTON, The Attribution of Corinthian Bronzes, Hesperia 50, 1981, 108. Ἡ ἄποψη αὕτῃ ἐνισχύεται ἐπιπλέον ἀπὸ ἀνάλογο ὁμοιότητα μοτίβων καὶ τοῦ γωρυτοῦ τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου μὲ παράσταση ἀμαζονομαχίας. ΒΕΡΔΕΛΗΣ ὁ.π. σημ. 26, ὅπου εἰκονίζεται ἡ ἀμαζὼνα νὰ πιάνει μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ τὴν ἄντυγα τῆς ἀσπίδας τοῦ ἀντιπάλου τῆς (πίν. 45γ). Ἀνάλογο μοτίβο ὑπάρχει στὴν πάνω ζώνη τοῦ γωρυτοῦ, ὅπου πολεμιστὴς ἔχει πιάσει τὴν ἄντυγα τῆς ἀσπίδας ἄλλου πολεμιστῆ.

41. BROWN ὁ.π. 17-18, εἰκ. 44-47. W. FUCHS, Die Skulptur der Griechen (München 1979) 450-453, εἰκ. 520-527 καὶ εἰδικότερα εἰκ. 527, ὅπου μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων πέφτει γυμνὸς πολεμιστὴς πρὸς τὰ ἀριστερά, γονατίζοντας καὶ προβάλλοντας τὴν πλάτη κατὰ τρία τέταρτα. R. LULLIES - M. HIRMER, Griechische Plastik (1979) πίν. 217.

42. H. F. DE COU, The Frieze of the Choric Monument, AJA 8, 1893, 42-45, πίν. II-III. H. RIEMANN, RE Supl. VIII, Lysikrates Monument, LIPPOLD ὁ.π. 271, πίν. 94, 3, FUCHS ὁ.π. 454-455, πίν. 528. BROWN ὁ.π. 19-20, 37, 60, εἰκ. 57-60, 103. STEWART ὁ.π. 124 εἰκ. 58γ. J. TRAVLOS, Pictorial Dictionary of Ancient Athens (London 1971) 348. AM 93, 1977, 197-227.

43. S. RIDGWAY, Notes on the Development of the Greek Frieze, Hesperia 35, 1966, 188-204 κέ.

μορφῶν τῆς ζωφόρου μετὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου στὴ σύνθεση καὶ στὴ διάπλαση τῶν μορφῶν. Εἰδικότερα στενὴ συγγένεια παρουσιάζουν οἱ μετωπικὲς μορφές τῶν σατύρων⁴⁴ VI καὶ VIa' τῆς ζωφόρου μετὸν ὄρθιο πολεμιστὴ τοῦ ἀναγλύφου, στὴν ἔντονη δράση, τὴ ραδινὴ διάπλαση τῶν μορφῶν καὶ τὰ κοινὰ σκοπαδικὰ χαρακτηριστικά, καὶ οἱ μορφές τῶν γονατισμένων πειρατῶν στὶς συνθέσεις V καὶ V' ἀπὸ τὶς σκηνές ἀγώνα μετὸς σατύρους⁴⁵ μετὸν πεσμένη μορφὴ τοῦ κατόπτρου (εἰκ. 2, πίν. 45α).

Οἱ ἀνάγλυφες μορφές τῆς βάσης τῆς Μαντίνειας, ἔργο τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Πραξιτέλη τῆς δεκαετίας 330/20 π.Χ.⁴⁶, μετὸ μετωπικὴ στάση τῶν μορφῶν καὶ τὴ ζωγραφικὴ διάθεση, ἰδιαίτερα ἡ μορφὴ τοῦ Μαρσύα, ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μετὸν κίνηση καὶ τὴ διάπλαση τῆς μορφῆς τοῦ ὄρθιου πολεμιστῆ τοῦ ἀναγλύφου.

Συγκρίνοντας τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου μετὸ τὴ σαρκοφάγο τῆς Βιέννης⁴⁷, ἡ ὁποία φέρει ἀνάγλυφη παράσταση ἀμαζονομαχίας, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν πίσω πλευρά, διαπιστώνουμε τὴ στενὴ συγγένεια καὶ ὁμοιότητα μοτίβων στὰ δύο ἔργα (πίν. 46α-β). Στὴ σαρκοφάγο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἐπόμενο ἐξελικτικὸ στάδιο τῆς ζωφόρου τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, οἱ μορφές μετὸ λοξὲς κινήσεις ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου, τὰ σώματα τῶν μορφῶν, ἔντονα κινημένα, συστρέφονται μέσα στὸν χώρο. Στὴν κεντρικὴ ὁμάδα ὁ πληγωμένος πολεμιστὴς δὲν βρίσκεται μετὰ τῶν μορφῶν, ὅπως στὴ ζωφόρο τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ⁴⁸, ἀλλὰ βγαίνει πρὸς τὰ ἔξω (πίν. 46α). Ἡ ὁμοιότητα τῶν μοτίβων τῶν δύο ἀκραίων γυμνῶν μορφῶν τῆς σαρκοφάγου μετὸν ὄρθιο πολεμιστὴ τοῦ ἀναγλύφου, μετὸ μετωπικὴ στάση καὶ τὴν ἔντονη κίνηση, ἡ ἐναλλακτικὴ ἀπόδοση τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῶν ἀσπίδων καὶ στὰ δύο ἔργα φανερώνει τὴ στυλιστικὴ συγγένεια καὶ τὴν ἔντονη διακοσμητικὴ διάθεση ποὺ τὰ χαρακτηρίζει. Τέλος ἡ ὁμοιότητα τοῦ μοτίβου τῶν ἀμαζόνων, ποὺ ἔχουν πέσει μετὸ πρόσωπο, μετὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ ξεπροβάλλουν κάτω ἀπὸ τὴ λοξὴ κίνηση τῶν ἀλόγων, μετὸν ἔντονη συστροφὴ τοῦ σώματος, ποὺ διαγράφει τόξο, δηλώνει τὴ στυλιστικὴ καὶ χρονολογικὴ σχέσις τῶν δύο ἔργων (πίν. 46β). Ὡστόσο, παρὰ τὶς ὁμοιοτήτες τους, τὰ δύο ἔργα ἔχουν κάποια χρονικὴ διαφορά. Ἡ σαρκοφάγος, μετὸν μεγαλύτερη ἔνταση καὶ τὶς φυγόκεντρες κινήσεις τῶν μορφῶν, εἶναι ἔργο ὑστερότερο τοῦ ἀναγλύφου τοῦ κατόπτρου. Ἡ χρονολόγησις⁴⁹ τῆς σαρκοφάγου στὸ τέλος τῆς δεκαετίας 330/20 π.Χ. καὶ παράλληλα τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀναγλύφου μετὸν ζωφόρο τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτη καὶ τὴ βάση τῆς Μαντίνειας ποὺ ἀναφέραμε, μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀνάγλυφο τοῦ κατόπτρου τῆς Π. Ἐπιδαύρου θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 330 π.Χ.

44. DE COU ὅ.π. πίν. II-III. BROWN ὅ.π. εἰκ. 60, 103.

45. DE COU ὅ.π. 45. BROWN ὅ.π. εἰκ. 58, 60.

46. LIPPOLD ὅ.π. 238 πίν. 85, 1-3. FUCHS ὅ.π. 455, πίν. 530, 1.

47. C. ROBERT, Die antiken Sarkophag-Reliefs II (1880) 78-81 πίν. XXVI εἰκ. 68, a,b,c. H. SCHRADER, Phidias (Frankfurt 1924) 99-102, εἰκ. 80-83. M. BIE-

BER, The Sculpture of the Hellenistic Age (N. York 1955) 73 εἰκ. 252.

U. SÜSSENBACH, Der Frühhellenismus in Griechischen Kampf-Relief (Bonn 1971) 16-20, STEWART ὅ.π. 124.

48. Ὁ.π. σημ. 42.

49. SÜSSENBACH ὅ.π. 200.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι πρόκειται για έργο της μικροτεχνίας που άντανανκλᾷ τῇ μεγάλῃ τέχνῃ τῆς ἐποχῆς, θὰ πρέπει νὰ τὸ χρονολογήσουμε μετὰ τὸ 330 π.Χ., στὴ δεκαετία 330/20 π.Χ. Ἐκφράζει τὴν κοινὴ καλλιτεχνικὴ γλώσσα τῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς μὲ τὴν μανιεριστικὴ ἐπίδραση τοῦ Σκόπα, ὅπως φαίνεται στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἰλισσοῦ⁵⁰ τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη, τὴ σαρκοφάγο τῆς Βιέννης. Τὸ τέλος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς χαρακτηρίζει ἡ μετωπικότητα καὶ ἡ ραδιονότητα τῶν μορφῶν, ἡ σμίκρυνση τῆς κεφαλῆς καὶ ὁ μανιερισμός⁵¹.

Τὸ ἐργαστήριο

Παρὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Züchner⁵² νὰ διακρίνει τὰ ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας μέχρι τὴν ὥρα δὲν ἔχει δοθεῖ ὀριστικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα, ποὺ περιπλέκεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι διαφορετικὰ ἐργαστήρια χρησιμοποιοῦσαν πολλὲς φορές κοινὰ πρότυπα⁵³, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς κατόπτρων δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι γνωστὸς ὁ ἀκριβὴς τόπος προέλευσής τους⁵⁴. Ὡστόσο, ὅπως παρατήρησε ὁ Lippold⁵⁵, ὁ τόπος προέλευσης τῶν κατόπτρων εἶναι καθοριστικὸς γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν σωστότερη λύση τοῦ προβλήματος τῶν ἐργαστηρίων, ὅταν μάλιστα συμβαίνει τὰ κάτοπτρα νὰ προέρχονται ἀπὸ περιοχές μὲ γνωστὰ ἐργαστήρια τορευτικῆς ἢ τῆς γύρω περιοχῆς. Μόνη ἡ στυλιστικὴ ἀνάλυση, γιὰ τὸν λόγο ποὺ ἀναφέραμε, δὲν ἀποτελεῖ ἀπόλυτα καθοριστικὴ ἔνδειξη.

Πάντως ὁ συνδυασμὸς τῶν παραπάνω προϋποθέσεων μὲ τὴν χημικὴ ἀνάλυση τοῦ κράματος τοῦ χαλκοῦ, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν κατόπτρων, μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴν ἀσφαλέστερη λύση τοῦ προβλήματος, ὅταν διαπιστωθοῦν τὰ τυχὸν ὑπάρχοντα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ κράματος τοῦ χαλκοῦ, ποὺ χρησιμοποιοῦσε κάθε ἐργαστήριο.

Ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐπιδάουρου καὶ τοῦ Ἀργεῖος σημαντικοῦ ἀριθμοῦ κατόπτρων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα συμβάλλει σημαντικὰ στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Τὰ πτυκτὰ κάτοπτρα ἀπὸ τὶς περιοχές τῆς Ἐπιδάουρου καὶ τοῦ Ἀργεῖος εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Α. Ἐπίδαυρος:

1. Πτυκτὸ κάτοπτρο ἀνασκαφῆς Δ. Τσώλη 1983, ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ.
2. Πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Παλ. Ἐπίδαυρο⁵⁶, διαμ., 0.124 μ. ἀπὸ σωστικὴ ἀνασκαφὴ 1977.

50. N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, Studien zum Ilissos Relief (1956), FUCHS ὅ.π. 496 εἰκ. 578.

51. H. SPEIER ὅ.π. 82 κέ. K. SCHEFOLD, Untersuchungen zu der Kertscher Vasen (1934) 111.

52. ZÜCHNER ὅ.π. 115 κέ.

53. W. ZÜCHNER, Von Toreuten und Töpfern, JdI 65/66, 1950-51, 191. T. DOHRN, Schwarzgefirnisste Plakettenvasen, RM 92, 1985, 84 κέ.

54. ROLLEY ὅ.π. 168 κέ., STEWART, Ant. Kunst ὅ.π.

25 κέ.

55. LIPPOLD, Gnomon ὅ.π. 74 κέ.

56. Εὐχαριστῶ τὴν ἑφορὸν Ἀρχαιοτήτων κ. Εὐ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη γιὰ τὴν πρόθυμη χορήγηση ἄδειας γιὰ τὴ λήψη δείγματος γιὰ χημικὴ ἀνάλυση. Στὸ BCH 102, 1978, 670 γίνεται μνεία τοῦ κατόπτρου, ἀλλὰ ἐσφαλμένα ἀναφέρεται ὡς τόπος προέλευσης ἡ Νέα Ἐπίδαυρος ἀντὶ τῆς Παλαιᾶς.

3. Δίσκος πτυκτοῦ κατόπτρου, διαμ. 0.121 μ., προερχόμενος ἀπὸ παλιές ἀνασκαφές στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ⁵⁷.
4. Πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, διαμ. 0.183 μ., δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Ν. Βερδελῆ⁵⁸ (πίν. 44γ).
5. Χάλκινο ἀνάγλυφο πτυκτοῦ κατόπτρου μὲ παράσταση Ἡρακλῆ καὶ Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα⁵⁹.

Β. Ἀργος⁶⁰:

6. Δίσκος πτυκτοῦ κατόπτρου, διαμ. 0.15 μ., ἀρ. Ε.65 καταλόγου τοῦ Μουσείου Ἀργους⁶¹.
7. Χάλκινο ἀνάγλυφο κατόπτρου μὲ παράσταση γυναικείας κεφαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀρ. Ε.1000 καταλόγου τοῦ Μουσείου Ἀργους⁶².

Ὁ ἱκανὸς αὐτὸς ἀριθμὸς κατόπτρων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν Ἀργολίδα⁶³, εἶναι σημαντικὸς γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἐργαστηρίου προέλευσής τους. Ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου φέρει ἔντονη τὴν ἐπίδραση τῆς ζωφόρου τῆς Φιγάλειας⁶⁴. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀποτελεῖ κοινὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα σὲ μία σειρά ἀπὸ χάλκινα ἀνάγλυφα, ποὺ ἀπεικονίζουν σκηνὲς ἀγώνα, οἱ ὁποῖες εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ Züchner⁶⁵.

Συγκρίνοντας τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου μὲ δύο κάτοπτρα, τῆς Βοστώνης⁶⁶ μὲ παραστάσεις ἀγώνα Διονύσου καὶ Γίγαντα, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ κατατάσσονται ἀπὸ τὸν Züchner στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον, διαπιστώνει κανεὶς τὴ στενὴ συγγένεια τῶν ἀναγλύφων στὴν ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων τῶν ἐνδυμάτων.

Ἐξετάζοντας τὰ κάτοπτρα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρον καὶ τὸ Ἀργος καὶ διασώζονται τὰ διακοσμητικὰ ἀνάγλυφα, διαπιστώνουμε τὰ ἀκόλουθα:

Τὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ⁶⁷ χρονολογεῖται γύρω στὰ 340 π.Χ. καὶ ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Βερδελῆ στὸ ἐργαστήριον τῆς Κορίνθου.

57. Ὁ δίσκος αὐτὸς δὲν ἔχει ἀκριβῆ στοιχεῖα προέλευσης· εἶναι ἐκτεθειμένος στὴν προθήκη ποὺ βρίσκεται στὸν προθάλαμον τοῦ Μουσείου Ἐπιδαύρου. Πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν (Ἀθήναι 1900).

58. ΒΕΡΔΕΛΗΣ ὁ.π.

59. Ἔργον 1975, 106 εἰκ. 103, ΠΑΕ 1975, 174 πίν. 153β. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ προέρχονται καὶ ἄλλα πτυκτὰ κάτοπτρα, πρβ. τὸ χάλκινο προσωπεῖον ΑΔ 29, 1973-74, Β, 204, πίν. 148α.

60. Εὐχαριστῶ τὴν ἔφορον Ἀρχαιοτήτων κ. Ὁ. Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ γιὰ τὴν πρόθυμη χορήγηση τῆς ἀδειας νὰ ἀναφέρω τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο κατόπτρων καὶ γιὰ τὴ λήψη δείγματος γιὰ ἀνάλυση ἀπὸ τὸν δίσκο ἀρ. Ε.65 τοῦ καταλόγου τοῦ Μουσείου τοῦ Ἀργους.

61. Ὁ δίσκος εἶναι συγκολλημένος καὶ προέρχεται ἀπὸ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ ἔτους 1960 στὸ οἰκόπεδο Ράπτῃ.

62. Τὸ ἀνάγλυφο προέρχεται ἀπὸ σωστικὴ ἀνασκαφὴ

τοῦ ἔτους 1962 στὸ οἰκόπεδο Ε. Κούρου· διαστ.: μῆκ. 0.092 μ., πλάτ. 0.082 μ. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀναγλύφου ZÜCHNER ὁ.π. 204 κέ.

63. Ὁ μικρὸς ἀναλογικὰ ἀριθμὸς πτυκτῶν κατόπτρων ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀργος, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, παρὰ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ σωστικῶν ἀνασκαφῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν Ἐπίδαυρον, μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ Ἀργος εἶχε δημιουργηθεῖ ἰδιαίτερος τύπος κατόπτρου μὲ λαβή. Σχετικὰ PETRA OBERLÄNDER, Griechische Handspiegel (Diss., Hamburg 1967) 21-30.

64. Βλ. σημ. 32.

65. ZÜCHNER ὁ.π. 198 κέ., τοῦ ἴδιου ΑΑ 1935, 365-373.

66. ZÜCHNER ὁ.π. 50-51, 198, 200, ἀρ. 68 καὶ 70, πίν. 10, εἰκ. 23. Ὁ ZÜCHNER στὸ ἀρ. 70, τὴ μορφή τοῦ Διονύσου θεωρεῖ ὡς Ἀρτεμῖν, COMSTOCK - VERMEULE ὁ.π. 251-2, 362-3.

67. ΒΕΡΔΕΛΗΣ ὁ.π. 164 κέ.

Τὸ ἀρ. 2 κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Π. Ἐπίδαυρο, ἀνασκαφῆς 1977⁶⁸, φέρει ἀνάγλυφον παράστασιν μὲ ἀνάλογο θέμα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἐγχάρακτον διακόσμηση τοῦ ἀρ. 8148 πτυκτοῦ κατόπτρου τοῦ Βερολίνου, ποὺ χρονολογεῖται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἀποδίδεται στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον ἀπὸ τὸν Züchner⁶⁹. Τὸ ἀνάγλυφον κατόπτρου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα⁷⁰ χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. χωρὶς νὰ ἀποδίδεται σὲ ἐργαστήριον. Τέλος τὸ ἀρ. Ε. 1000 ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τοῦ Ἀργούς⁷¹ μὲ παράσταση γυναικείας κεφαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνήκει στὴν κατηγορίαν ἀναγλύφων ποὺ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν Züchner⁷² στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ μέχρι τώρα ἀνάγλυφα κατόπτρων ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφον ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα, ποὺ δὲν ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ κάποιο ἐργαστήριον, ἀποδίδονται στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον, ἂποψη ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἐπίδαυρος καὶ τὸ Ἀργεῖον εἶναι γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Κορίνθου, ὅπου ὑπῆρχε ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐργαστήρια τορευτικῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα⁷³.

Ἡ θόλος τῆς Ἐπιδαύρου εἶχε διακοσμηθεῖ μὲ ἔργα τοῦ Παυσία, ὅπως ἀναφέρει ὁ Παυσανίας⁷⁴. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι μεταξὺ τῆς Κορίνθου, εἰδικότερα τῆς Σικυώνας καὶ Ἐπιδαύρου ὑπῆρχαν καλλιτεχνικὲς ἐπαφές γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Μετὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀναγλύφου τῆς Π. Ἐπιδαύρου στὸ ἐργαστήριον τῆς Κορίνθου φαίνεται πολὺ πιθανή.

Ἀπὸ τὴ χημικὴ ἀνάλυση⁷⁵, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν Κ. Ἀσημενὸ σὲ δείγματα ποὺ λήφθηκαν ἀπὸ τὸν δίσκον τοῦ κατόπτρου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ ἀρ. 2, 3, 4, 7 κάτοπτρα καὶ ἀπὸ ἓνα δημοσιευμένο κάτοπτρον ἀπὸ τὴν ἀρχαία Κόρινθον⁷⁶, προκύπτει ὅτι τὰ κάτοπτρα ἔχουν κατασκευαστεῖ κυρίως ἀπὸ κράμα χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου⁷⁷.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναλύσεων ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. Κάτοπτρον ἀνασκαφῆς Γ. Τσώλη 1983: Χαλκὸς 88.7%, κασσίτερος 10.9%, μόλυβδος 0.13%, σίδηρος 0.12%, νικέλιο 0.03%, ἀρσενικὸ 0.003%.
2. Κάτοπτρον Π. Ἐπιδαύρου ἀνασκαφῆς 1977⁷⁸: Χαλκὸς 88.4%, κασσίτερος 11.1%, σίδηρος 0.30%, νικέλιο 0.04%, ἀρσενικὸ 0.003%, ἄργυρος 0.02%.
3. Κάτοπτρον παλαιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ⁷⁹: Χαλκὸς 88%, κασσίτερος 10.9%, σίδηρος 0.33%, νικέλιο 0.03%, ἀρσενικὸ 0.004%.
4. Κάτοπτρον ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀνασκαφῆς 1961⁸⁰: Χαλκὸς 88.0%, κασσίτερος 11.1%, μόλυβδος 0.25%, σίδηρος 0.30%, νικέλιο 0.04%, ἀρσενικὸ 0.004%, ἄργυρος 0.05%.

68. Βλ. σημ. 56.

69. ZÜCHNER ὅ.π. 46, 145, εἰκ. 68, πίν. 21.

70. Βλ. σημ. 59.

71. Βλ. σημ. 62.

72. ZÜCHNER ὅ.π. 204 κέ.

73. Στὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἐργαστήρια τορευτικῆς, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν πόλιν τῆς Κορίνθου καὶ τὴ Σικυώνα.

74. ΠΑΥΣ. Π 27, 3.

75. Ἡ ἀνάλυση ἔγινε στὴ Διεύθυνση Συντήρησης τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Στὸν Κ. Ἀσημενὸ γιὰ τὸ ὑπερ-

βολικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀμέριστη βοήθεια ἐκφράζω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

76. H. S. ROBINSON, Klio 46, 1965, 292, εἰκ. 14, ΑΔ 1964, Χρονικά, 101, πίν. 108. E. G. PEMBERTON, Hesperia 54, 1985, 292-294, 301-302 πίν. 85. Τὸ κάτοπτρον χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

77. Γιὰ ἀναλύσεις κατόπτρων, CONGDON ὅ.π. 20 κέ., AJA 71, 1967, 149-153, STEWART ὅ.π. 25.

78. Βλ. σημ. 56.

79. Βλ. σημ. 57.

80. ΒΕΡΔΕΛΗΣ ὅ.π.

5. Κάτοπτρο ἀρ. Ε.65 Μουσείου Ἀργούς⁸¹: Χαλκός 88.6%, κασσίτερος 10.8%, μόλυβδος 0.13%, σίδηρος 0.11%, νικέλιο 0.03%, ἀρσενικό 0.003%.
6. Κάτοπτρο ἀρχαίας Κορίνθου⁸²: Χαλκός 90.4%, κασσίτερος 9.20%, μόλυβδος 0.17%, σίδηρος 0.12%, νικέλιο 0.03%, ἀρσενικό 0.003%, ἄργυρος 0.02%.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση, ὅπως παρατήρησε ὁ χημικός Κ. Ἀσημενός, τὰ δείγματα 1, 2, 3, 4, 5, ποὺ προέρχονται ἀπὸ κάτοπτρα τῆς Ἐπιδάουρου καὶ τοῦ Ἀργούς, πρακτικὰ ἔχουν τὴν ἴδια σύσταση. Στὸ κάτοπτρο ἀρ. 6 ἀπὸ τὴν ἀρχαία Κόρινθο παρατηρεῖται μικρὴ διαφορὰ στὴ σύσταση τοῦ δείγματος. Στὰ δείγματα δὲν βρέθηκε ἀντιμόνιο, ψευδάργυρος καὶ κοβάλτιο. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐλάχιστη ποσότητα ἢ ἀπουσία μολύβδου. Μιὰ πρώτη ἀξιολόγηση δίνει μεγάλη πιθανότητα κοινῆς προέλευσης τῶν δειγμάτων, δηλαδὴ κοινὸ μεταλλεῖο.

Ἡ ἴδια πρακτικὰ σύσταση τῶν δειγμάτων μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι πιθανότατα κατασκευάστηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο μὲ καθορισμένη σύσταση μπρούντζων. Ἡ μικρὴ διαφορὰ, ποὺ παρατηρεῖται στὴ σύσταση τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴν ἀρχαία Κόρινθο, εἴτε ὀφείλεται στὴ χρονολογικὴ διαφορὰ, ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ., ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κάτοπτρα εἴτε σὲ διαφορετικὸ ἐργαστήριο. Γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ τὸ πρόβλημα χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα, κυρίως σὲ κάτοπτρα μὲ τρόπο προέλευσης τὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου.

Ἡ περίπου ἴδια σύσταση τῶν δειγμάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο καὶ τὸ Ἀργεῖο καὶ ἡ ὕπαρξη κοινῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἀναγλύφων στὰ κάτοπτρα, ποὺ ἀποδίδονται στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριο, ἐνισχύει τὴν ἀπόδοση τοῦ κατόπτρου στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριο.

Τὸ πρόβλημα τῆς λειτουργίας περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς ἐργαστηρίων τορευτικῆς στὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου ἔχει ἤδη συζητηθεῖ καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ὕπαρξη περισσοτέρων τεχνοτροπιῶν⁸³.

Τυπολογικὴ ἐξέλιξη τῶν μοτίβων τοῦ ἀναγλύφου

Ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. ἀπαντᾶται πολὺ συχνὰ τὸ μοτίβο τοῦ ὀρθίου πολεμιστῆ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ συνεχίζεται στὸν 4ο π.Χ. αἰ.⁸⁴ Ἀναφέρθηκε ἤδη ἡ στενὴ συγγένεια τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὴ ζωφόρο τῆς Φιγάλειας⁸⁵. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὶς ἐπιτύμβιες στῆλες τοῦ Μνάσωνα καὶ τοῦ Ρύγχωνα ἀπὸ τὴ Θήβα⁸⁶, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ

81. Βλ. σημ. 61.

82. Βλ. σημ. 76.

83. Rev. Arch. 1948, 77 κέ. PEMBERTON ὅ.π. 101-111.

84. S. v. BOCKELBERG, Die Frieze des Hephaisteion, Ant. Plastik XVIII, 25-30, πίν. 10-48. C. BLÜMEL, Der Fries des Tempels der Athena Nike, JdI 65-66, 1950-51, 135-158. BROWN ὅ.π. 5 κέ. E. BIELEFELD,

Amazonomachia (Halle 1951). HOFKES - BRUKKER ὅ.π. KENNER ὅ.π., LULLIES - HIRMER πίν. 214-217. H. WALTER, JdI, 73, 1968, 36-47.

85. Βλ. σημ. 32.

86. F. STUDNICZKA Die griechische Kunst an Kriegergräber (1915) 19 κέ. πίν. 16. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-Ν. ΚΟΝΣΟΛΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας (Ἄθῃνα 1981) 73-4, πίν. 39.

5ου - ἀρχές 4ου π.Χ. αἰ. καὶ τῇ στήλῃ τοῦ Ἀριστοναύτη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 330 π.Χ.⁸⁷

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μορφῆς μὲ τὸ πρόσωπο στὸ ἔδαφος. Ὁ Bielefeld⁸⁸ ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ μοτίβο αὐτὸ εἶχε ἀρχικὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴν παράσταση ἀμαζονομαχίας, ποὺ διακοσμοῦσε τὸν θρόνο τοῦ Δία τῆς Ὀλυμπίας⁸⁹ καὶ παραθέτει σημαντικὸ ἀριθμὸ μνημείων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ὡς τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἐνισχύεται ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα καὶ μετέπειτα, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν Κενταυρομαχία τῆς ζωφόρου τῶν Βασσῶν τῆς Φιγᾶλειας⁹⁰ εἰκονίζεται κένταυρος νεκρὸς πρὸς τὰ ἀριστερά, τὸ σῶμα προφίλ, τὸ κεφάλι πεσμένο μὲ τὸ πρόσωπο καὶ γυρισμένο πρὸς τὰ ἐμπρός (πίν. 46γ). Ἀνάλογο μοτίβο ἔχουμε σὲ ὑδρία ἀπὸ τὴν κάτω Ἰταλία, τοῦ ζωγράφου τοῦ Policoro⁹¹ μὲ παράσταση σκηνῆς ἀπὸ τὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδῃ Μήδεια, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 400 π.Χ., ὅπου εἰκονίζονται τὰ δύο παιδιὰ τῆς Μήδειας ξαπλωμένα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος τοῦ παιδιοῦ, ποὺ εἰκονίζεται ξαπλωμένο μὲ τὸ πρόσωπο, μὲ προβαλλόμενο τὸ πίσω μέρος τοῦ κορμοῦ. Ἡ παράσταση αὐτὴ ἀπηχεῖ προφανῶς ἔργο τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς.

Στὴν πίσω ὄψη παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα⁹² τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια, τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδῃ (360/89) π.Χ., ὑπάρχει παράσταση συμπλέγματος δύο παλαιστῶν. Οἱ μορφὲς συμπλέκονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κινοῦνται ἐλεύθερα μέσα στὸν χῶρο. Τὸ μοτίβο τοῦ δεξιοῦ παλαιστῆ, ποὺ πέφτει μὲ τὸ πρόσωπο προβάλλοντας τὴ ράχη, ἔχει στενὴ συγγένεια μὲ τὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου.

Στὴν ἀρ. 2910 ἀπουλικὴ *situla*⁹³ (κάδο) τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως, τοῦ ζωγράφου τοῦ Λυκούργου, ποὺ χρονολογεῖται στὴ δεκαετία 360-350 π.Χ., εἰκονίζεται σκηνὴ ἀπὸ τὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδῃ Ρῆσος, μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῶν ἀλόγων τοῦ Ρῆσου ἀπὸ τὸν Διομήδῃ καὶ τὸν Ὀδυσσεά. Στὸ ἄνω δεξιὸ μέρος τῆς παράστασης εἰκονίζεται πληγωμένος Θράκας πεσμένος μὲ τὸ πρόσωπο μὲ στραμμένο τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος πρὸς τὰ ἐμπρός.

87. L. LIPPOLD ὅ.π. 221, πίν. 79,4. FUCHS ὅ.π. 580-1, εἰκ. 580.

88. BIELEFELD ὅ.π. 32, 39-40, 95-96.

89. ΠΑΥΣ. V 2, 7. J. FINK, *Der Thron des Zeus in Olympia* (München 1967).

90. KENNER ὅ.π. 8. HOFKES-BRUKKER ὅ.π. 50-1 πλάκα H₁-527. M. ROBERTSON, *A History of Greek Art* (Cambridge 1975) 358, πίν. 119d. F. FELTEN, *Griechische tektonische Friese archaischer und klassischer Zeit* (Bayern 1984) 91, πίν. 30, 1.

91. A. D. TRENDALL, *The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily* (Oxford 1967) I, 56-59. AA 83, 1968, 788, εἰκ. 1. A. D. TRENDALL - T. B. L. WEBSTER, *Illustrations of Greek Drama* (1971) 96.

92. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἑρέτρια, Πομπικὴ ὁδὸς καὶ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, AAA 1969, 409-416 εἰκ. 2β· τοῦ ἴδιου, Ἑρέτρια, παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, σχέσεις μὲ πλαστικὴ, Στήλη, Τιμητικὸς τόμος Νικ. Κοντολέοντος (1980) 270 κέ. πίν. 106, 108, 112-3. ROBERTSON ὅ.π. εἰκ. 137d. MICHAEL POLIAKOFF, *Studies in the Terminology of the Greek Combat Sports* (Diss. 1980) πίν. 1a.

93. H. HEYDEMANN, *Die Vasensammlungen des Museums Nazionale zu Neapel* (1872) ἀρ. 2910. M. SCHMIDT, *Der Dareiosmaler und sein Umkreis* (Münster 1960) 14 κέ., πίν. 1. A. TRENDALL - AL. CAMBITOGLU, *The Red-figured Vases of Apulia I* 413 κέ., πίν. 151, 2. TRENDALL - WEBSTER ὅ.π. 112-3, πίν. III, 5, 7. BIELEFELD ὅ.π. 95.

Σε παρόμοια παράσταση με τὸ ἴδιο θέμα, ποὺ εἰκονίζεται στὸν ἐλικωτὸ ἀπουλικὸ κρατήρα ἀρ. 3157 τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου⁹⁴, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 350 π.Χ. καὶ εἶναι τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου, εἰκονίζεται πληγωμένος Θράκας πεσμένος μετὰ τὸ πρόσωπο.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ζωφόρου τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ⁹⁵, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Λεωχάρη, μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ ἀμαζόνων εἰκονίζεται γυμνὸς πολεμιστὴς πρὸς τὰ ἀριστερά, ποὺ στηρίζεται στὰ γόνατα καὶ πέφτει μετὰ τὸ πρόσωπο προβάλλοντας τὴ ράχη.

Ἦδη ἀναφέρθηκαν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου παραστάσεις μετὰ ἀνάλογα μοτίβα, ποὺ ἔχουν ἄμεση τὴν ἐπίδραση τῆς ζωφόρου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ.

Ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. οἱ σκηνὲς μάχης γίνονται πιὸ πυκνές, οἱ ἀντίπαλοι μάχονται ἐκ τοῦ συστάδην, οἱ νεκροὶ ξεπροβάλλουν ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σκέλη τῶν μαχόμενων ἀντιπάλων, εἴτε κάτω ἀπὸ τὰ ἄλλα τῶν ἱππέων ἢ τῶν ἀμαζόνων⁹⁶.

Τὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μετὰ τὸ πρόσωπο μορφῆς ἀπαντᾶται ἀρκετὰ συχνὰ στὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῆς Ἀπουλίας, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀποδίδονται στὸν ζωγράφο τοῦ Δαρείου⁹⁷ καὶ στὸν κύκλο του.

Ὁ μεγάλος ἐλικωτὸς κρατήρας ἀρ. 3253 τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως⁹⁸ μετὰ τὴν παράσταση τοῦ Δαρείου, ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὸν ζωγράφο καὶ χρονολογεῖται στὴ δεκαετία 330/20 π.Χ., φέρει στὸν λαϊκὸν παράσταση ἀμαζονομαχίας, ὅπου εἰκονίζεται νεκρὴ ἀμαζὼνα πεσμένη μετὰ τὸ πρόσωπο πρὸς τὰ δεξιὰ μετὰ ἔντονη στροφή τοῦ σώματος σὲ πολὺ χαρακτηριστικὸ μοτίβο.

Στὸν ἀμφορέα ἀρ. 3221 τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως⁹⁹ μετὰ παράσταση σκηνῆς ἀπὸ τὴν τραγωδίαν τοῦ Εὐριπίδη Μήδεια, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ἴδια ἐποχὴ μετὰ τὸν ἐλικωτὸ κρατήρα ἀρ. 3253 τοῦ ἴδιου Μουσείου, εἰκονίζεται νεκρὸ τὸ ἓνα παιδί τῆς Μήδειας, πεσμένο μετὰ τὸ πρόσωπο πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ παράσταση ἀποδίδεται στὸν ζωγράφο τοῦ Δαρείου ἀπὸ τοὺς Trendall-Cambitoglou¹⁰⁰, ἐνῶ ἡ Schmidt¹⁰¹ τὴν ἀποδίδει στὸ ἐργαστήριον τοῦ Δαρείου.

Σε καλυκωτὸ κρατήρα, πρόσφατα δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν A. Trendall¹⁰², ἰδιωτικῆς συλλογῆς τῆς Μελβούρνης, ποὺ ἀποδίδεται στὸν ζωγράφο τοῦ Κάτω κόσμου¹⁰³ (Un-

94. NEUGEBAUER, Führer 160, πίν. 81. TRENDALL-WEBSTER ὁ.π. 112-3, πίν. III, 5, 8. HEYDEMANN ὁ.π. 3157.

95. Βλ. σημ. 42.

96. WALTER ὁ.π.

97. A. ROCCO, Il Pittore del vaso Persiani, Arch. Cl. 5, 1953, 170. SCHMIDT ὁ.π. A. CAMBITOGLU, Le Peintre de Darius et son milieu (Genève 1986). SCHMIDT - TRENDALL - CAMBITOGLU, Ap. Grabvasen 94 - 108. TRENDALL - CAMBITOGLU, RVA II (Oxford 1982) 482 κέ.

98. SCHMIDT ὁ.π. 18 κέ. πίν. 4, ROCCO ὁ.π. πίν. 76, 1. TRENDALL - CAMBITOGLU ὁ.π. 495. J. M. MO-

RET, L'Iliou Persis dans la céramique Italique (Rome 1975) πίν. 65, 1.

99. HEYDEMANN ὁ.π. ἀρ. 3221. ROCCO ὁ.π. πίν. 87.1,2, 88.1,2.

100. TRENDALL - CAMBITOGLU ὁ.π. 495.

101. SCHMIDT ὁ.π. 20 κέ.

102. A. D. TRENDALL, Two Apulian Calyx Craters with Representations of Amphion and Zethos, Enthousiasmos, presented to J. M. Hemelrijk (Amsterdam 1986, Allard Pierson series Vol. 6) 157 κέ. Εἰδικότερα 160 κέ. εἰκ. 7-9.

103. Γιὰ τὸν ζωγράφο τοῦ Κάτω κόσμου (Underworld Painter) TRENDALL - CAMBITOGLU ὁ.π. II, 531 κέ.

derworld Painter) και χρονολογείται γύρω στὰ 320 π.Χ., εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὴν τιμωρία τοῦ Λύκου καὶ τῆς Δίρκης¹⁰⁴. Ἡ Δίρκη εἰκονίζεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ νὰ πέφτει στὸ ἔδαφος μὲ τὸ πρόσωπο, μὲ ἔντονη στροφή καὶ πλήρη παράλυση τοῦ σώματος, αἰωρούμενη ἀπὸ τὰ σχοινιά μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν δεμένη στὸν ταῦρο.

Σὲ ἐλικωτὸ κρατήρα τοῦ ἴδιου ζωγράφου στὸ Bochum¹⁰⁵ μὲ παράσταση γιγαντομαχίας εἰκονίζεται στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης γίγαντας νεκρὸς, πεσμένος ἐκτάδην μὲ τὸ πρόσωπο καὶ προβάλλοντας τὴ ράχη κατὰ τρία τέταρτα.

Σὲ ἄλλο ἐλικωτὸ κρατήρα τῆς ἴδιας ἐποχῆς τῆς ἀγορᾶς τῶν Βρυξελλῶν¹⁰⁶, τοῦ ζωγράφου τῆς Βαλτιμόρης¹⁰⁷, μὲ παράσταση ἀμαζονομαχίας, εἰκονίζονται δύο ἀμαζόνες πεσμένες μὲ τὸ πρόσωπο, παρατακτικὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ξεπροβάλλει ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σκέλη ἐνὸς γυμνοῦ πολεμιστῆ.

Στὴ σαρκοφάγο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου¹⁰⁸ ἀπὸ τὴ Σιδώνα, ποὺ χρονολογείται στὸ 312 π.Χ., στὴν πλευρὰ ποὺ εἰκονίζεται ἡ μάχη Ἑλλήνων καὶ Περσῶν, στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζονται δύο Πέρσες πεσμένοι μὲ τὸ πρόσωπο¹⁰⁹. Τὰ μοτίβα τῶν δύο νεκρῶν Περσῶν εἶναι ἀνάλογα μὲ τὶς πεσμένες ἀμαζόνες τοῦ ἐλικωτοῦ κρατήρα τοῦ ζωγράφου τῆς Βαλτιμόρης¹¹⁰, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὸν νεκρὸ γίγαντα τοῦ κρατήρα στὸ Bochum¹¹¹, τοῦ ζωγράφου τοῦ Κάτω κόσμου.

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ κατηγορία μνημείων εἶναι οἱ κίστες τῆς Ἑτρουρίας¹¹². διακοσμημένες μὲ ἐγχάρακτες παραστάσεις, ποὺ ἔχουν ἄμεση τὴν ἐπίδραση τῆς ἐλληνικῆς τέχνης μέσω τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Οἱ περισσότερες χρονολογοῦνται στὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ.

Ἡ κίστη ἀρ. 1494 τοῦ Μουσείου τῆς Palestrina¹¹³ φέρει στὸ πῶμα παράσταση ἀμαζονομαχίας, ὅπου εἰκονίζεται μετὰ τοῦ Ἑρακλῆ καὶ ἀμαζόνος ἀνδρική μορφή νὰ πέφτει μὲ τὸ πρόσωπο.

Στὴν κίστη ἀρ. 13/1344 τοῦ Μουσείου τοῦ Laon¹¹⁴ εἰκονίζεται παράσταση μάχης πεζῶν καὶ ἱππέων ἢ ἀμαζόνων (εἰκ. 3). Πίσω ἀπὸ δύο πεζοὺς πολεμιστὲς εἰκονίζεται νεκρὸς πρὸς τὰ δεξιὰ πεσμένος μὲ τὸ πρόσωπο.

Τὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μὲ τὸ πρόσωπο μορφῆς ἀπαντᾶται καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτὲς ὁ L. Curtius¹¹⁵.

104. Πλαστικὸ σύνταγμα μὲ τὸ ἴδιο θέμα, LIPPOLD ὁ.π. πίν. 135, 2, BIEBER ὁ.π. εἰκ. 529. FUCHS ὁ.π. 382-3 εἰκ. 422-3. Ἐπίσης E. WINSOR LEACH, The Punishment of Dirce, RM 93, 1986, 157-182.

105. TRENDALL - CAMBITOGLU ὁ.π. 534, πίν. 197.

106. TRENDALL - CAMBITOGLU, 1st Supplement to Red Figured Vases of Apulia (London 1983) 152, πίν. 27.1, 2. RM 91, 1984, πίν. 108.

107. TRENDALL - CAMBITOGLU II, ὁ.π. 856 ζέ.

108. V. v. GRAEVE, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt, Ist. Forsch. 28, Berlin 1970, 168. K. SCHEFOLD - M. SEIDEL, Der Alexandersarkophag (Berlin 1968).

109. GRAEVE ὁ.π. 50-1, πίν. 24, 1. 26A2, 27A5, 28, 5. LULLIES - HIRMER ὁ.π. πίν. 234. FUCHS ὁ.π. εἰκ. 532, 4.

110. Βλ. σημ. 106, 107.

111. Βλ. σημ. 105.

112. LAMB ὁ.π. 188. G. FOERST, Die Gravierung der Praenestinsche Cistae (Bonn 1978). CABR. BORDENACH - BATTAGLIA, Le ciste Premestine I (1979).

113. BORDENACH - BATTAGLIA ὁ.π. 13-15, πίν. 12-15.

114. BORDENACH - BATTAGLIA ὁ.π. 98-100, πίν. 120.

115. L. CURTIUS, Neue Denkmäler antiker Kunst I RM 54, 1939, 237 ζέ.

Είχ. 3. Σχέδιο τῆς παράστασης τῆς κίστης ἀριθ. 13/1344 τοῦ Μουσείου τοῦ Laon.

Στὴ ζωφόρο τοῦ βωμοῦ τῆς Περγάμου, στὸ μέσο τῆς βόρειας πλευρᾶς εἰκονίζεται γίγαντας πεσμένος στὸ ἔδαφος μετὰ τὸ πρόσωπο¹¹⁶. Ἀνάλογο μοτίβο νεκροῦ γίγαντα εἰκονίζεται καὶ στὴν ἀνατολική πλευρά τῆς ζωφόρου¹¹⁷.

Οἱ ἐτρουσκικὲς κάλπες, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 2ο καὶ 1ο π.Χ. αἰ., εἶναι μιὰ σημαντικὴ κατηγορία μνημείων, ποὺ ἀντιγράφουν σύγχρονα ἢ παλιότερα ἔργα τῆς ζωγραφικῆς καὶ πλαστικῆς¹¹⁸. Παρόμοια σύνθεση μετὰ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου ἀπεικονίζει ἡ ἀλαβάστρινη ἐτρουσκικὴ κάλπη τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου¹¹⁹, ποὺ προφανῶς ἀντιγράφει παλιότερη ἐλληνικὴ παράσταση ἀπὸ τὴν Ἰλίου Πέρσιν, τὴν ἀπειλὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Μενέλαο (εἰχ. 4). Στὸ μέσο εἰκονίζεται ὁ Μενέλαος πρὸς τὰ δεξιὰ μετὰ ξίφος, χλαμύδα καὶ κράνος νὰ ἀρπάζει τὴν Ἑλένη ἀπὸ τὰ μαλλιά, δεξιὰ ὁ Ὀδυσσεύς σὲ διασκελισμὸ μετὰ ἀσπίδα, χλαμύδα καὶ κράνος. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σκέλη του εἰκονίζεται τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Δηϊφοβου, συζύγου τῆς Ἑλένης, πεσμένο στὸ ἔδαφος μετὰ τὸ πρόσωπο, μετὰ προβεβλημένο τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κορμοῦ. Ἡ σύνθεση τοῦ Ὀδυσσεύ καὶ τοῦ Δηϊφοβου εἶναι ἀνάλογη μετὰ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Π. Ἐπιδαύρου. Τέλος ἡ ὁμοιότητα τοῦ μοτίβου τοῦ Ὀδυσσεύ μετὰ τὴν ἐντονη στροφή τοῦ σώματος μετὰ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀριστοναύτη¹²⁰ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πρότυπο τῆς παράστασης τῆς κάλπης ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχὴ μετὰ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου, στὴ δεκαετία 330/20 π.Χ.

Σύγχρονη μετὰ τὴν κάλπη τοῦ Βερολίνου εἶναι ἡ ἐτρουσκικὴ κάλπη τοῦ Μουσείου τῆς Φλωρεντίας¹²¹, ποὺ ἀπεικονίζει τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Εὐρύμαχου ἀπὸ τὴ μνηστηροφονία.

116. H. KÄHLER, *Der grosse Fries von Pergamon* (Berlin 1948) 35 πίν. 11. EVA - MARIA SCHMIDT, *Der Grosse Altar zu Pergamon* (Leipzig 1962) πίν. 39.

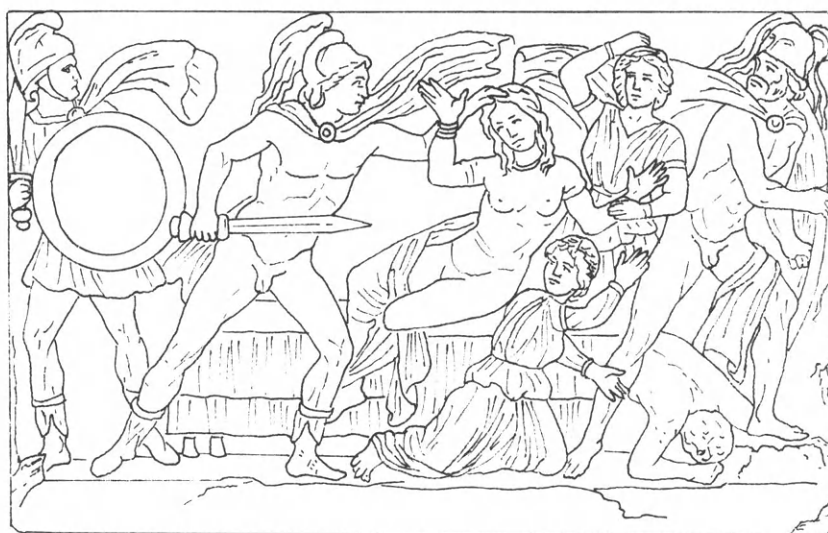
117. KÄHLER ὁ.π. πίν. 36. SCHMIDT ὁ.π. πίν. 9. Ἐπίσης τὸ ἴδιο μοτίβο νεκροῦ γίγαντα εἰκονίζεται σὲ πλάκα ἀπὸ τὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο μετὰ παράσταση γιγαντομαχίας ποὺ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 159 π.Χ., ὁπότε σταματοῦν οἱ ἐργασίες στὸν περγαμηνὸ βωμό. A. SCHÖBER, *ÖJh.* 32, 1940, 161-163 εἰχ. 66. SCHÖBER, *Die Kunst von Pergamon* (1951) εἰχ. 84. N. X. ΣΤΑΜΠΟΛΙΑΔΗΣ, Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ (Ἀθήνα 1987) 241, πίν. 73α.

118. A. RUMPF, *Katalog der etruskische Skulpturen* (Berlin 1928) 26 κέ. CURTIUS ὁ.π. 236 κέ.

119. RUMPF ὁ.π. 2, πίν. 33, BRUNN, *Rilievi delle urne etrusche* (1890), 25 πίν. 7a. C. ROBERT, *Oidipus* (Berlin 1915) 124-5, εἰχ. 34, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ σχέδιο εἰχ. 4.

120. LIPPOLD ὁ.π. 221, πίν. 79, 4. FUCHS ὁ.π. 496-7 εἰχ. 580.

121. BRUNN ὁ.π. 127, πίν. 97, 6, O. BENNDORF - G. NIEMANN, *Das Heroon Gjölbaski-Trysa* (Wien 1889) 104, εἰχ. 110. CURTIUS ὁ.π. 242 εἰχ. 12.

Εἰκ. 4. Σχέδιο τῆς παράστασης Μενελάου καὶ Ἑλένης τῆς ἐτρουσκιῆς κάλπης τοῦ Βερολίνου.

Στὴν παράσταση αὐτὴ εἰκονίζεται μνηστήρας πεσμένος μετὰ τὸ πρόσωπο. Εἶναι ἐμφανὴς ἡ καλλιτεχνικὴ συγγένεια ποὺ παρουσιάζουν οἱ δύο κάλπες.

Τὸ ἴδιο μοτίβο ἀπαντᾶται στὶς ἐξῆς κάλπες τοῦ Μουσείου τοῦ Παλέρμο:

Σὲ κάλπη μετὰ παράσταση ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Τρωίλου¹²², κάλπη μετὰ παράσταση εἰσβολῆς πολεμιστῶν σὲ ἱερό¹²³, καθὼς ἐπίσης καὶ κάλπη μετὰ παράσταση τοῦ φόνου τῆς Κλυταιμῆστρας ἀπὸ τὸν Ὀρέστη καὶ τοῦ Αἰγίσθου ἀπὸ τὸν Πυλάδην¹²⁴.

Ἀρκετὰ συχνὰ ἀπαντᾶται τὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μετὰ τὸ πρόσωπο μορφῆς καὶ στὶς ρωμαϊκὲς σαρκοφάγους¹²⁵. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴ σαρκοφάγο Mettei¹²⁶ τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν καὶ τὴ σαρκοφάγο τῶν Νιοβιδῶν τοῦ Βατικανοῦ¹²⁷.

Στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ μοτίβου τῆς πεσμένης μετὰ τὸ πρόσωπο μορφῆς δὲν ἔχει δοθεῖ ὀριστικὴ ἀπάντηση. Ὁ Bielefeld¹²⁸ τὸ συσχέτισε ὑποθετικὰ μετὰ τὴν ἀμαζονομαχίαν τοῦ θρόνου τοῦ Δία τῆς Ὀλυμπίας. Διαφορετικὴ ἄποψη ὑποστήριξε ὁ J. Fink¹²⁹, ἀποδίδοντας τὸ μοτίβο στὴ μεγάλη ζωγραφικὴ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴ ζωφόρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης¹³⁰, οἱ μορφὲς εἰκονίζονται πεσμένες μετὰ τὴν παρειά. Τέλος τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ παλιότερα σωζόμενα μνημεῖα μετὰ ἀνάλογο μοτίβο δὲν παρι-

122. BRUNN ὁ.π. 59, πίν. 15, 13. R. HERBIG, Die jüngetruskischen Sarkophage (Berlin 1952) 42-43, πίν. 13.

123. BRUNN ὁ.π. II, 200 πίν. 88, 2. HERBIG ὁ.π. 43, πίν. 43, 6.

124. BRUNN ὁ.π. I, 96 πίν. 76, 3.

125. Ὁ.π. σημ. 117.

126. ROBERT, Die antiken Sarkophag-Reliefs, III³, 528 κέ., πίν. 142.

127. Ὁ.π. 379, πίν. 99. CURTIUS ὁ.π. 234 εἰκ. 10. Ἐπίσης C. VERMEULE, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor (1968) 104, εἰκ. 36.

128. BIELEFELD ὁ.π. 39.

129. J. FINK, Freund und Feind des Toten, ÖJh. 46, 1961-63, 60-72.

130. BLÜMEL ὁ.π. εἰκ. 19-27. FELTEN ὁ.π. πίν. 34.4, 35.1, 36.1, 47.2.

στάνουν ἀμαζόνες¹³¹, ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ μοτίβο κατὰγεται ἀπὸ τὴ μεγάλη ζω-
γραφικὴ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Ἐξετάζοντας διαχρονικὰ τὶς παραστάσεις τῶν μνημείων στὰ ὅποια ἀπαντᾶται τὸ
μοτίβο τῆς πεσμένης μὲ τὸ πρόσωπο μορφῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς γραπτὲς πηγές¹³²,
διαπιστώνουμε ὅτι τὸ μοτίβο ἀπαντᾶται κυρίως σὲ μυθολογικὰ θέματα¹³³, ὅπως ἡ Ἰλίου
πέρσις, ἡ μνηστηροφονία, ἡ ἀμαζονομαχία, ἡ κενταυρομαχία.

Εἶναι σημαντικὸ ὅτι τὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μορφῆς ἀπαντᾶται στὴν ἐτρουσκικὴ
κάλπη τοῦ Βερολίνου¹³⁴ μὲ παράσταση ἀπὸ τὴν Ἰλίου πέρσιν καὶ στὴν κάλπη τοῦ Μου-
σείου τῆς Φλωρεντίας¹³⁵ μὲ παράσταση τῆς μνηστηροφονίας. Οἱ δύο παραστάσεις ἔχουν
στενὴ συγγένεια μεταξὺ τους καὶ ἔχουν συσχετισθεῖ μὲ τὸν Πολύγνωτο¹³⁶. Ἀπὸ τὶς
γραπτὲς πηγές εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Πολύγνωτος εἶχε ζωγραφίσει τὴν Ἰλίου πέρσιν¹³⁷
καὶ τὴ μνηστηροφονία¹³⁸. Ἐμμεσὰ λοιπὸν τὸ μοτίβο τῆς πεσμένης μορφῆς σχετίζε-
ται μὲ τὸν Πολύγνωτο.

Τὸ θέμα τοῦ ἀνάγλυφου

Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδάουρου ἔχει ὡς θέμα τὴ μάχη γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ
νεκροῦ, ποὺ ἔχει πέσει «πρηγῆς»¹³⁹ στὸ ἔδαφος μὲ παραλυμένα τὰ μέλη τοῦ σώματος,
(«λύσε δὲ γυῖα»¹⁴⁰, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ σὲ ἀνάλογες σκηνές.

Ὁ πολεμιστὴς μάχεται κατὰ τοῦ ἀντιπάλου¹⁴¹ τοῦ μὲ ὅλες τοῦ τὶς δυνάμεις καὶ
ὑπερασπίζεται τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ συντρόφου του. Στὴν παράσταση δὲν εἰκονίζεται
ἀντίπαλος. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς παράστασης ἔγινε ἀπὸ τὸν τορνευτὴ-καλλιτέχνη ἔτσι ὥστε
νὰ ἐντάσσεται στὴν περιορισμένη κυκλικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος τοῦ κατόπτρου.
Ἀνάλογο θέμα εἰκονίζεται στὸ χάλκινο ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου¹⁴² (πίν.
45β), ποὺ ἔχει ἄμεση τὴν ἐπίδραση τῆς ζωφόρου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ.

Ἡ διαφορετικὴ ἀπόδοση τῆς σύνθεσης τῶν δύο μορφῶν στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Λού-
βρου (πίν. 45β) καὶ τῆς Π. Ἐπιδάουρου (πίν. 45α) ὁφείλεται στὴ χρονολογικὴ ἀπόστα-
ση, ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα. Γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτὸ ὅτι τὰ δύο ἀνά-
γλυφα ἔχουν πρότυπο δύο διαφορετικὰ ἔργα μὲ χρονολογικὴ μεταξὺ τους διαφορὰ.

Ὁ ἀντίπαλος¹⁴³, ὁ ὁποῖος δὲν εἰκονίζεται στὰ δύο ἀνάγλυφα, μπορεῖ νὰ ἦταν πε-

131. Ὁ.π. σημ. 90, 91.

132. J. OVERBECK, Die Antiken Schriftquellen (Leipzig 1868).

133. Βλ. σημ. 90, 91.

134. Βλ. σημ. 119.

135. Βλ. σημ. 121.

136. CURTIUS ὁ.π. BENNDORF - NIEMANN ὁ.π.

137. ΠΑΥΣ. I 15,1· X 25-31. OVERBECK ὁ.π. 1050-4.

138. ΠΑΥΣ. IX 4,1. OVERBECK ὁ.π. 1059.

139. OM. M 394.

140. OM. II 465.

141. Τὸ θέμα τῆς μάχης μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων γύρω
ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ ἐξετάζει ὁ J. FINK ὁ.π.

142. Βλ. σημ. 38, ὅπου εἰκονίζεται ὁ πολεμιστὴς μὲ
τὸν νεκρὸ σύντροφό του.

143. Στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀλκίᾳ τοῦ Ἐθνικοῦ
Μουσείου ἀπὸ τὴν Κόρινθο, εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς μὲ τὸν
ἀντίπαλό του E. LÖWY, Grabrelief aus Korinth, AM 2,
1886, 150-161, πίν. 5. STUDNICZKA ὁ.π. 19 κέ. πίν.
16. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἐθνικὸ Μουσείο, γενικὸς ὁδηγός
(1979) 69 εἰκ. 75. Στὸ πρόβλημα ἀν εἰκονίζεται ὁ σύν-
τροφος ἢ ὁ ἀντίπαλος τοῦ νεκροῦ ἀναφέρεται ὁ FINK ὁ.π.

ζὸς ἢ ἔφιππος, ἀνάλογα μὲ τὸ θέμα τῆς παράστασης τοῦ προτύπου. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ θέμα τῶν παραστάσεων μὲ τις ὁποῖες συσχετίστηκε, τὸ ἀνάγλυφο τῆς Π. Ἐπιδαύρου εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ παριστάνει σκηνὴ μὲ μυθολογικὸ θέμα ἀπὸ τὴν Ἰλίου πέρσιν, τὴν ἀμαζονομαχίαν ἢ τὴν κενταυρομαχίαν, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀπεικονίζεται ἱστορικὸ θέμα¹⁴⁴.

Στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λούβρου¹⁴⁵ ὁ Züchner θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι εἰκονίζεται ἡ μυθολογικὴ σκηνὴ ἀπὸ τὸν τρωικὸ κύκλο μὲ τὸν Αἴαντα πᾶνω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Ἀχιλλέα. Ἡ Ἡ. Ζερβουδάκη¹⁴⁶ συσχετίζει τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λούβρου μὲ παράσταση σὲ λήκυθο, μὲ θέμα τὴ μάχη γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Τρωίλου. Ὡστόσο οἱ δύο παραστάσεις ἔχουν σημαντικὲς διαφορὲς μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν νεκρῶν μορφῶν.

Ἀνατρέχοντας στὶς γραπτὲς πηγές, ποὺ ἀναφέρονται σὲ περιγραφὰς μὲ σκηνὲς μάχης καὶ ἐξετάζοντας τὸ κατ' ἐξοχὴν ἥρωικὸ ἔπος, τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου¹⁴⁷, ὅπου ὑμνεῖται τὸ ἰδανικὸ τοῦ γενναίου πολεμιστῆ, γίνεται φανερὴ ἡ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου τῆς Π. Ἐπιδαύρου καὶ στὸ Ρ τῆς Ἰλιάδος, ὅπου περιγράφεται ἡ ἀριστεία τοῦ Μενελάου, ποὺ ὑπερασπίζεται τὸ σῶμα τοῦ Πατρόκλου¹⁴⁸.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ καλλιτέχνης τοῦ προτύπου τῆς παράστασης τοῦ κατόπτρου τῆς Π. Ἐπιδαύρου νὰ εἶχε ὑπόψη του τὴν περιγραφὴ τοῦ Ὀμήρου, ὅπου ὁ Μενέλαος «ἀμύνων Πατρόκλῳ» «ἀμφὶ δ' ἄρ' αὐτῷ βαῖν' ὥς τις περὶ πόρτακι μήτηρ πρωτότοκος κινυρή, οὐ πρὶν εἰδυῖα τόκοιο»¹⁴⁹.

Στὴν περιγραφὴ τοῦ Ὀμήρου ἀνταποκρίνεται ἡ παράσταση τοῦ ἀναγλύφου, ὅπου ὁ πολεμιστὴς ἀμύνεται τοῦ γυμνοῦ συντρόφου του. Τὴν ταύτιση τῆς παράστασης μὲ τις μορφές τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Μενελάου ἐνισχύει ἡ σύνθεση τοῦ συντάγματος¹⁵⁰ τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Μενελάου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ποὺ σώζεται ἀποσπασματικὰ σὲ ἐννέα διαφορετικὲς παραλλαγές καὶ ἔχει ἀναπαρασταθεῖ ἀπὸ τὸν B. Schweitzer¹⁵¹. Στὸ σύνταγμα αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Μενέλαος σὲ διασκελισμὸ μὲ κράνος καὶ ἀσπίδα τὴ στιγμὴ ποὺ ἀνασηκώνει τὸ γυμνὸ καὶ παραλυμένο νεκρὸ σῶμα τοῦ Πατρόκλου, ἐνῶ τὰ κάτω ἄκρα λυγισμένα στὰ γόνατα ἀκουμποῦν στὸ ἔδαφος ἀνάμεσα στὰ σκέλη τοῦ Μενελάου¹⁵².

Εὐκόλα μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι τὸ σύνταγμα τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Μενελάου παριστάνει τὴν ἐπόμενη σκηνὴ ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου τῆς Π. Ἐπι-

144. OVERBECK ὁ.π. ἀριθ. 1054.

145. ZÜCHNER ὁ.π. 57, σημ. 38.

146. ZERVOUDAKI ὁ.π. 22, σημ. 78 πίν. 15-1.

147. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν σκηνῶν μάχης στὴν Ἰλιάδα, B. FENIK, *Typical Battle Scenes in the Iliad*, *Hermes Suppl.* 21, 1968.

148. FENIK ὁ.π. 159 κέ.

149. OM. P 4-5.

150. BIEBER ὁ.π. 78-9 εἰκ. 272-7. SEMNI KARUSU,

Die Antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis, RM 76, 1969, 254. A. NITSCHKE, *Zur Datierung des Originals der Pasquino Gruppe*, AA 1982, 76-85.

151. Abh. Sächs. Akad. XLIII, Abhandlung 4 (1936). *Die Antike XIV*, 1938, 43. BIEBER ὁ.π. σημ. 23.

152. Τὸ ἴδιο θέμα μὲ τὸ σύνταγμα τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Μενελάου εἰκονίζεται σὲ ἀνάγλυφο κατόπτρου τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., τοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου, ἀπὸ τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν, *Die Antike* ὁ.π. εἰκ. 18.

δαύρου, ὅπου ὁ νεκρὸς βρίσκεται ἀκόμα στὸ ἔδαφος ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ συντρόφου του, ὁ ὁποῖος μάχεται κατὰ τῶν ἀντιπάλων¹⁵³.

Τέλος τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Π. Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ συντάγματος τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Μενελάου¹⁵⁴, ὅπως ἡ ἔντονη ἀντίθεση τοῦ νεκροῦ σώματος, ποὺ βρίσκεται σὲ πλήρη παράλυση, μὲ τὶς ἀδρὲς ὀρθιες μορφὲς τῶν πολεμιστῶν, ἡ πυραμίδα ποὺ σχηματίζεται μὲ κορυφὴ τὴν κεφαλὴ τοῦ Μενελάου στὸ ἓνα καὶ τοῦ ὀρθίου πολεμιστῆ στὸ ἄλλο, καθὼς καὶ ἡ μοναδικὴ ἐνότητά τῆς σύνθεσης τῶν δύο μορφῶν, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη τῆς στενῆς σχέσης τῶν δύο ἔργων, ποὺ πιθανότατα ἀπεικονίζουν τὸ ἴδιο θέμα σὲ δύο διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς. Ἡ ἀνακάλυψη νέων μνημείων εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἐνισχύσει αὐτὴ τὴν ἄποψη.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ZUSAMMENFASSUNG

Bronzener Klappspiegel aus Palaia Epidauros

Bei einer Ausgrabung auf dem Grundstück von K. Tsolis in Palaia Epidauros im Jahre 1983 wurde ein Teil der Nekropole der antiken Stadt Epidauros entdeckt.

Unter den Beigaben in Grab Nr. 7 fand sich ein bronzener Klappspiegel mit einem Durchmesser von 14,6 cm, der mit einer Reliefdarstellung verziert ist (Taf. 44α, Abb. 1). Das aus einem Bronzeblech gehämmerte Relief zeigt eine Kampfszene (Abb. 2, Taf. 45β). Es ist frontal ein Krieger in Ausfallstellung nach rechts mit Chlamys und Helm und mit dem Schild in der Linken dargestellt (der Schwert, den er in der Rechten hielt, ist verloren). Zwischen seinen Beinen sieht man unter ihm eine nackte, männliche Gestalt, die zusammengekrümmt und mit dem Gesicht nach unten zu Boden gestürzt ist. Rechts berührt ein zweiter Schild den Boden.

Das Relief kann man in die zweite Hälfte des vierten Jhs., genauer an den Anfang des Jahrzehnts 330/320 v. Chr. datieren. Dies läßt sich aus der Komposition schließen, aber auch aus dem Vergleich mit Werken der Zeit, wie dem Sarkophag in Wien (Taf. 46α-β).

Das Bildthema scheint mythologisch zu sein. Mit großer Wahrscheinlichkeit handelt es sich um Menelaos, der den toten Patroklos verteidigt, eine Szene aus dem 17. Gesang der homerischen Ilias. Der Spiegel ist der korinthischen Werkstatt zuzuschreiben.

153. Εἶχε κατατεθεῖ ἡ μελέτη γιὰ δημοσίευση ὅταν διάβασα τὴ μελέτη τοῦ Α. ADRIANI, RM 67, 1960, 111-125, πίν. 34.1, 35, ἡ ὁποία ἐνισχύει τὴν ἄποψή μας αὐτή, στὴν

ὁποία θὰ ἐπανεέλθουμε προσεχῶς.

154. BIEBER ὁ.π. SCHWEITZER, Die Antike ὁ.π. 52 κέ.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

RECENT AND FOSSIL SHELLS FROM THE SANCTUARY OF HERMES AND APHRODITE, SYME VIANNOU, CRETE

Introduction

The publication of marine shells and fossils found at Syme in 1972-1977, 1981, 1983-1984 is the first of a series of scientific studies of materials found at the site. These studies are expected to provide valuable data on the function of the sanctuary to supplement the evidence of the architectural remains and artifacts excavated.¹

The Syme sanctuary is located on the south flank of Mount Dikte at an altitude of 1130 m. The architectural remains and votives uncovered so far indicate that the site was occupied continuously from at least 1600 B.C. to the 3rd cent. A.D. Hermes as the patron deity of the sanctuary in Greek and Roman times is attested epigraphically as early as the 6th cent. B.C., while the name of Aphrodite occurs in inscriptions of the Hellenistic period.

Although roofed buildings existed at the site throughout most of its history, outdoor rituals were of particular importance for over a millennium, from ca. 1600 to the 5th cent. B.C. These rituals have left behind deep deposits containing many fragments of burnt wood, animal bones and horncores, large

amounts of pottery and thousands of votives. These deposits have been extensively disturbed by the continuous ritual activity and the periodic rearrangements of the pyre; only the deepest, Middle Minoan III - Late Minoan I levels in some areas appear to be uncontaminated by later material.

The relatively small number of marine shells found so far at Syme suggests that they are not one of the characteristic classes of finds from the sanctuary. It seems likely that most of them belonged among the objects deposited in the pyre; this may also be inferred by the fact that none were found in deposits associated with buildings later than the 5th cent. B.C., when ritual activity was confined indoors.

As Dr. Reese has been able to show, few of the shells can be considered food debris; this contrasts with the large amount of faunal remains that accumulated as a result of ritual activities. Even the largest group of shells — those for which an ornamental use is likely — fall within one of the most restricted classes of objects found at Syme, since personal ornaments, such as pins, finger rings, earrings,

1. A. ΛΕΜΠΕΣΗ, 'Ιερὸν Ἑρμοῦ καὶ Ἀφροδίτης εἰς Σύμην Κρήτης, ΠΑΕ 1972, 193-203· 1973, 188-99· 1974, 222-27· 1975, 322-29· 1976, 400-407· 1977, 403-18· 1981, 380-96· 1983, 348-366. 'Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, ΑΕ 1981, 1-24. P. MUHLY, Linear A Inscriptions from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme, Kadmos 23, 1984, 124-35. A. ΛΕΜΠΕΣΗ,

Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου, I.1. Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα (Ἀθήνα 1985). II. ΜΕΤΑΞΑ - MUHLY, Οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ Σύμης Βιάννου, Φίλια Ἑπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν Α' (1986) 272-283. A. LEBESSI - P. MUHLY, The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme, Crete, National Geographic Research 3/1, (1987) 102-113.

bracelets and beads, are few compared to other types of votives, e.g. bronze and clay animal figurines.

In general, the analysis of the marine shells lends negative support to the inferences that can be drawn from other evidence concerning the character and function of the Syme sanctuary. Although the site has a wide view of the sea, it is located at a considerable distance from it and at a higher altitude than most Minoan peak shrines. No evidence of connections with the sea can be detected in the votive material; objects such as fishhooks or net weights are absent among the thousands of artifacts excavated at the site. Finally, the epigraphic evidence and the inferences that can be drawn from various classes of votives suggest that the Greek deities worshipped at the sanctuary were associated with vegetation and fertility, an association which may have been conditioned to some extent by the Minoan past of the sanctuary.

A. LEBESSI

The Shells and Fossils

There are 146 marine shells and one fossil oyster in the sample from the first nine seasons of excavation. The site is today about 8 km from the sea as the crow flies. Most of the shells come from sacrificial deposits.

Table 1 is a catalogue of the shells and Table 2 records their distribution over time. Shells from seven deposits of special interest are noted on Table 3.

Only 38 shells are definitely of Minoan date, with *Glycymeris* making up 55% of these, and at least 71% of these were collected dead on the beach (i.e., not food remains). *Glycymeris* make up 70% of the mixed Minoan and Greek shells, with 97% collected dead. 9.5% of the Minoan and 28% of the mixed period *Glycymeris* are holed and could be strung as ornaments.

Glycymeris are also common at other Cretan sites: Phaestos (Mosso 1910: 71-73, Figs. 35-

36; Pernier 1935:88, Fig. 27), Knossos (Evans 1921:51, n. 3, Figs. 377-78, 1928:10, n.3, 1935:110, n.1; Shackleton 1968:264; Evely 1984:246, 296, n.164, Pl. 22:9 left; Reese 1987a:207), Juktas peak sanctuary, Idean cave, Tyliisos (Χατζηδάκις 1912: Fig. 41:8, 13, 1921: Fig. 41:8, 13), Trapeza cave (Pendlebury 1935-36:127, Fig. 27:1), Myrtos (Shackleton 1972:325), Pyrgos, Chania (Ζώης 1976:Pl. 40A, B), Palaiakastro (Reese 1987b), southeast of the Mallia palace (Chevalier 1975:159, Pl. XLIX:2) and Minoan and Iron Age (sanctuary) Kommos.

There are three purely Minoan *Conus* with apical holes which were probably used as ornaments. The ornamental use of these shells in Neolithic and Bronze Age Greece and Cyprus has been noted in detail elsewhere (Reese 1982, 1984, 1985:340-47, ms.a). At Syme there are also 12 Protogeometric (PG) *Conus* with apical holes, 63% of those found. Iron Age Kommos produced 17 *Conus* with two water-worn and holed at the apex.

Almost all of the *Columbella* come from one deposit (no. 7) and 69% could be strung. They are small shells (20 mm.) and are not edible, a fact that is also true for the larger *Conus*. Four *Columbella* from MM I to Iron Age Kommos have apical holes.

There are six *Charonia* fragments, with one from secure Minoan context. All are badly broken and it is not possible to tell if any were used as vessels or for blowing. I have elsewhere dealt with the use of these shells in the Mediterranean and Near East (Reese 1985:353ff.; for Crete see pp. 355-59).

The six *Arca* (four from one deposit) are fresh and could be food debris. They are only rarely found on Cretan sites; there are about ten from Kommos of over 120,000 shells found. Of special relevance to the Syme examples may be their presence at the Apollo temple at Dreros, where they are said, probably incorrectly, to have been polished to enhance the shell sculpturing (Marinatos 1936:270, Fig. 36).

The single MM III to LM I *Acanthocardia* was collected dead on the beach and has a naturally-made hole at the umbo (bivalve

«beak»). The ornamental use of cockles in the Aegean Bronze Age has been discussed elsewhere (Reese ms.b).

It is very difficult to determine if there are any differences in the use of shells in the Minoan, mixed Minoan and Greek, and PG deposits. *Glycymeris* is certainly the major species. *Glycymeris*, holed *Conus*, *Charonia* and *Arca* are present in both periods.

There are six species found only in the Minoan period (*Patella*, *Dosinia*, *Acanthocardia*, *Semicassis*, *Murex brandaris*, *Chamelea*), two in mixed deposits (*Erosaria*, *Barbatia*) and five only in the PG deposit (*Murex trunculus*,

Cerithium, vermetid, *Gibbula*, *Mitra*). The large collection of shells from Deposits 7 (61 shells, 42% of all found), 6 (16), and 1 (14) indicate that the shells are not randomly scattered through the site. The presence of 31 *Columbella* in Deposit 7 may be significant.

The few shells found, the fact that many are worn or waterworn and therefore collected dead on the beach, and the distance from the sea, all indicate that the shells are not a major food source, if they were eaten at all. The holed *Columbella*, *Conus*, *Glycymeris* and *Acanthocardia* were probably used as ornaments.

TABLE 1

Catalogue of Shell Species at Syme

37.7%	55	+ <i>Glycymeris</i> (= <i>Petunculus</i>) <i>glycymeris</i> (Linnaeus, 1758) Dog-cockle (Greek: <i>melokidono</i>)
21.9%	32	<i>Columbella rustica</i> (Linnaeus, 1758) Dove shell
15.8%	23	<i>Conus mediterraneus</i> Hwass in Bruguière, 1792 (Mediterranean) Cone (<i>conos</i>)
	6	<i>Patella coerulea</i> Linnaeus, 1758 Limpet (<i>petalida</i>)
	6	<i>Charonia</i> spp. Triton, Trumpet shell, Conch (<i>triton</i> , <i>tritones</i>)
	6	+ <i>Arca noae</i> Linnaeus, 1758 (Noah's) Ark shell, Noah's Lighter (<i>kalognomi</i>)
	2	+ <i>Dosinia lupinus</i> (Linnaeus, 1758) (Smooth) Artemis shell
	2	<i>Murex</i> (= <i>Trunculariopsis</i> , = <i>Hexaplex</i> , = <i>Phyllonotus</i>) <i>trunculus</i> (Linnaeus, 1758) (Rock) Murex (<i>porphyra</i>)
	2	<i>Cerithium vulgatum</i> Bruguière, 1792 (Common) Cerith, Horn or Needle shell (<i>kerátios</i>)
	2	vermetid shell fragments worm tubes or shells
	2	+ <i>Spondylus gaederopus</i> Linnaeus, 1758 Spiny or Thorny oyster (<i>spondylos</i>)
	1	+ <i>Acanthocardia</i> (= <i>Rudicardium</i>) <i>tuberculata</i> (Linnaeus, 1758) (Red-nosed or Knotted) Cockle (<i>kydoni</i> , <i>methystra</i>)
	1	<i>Semicassis</i> (= <i>Cassis</i> , = <i>Tylocassis</i>) <i>undulata</i> (Gmelin, 1791) (= <i>Cassis sulcosa</i> (Brug.)) Helmet shell
	1	<i>Murex</i> (= <i>Bolinus</i>) <i>brandaris</i> Linnaeus, 1758 (Dye) Murex (<i>porphyra</i>)

- 1 + *Chamelea* (= *Venus*) *gallina* (Linnaeus, 1758)
(Striped) Venus shell (*kydoni*)
- 1 *Gibbula* sp.
Topshell (*trochus*)
- 1 *Mitra* sp.
Mitre shell
- 1 *Erosaria* (= *Cypraea*) *spurca* (Linnaeus, 1758)
(European, Yellow) Cowrie (*cypraea*)
- 1 + *Barbatia* (= *Arca*) *barbata* (Linnaeus, 1758)
(Fringed) Ark shell (*kalognomi*)
- 1 + *Crassostrea* sp./*Ostrea* sp.
Fossil oyster

+ bivalve shell.

TABLE 2

Dates of Shells from Kato Syme Viannou

MM III / LM I (19 samples 13 loci)

- 18 *Glycymeris* - 17 MNI (2 articulate), 6 w, 5 ww, 2 holed (15 samples)
- 6 *Patella*
- 3 *Conus* - 3 holed at apex (3 samples)
- 2 *Dosinia* - 2 MNI (1 locus)
- 1 *Charonia*
- 1 *Acanthocardia* - w, holed at umbo (Deposit 1)
- 1 *Semicassis*
- 1 *Murex brandaris*
- 1 *Chamelea* - ww

MM III / LM I to LM III (3 samples 3 loci)

- 3 *Glycymeris* - 2 w, 1 ww
- 1 *Arca*

Minoan to Early Greek

- 33 *Glycymeris* - 32 MNI (2 articulate), 12 w, 20 ww, 8 with ww holes, 1 with other hole
- 5 *Charonia* fragments - 3 w (5 loci)
- 5 *Arca* - 2 L, 3 R, 4 MNI (4 in Deposit 6)
- 1 *Columbella* - holed
- 1 *Conus*
- 1 *Spondylus* - ww
- 1 *Erosaria* - 23 × 14, open body is 16 × 11 mm.
- 1 *Barbatia*
- 1 *Crassostrea/Ostrea* - ww fossil, 40.5 × 28.5 mm.

Protogeometric (Deposit 7)

- 31 *Columbella* - 21 holed
- 19 *Conus* - 12 holed
- 2 *Glycymeris* - 1 w

- 2 *Cerithium* fragments – 2 ww
 2 vermetid fragments
 1 *Spondylus* – ww
 1 *Gibbula*
 1 *Mitra* – ww

MNI Minimum Number of Individuals

w worn L left valve
 ww water-worn R right valve

- 2 *Murex trunculus* fragments – 1 ww
-

TABLE 3

Shell Deposits of Special Interest

Deposit 1: The sacrificial deposit in Area H 48, strata 4 γ to 9 produced nine samples of MM III-LM I date. There are six *Patella*, five *Glycymeris* (two water-worn, one holed at umbo), one *Conus* (ww, 14.5 × 10, 3 mm. hole at apex), one *Acanthocardia* (w, hole at umbo) and two fragments of a *Semicassis*.

Deposit 2: The Neopalatial sacrificial deposit in Area Θ 48-49, strata 10 to 14, of MM III to LM I date, produced seven samples with seven *Glycymeris* (two articulate, six MNI, three w, one ww), one *Conus* (15.5 × 10, 2 mm. hole at apex) and two *Dosinia* valves (two MNI).

Deposit 3: The Balk Α-M 52-53, stratum 2, of MM III to LM I date, produced three samples from the small area of the Room 8 plaster floor in the Neopalatial Building with two *Glycymeris* (one w), one *Conus* (11 × 7, 2 mm. hole at apex) and one *Murex brandaris* fragment.

Deposit 4: The Area Θ 51, strata 3 and 4, of MM III - LM I date (between the second and third

Neopalatial phases) produced three samples with two *Glycymeris* (one ww) and one fragmentary *Charonia* upper body fragment (w).

Deposit 5: The MM III/LM I to LM III sacrificial deposit south of I 49, strata 9a and 9b, produced two samples with three *Glycymeris* (two w, one ww).

Deposit 6: The Minoan and early Greek sacrificial deposit in K 52, strata 3 to 9, produced nine samples with 11 *Glycymeris* (three w, six ww with two holed at the umbo), four *Arca* (two L, two R, probably 2-3 MNI, all fresh) and one *Spondylus* upper valve (ww).

Deposit 7: The largest single sample, of Proto-geometric date, comes from Α — M 50 (Inside Building) and yielded 31 *Columbella* (21 could be strung), 19 *Conus* (ranging from 6.5 to 18 mm. in length with 12 holed and two broken), two *Glycymeris* (one w), two *Murex trunculus* fragments (one ww), two *Cerithium* fragments (two ww), two vermetid fragments, one *Spondylus* (ww), one *Gibbula* and one *Mitra* (ww).

DAVID S. REESE

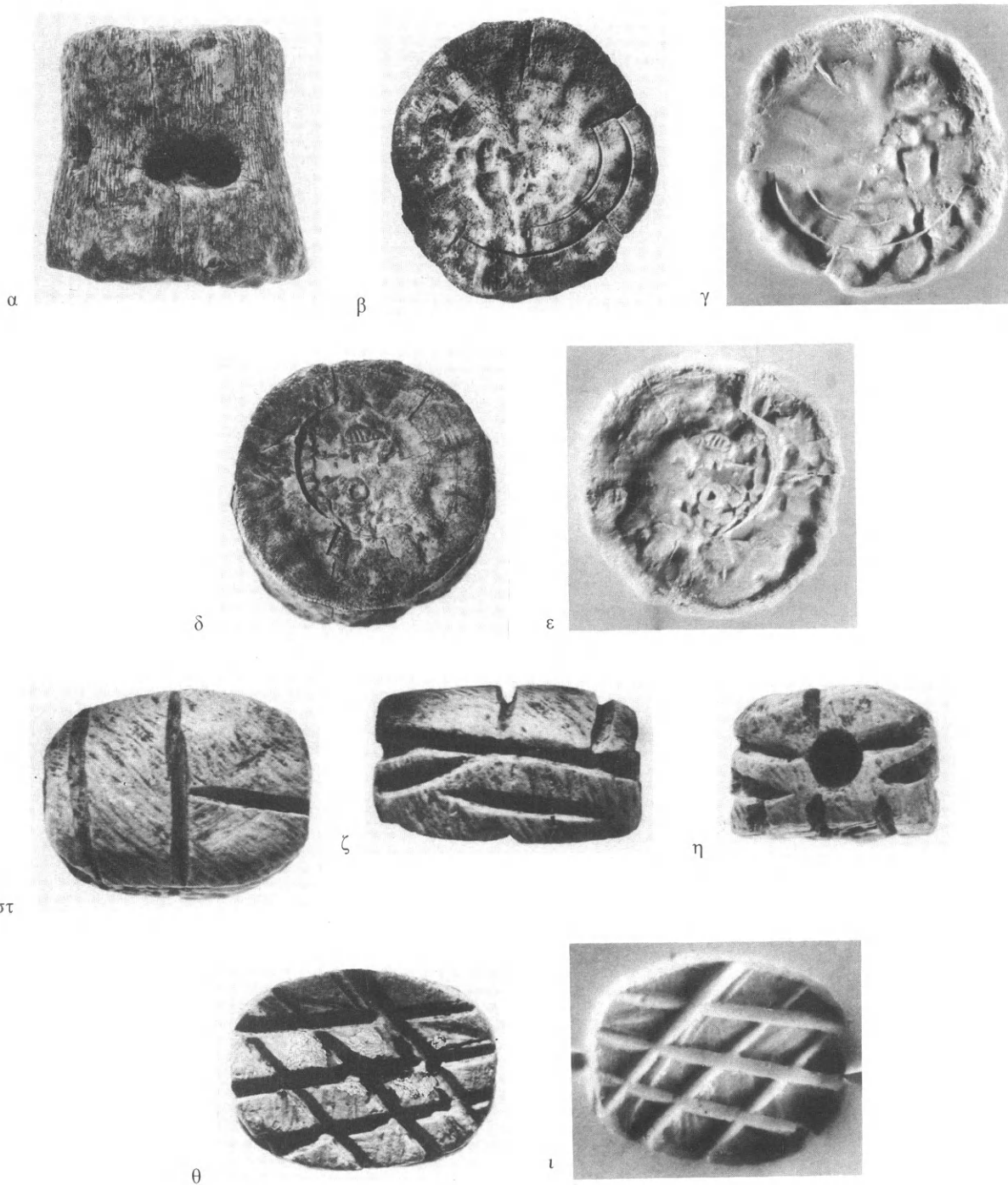
REFERENCES

- CHEVALIER 1975 II. CHEVALIER, Coquilles marines. Chapter IX in Fouilles exécutées à Mallia. Sondages au sud-ouest du palais (1968). (Études Crétoises XX, Paris, 157-159).
- EVANS 1921 Sir A. EVANS, The Palace of Minos at Knossos (London 1921).
- EVANS 1928 Sir A. EVANS, The Palace of Minos at Knossos (London 1928).
- EVANS 1935 Sir A. EVANS, The Palace of Minos at Knossos (London 1935).
- EVELY 1984 D. EVELY, The Other Finds of Stone, Clay, Ivory, Faience, Lead etc. Section 8 in M. R. POPHAM et al., The Minoan Unexplored Mansion at Knossos (Oxford 1984) 223-59, 288-300.
- XATZHAAKIS 1912 I. XATZIAAKIS, Τύλισος Μινωική, Ephemeris 1912, 197-233.
- HAZZIDAKIS 1921 I. HAZZIDAKIS, Tylissos à l'époque minoenne (Paris 1921).
- MARINATOS 1936 S. MARINATOS, Le temple géométrique de Dréros, BCH 60, 214-85.
- MOSSO 1910 A. MOSSO, The Dawn of Mediterranean Civilisation (London 1910).
- PENDLEBURY 1935-36 H. W., J. P. PENDLEBURY and M. B. MONEY-COUTTS, Excavations in the Plain of Lasithi, I. The Cave of Trapeza, BSA 36, 5-131.
- PERNIER 1935 L. PERNIER, Il palazzo minoico di Festos, I (Roma 1935).
- REESE 1983 D. S. REESE, The Use of Cone Shells in Neolithic and Bronze Age, Greece. AAA 15/1, 125-29.
- REESE 1984 D. S. REESE, The Use of Cone Shells in Neolithic and Bronze Age, Greece, BSA 78, 353-57.
- REESE 1985 D. S. REESE, The Late Bronze Age to Geometric Shells from Kition. Appendix VIII(A) in V. KARAGEORGHIS, Excavations at Kition V/II (Nicosia) 340-71.
- REESE 1987a D. S. REESE, The EM IIA Shells from Knossos, with comments on Neolithic to EM III shell utilization. BSA 82, 207-11.
- REESE 1987b D. S. REESE, Palaikastro Shells and Bronze Age Purple-dye Production in the Mediterranean Basin, BSA 82, 201-206.
- REESE ms.a D. S. REESE, Shells and Fish from Maa-Palaekastro. Appendix in excavation report by V. KARAGEORGHIS. Nicosia.
- REESE ms.b D. S. REESE, Recent and Fossil Invertebrates from Nichoria, with a note on the nature of the MH I fauna. Appendix in W. A. McDONALD, Excavations at Nichoria in Southwest Greece II (Minneapolis).
- SHACKLETON 1968 N. J. SHACKLETON, Knossos Marine Molluscs (Neolithic). In J. D. EVANS, Knossos Neolithic Part II. BSA 63, 264-66.
- SHACKLETON 1972 N. J. SHACKLETON, The Shells. Appendix VII in P. WARREN, Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete (Oxford) 321-25.
- ZΩΗΣ 1976 A. ΖΩΗΣ, 'Ανασκαφή Βρυσών Κυδωνίας, I ('Αθήνα 1974).

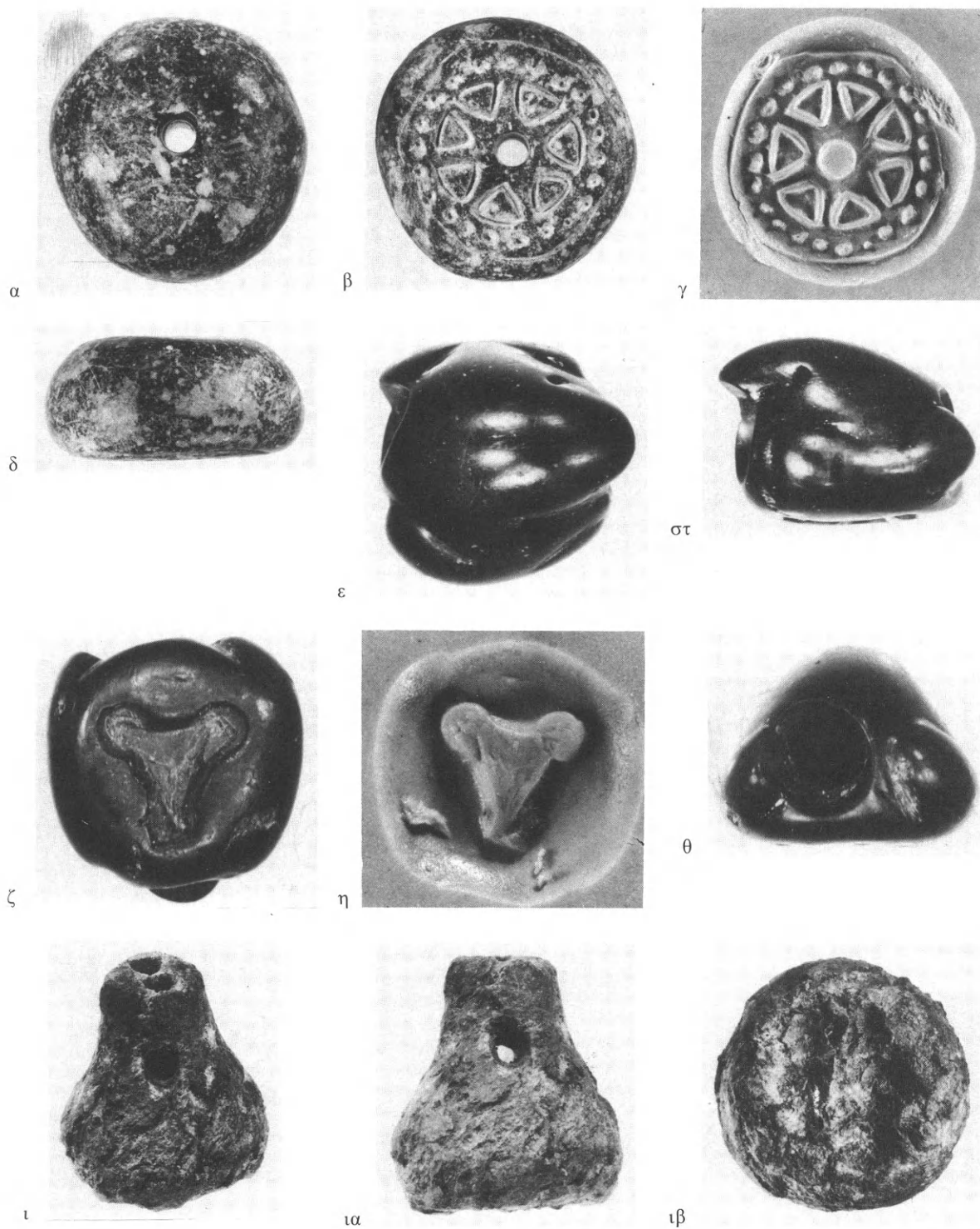
ΠΙΝΑΚΕΣ

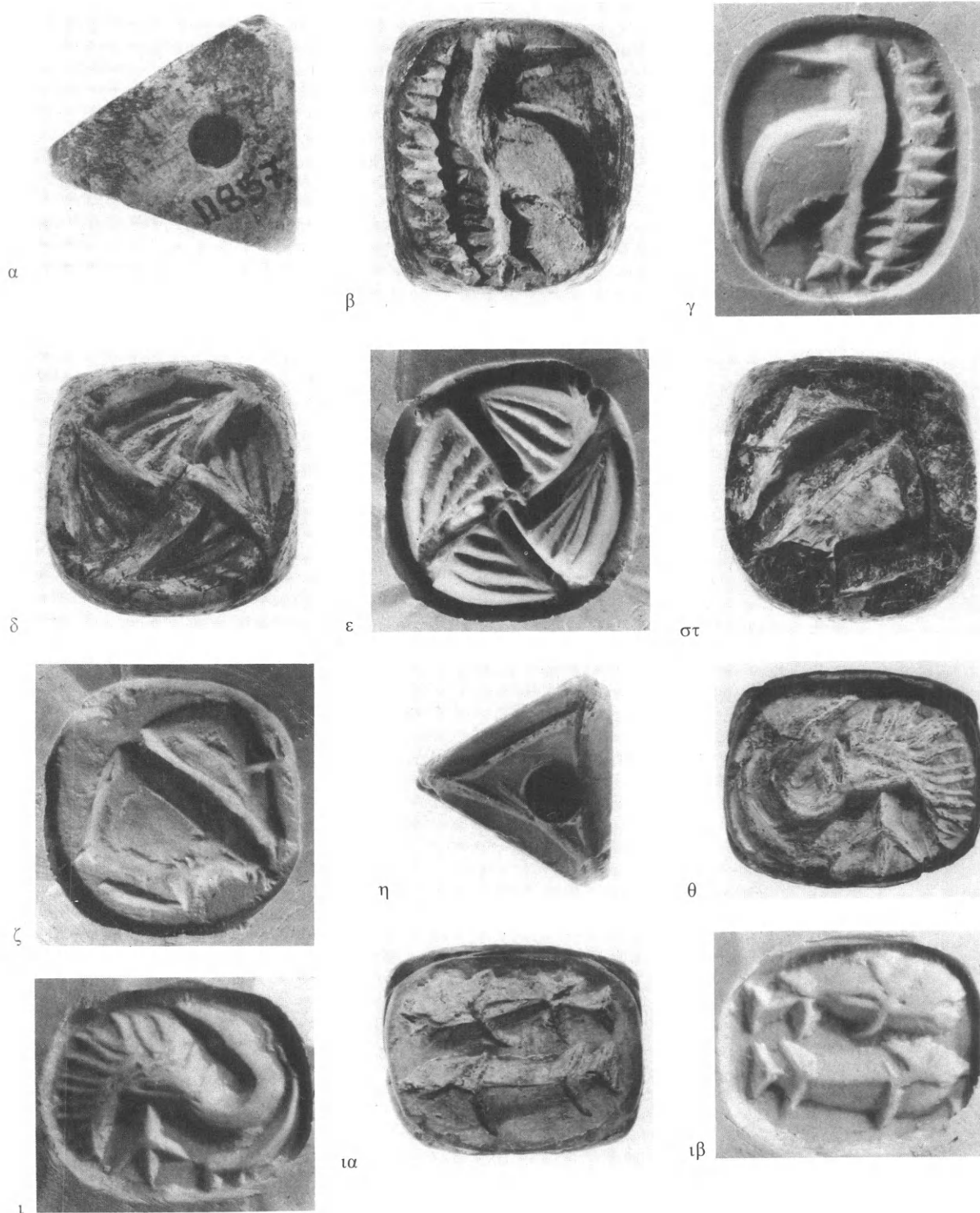
α. Σφραγίδα ἀριθ. 1 (MAN 11.861). β-στ. Σφραγίδα ἀριθ. 2 (MAN 11.859): γ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια α. δ. Ἀποτύπωμα. ε. Σφραγιστική ἐπιφάνεια β. στ. Ἀποτύπωμα. ζ-ια. Σφραγίδα ἀριθ. 3 (MAN 11.858): η. Σφραγιστική ἐπιφάνεια α. θ. Ἀποτύπωμα. ι. Σφραγιστική ἐπιφάνεια β. ια. Ἀποτύπωμα.

α-ε. Σφραγίδα ἀριθ. 12 (MAN 11.876): β. Σφραγιστική ἐπιφάνεια α. γ. Ἀποτύπωμα. δ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια β. ε. Ἀποτύπωμα. στ-ι. Σκαραβαῖος (MAN 11.871): στ. Πάνω ὄψη. ζ. Πλάγια ὄψη. η. Στενή πλευρά. θ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια. ι. Ἀποτύπωμα.

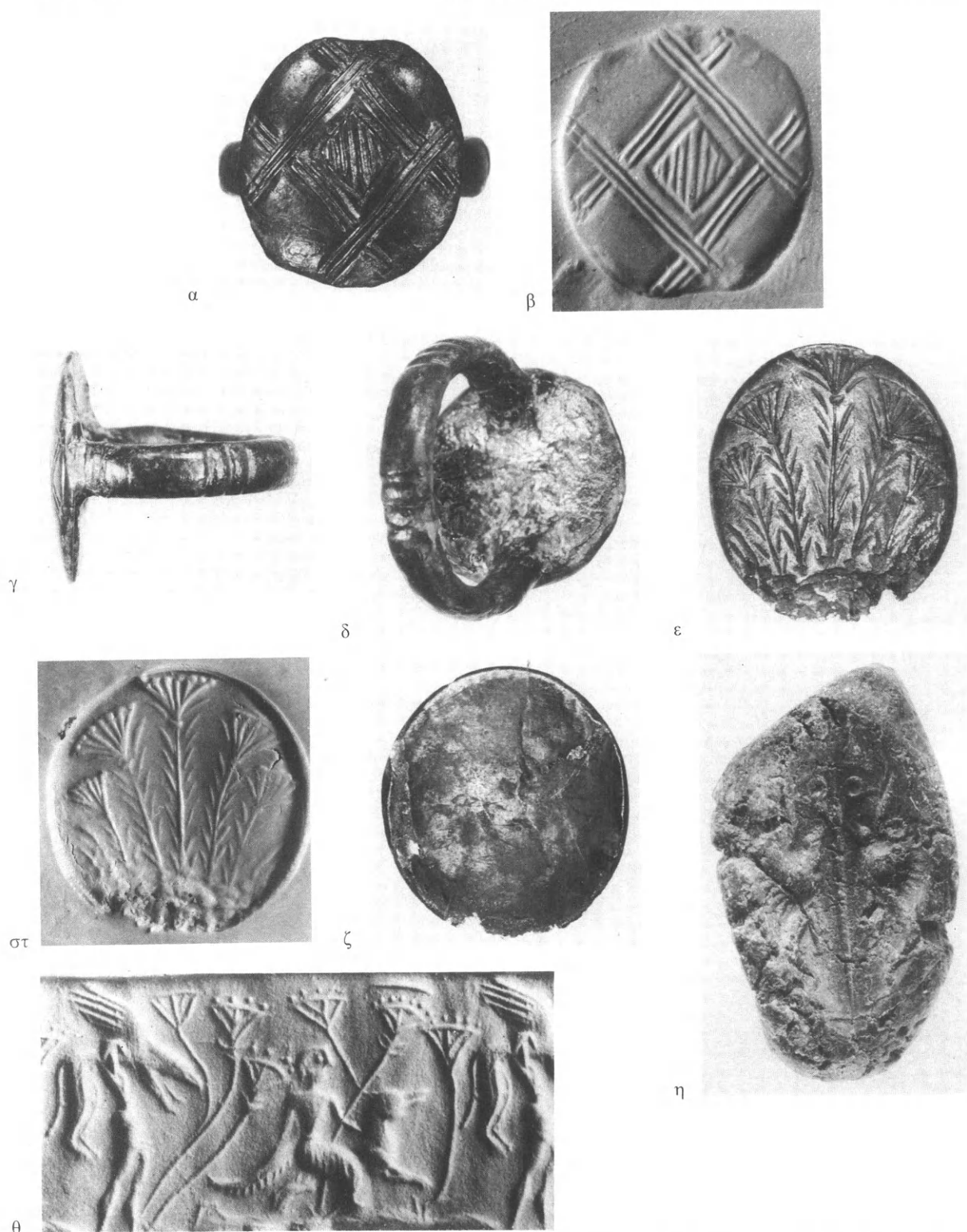
α-δ. Σφραγίδα αριθ. 6 (MAN 11.860): α. Πάνω όψη. β. Σφραγιστική επιφάνεια. γ. 'Αποτύπωμα. δ. Πλάγια όψη.
 ε-θ. Σφραγίδα αριθ. 7 (MAN 11.873): ε. Πάνω όψη. στ. Πλάγια όψη. ζ. Σφραγιστική επιφάνεια. η. 'Αποτύ-
 πωμα. θ. Πίσω όψη. ι-ιβ. Σφραγίδα αριθ. 8 (MAN 11.878): ι. Πάνω όψη. ια. Πλάγια όψη.
 ιβ. Σφραγιστική επιφάνεια.

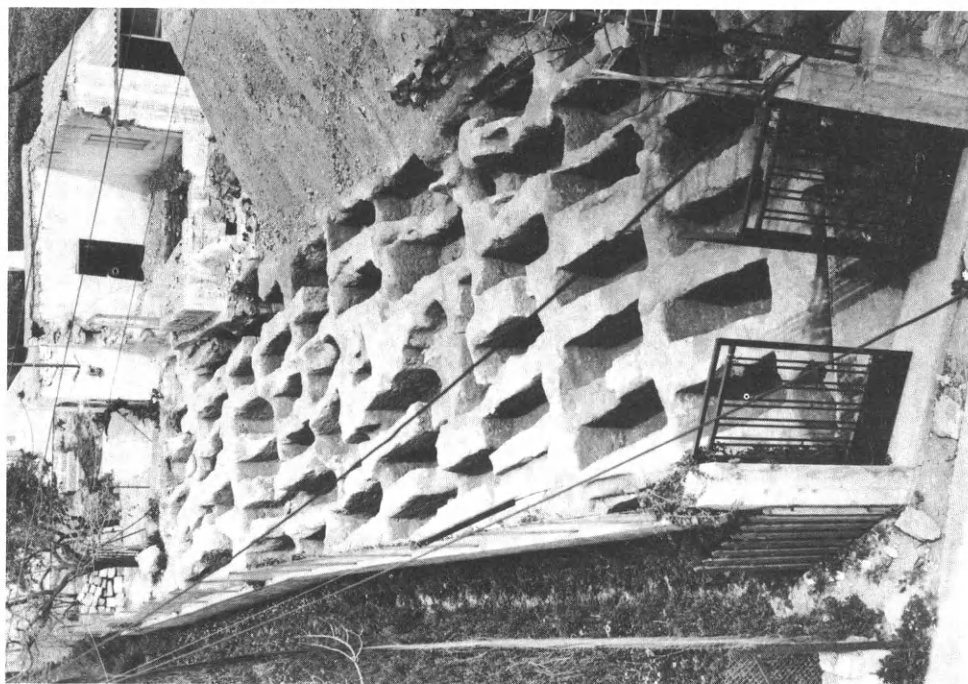
α-ζ. Σφραγίδα ἀριθ. 10 (MAN 11.857): α. Πλάγια ὄψη. β. Σφραγιστική ἐπιφάνεια α. γ. Ἀποτύπωμα. δ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια β. ε. Ἀποτύπωμα. στ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια. ζ. Ἀποτύπωμα. η-ιβ. Σφραγίδα ἀριθ. 11 (MAN 11.855): η. Πλάγια ὄψη. θ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια α. ι. Ἀποτύπωμα. ια. Σφραγιστική ἐπιφάνεια β. ιβ. Ἀποτύπωμα.

α-β. Σφραγίδα ἀριθ. 11 (MAN 11.855): α. Σφραγιστική ἐπιφάνεια γ. β. Ἀποτύπωμα. γ-θ. Σφραγίδα ἀριθ. 12 (MAN 11.856): γ. Πλάγια ὄψη. δ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια α. ε. Ἀποτύπωμα. στ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια β. ζ. Ἀποτύπωμα. η. Σφραγιστική ἐπιφάνεια γ. θ. Ἀποτύπωμα. ι. Σφραγίδα ἀπὸ τὸ Καστέλλι Πεδιάδας (Ashmolean K 392/1938.746).

α-δ. Δακτύλιος ἀριθ. 13 (MAN 11.850): α. Σφραγιστική ἐπιφάνεια. β. Ἀποτύπωμα. γ. Πλάγια ὄψη. δ. Πίσω ὄψη. ε-ζ. Δακτύλιος ἀριθ. 14 (MAN 11.877): ε. Σφραγιστική ἐπιφάνεια. στ. Ἀποτύπωμα. ζ. Πίσω ὄψη. η. Σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα (MHP 595). θ. Σφραγιδοκύλινδρος ἀπὸ τὴν Ἀγ. Πελαγία (Ashmolean K 357/1938.1090).

Αίγινα. Γενική (α) και μερική (β) άποψη τών τάφων.

α. Μελανόμορφες λήκυθοι MA 3467 (τάφος XV), MA 3458 (τάφος III) και MA 3457 (τάφος III). β. Μελανόμορφες λήκυθοι MA 3486 (τάφος LV) και MA 3472 (τάφος XXVIII) και τριφυλλόσχημη οίνοχοῦσκη MA 3471 (τάφος XXVIII).

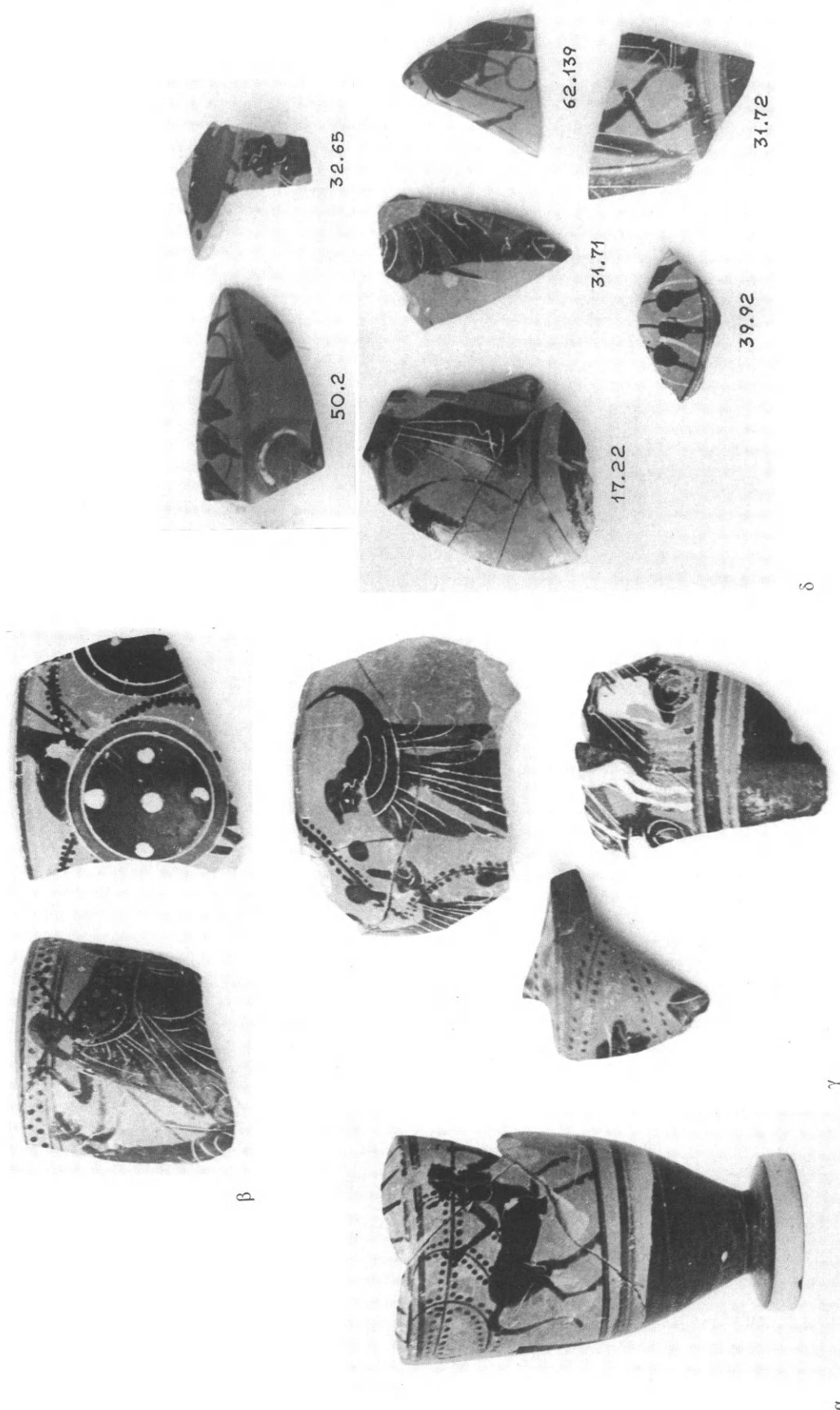
α

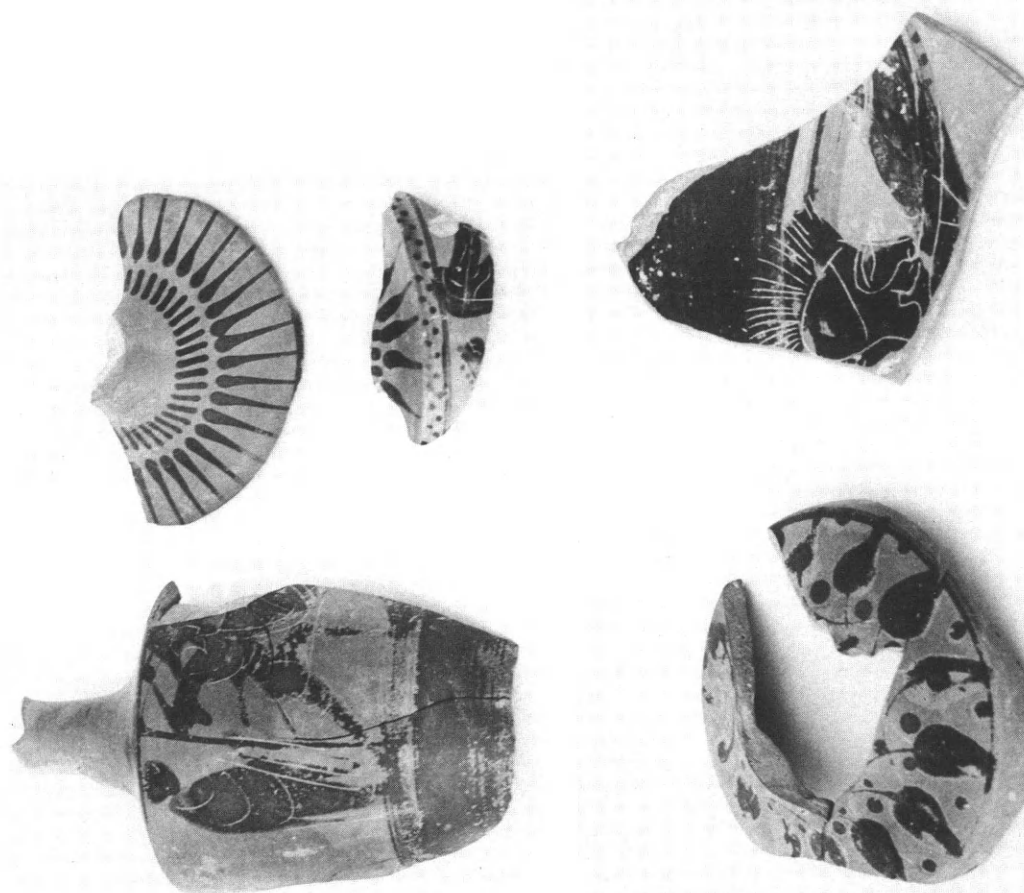
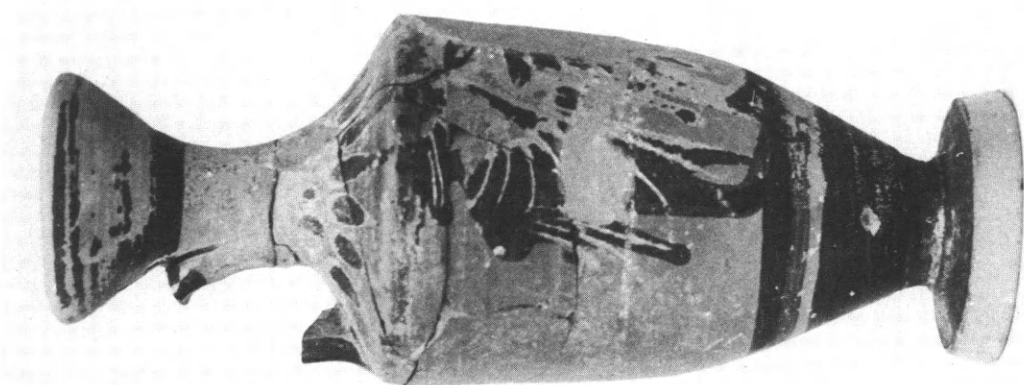
β

γ

α. Μελαμβαφής σκύφος ΜΑ 3476 (τάφος XXXVI) και μελανόμορφη λήκυθος ΜΑ 3478 (τάφος XXXVI).
β-γ. Μελανόμορφη λήκυθος ΜΑ 3474 (τάφος XXXII).

α. Μελανόμορφη λήκυθος ΜΑ 3480 (τάφος XLIV). β. Ώστρακα μελανόμορφων ληκύθων αρ. 52.119 (τάφος LI) και αρ. 19.51 (τάφος XX). γ. Ώστρακα μελανόμορφων ληκύθων αρ. 33.78 (τάφος XXX), αρ. 33.81 (τάφος XXX) και αρ. 56.130 (τάφος LIV). δ. Ώστρακα ληκύθων αρ. 50.2 (από την επιφανειακή επίχωση), αρ. 32.65 (τάφος XXVIII), αρ. 17.22 (τάφος XIV), αρ. 31.71 (τάφος XXIX), αρ. 62.139 (τάφος LXI), αρ. 39.92 (τάφος XXXV) και αρ. 31.72 (τάφος XXIX).

α

β

γ

α. Τμήμα μελανόμορφης ληκύθου ΜΑ 3477 (τάφος XXXVI), δοστρακο ὤμου ληκύθου ἀρ. 40.99 (τάφος XXXVI) καὶ δοστρακο μελανόμορφης ληκύθου ἀρ. 40.100 (τάφος XXXVI). β. Τμήμα ὤμου ληκύθου ἀρ. 35.85 (τάφος XXXII) καὶ δοστρακο μελανόμορφης κύλικος ΜΑ 3475 (τάφοι XXXII καὶ XXXIII). γ. Μελανόμορφη λήκυθος ΜΑ 3481 (τάφος XLV).

α. Ἐπάνω: ὄστρακα μελανόμορφης ληκύθου ΜΑ 3482 (τάφος XLVII). Κάτω: ὄστρακα μελανόμορφης ληκύθου ἀρ. 41.101α, β (τάφος XXXVII). β. Μελανόμορφη λήκυθος ΜΑ 3479 (τάφος XL) καὶ μόνωτο κύπελλο ΜΑ 3485 (τάφος LI).

α. Τμήμα μελανόμορφης ληκύθου ΜΑ 3483 (τάφος LI) και τμήμα ληκύθου με ὀρθὸ ἀνθέμιο ἀρ. 52.121 (τάφος LI). β. Μελαμβαφῆς λήκυθος ΜΑ 3459 (τάφος XV), λήκυθος με ὀρθὰ ἀνθέμια ΜΑ 3468 (τάφος XVII) καὶ μελαμβαφῆς λήκυθος ΜΑ 3469 (τάφος XVII).

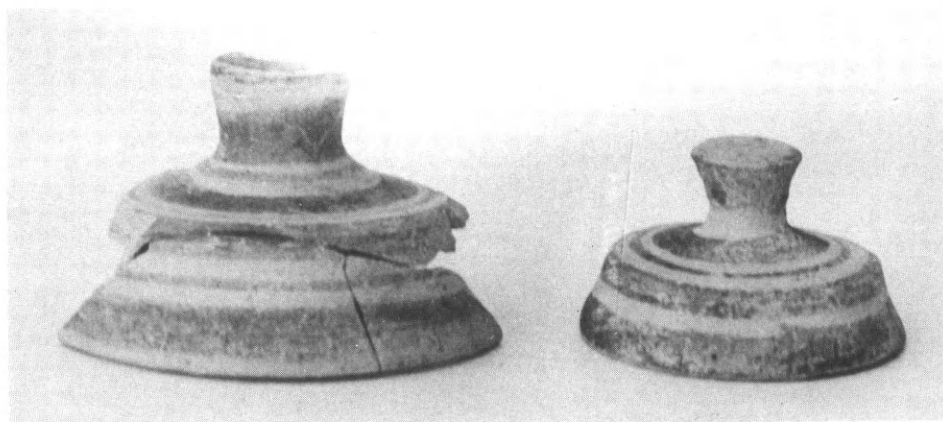
α

β

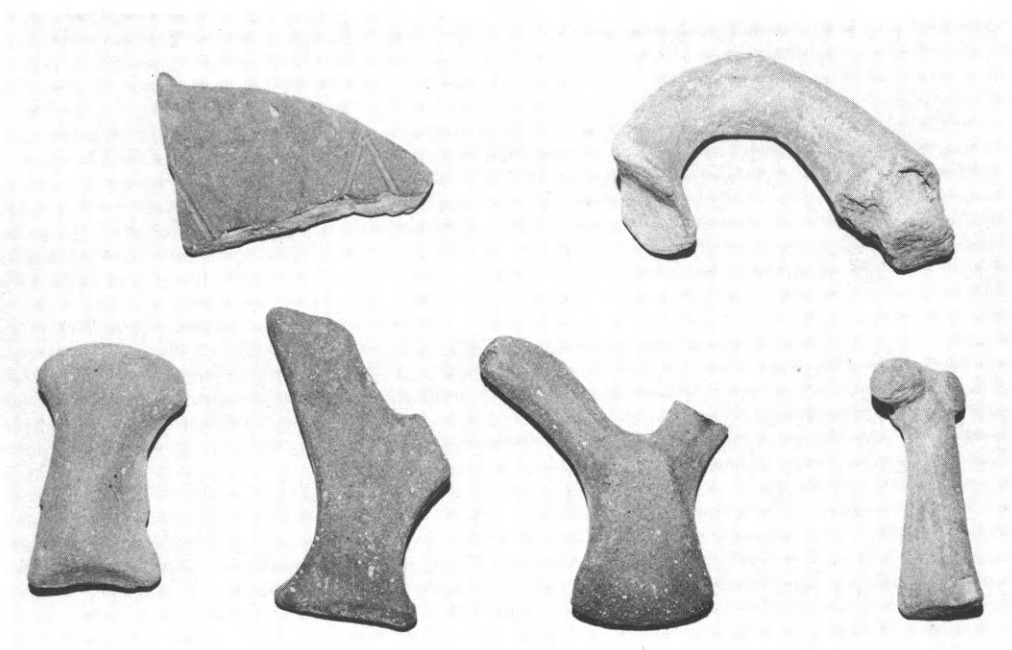

γ

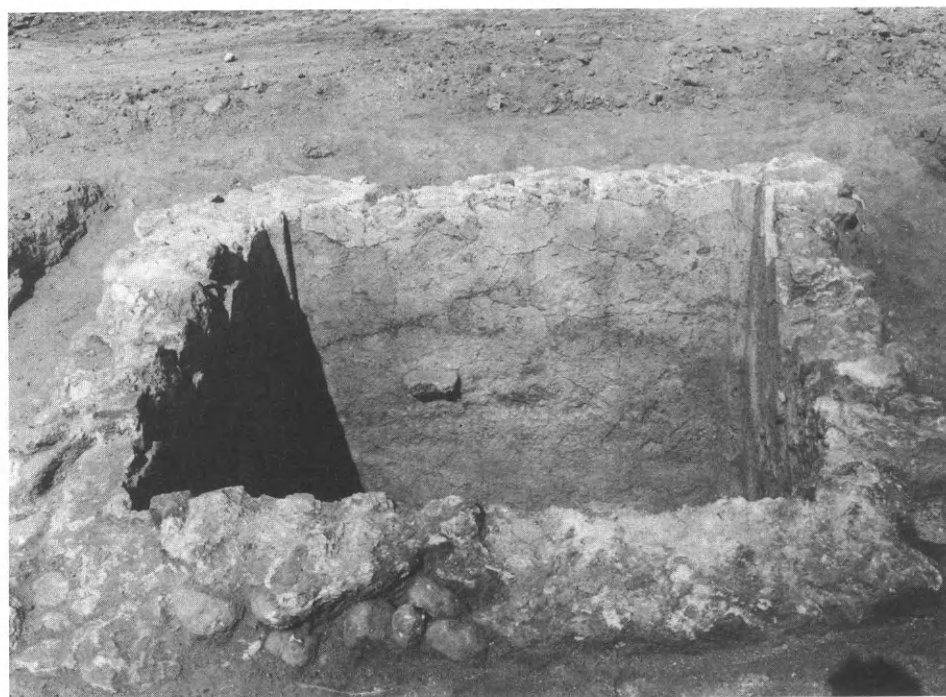

δ

α. Μελαμβαφές φιαλίδιο MA 3461 (τάφος XV). β. Λύχνος MA 3462 (τάφος XV). γ. Φιαλίδιο MA 3463 (τάφος XV) καὶ τμήμα σκυφιδίου αρ. 49.111 (τάφος XLVII). δ. Πώματα πυξίδων MA 3484α, β (τάφος LI).

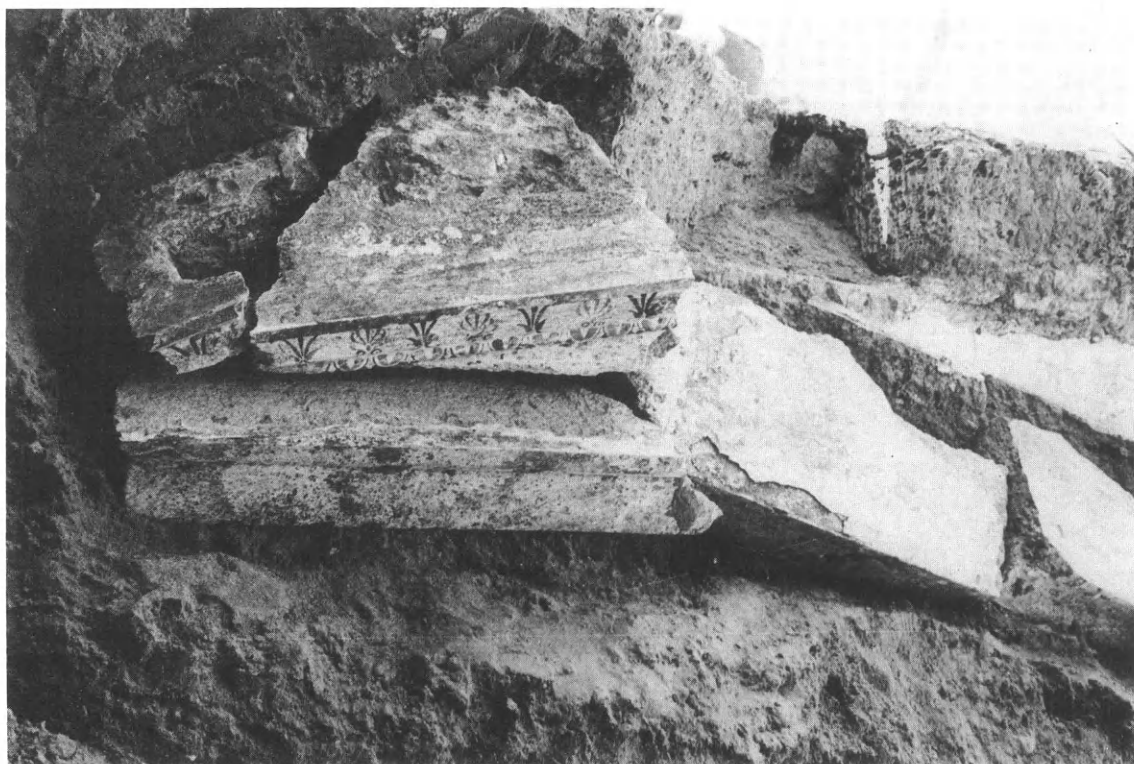
α. Ὁ τύμβος πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς. β. Προϊστορικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τύμβου.

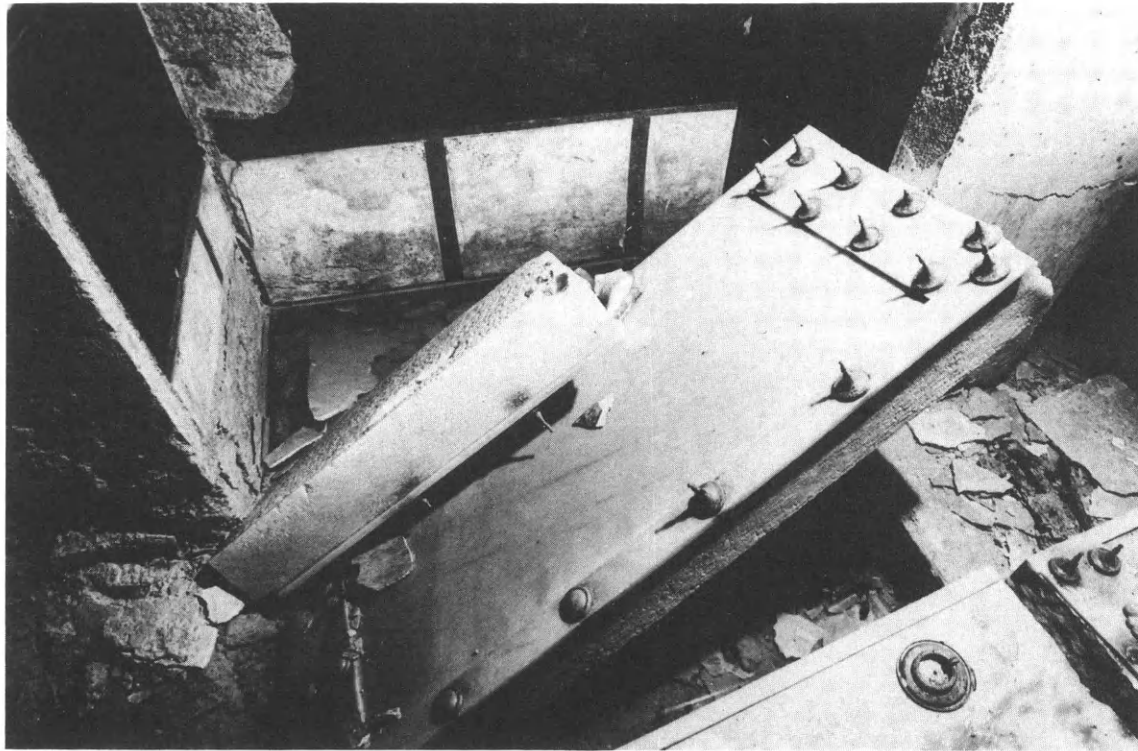
α. Ἡ ὑστερορωμαϊκὴ δεξαμενὴ νεροῦ. β. Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς.

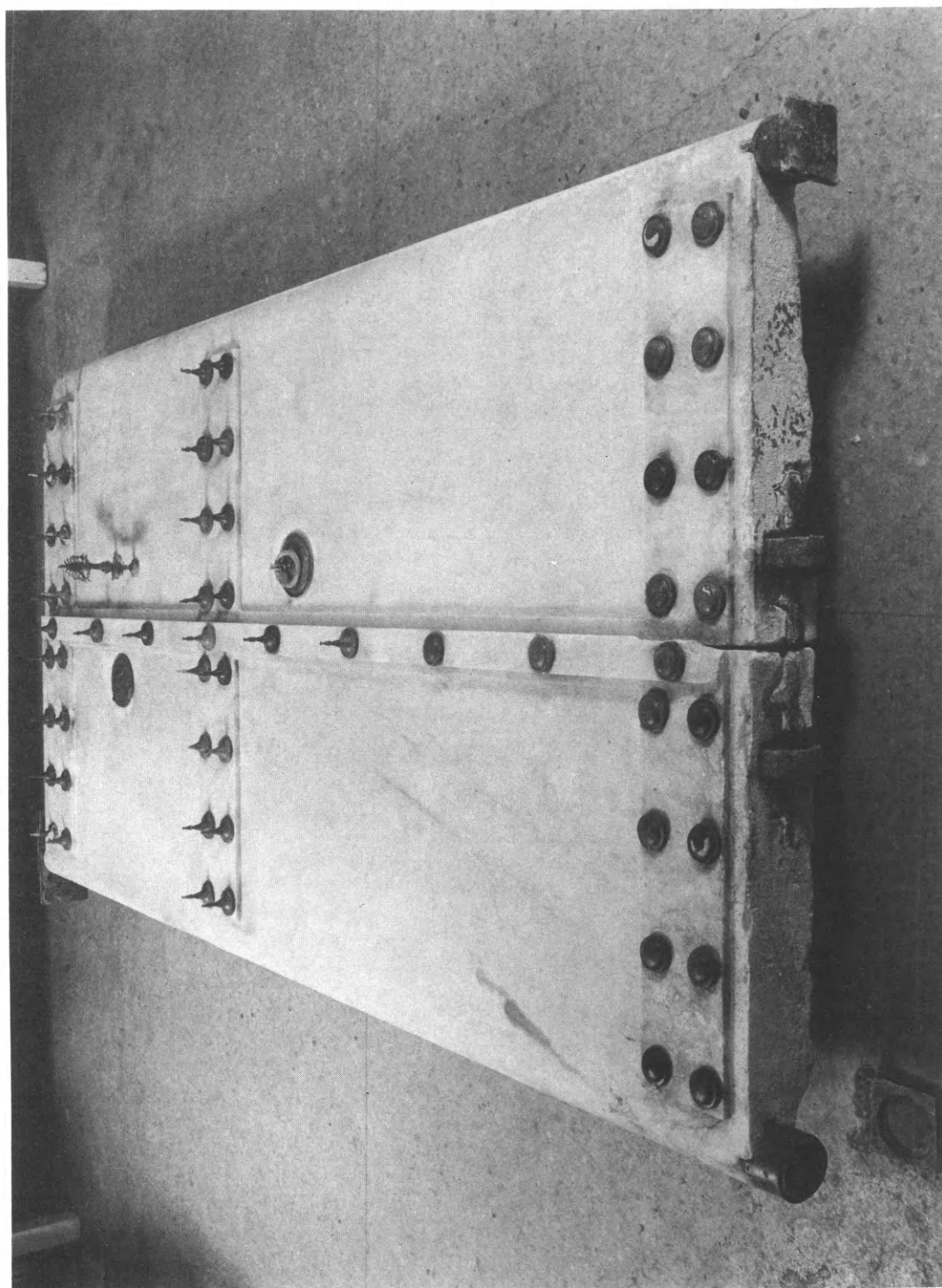
α. Οί γωνιόλιθοι που φράσσουν την είσοδο του τάφου. β. Τρίγλυφο του διαζώματος.

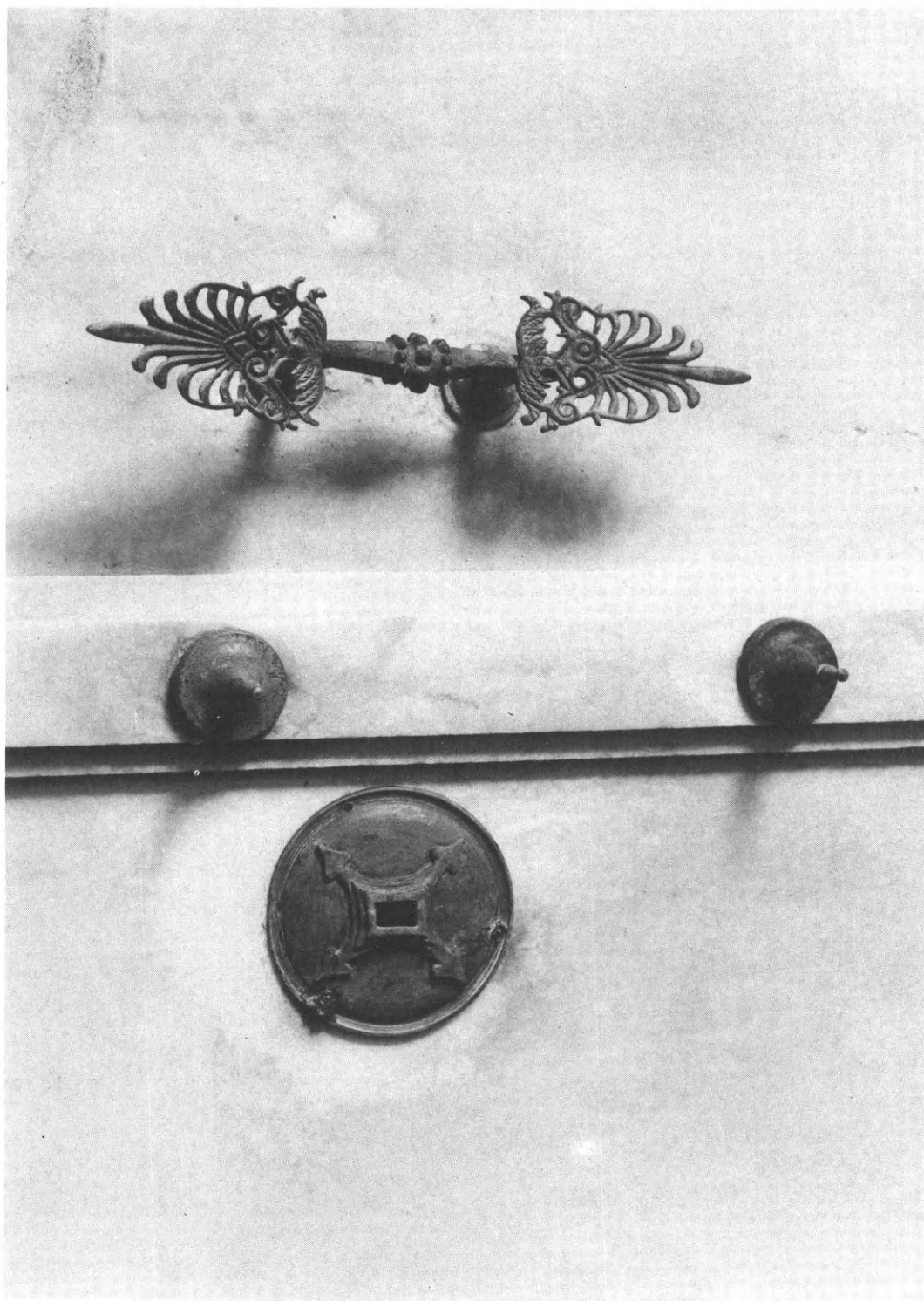
α. Τμήματα του οριζόντιου και του έπαέτιου γείσου με τη συμφυή σίμη. Πάνω δεξιά διακρίνεται σιδερένιος ένδεσμος. β. Τò έσωτερικό του τάφου από την πίσω πλευρά του θαλάμου.

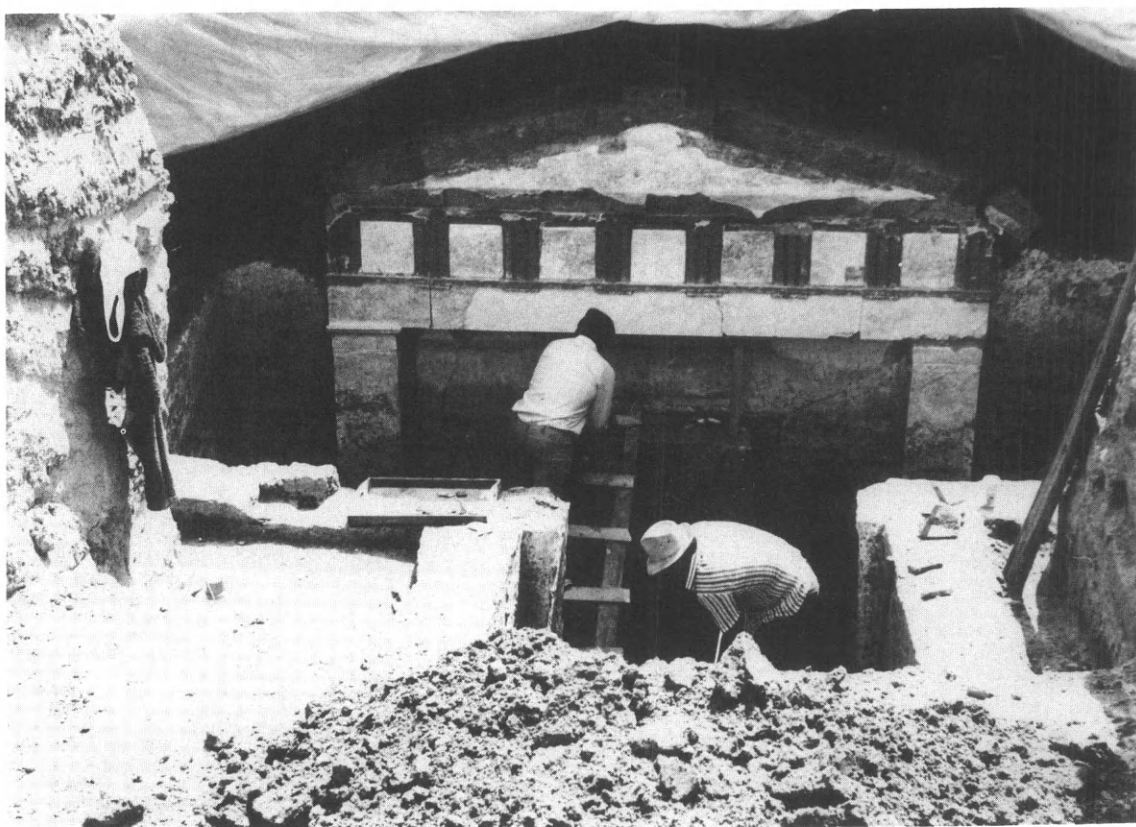
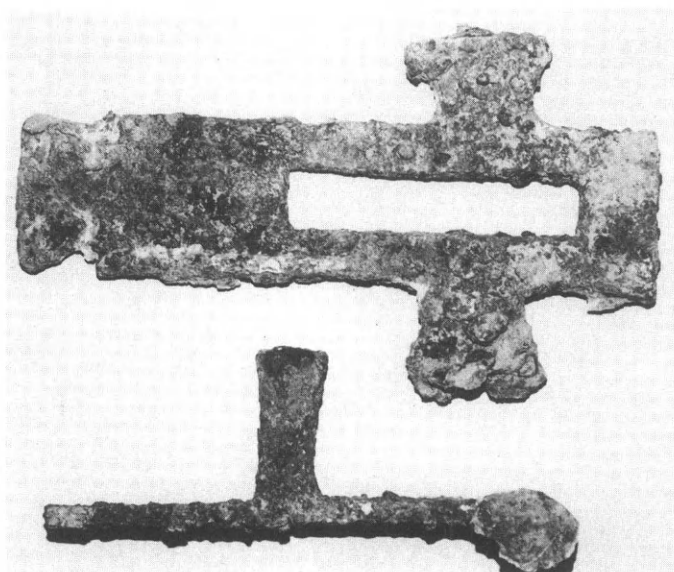
α. Ἡ πόρτα τοῦ τάφου ὅπως βρέθηκε. β. Μηχανισμός στήριξης τῆς πόρτας στὸ πάνω μέρος.

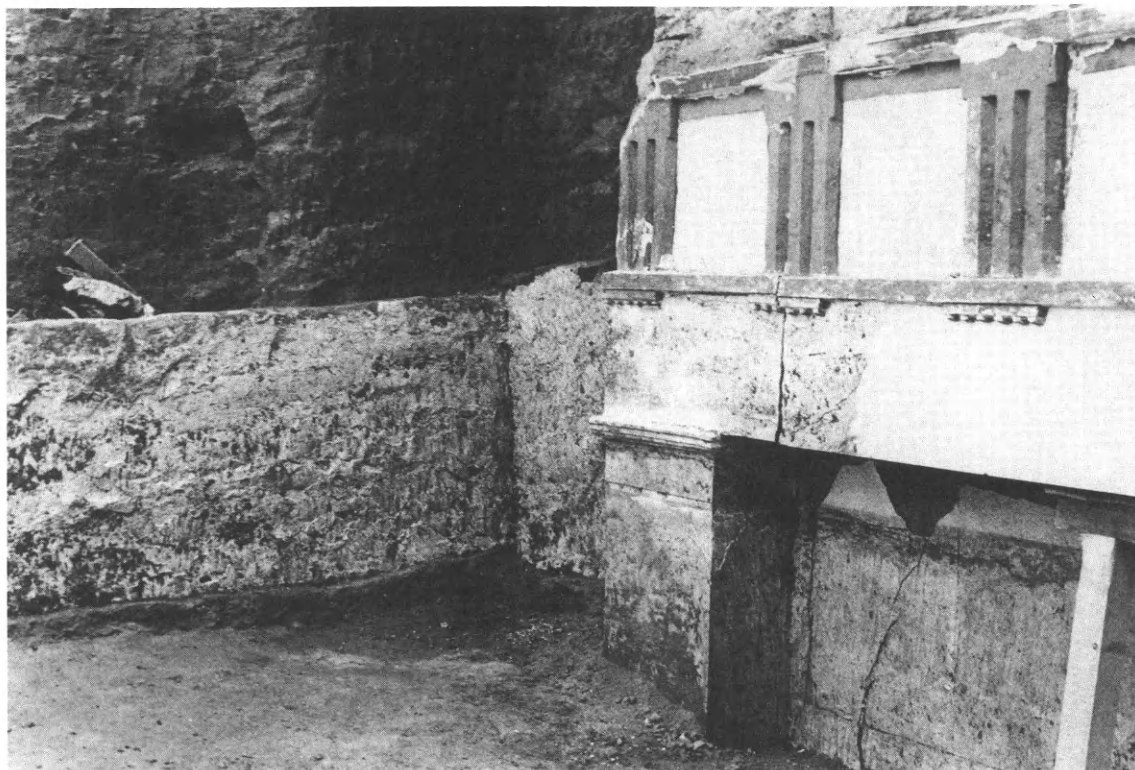
Ἡ μαρμάρινη πόρτα μετὰ τὴν ἀποκατάστασή της.

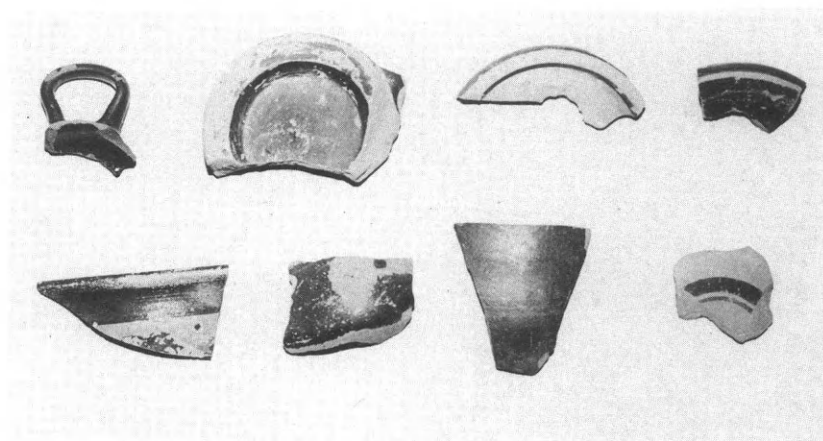
Λεπτομέρεια τῆς πόρτας μὲ τὴν ἀσπίδισκη γιὰ τὸ κλειδὶ καὶ τὴ χάλκινη λαβή.

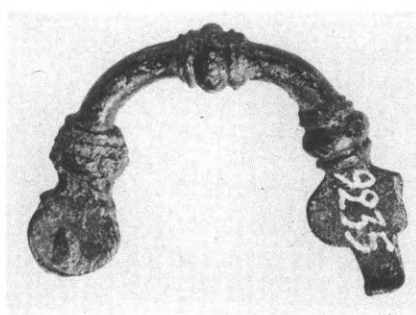
α. Τὰ σιδερένια στοιχεία τοῦ μηχανισμοῦ τῆς κλειδαριᾶς. β. Ἡ αὐλὴ τοῦ τάφου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς.

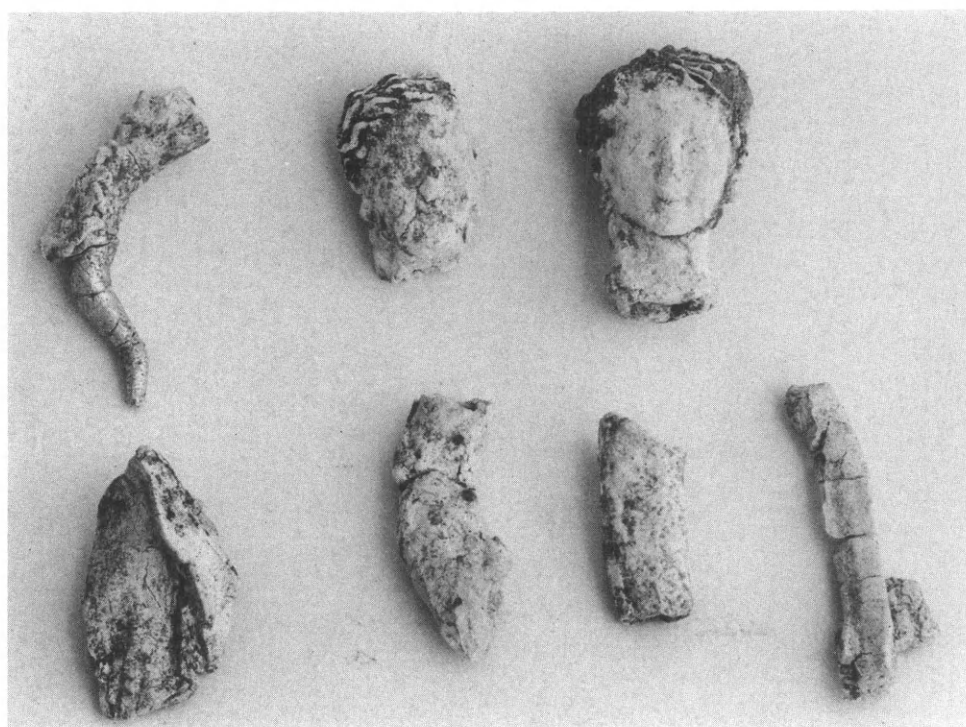
α. Τὸ σημείο ἐπαφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς στὸν τάφο. β. Ἡ πώρινη κατασκευὴ τοῦ δρόμου.

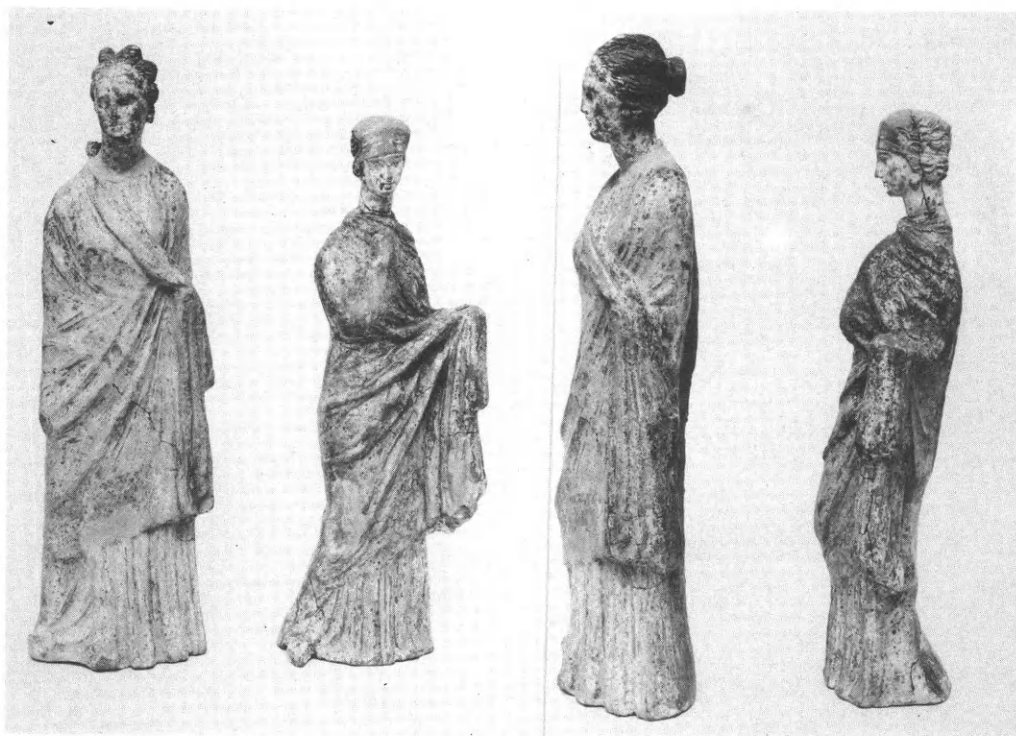
α

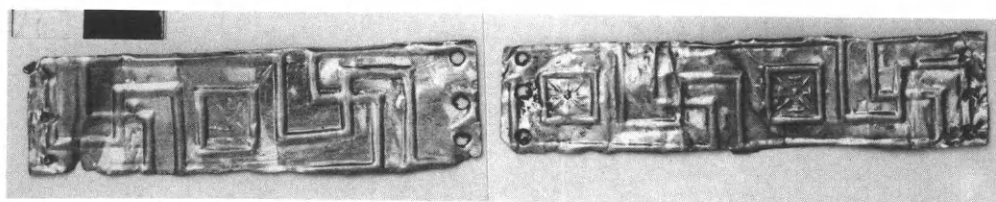
β

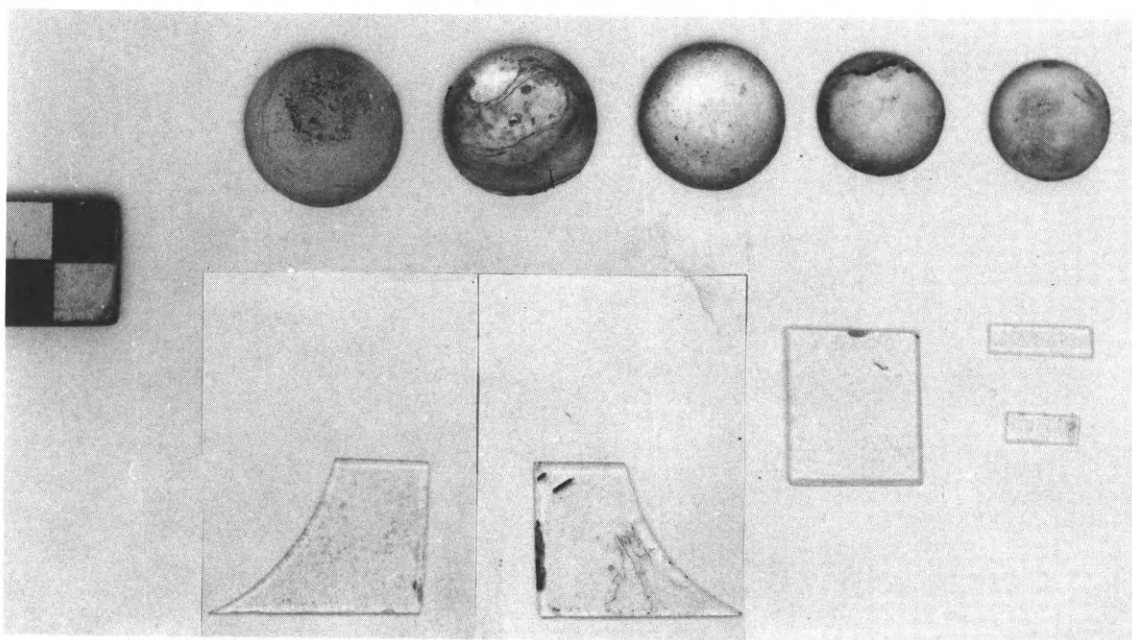
α. Ώστρακα άγγείων έξω από τόν τάφο. β. Χάλκινη τοξωτή πόρπη. γ. Τμήματα ειδωλίων από στούκο.

α

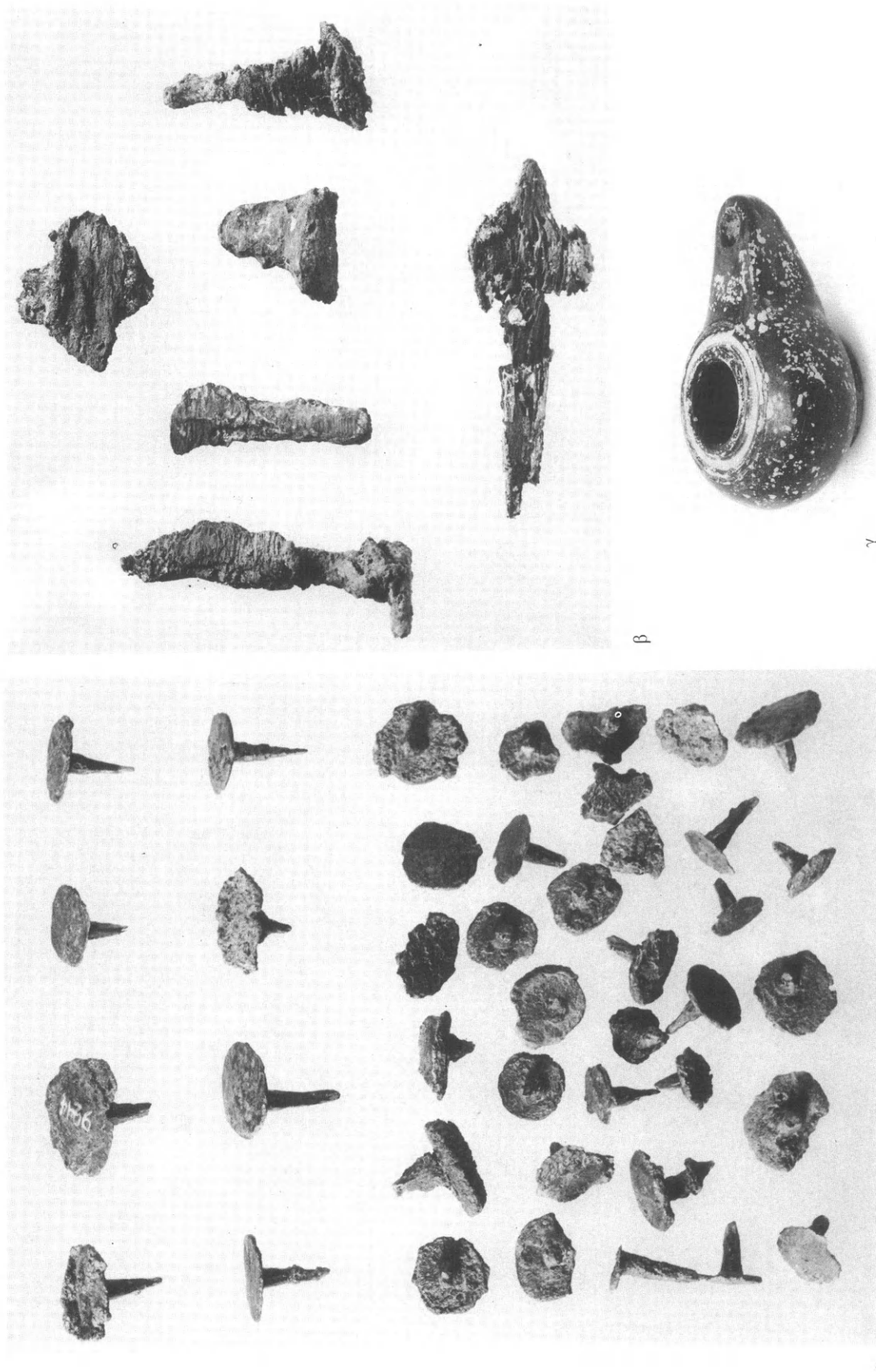

β

γ

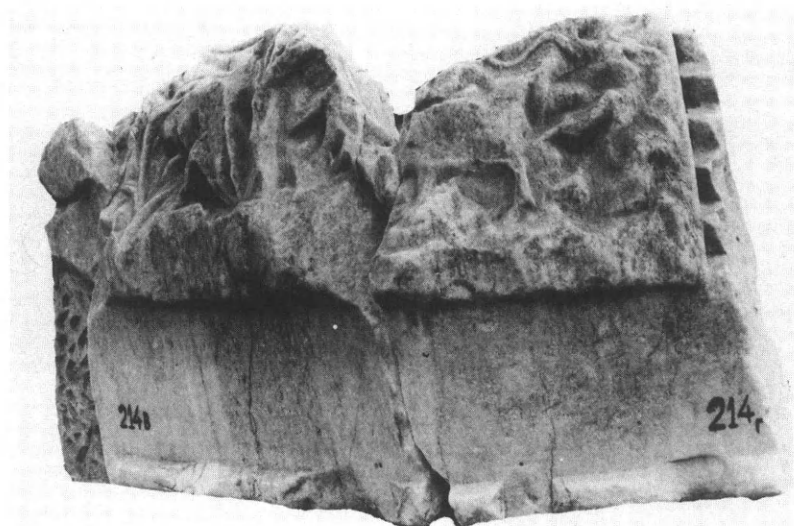
α. Τὰ δύο γυναικεῖα εἰδῶλια. Μπροστινὴ καὶ πλάγια ὄψη. β. Χρυσὲς ταινίες με ἐκτυπὴ διακόσμηση. γ. Γυάλινα εὐρήματα ἀπὸ τὸν θάλαμο τοῦ τάφου.

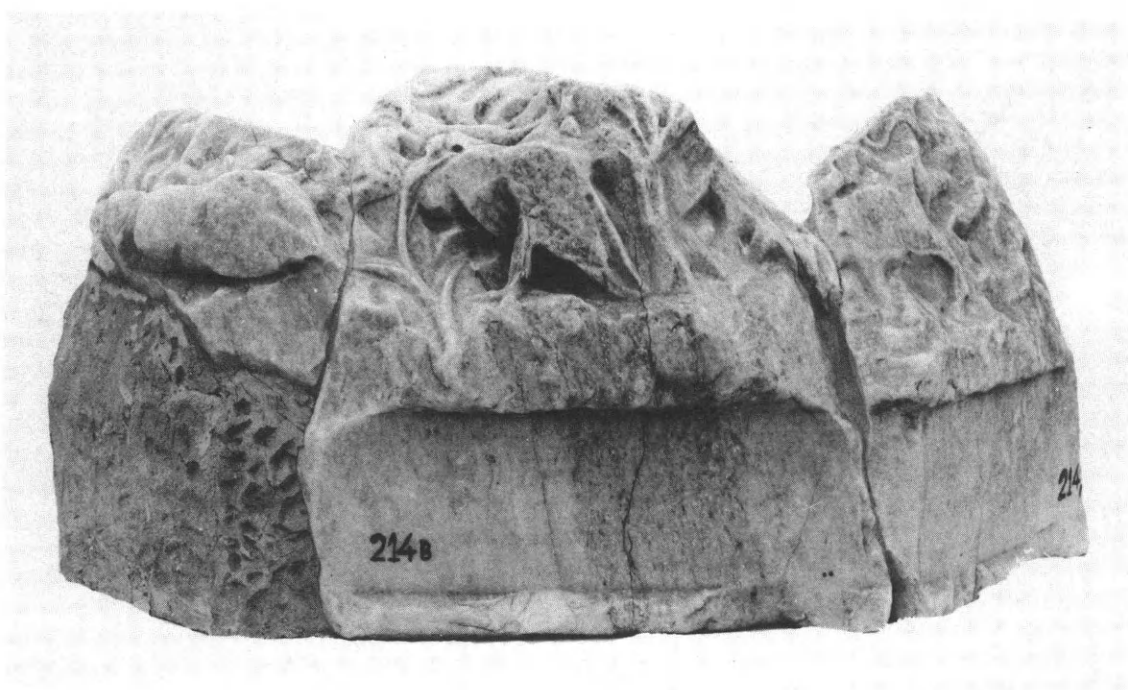
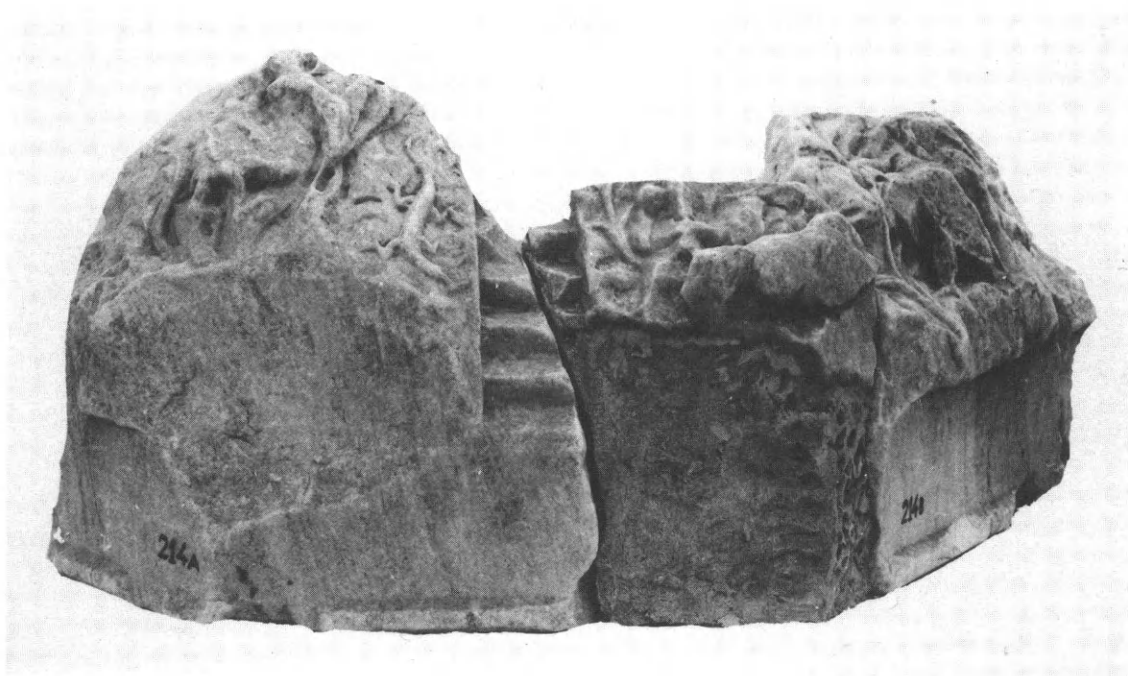
α. Χάλκινα διακοσμητικά καρφιά. β. Σιδερένια καρφιά με ξύλινη ξύλου. γ. Πήλινο μελαμβαφές λυχνάρι.

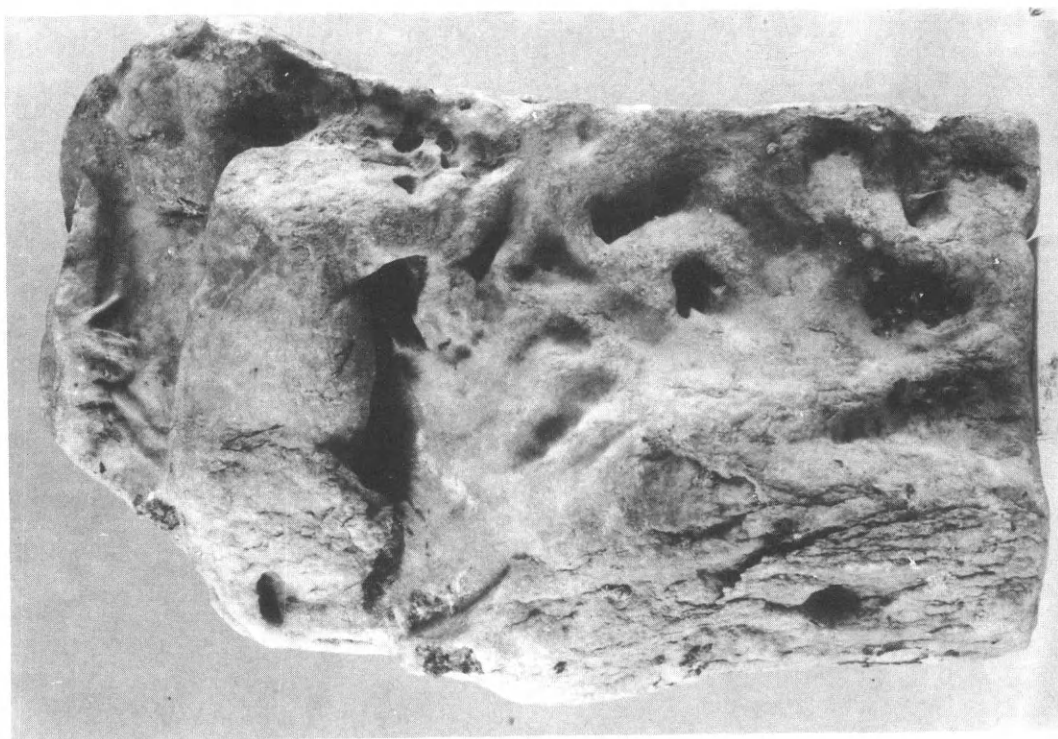
Τμήματα τοῦ ὀκταγωνικοῦ ἀναβρυτηρίου ἀπὸ τῆ Ν. κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης.

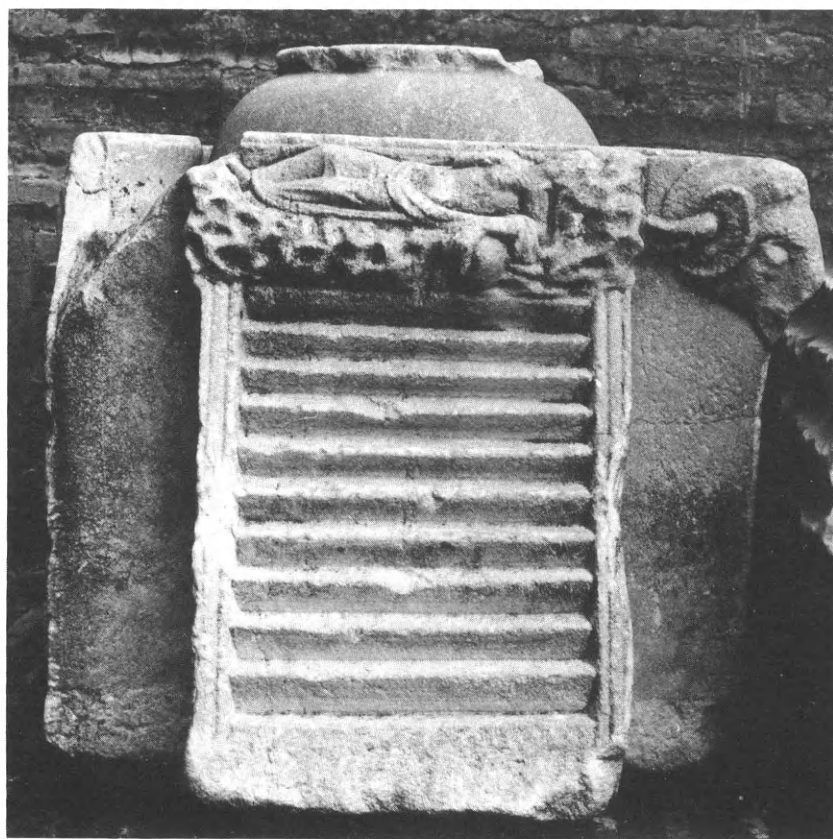
Τὰ θραύσματα ἀρ. 214Α, 214Β καὶ 214Γ.

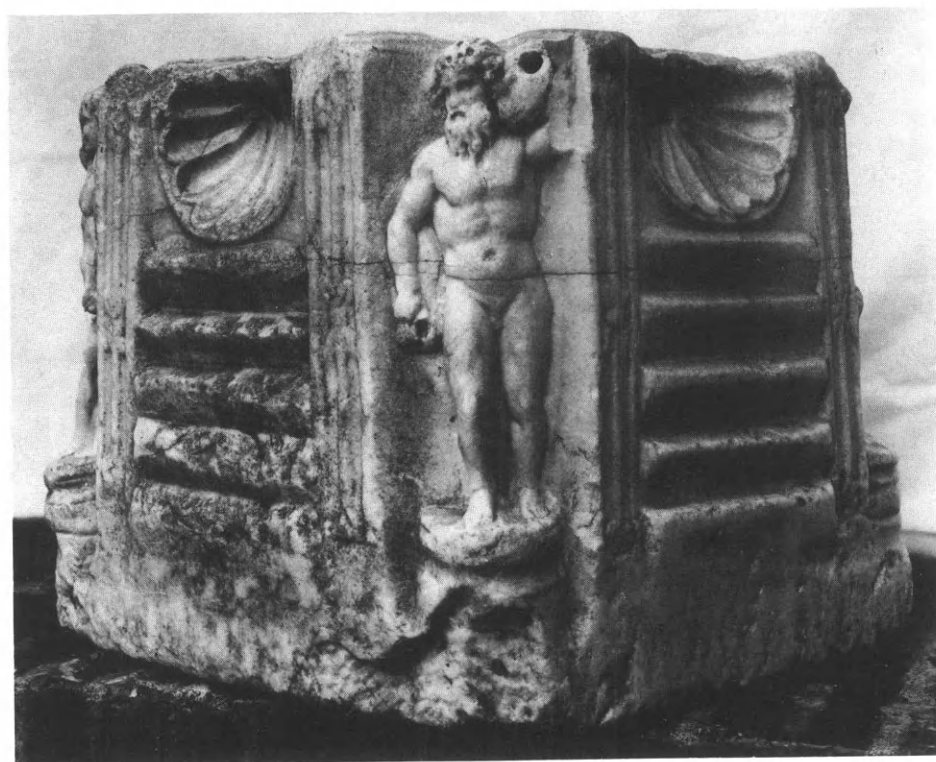
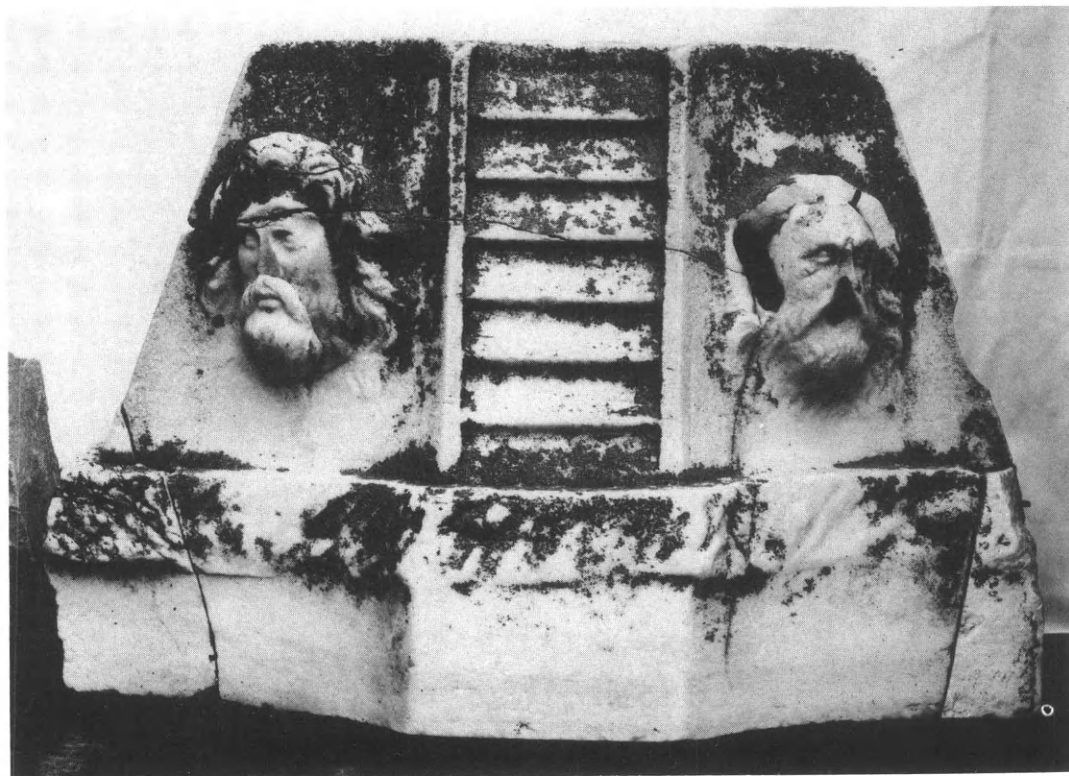
Τὰ θραύσματα ἀρ. 214Α καὶ 214Β.

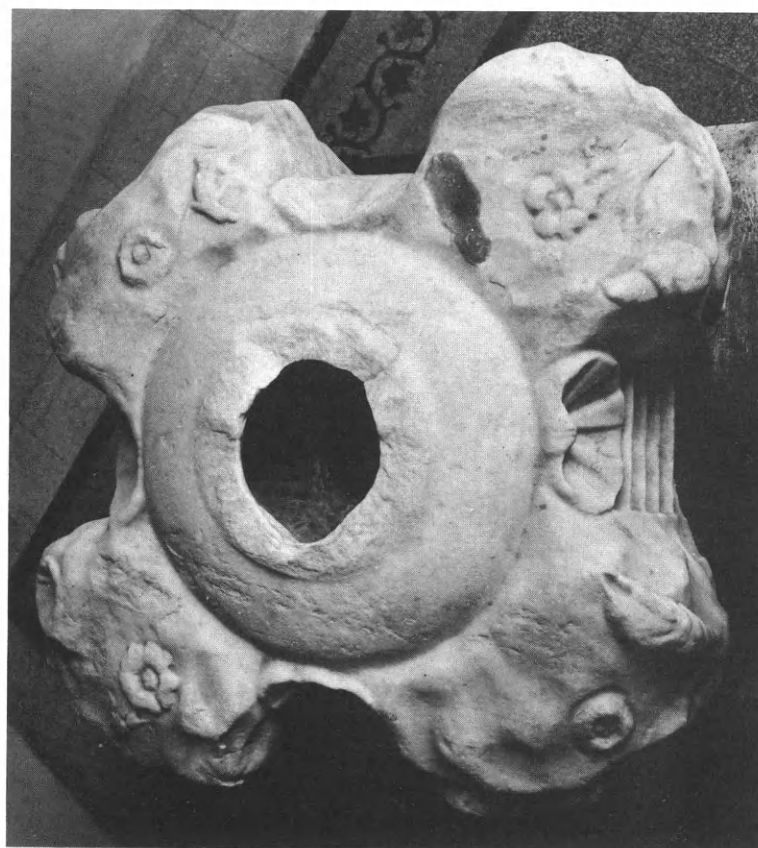
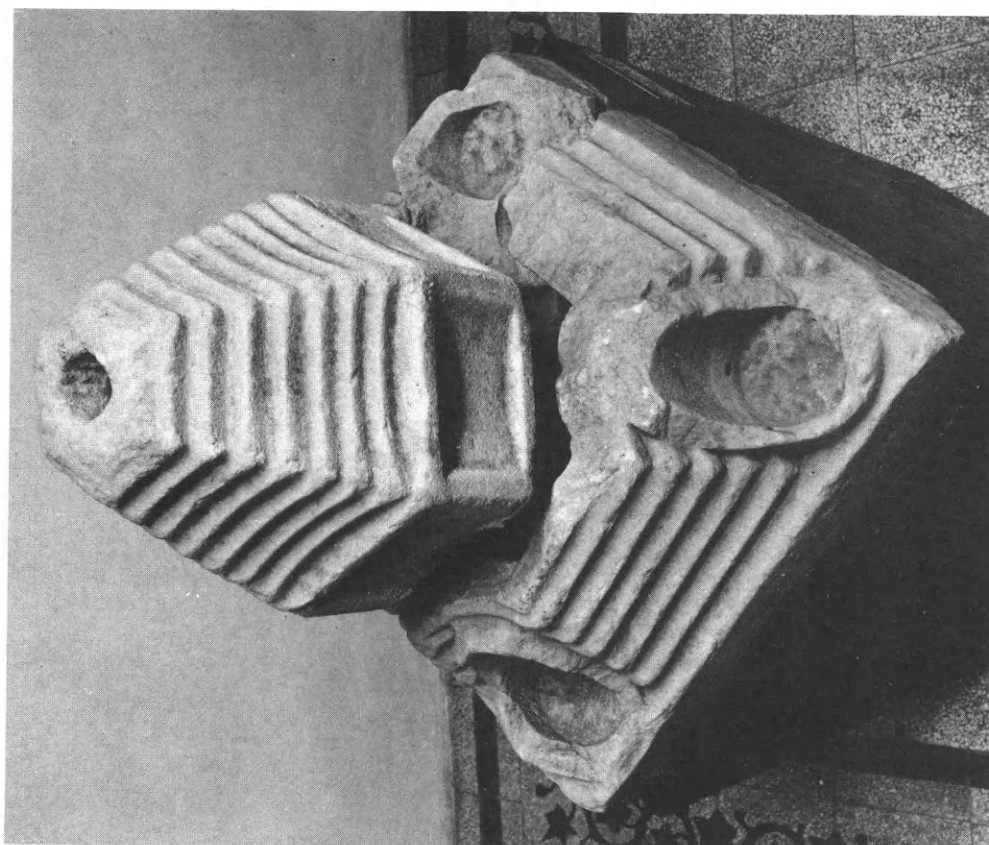
Τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκροπόλεως 6826. β. Τὸ θραῦσμα ΝΚ 388.

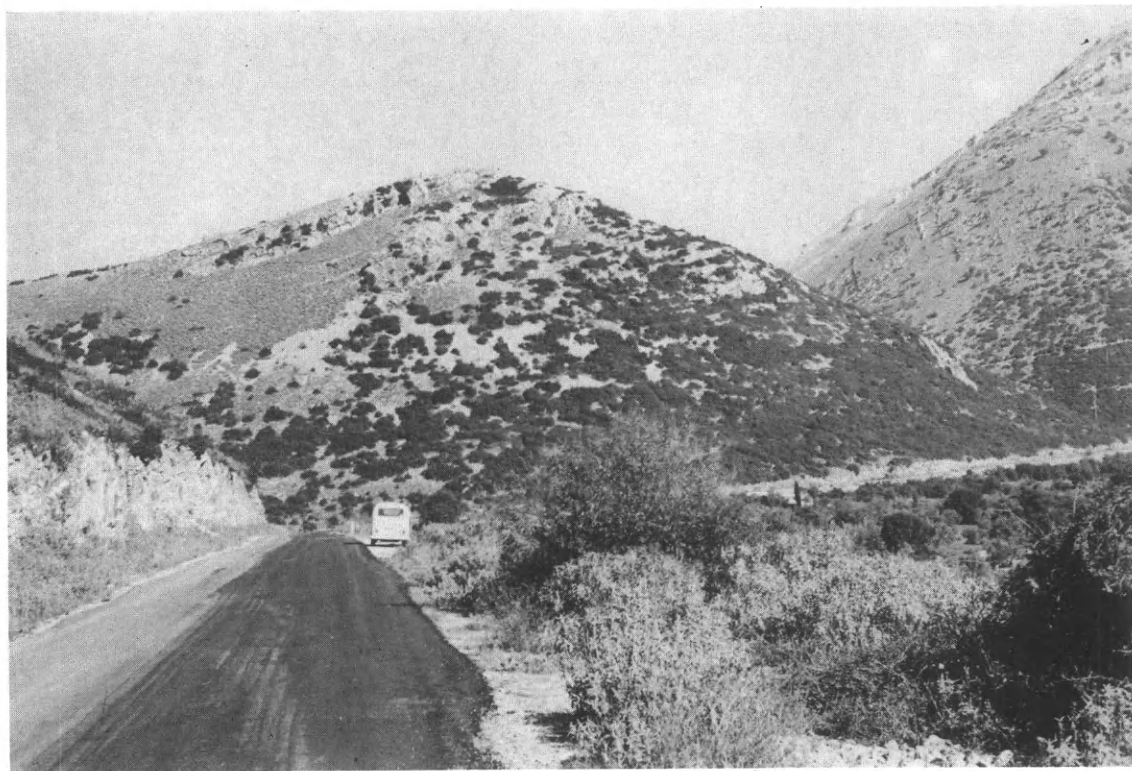
α. Ρώμη, Museo Vaticano, Galleria Lapidaria αρ. 58a. Μαρμάρινο ἀναβρυτήριο (φωτ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Ρώμης αρ. 762376). β. Ρώμη, Museo Vaticano, Galleria Lapidaria αρ. 192c. Μαρμάρινο ἀναβρυτήριο (φωτ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Ρώμης αρ. 762378).

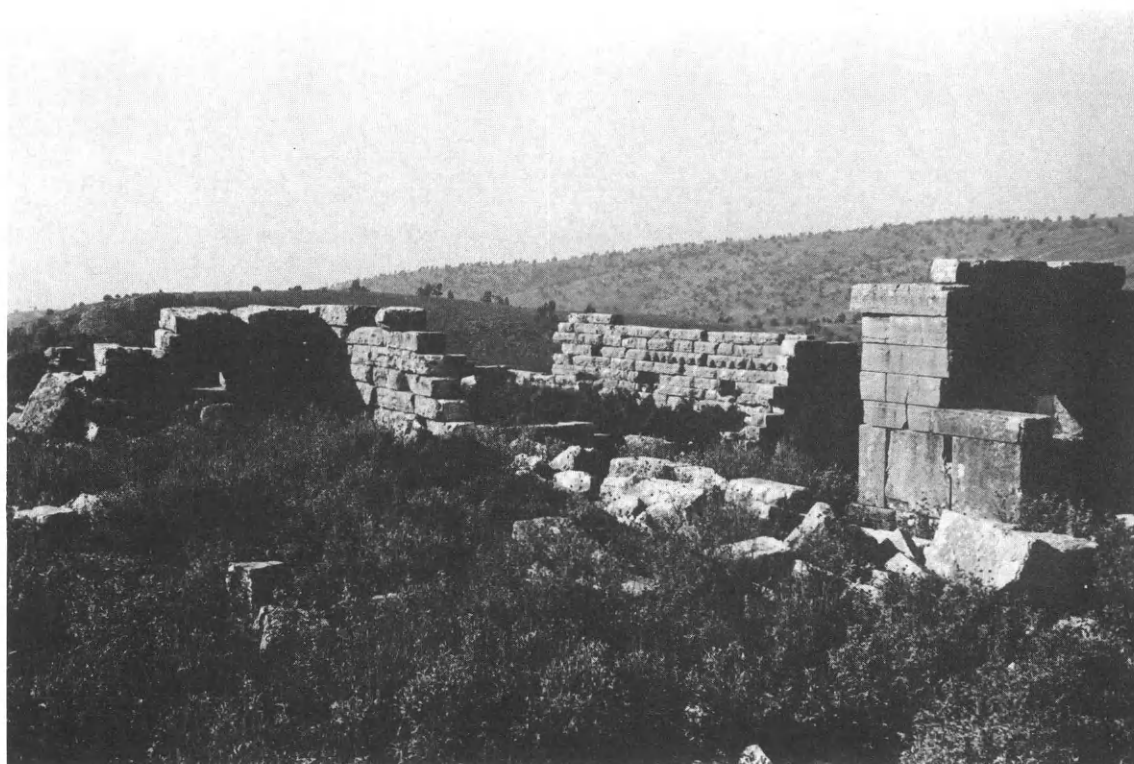
α. Ρώμη, Museo Vaticano. Μαρμάρινο ἀναβρυτήριο (φωτ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Ρώμης ἀρ. 762377). β. Ρώμη, Museo Vaticano. Μαρμάρινο ἀναβρυτήριο (φωτ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Ρώμης ἀρ. 762379 καὶ 762382).

α. Ρώμη, Antiquarium στο Forum. Μαρμάρινο αναβρυτήριο (φωτ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Ρώμης ἀρ. 812846). β. Ρώμη, Antiquarium στο Forum. Μαρμάρινο αναβρυτήριο (φωτ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Ρώμης ἀρ. 771635-36).

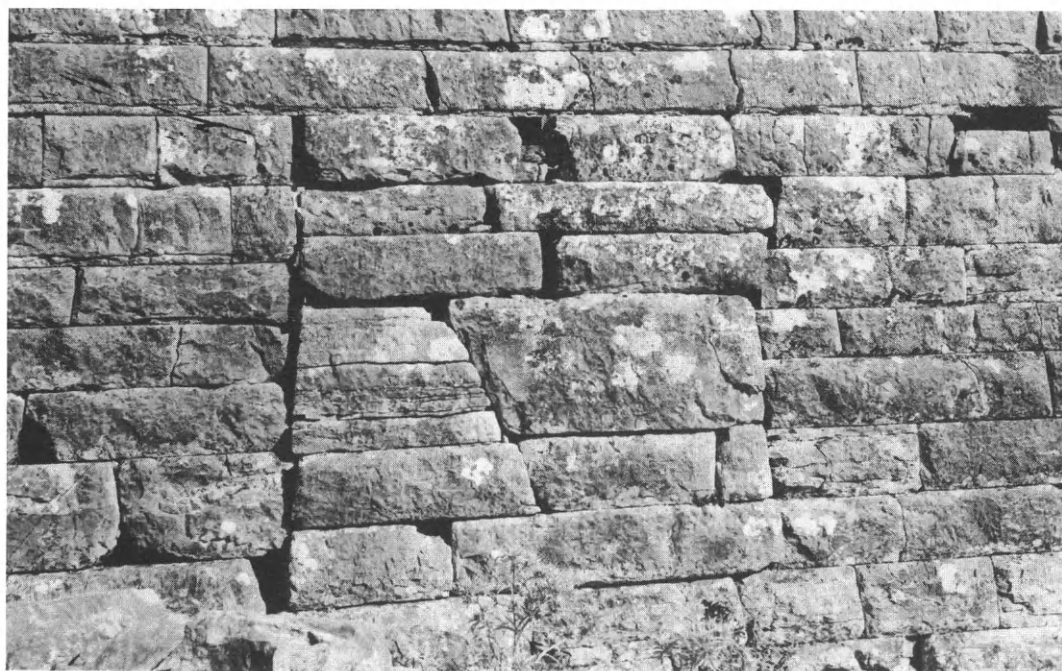
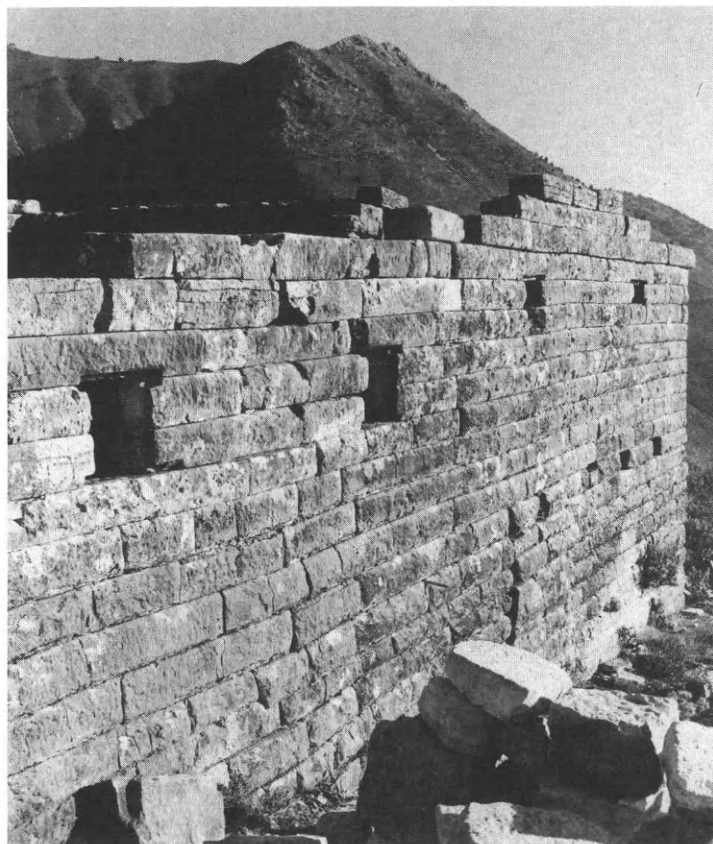
α. Ὁ λόφος με τὰ ἐρείπια τοῦ Ὀρράου ἀπὸ τὸ Νότο, στὴν ἐξοδο τῆς χαράδρας. β. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ περιβόλου με ἐνισχυτικὴ προσθήκη τείχους στὸ ἐσωτερικόν.

α. Ήρειπωμένα σπίτια τοῦ Ὀρράου: δεξιὰ τὸ σπίτι 2, μὲ τοὺς ὀρθοστάτες. β. Τὸ σπίτι μὲ τοὺς ὀρθοστάτες ἀπὸ ΝΑ.

α. Τὸ σπίτι Ι ἀπὸ ΝΑ. β. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ σπιτιοῦ Ι.

α. Ἡ δυτική πλευρά τοῦ σπιτιοῦ Ι. β. Ἡ ἐντοιχισμένη ἐξώθυρα στὴ δυτική πλευρά.

α. Ἡ περίστυλη αὐλή (i), στὸ βάθος ὁ ἀνδρῶν (f), δεξιὰ τὸ προαύλιο (g) μὲ τὴν εἴσοδο στὸ βάθος.
β. Τὸ παράθυρο τοῦ ἀνδρῶνος στὴ δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρά.

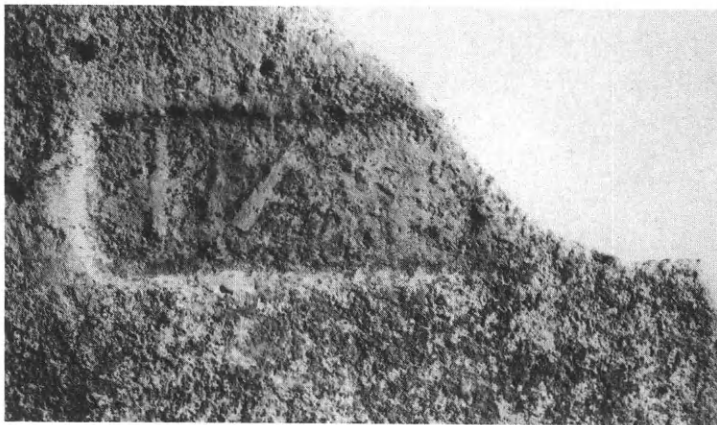
α. Ἡ αὐλή (i) καὶ στὸ βάθος τὸ ὀπτάνιον (h). β. Ὁ πρόδομος ἢ αἵθουσα α', δεξιὰ ὁ χώρος α.

α. Ἀποψη τοῦ οἴκου δ ἀπὸ τὴν αὐλή. β. Οἱ δύο βοηθητικοὶ χώροι b (λουτρῶν) καὶ c (μυχός).

α

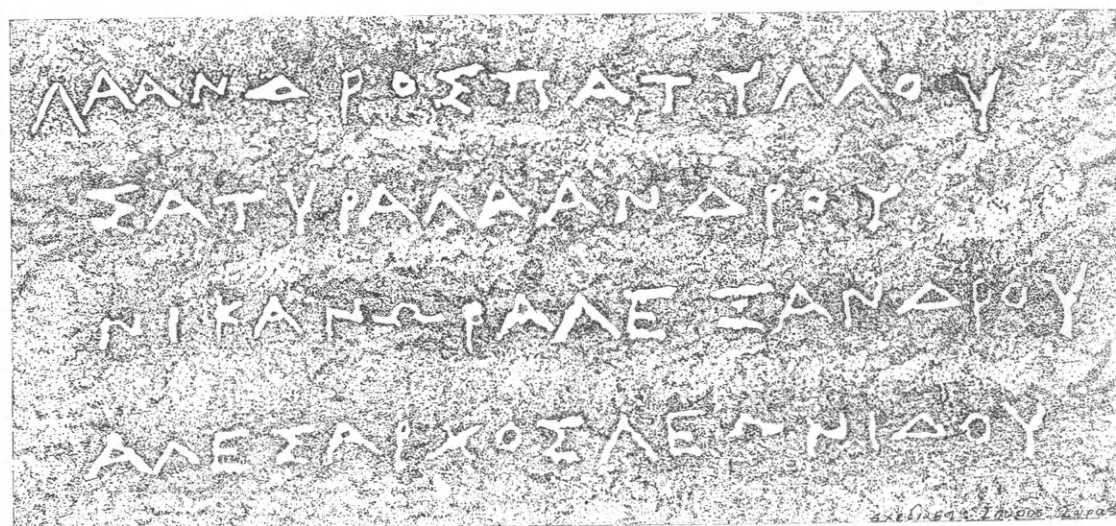
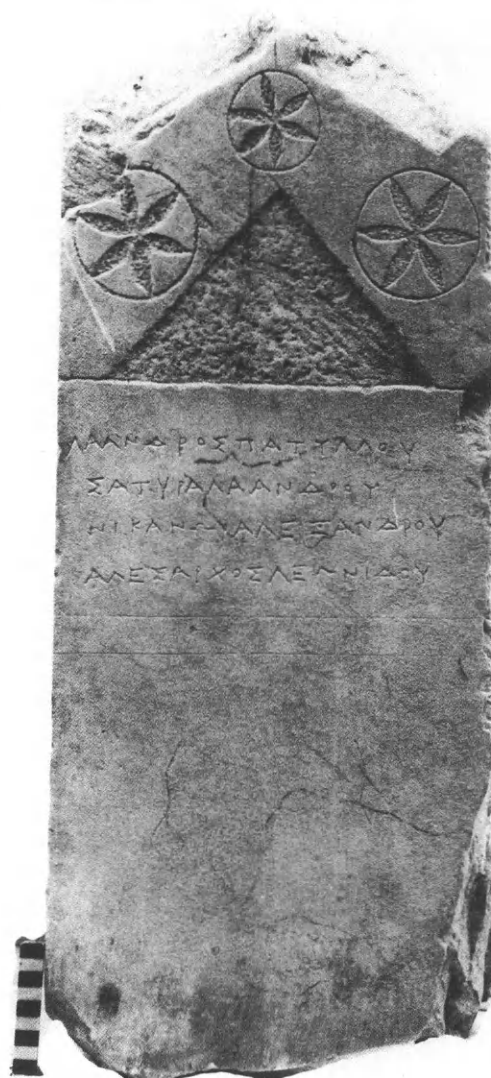

β

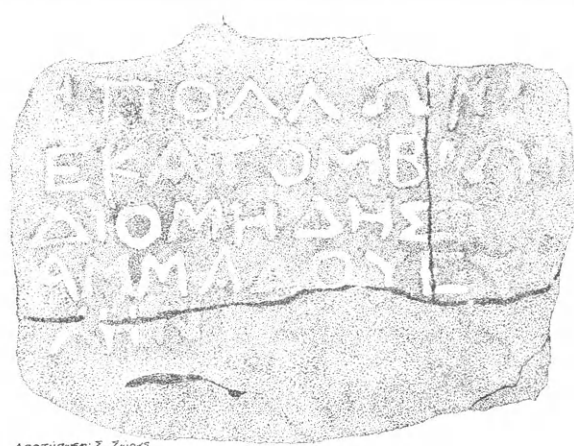

γ

α. Ἡ ἀποθήκη-σταῦλος-κοπρῶν μετὰ τὸ ὑπερῶον (γυναικωνίτις). β. Σφράγισμα κεραμίδας στέγης, Κασ(ωπαίων). γ. Σφράγισμα κεραμίδας μετὰ βαΐτυλο, Μ-Ο.

α. Ἐπιτύμβια στήλη Ἰανώ Κώμης Κοζάνης. β. Σχεδιαστική ἀπόδοση τῆς ἐπιγραφῆς.

α. Ἀναθηματική στήλη Μαυροπηγῆς Κοζάνης. β. Σχεδιαστική ἀπόδοση τῆς ἐπιγραφῆς.

α

β

γ

α-γ. Τὸ κάτοπτρο τῆς Παλ. Ἐπιδαύρου. β. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου. γ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος.

α

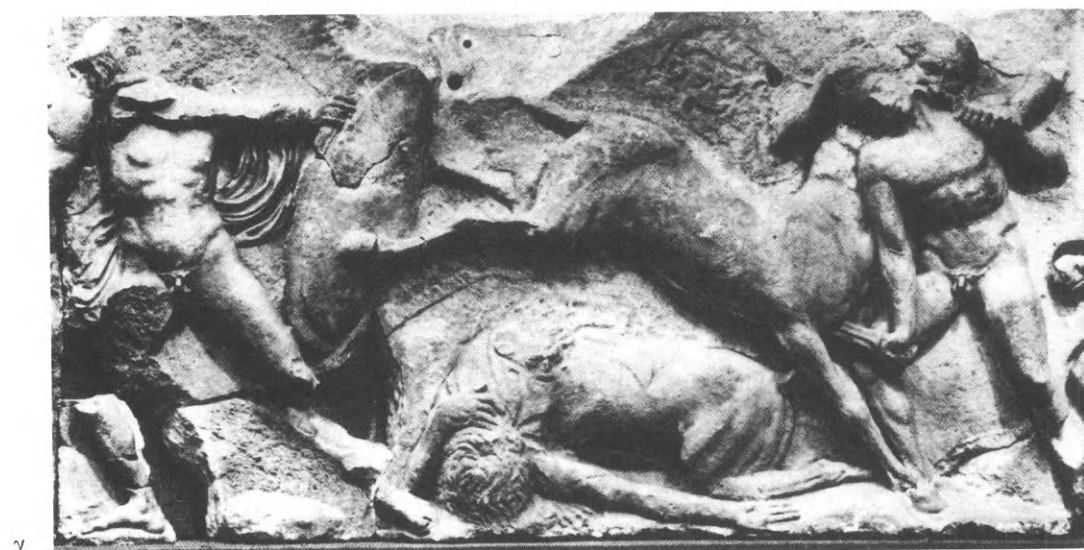

β

γ

α. Τὸ χάλκινο ἀνάγλυφο τοῦ κατόπτρου τῆς Παλ. Ἐπιδαύρου. β. Τὸ χάλκινο ἀνάγλυφο ἀρ. 1712 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. γ. Κάτοπτρο ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Νικ. Βερδελῆ.

α. Πίσω πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου τῆς Βιέννης. β. Λεπτομέρεια τοῦ α. γ. Ζωφόρος τῶν Βασσῶν τῆς Φιγαλείας, πλάκα Η1-527.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 1986
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1990 ΜΕ ΤΗΝ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟ
ΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΣΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ISSN 1105-0950